

زیر پس ترا بخزده بخوایم فروختن  
گر نگریم کدام خرت بازمی خورد

### ولہ

مرد کی در کس زالے میکرد  
مثل غزنی و تنباں می گفت  
زال را دست بہ پیتاں می زد  
وستان سگ انباں می گفت

### ولہ

کیر من پختہ شد ز بس جوشش  
کہ زگوں سوئے کس گر خیمش  
آتش مرد بس کہ خاکستر  
زیر مو شعر بس ز رخمیش  
سخت چوں سنگ بود مرد  
بس کہ مردار سنگ رخمیش

تا نہ بستم ہزار داریش  
بہ نشد ورنہ می گیمیش

### ولہ

احمد را ز بس شک رفتن  
مرگ ہر لحظہ گرد جاں گردد  
کونش از لاغری ہلیدہ شدہ  
وز ہلیدہ شک رواں گردد

خونش نہ بزرگ دے چو فائش      خون از دہنت بروں دہد جوش  
ہم گفتہ عن ز تیزی جوش      ہم دادہ خبر ز تیزی گوش

ولہ

لے کہ نظم مرا بخود بستی      آپ خوش در گلوئے بد کردی  
زن تو داشتست حل ز من      زادہ من از آن خود کردی

ولہ

لے پس گنج خود ذخیرہ کن      گنج جز کیا نخواہد شد

انچہ در پس فلندہ پیش آر      کاں ہمہ جز بہا نخواہد شد

ایں چنین گنج بکاراں کہ تراست

در پس تو رہا نخواہد شد

ولہ

کند رندی بس در ماں کساں      دعویٰ بودش از بیت و شری

چند باشد کہ بر نیفتا دست      ریش گاوی بدست کون خری

ولہ

لے شاعر کے بوئے دہانت کہ سخن      سرگین و گہ بہ سبلیت تو تھقہ می برد

گر تو ز شعر گندہ خودی بری روداں      از تیز تیز خاک بہر سوی می پرد

میرسنجیدہ بزن بر دلِ شگینِ حسود      پس ترا ز کُنِ مہم دیدہ اورا برکش  
کمرابر سرِ مخدوم بخوردی سو گند      کہ ہی اسپ روانِ رنظر چاکرکش  
این خود آں مح کہ گفتیم ترا اول با      شعر گفتم فرست در نظر م دیگر کش  
تو ز اقبال کرم نام بر آری ز کرم      ہم سپدار جہاں گردی و ہم لشکر کش

ولہ

خسروم دیوانہ زنجیر مویاں لے عجب      در کشا کش ماندہ چوں تیر ترک اندر کماں  
گر بگردم گرد روی نیکواں شاید از انک      کرد بالا یم چو گوہر لا غم چون یساں

ولہ

نیکواں چوں شوند سر و سخن      پشت شاں دہ کہ دل کباب کند  
آں ندیدی کہ خلق در سرا      پشت را سوئے آفتاب کند

ولہ

مرا سواں کنی ہر زمان کہ خرچہ بود؟      اگر تو مے بخوری نام تو دگر چہ بود  
اگر شراب خورد گونِ خربانگ آید      وگر نیاید در بانگ کون خرچہ بود  
ز ذوقِ بادہ صراحی نہ آگست آری      ز نقش آبِ بطِ کور را خبر چہ بود  
ازیں پس من و سیخِ کبابِ مطرب می      حریف ہر کہ در آید شراب ہر چہ بود

ولہ

آں چیت کہ خام سبز باشد      در پنگی ست زردیِ روش

نرخودہ کاری مدحت بزرگوار شدم      اگر بہ نزد بزرگانِ خردہ داں برسم  
 رکابِ خاص گرفتہ کہ آسماں سایہ است      کزاں رکابِ مبارک باسماں برسم  
 نوائے بلبلیتم بہت و گستاختم نیست      مگر ز باری خلقت بگستاں برسم  
 مرا نہاں چناں کن کہ سر بچرخ کشم      مگر بحضرتِ شاہنشہ جہاں برسم

حیات با و چنداں کہ تا بروز شمار

کرم حیات بود در شمارِ آں برسم

صدرا توئی کہ از کفِ دریا نوالِ تو      کردست پُر ز گوہرِ ناسفہ آرزو گش  
 سوئے صریحِ لکاک تو دارند اہل فضل      چون زمرہٴ صلاحِ بہانگِ ناز گش  
 بشیند چون صدفِ صفتِ دستِ تو زابر      دندان در گرفت فلکِ ابگار گش  
 چیزے بجز دعاے تو گر گوید آسماں      گویم کہ لے زیں در و دیوار ساز گش  
 در شتری ز مہج تو گوید حکایتے      زہرہ ہزار بار بگوید کہ باز گش  
 حاصلِ جوابِ متمسم از تو چوں رسید      خوش گشت از اں مکاتبہٴ جان نواز گش  
 لیکن روا مدار کہ شفاے خانہٴ ام      بے آب ماند از پئے جفتِ راز گش

ولہ

شاد باش اے بوغاصفِ شکنِ شکنش      غز دیں تیغِ زنِ شیرِ شکار و سرکش  
 خضر نامی و ترا چشمہٴ حیوانِ رجام      جامِ برگِ رور و اں چشمہٴ حیوانِ رجام  
 چوں کشتیِ ناوکِ تیراز پئے قربانِ عدو      دلِ بدیشِ پراز تیر کنی چوں ترکش



تا چو اسکندر دے آئینہ سازی جام را  
ساقی از آبِ خضر جامِ مصفا را بشت  
بندہ خسرو جزو عالمِ دولتِ مروتی نخواہد  
شب کہ از اشکِ تضرع چشمِ بنیادِ بشت  
نام تو چوں آبِ شمشیر تو عالمگیر باد  
کابِ شمشیرت ز عالم نامِ اعدا را بشت  
ولہ

ملک تاج دیں پورا زور و کباب  
بچشمِ جہاں بہترین دیدہ  
ز خلقی کہ داری چو بادِ صبا  
بسا پردہ گل کہ بدریدہ  
زایہ کرم گوہرِ افشا ندہ  
ز دریا و کاں مہرہ پرچیدہ  
تو دنیا نہ بل بذیلِ کرم  
ہمہ عیبِ حاتمِ ہوشیدہ  
چو در راہِ بخشش رواں کردہ است  
روانم کن اسے کہ بخشیدہ

ولہ

رسید نامہ آں آرزو کے سینہ و داد  
بجانِ مردہ من از جنابِ دوستِ امید  
سوادِ آں را چنداں بچشمِ خود سودم  
کزاں سوادِ گشتِ نامہائے سپید  
ولیک دیدہ چہ بنیادِ گرچہ روشن شد  
ششم چو شمع ندارد ز روی آں خورشید  
امید دیدنِ من چشمِ تو بے بر بست  
ولے چہ سود کزاں نیست جز گہ امید  
من از فراقِ تو مردم بقائے جانِ تو باد  
تو بایدم کہ بانیِ بخسری جاوید

ولہ

بزرگ زادہ گیتی جمالِ دولت و دیں  
من از جنابِ تو براوجِ لامکاں برسم

از مدحت تو تا قلم مرده داده ام  
تا کار و بار من نشود از تو استوا  
چوں شد قرار نامه من از تو بر قرار  
سر بر خط نهادم و شاید که بعد ازین  
ماندست سزگوس قلم از شرمساریم  
بر آب کار خود بنما استوایم  
خواهر رسید هم ز تو ہم بے قراریم  
اندر حمایت قلم خود شماریم

وله

سرملوک ملک اختیار دولت دیں  
زشت قلب کن تیر بے خطاب کشای  
عریضه ایست بخدمت مرا نکو بشنو  
ننگه بسته بے بیت گفته ام ز کرم  
عنان تو حسن خم در بر سمار برساں  
صریر تیر خود اندر حد خطا برساں  
پیش التماس رہی در حد وفا برساں  
عنایت کن در پیش بادشاہ برساں  
امید خسر و میکس پینہا برساں  
ترا خداے رساند بمنہائے امید

وله

صفدر گیتی الپ غازی بن اثر در ملک  
تا نثار آسمان را مگر لائق شود  
خنگ تھے پائے فلک پیمانیا لاید بخاک  
گر ترا از چشم بدلائتے بود دست شکر  
بس که در یار و زو و شب لومى لالا را بشت  
گر چه چندیں بار باران وی صحرا را بشت  
کایزد ازین امکان آن شخص و بالا را بشت  
آفریں بردست دربارت که در یار را بشت  
بر سرست نمود گستاخی و بے پایا بشت  
چشمه خورشید را در پشت زریں کرد چرخ

تاز خلق تو نیسے نرود در بستان  
 پچھنے ہمارا نکشاید گرہ از پیشانی  
 چو ولی نعمت دہری بسر نام کن  
 کاغذ خوش می نخورم من ز پی بے نانی

ولہ

اے در شرف چو دولت اے فتح ملک ملت  
 محمود نیک نامی مسعود خوش نظامی  
 ماہی دگر رسیدت عین الکمال گردوں  
 براوج خویش بر شو فردا اگر بہانی  
 چوں بستہ گشت دریا از سردی زمانہ  
 اے آفتابِ دولت وقت ست اگر تباہی  
 تشنہ است خلق عالم از بہر دیدن تو  
 اے چشمہ مکارم یارب کشادہ مانی  
 خصمت کہ ساخت گیتی اورا کہ ساخت گیتی  
 در آبِ یدہ باشد رخسارہ چو آبی

ولہ

اے فتح ممالکِ معالی  
 اے خاکِ درِ تو پشتِ بانم  
 ہستی غرضیکہ جو ہر چرخ  
 بار دے تو جز غرضِ نخواستہ  
 چرب ست برائے مدحت تو  
 از مغز سخن ہمہ زبانم  
 دارم بہ شنلے تو زباں چرب  
 تا مغز بود در استخوانم  
 ہر کس دانا بتختِ خود  
 من یا سچ ندانم از کہ دانم  
 شد با کرم مت حوالہ ایں کار  
 داند کرم تو من ندانم

ولہ

سرد فیر اکابرِ عالم نظام دیں  
 اے در مناقبت بہ سخن سحر کاریم

ولہ

ابرکف تاجِ دولے کہ براقِ ہمت  
 ورنخواہی کہ سیلے ہی از گوہر تیغ  
 بر فلک گریگ تیزدوانی رسد  
 مرین را ہم از اس تیغ یانی رسد  
 تیر تو قاصدِ آنت کہ گرسرمانی  
 در زماں از دل بدخواہ نشانی رسد  
 مکرما چوں ہمہ بابِ معانی درست  
 مکرمت در حق اربابِ معانی رسد  
 بشنوائیں قصہ من گرچہ کہ طوے دارد  
 عفو کن گرچہ کہ در گوش گران رسد  
 توئی آن کارکشائے کہ اگر ذاتِ ترا  
 بخت گویند در ایامِ جوانی رسد  
 واکہ این فال چو در گوش مبارک برسد  
 گر لسمع شبہ آفاق رسانی رسد

ولہ

سرا کا بر آفاق تاجِ دولت و دین  
 قوی کہ قدر تو از اوج و ہم پیش رسید  
 گفت کہ شور ز دریا بر آوید ازو  
 مخالفانِ جہاں را نمک بریش رسید  
 قلم بدست تو ز نور شمد شد کہ ازو  
 بدوست فوش رسید و خشم نیش رسید  
 برائے دشمن تو کلکِ تست آں تیرے  
 کرد شکستگی اندر ہزار گیش رسید  
 نشست جو ہر پاکت چو در بساطِ عرض  
 فلکِ نثارِ جوا ہر سد بہ پیش رسید  
 عطارِ دآمد و داد آفتاب را فرودہ  
 کہ باز اخترِ دولت بربخِ خویش رسید  
 یگانہ بود براورنگِ آسمان خورشید  
 ہزار شکر خدا را کہ دو ہمیش رسید

ولہ

شرف الدین سرِ شرفِ جہاں فتح الملک  
 لے کہ بر روی زمین دیدہ ندیدت ثانی

وله

خان جهان کشای معظم تاج خان  
 آنی که ابر دست تو گردد چو در نشا  
 گر چنین سوسه همت بآیت بنگرد  
 دارم عرضیه و مشرح بگویم  
 دانی که هیچکے بجناب نیامدم  
 مدحت گهی نگشتم و بخشش نخواستم  
 کردی ز نذر وعده چنان دهنم گرا  
 تو غم بادشاهی من مایه شرم  
 این بار صدمه ام ده و سو گندمی خورم  
 این گویم دعا که ز فضل خدا یک  
 والا نصیر حق ملک تملکت پناه  
 نه ز که کی میا شود اندر زین گناه  
 از فرق او بجا در افتد کلاه ماه  
 گراز کرم سیم مبارک دیش راه  
 تا سوسه من بدیده احسان کنی گاه  
 ای بار ناگهان بخلط کردم این گناه  
 که بار آں نجانه شدم با قدر و تاه  
 شاید که عشوه تحفه برم از تو پیش شاه  
 گرز حمت و هم بجناب تو هیچ گاه  
 جاوید باد عمر تو در خرمی و جاه

وله

پناه ملک تاج دولت و دیں  
 نگو تر سر به پیش چرخ باشد  
 شود بر آب دیگر سکه زرد  
 اشارت کن که نام بنده خسرو  
 بقا بادای عرض چندانت کرد تو  
 بملکت عارض شکر نویسد  
 چو نامت چرخ را بر سر نویسد  
 خطابت گر بآب زر نویسد  
 بحکم شاه بر دفتر نویسد  
 بقای جللی جوهر نویسد

ہزار سال بیاہ کہ آورد گیتی  
چو تو کریم ستودہ چو من کریم ستا  
بندہ ناقہ گشتارین کسے زینش  
کہ پیش او شوم از بحر نظم گو ہزارا  
ترا چو یافتہ کنوں من و مناقب تو  
چہ بحر ہا کہ نہایم بکاک سحر نما  
سخن حیات ابد شدہ گنج زربستان  
کہ زرنہ پاید نام از سخن بود برپا  
بہائے ہر سخن من ہزار دینارست  
قوار بندہ باندا زہ سخن فرماے  
ہزار سال ہاں تا بود قوار جہاں  
ہزار سال دگر ہم بریں قرار پیاے

ولہ

اے کہ چوں خنک تو جولاں در گرفت  
گر دگر دگر دگر دگر دگر دگر  
بس کہ خلق از تو بہ سرا برد برد  
بر د بر د بر د بر د بر د بر د  
چوں دو در دو در قسمت خورد  
دور دور دور دور دور دور

ولہ

والا مجیر ملک دست چو ابر تست  
اقبال شستہ روی چو گل در میان میخ  
تا خامہ تو برگہ آب سیاہ ماند  
از نوک خامہ تو گیسہ گشت آب تیغ  
گر جاب بری دین نیاید چو بیچ چیز  
از توند اشت خدائے جہاں دین

ولہ

صدرا توئی کہ یک رقم از دفتر سخن  
ہر دم بعد ہزار و قائل بیان کنی  
نظم رہی کہ از نظرت آب خضر گشت  
شاید اگر ز لطف بریں سوراں کنی

شاد بیاش اے صفتِ جنین و صفوتِ دراکے  
تفیع تیغ تو بر آورد ز جانتائے دود  
بندگاں را که ز تو سنگ مثل بشکستند  
گفت هفت اختر و نه چرخ که چشم بدود  
فتح بران براق تو از آن داعی شد  
باد بر فرق ظفر غاشیہ دولت تو

ولہ

نصرۃ بحق شہ و شہزادہ عصری کہ بحق  
چون اسر شد اے ذاتِ تو خورشید کرم  
پایہ مدح ترا بر سر جمشید کشتم  
با وجود تو چرا امتِ خورشید کشتم

ولہ

مہ سپہر معالی علای دولت و دیں  
بباغ زر گیس بہار می بر دبر سر  
پہر پیر بہ نخب جہانت می گوید  
چو تیغ تو بعد و بہر حال زباں انداخت  
جہاں چو تیغ تو بہتہ نبرد کہ از کرم  
تو قے بنود و جہ پر معانی را

ولہ

جہاں کشایا خسرو عریضہ دارد  
شود بر خستِ آن خلقِ خوبانہ کشائے

بہ نامِ خدای تعالی  
در روزِ بجا جہانِ کمال  
بکمالِ کرم و کرم

آفرین اے کشتنِ شکر و کوششِ درکار  
آتش اندر دلِ کانوں زد و سنگِ گسار  
چاکرانِ تو بد مریدِ کشیدہ حصار  
زبان و بازو کہ دو فتنش بود ہم یک بار  
کہ چو ایں را بدوانی بدود او تا چار  
فتح دنبال رکابِ تو دواں غاشیہ وار

خود گرفتیم که ترا سرتا پاے      از گرفتاری بهر عیب جداست  
 اے که نازی تو به بے عیبی خویش      عیب من بینی عیبی پیدا است  
 چوں یقین شد که تو هم داری عیب      جتن عیب کساں بهر حراست  
 کوری ار که ردگر را بیند      دانگی عیب کند عیب گراست

وله

مردمی باید که چوں بناله کاری شود      در میان کار خود را بے محابا انگند  
 قطره آبی که در خواہ شد از ابر بلند      گرد گیرد خوشی را پس بد را انگند

وله

خدا یگان ملاطین عصر نصرت دین      زہے بسودہ رکاب تو فرق فرقه را  
 تو آسمانی از قدر و ہر زمان صد بار      بہ پیش قدم تو خم کرد آسماں قدر را  
 ز بہر جود تو دولاہ ہفت گردوں آب      دہد ز چشمہ خورشید مرز بہر جد را  
 تو پنج کوسن دی در چارہ کن زمین      صدای صیحت تو گرفت ہفت گنبد را  
 خدا یگانا خسرو کہ بہر شہ درت      بہ سبک نظم کشد لولہ سے منصفہ را  
 مہاد کنز کرم شاہ تنگہ ست بود      ولیک بردل شہ یاد میدہد خود را  
 تو دیر زی کہ قضا بر جبریدہ ایام      بنام ملک تو کردست عمر سرمد را

وله

نصرت دین محمد شہ فیروز مصاف      اے ہمہ وقت بہ شہیر تو پیر دزی بار



ولہ

گروہ فقر سراز ہر آن ترا شیدند کہ خط کشند بین عالم ای پندیدہ  
 ندیدہ کہ ترا شد سر قلم کاتب چو خط نیاید از کلکِ ناتراشیدہ

ولہ

گو ہر فقر تیغ بے آن ست مرد باید کہ با حذر باشد  
 کے تواند کہ سر بہ تیغ دہد ہر کرا چوں قلم دوسر باشد

ولہ

درخت باش گے میوہ بخش و گے سایہ اگر خواہی سر سبز باشد تپو ست  
 نشست ہر کس در سایہ درخت بے درخت ہرگز در سایہ کے نشست  
 امید بست ہم کس بہو ہائے درخت درخت ہرگز از کس امیدوہ نہ بست

ولہ

مکن تکبر اگر هست مر ترا ہستی کہ مرد با ہمہ گردن کند دو تو پرود  
 درخت بارور آرد چو سر پر دی زمیں بزیرو ہمہ کس سر کند فرو پرود

ولہ

اے کہ در عیب کساں می بینی ویدہ از عیب خجہ دت نابینا ست  
 گر بگوئی کہ نزارم عیبے ایں محال ست کہ بے عیب خدا ست  
 چوں خدا نیستی و آدمئے نام بے عیبی بر تو زچہ خاست

بگریہ کسے کہ بیدہ جمال تو      و اس کو ندیدہ بہتر از اس خوں گریہ

تایامی کند دل بن زان قبائے حیات

شستم اگر نہ بند ز بندم شدت حیات

سرو ترا بسای طوبی پناہ باد      ہمایہ تو سایہ لطف الہ باد

رضواں چو بر سر تو کشد بارگاہ نور      گیسوئے حور رشتہ آں بارگاہ باد

اکنوں کہ دور ماند کلاہ زرا نہ سرت      از رحمت خداے سرت را کلاہ باد

آں جاں سپاری کہ نمودی بہ پیش شاہ      مقبول حضرت شہ گیتی پناہ باد

بستی کمر چو بندگی شاہ را بجاں      صد بندہ چوں تو بستہ کمر پیش شاہ باد

خسرو جزیں دعا گفتد کز در الہ

باوت عطاے روز فروں از بقاے شاہ

چوں زدہ ترحیم صد سلاک گریدی کنوں      قطعہائے زرا اگر خواہی بدکان میں آں

ایں چل قطعہ است و دو گر کم نویسد کس یکے

باشد این نقش چل بر چل آں جاہل گوا

روزے سخن از ستردن ہو      در زمرہ صوف در فلکندم

گفتند دریں میانہ سترست      دیدم چو کونطر فلکندم

یعنی کہ ہر انچہ بود در سر      آں مجھے ہو ز سر فلکندم

خیزے نقیب و صف لشکر خبر رساں  
میراں سوار گشت درواں شد بہاقتن  
افسوس از ان لطافت بالا کم توان  
نخنے براں نمونہ خود از موم ساختن  
ارزیزوار آں تن چوں سیم خام تو  
یعنی بزیر خاک بخوابی گداختن  
آں جہد چوں کشتد بریزد روا بود

کس مشک را بجاک فشانہ خطا بود

بجشایکے دو نرگسے خواب ناک را  
از اما متاب وے چو خورشید پاک را  
آں شخص نازنین کہ ز شمشیر چاک شد  
جانم بسا ز رشتہ و برد و ز چاک را  
جائے کہ تیر مومن و کافر روانہ گشت  
گرداب کرد رفتن پر خون متاک را  
غریب شد زمین و نیابند گرد تو  
گر صد ہزار بار بہیزند خاک را  
خورشید را بہ گل نہ نفست است ہیچ کس  
پنہاں مکن بجاک ریخ تا بناک را  
بنمائے رود کہ دیدن تست آرزو مرا

ایں آرزو بسر برد و بنمای رومرا

اے در غم تو دیدہ جاں خوں گریستہ  
بے مجلس تو جام جہاں خوں گریستہ  
یک دیدہ جہاں بدی و باہزار چشم  
چرخ از پئے تو دیدہ کناں خوں گریستہ  
ہر گہ کہ خواست آب فشانہ ز دیدگاں  
چوں بنگریستیم ہماں خوں گریستہ  
ہر تیر کاں نشست بر اندام نازکت  
پیکان آں ز درد رواں خوں گریستہ

آفاق را شناسے تو بارغ ضمیر بود      افلاک را خطاب تو درغ جیباہ باد  
روح ترا کہ جزوے از آثارِ رحمت است      زان سوی عقل کل بدو فرنگ اہ باد  
بردست تو چو نامہ اعمال پر نہند      عنوان او عنایتِ عون الہ باد

روح مقدس تو کہ عرش ست جائے او

بادا قبول غیب ز خسرو دعائے او

ایں غرنامہ از آن شہسوار می دان کہ زد

نیچمہ ہمت بفرست اک شہید کر بلا

(بحر مضارع مثنوی اخب مکتوف مخدود وزین اوہ متفحول فاعلات متفاعیل فاعلن نیست  
امروز گر زرق برود جاں دیرغ نیست      درخوں شود درونہ زانفال دیرغ نیست  
بر خشک اندکشتی آمید نار و اس      را نیم اگر نہ ہر ترہ طوفان دیرغ نیست  
تن بچو پیرہن ز سر روح بر کشم      پس بر دم بجائے گریباں دیرغ نیست  
رفتہ دوستاں و ندیدند باز پس      گر جاں رود برابر ایشاں دیرغ نیست  
چاہک سواری از صف لشکر بروں فاد      گر خون دل ز نیم بمید اس دیرغ نیست

اے میر گلشن از لبِ قترابہ نالہ

میراں وداع می کتہ خسریالہ

جولاں کن کہ ہست گویندہ بافتن      چو گاہاں بزین کہ ہست گہ گوئے بافتن  
بانوبتی بگو کہ بجنباں دامدہ را      کامروز ہست وقتِ علم بر فراختن

اسپان پیل پیکر و کبان ز باغ چشم  
از تنگ بمانده کمره فراموش کام را  
سرها فکندہ کردہ پریشان بفرق موی  
و ہا بریدہ بستہ دگرگوں ستام را  
آں چاوشان چاکب پیرانہ دست کو  
بسم اللہ بلند و ز میں بوس پست کو

اے جامِ حینِ بہر تو جمِ خوں گریستہ  
بر ذات تو وجود و عدم خوں گریستہ  
در مجلسِ صراحی ز ریش روی جام  
ہر دم نگوں شدہ ز ندم خوں گریستہ  
ابر گرفتار کہ جہانے ست از کرم  
بر دست اے جہانِ کرم خوں گریستہ  
از گریہ چشم شہ چو رخ پیل گشتہ سرخ  
اسپ پیادہ خیل و خدم خوں گریستہ  
تا گنج تو نہاں شدہ اے شہ زیر خاک  
بہر تو ارژدہائے علم خوں گریستہ  
سرہائے نیزہ گشتہ چو پرچم ہزار شاخ  
بیرق دریدہ جامہ جم خوں گریستہ  
پوشیدہ جامہ نمندیں طبل پس بروی  
افکندہ آستین و ز غم خوں گریستہ

آمد براق لطف بر فلک بروستام

دامن کشاں بجانب دار البقا خرام

پاکا بیام عرش ترا پا نگاہ باد  
وز عون ذوالجلال بفرقت کلاہ باد  
اینجا بہ تیغ داد شد دست از فلک  
آنجا فلک بحضرت تو داد خواہ باد  
اینجا ترا بیایہ دولت مقام بود  
آنجا ترا بسایہ طوبی اپناہ باد  
بر پایہ جلال تو ہمیشہ جاہ داشت  
در سایہ حیات تو خورشید و ماہ باد

آں ماہِ آسمانِ معانی بچاہ رفت وایں یادگارِ خانِ معظم بجاک شد

لے قدسیاں وقایہ جزا فرو درید

مے عرشیاں سپرِ معلیٰ فرو درید

آں مے ملک بازوئے شاہِ جہاں کجاست وایں سرفرازِ کشورِ ہندوستان کجاست

آں خصمِ بندِ قلعہ کشائے زمانہ کو آں شہرِ بخشِ دہ دہ وکشورِ کجاست

ترکانِ نشہ خرویشگرِ کدامِ سوست اسپاںِ تادہ صاحبِ برگستاں کجاست

بربرہ پہرِ شبنجوںِ زردستِ دہر بدرِ شہابِ صولتِ جزاعناں کجاست

بے آب شد جہاں چو صدفِ درہولے ابر آں ابرِ گوہرِ انگنِ دریائاں کجاست

آں دورِ بکشلِ محلِ بزمِ نشانہ کو وایں تیغِ باحمائلِ نردمیاں کجاست

شہزادہ جہاںِ زجہاںِ می رود بروں دلہیز بارگاہِ جہاںِ رہباں کجاست

خیزید کاخِ کرم انوارِ می و حد

عالی علایِ دولتِ دیں بارِ می و حد

لے از می حیاتِ تہی کردہ جامِ را مے از ہر دلی چرخِ بروں بزدہ نامِ را

بنگر خوش لکڑ و عجزِ سپاہِ را بشنو نفیس چاکرِ دآہِ غلامِ را

نے صبر ماند دام و دودوش و طیرِ را نے فرق بود روز و شب و صبح و شامِ را

چوں خیمہ وقتِ کوچِ زپا اندر آمدہ ہر کو تہی باندہ ز کویتِ مقامِ را

ہم وقتِ گریہ شد رخِ شمشیرِ آبدار ہم چوب شد درونہ ز خشکی نیامِ را

نقصانِ عمرِ او کہ در اسلام رخ نہ کرد  
افزونیِ حیاتِ شہِ دینِ پناہ باد  
تسلطنت بود بجاں بر سرِ یہ ملک  
سلطانِ غیاثِ دنیا و دینِ بادشاہ باد  
در کارِ دینِ محمدِ غازی چو سہ نہاد  
محمود بر برادرِ خود کیسہ خواہ باد  
مخصوص شد چو تارِ کینچہ وی تاج  
بر فرقِ کیتبازِ دولتِ کلاہ باد  
بادِ ہمیشہ بر سرِ سلطانِ ظلالِ چتر  
زاں چتر بر سرِ ہمہ ظلِ الہ باد  
محفوظ برینِ دیارِش ز نیک و بد  
یک نیدہ دو مرد یک نیدہ تا ابد

ایں رقم و صفِ شہِ دریا دلے دریاوست

کا پر از زود و دار دہلا بانگِ نام اندر سخا

در بحرِ مضارِ شمنِ اُخرِ بکفوفِ مخدوفِ وزن او  
آوخ کہ تاب جو ہر عالم بتاب شد  
بشگست نامِ کرمت و ہم کشتاد چشم  
لے نالہ زود و نیز کہ گردوں خراب گشت  
لے دلِ ضریرِ یاں کہ میسجایِ بچرخ رفت  
گردابِ فتنہ پر شد و جیوں سراب گشت  
آہرنِ اسپِ ساخت چورِ ستمِ بجاک شد  
بس خونِ دلِ زودیدہ دینِ غمِ بجاک شد

آں شیر سرخ گو گو بیسہ مزی آندی  
 گر کرد چرخ کو کبہ خاصگانِ شاہ  
 ناسب کجا کہ سچو تمتمن بہ پیشِ رخس  
 جاندار شہ کجاست کہ از راستاے شہ  
 کوثر سلاح داد کہ شمشیر خاص را  
 اگلندہ با حمال زرد بر آمدی  
 در زیر چپہر لعل مدور بر آمدی  
 کا نجم صفت بگرد مہ انور آمدی  
 جولاں زباں بہ پیشِ صفِ شکر آمدی  
 باد و زبانش جلوہ چہر زرد آمدی  
 اگلندہ با حمال زرد بر آمدی

شادی کیند شاہ بلتاں ہی رسد

قائن ملک محمد سلطان ہی رسد

کو آں جہاں گرفت و لشکر کشیدنش  
 ہر روز تیسر در دل ہند و نشاننش  
 کو آں گاہ بار بوند نشیند نش  
 کو آں تاجہائے مرصع فگند نش  
 کو آں لوک خواندن دے نشاننش  
 در بحثِ علم نکتہ مشکل شنیدنش  
 بر اوج آفتاب علم بر کشیدنش  
 ہر سال تیغ بر سر کا فر کشیدنش  
 صفائے صف درانِ حقہ کا و کشیدنش  
 اسپانِ نوبتی ہمہ در ز کشیدنش  
 داں بزمِ رست کردنِ ساغر کشیدنش  
 وز دل ہزار نکتہ دیگر کشیدنش

چوں سالِ مہ تمام نگر و دناے او

آں بہ کہ صبح و شام بگویم دعاے او

یارب کہ در مظاہ قدسش پناہ باد  
 باغیاں بمرکزِ مغلی مقام ساخت  
 در بار گاہِ حمتش جاگاہ باد  
 باغیانِ بعالم علویش راہ باد



در کف کتاب کرده ندیاں نشسته اند      آخر چہ شد کہ گوش بدیشاں نمی کند  
 در دل امید بسته بزرگاں ستاده اند      چون ست کار ملک بساں نمی کند  
 نوروز عالم ست پیرا از برائے جشن      مجلس گئے چور و فتنہ رنواں نمی کند  
 عید مبارک ست چرا بر طسریق پار      آہنگ نیزہ بازی میداں نمی کند  
 قاف را خبر کنید کہ بر سپرخ رفت گرد  
 کاغذ بر آب لہاؤر چہ کرد

شیراز بارگاہ شہر برید      و تہاں شاہ راہِ دلا بروں برید  
 در سایہ نشانی دہلی را اواز نید      بانگِ دمامہ عسک را بروں برید  
 مست ست شاہ خفہ بہ بخش رزاں کنید      چون نیست آن خپاں کہ سوار بروں برید  
 قاف ملک بجانب م تہ شد رواں      دریا سئے قلب جاں دریا بروں برید  
 شاہ جہاں بسوی کستان نمود عسکرم      لشکر گئی چو کوہ بہ صحرا بروں برید  
 نے نے کہ سوئے حضرت اعلاش خواندہ اند      رایت بسوئے حضرت اعلا بروں برید  
 امساک ہست امید نیابت پیش تخت      ترتیب ملک جملہ مہتا بروں برید

تاج از مہ و نطق ز جواں کنید رست

خاصہ از برائے نصرت دنیا کنید رست

گاہے بدی کہ ایں شب محنت مرآدی      خورشید مافروشدہ ناگہ برآمدی  
 از تیر کافرا پنچہ کہ بر غازیان گزشت      از تیر غازیان بہ سر کافر آمدی

چشم و چراغ خسرو روئے زمیں برفت      پشت و پناہ کشور بندوستان نماند  
از مملکت چہ کام بر آید چو خاں بشد      وز کالبد چہ کار کشاید چو جہاں نماند  
خواہم زباں ز بارہ دندان فرد برم      گر خواہد ایں حدیث بگوید کہ خاں نماند

آں دستگاہ دولت دیں را نگیں کجاست

واں شاہزادہ ہمہ روئے زمیں کجاست

چشمے کہ بود بختِ جواں را بخواب رفت      شمعے کہ بود بزمِ جہاں از تاب رفت  
پیرایہ جلال بصندوقِ چوب ماند      سیارہ کمال بدریائے آب رفت  
انجمِ خاکِ خفت مگر آسماں فدا د      عالم سیاہ گشت مگر آفتاب رفت  
ساقی مدہ کبطع حریف از مزاج گشت      مطلب مزین کہ ساز نشا ط از خرب رفت  
بر خاک ریز بادہ کہ گاہ طرب گزشت      برنگ زن پیالہ کہ وقت شراب رفت  
اکنون جہابِ خشم کہ گوید بروزِ رزم      شمشیر تیز را چو زبانِ جواب رفت  
خسرو ہنوز چند توان خواندن این کتاب      ہم شب با خراہ دم ہم خاںِ خواب رفت

پردہ فسرو بید بمرخ ہجوماہ را

ابرہ فسرو درید کلا و سیاہ را

ماہی گزشت و قصد بیدایں نمی کند      رغبت بگوی و میل بچوگاں نمی کند  
تیغش میانِ معرکہ زبشاں نمی شود      خنکش میانِ کوکہ جولان نمی کند  
دربار خندہ چوں گلِ بتاں نمی کند      در برج جلوه چوں مہرتاباں نمی کند

چوں زخوہ شید قیامت رو بہا گرد دیاہ  
 چوں دیوانِ سیاست نامہ شاں بکف نہند  
 بر سر از پتہ ملائک سایہ گردان بادشاں  
 از کتا با بالہیں بر نامہ عموں بادشاں  
 بہترین لعلے برائے تاجِ غفران بادشاں  
 بہترین لعلے برائے تاجِ غفران بادشاں  
 بر سر از بحرِ کرم ہر خطہ باران بادشاں  
 یارب امید رہائی زود آساں بادشاں  
 رستگانِ ہند راہِ پنجگاہ اندر بند بود  
 واپچہ باقی ماندہ اندوزاں بلا باز آمدہ  
 موجب از بہرِ نجاتِ آخرت آں بادشاں  
 فضلِ نیرداں بادشاں احسانِ سلطان بادشاں

چوں محمد رفت شر را عاقبت محمود باد

کیقبادش اسعد و کنخسروش مسعود باد

از برائے لب خور این دشمنانِ خونخوار است

از کہن دلا ب خوں زیرِ سپر اس ماجر

(بحر مضارع مثنوی از حزب مکتوفی محذوف و حذف و مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن)

لے دل بنم نشیں کہ ز شادی نشان نماند  
 لے دیدہ خوں گری کہ طربِ جہاں نماند

ہم مرغِ عیش از قفسِ خاکداں بجست  
 ہم دُورِ ہمدردِ صدفِ آسماں نماند

فتنہ سپہ کشید چو لشکر شکن بجفت  
 آفت جہاں گرفت چو لشکر ستاں نماند

در تخت ملک پایہِ فستج و ظفر شکست  
 بر فرقِ دہر سایہِ امن و اماں نماند

وہ کہ دل کیا رگی خون شد برائے دوستاں  
 دیدہ بہر دوستاں شد آشفائے آب و خون  
 بسکہ خون بے بہا خورد دست خاک از دوستی  
 خفتگان خاک را گرفتند مکن بود  
 حیف باشد مردمان چہ چشم و ما از چشم دور  
 دوستاں رفتند غیرے را چہ گیرم در کنار  
 خاکشان در دیدہ می آرم در افسانے بود  
 در ہوائے دوستانم گرم بیرون کنند  
 خسروا ہر بار می گوئی فرد خواہم دید  
 جاں کہ صد پارہ شد از غما کجا باشد روا  
 دوستاں رفتند از بہر کہ می گوئی سخن  
 ختم مطلق کن سخن را از برائے دوستاں

یاد می کن رفتگان را خاصہ در حال ما

کت بر خمت راہ نمایہ مگرداں دعا

یارب از غرید رحمت نور در جاں بادشاہ  
 بود شاہ بر رقصے ہیجان عظم پیش رو  
 در ہوا می گرید آہنچہ پردہ گرد و گیس  
 فیض رحمت آب حیوان است در ظلمات گور  
 جاں ز فیض نور چوں خورشید تاباں بادشاہ  
 پیشتر اے جنۃ الفردوس ہجماں بادشاہ  
 پر طاووساں فردوسی گس راں بادشاہ  
 یارب اندر ظلمت گور آب حیواں بادشاہ

شد زباں از ناله چوں پایسیراں آبله  
بسکه از بهر اسیران بلا بگریستند  
ورازاں بند بلا ناکه اسیرے باز گشت  
روئے او دیدند هر کسے یا بگریستند  
گریه چنداں شد که موج دیده ابرو چوں گزشت  
حال من ایں بود حال دیگر ایں تا چوں گزشت

دست مالم تا خود از دندان کنم باز و کبود  
یا پوشم جامه زین منیای جوں میو کبود  
هر کسے نامی زند سوزن سر باز و من  
نام شہ خیزد چو از دندان کنم باز و کبود  
وہ کہ از چرخ کبود او خفت پیلوی زین  
وز زین خفتن ہم آفاق شد پہلو کبود  
ہم سیاہی شد ز ہند و ہم سپیدی شد ز ترک  
بسکہ می پوشد کنوں ہم ترک ہم ہند و کبود  
آسماں را گوئیابد رید و قسمت کرد خلق  
بسکہ اطراف زین از جامہ شد ہر سو کبود  
نیل پوشیدن کنوں چو رسم شد زین پس دست  
گر کنند اسپید با فاف رشتہ دراکو کبود  
مصر جامع را ہر کوئے رواں شد و دیشل  
نیل گر را خود و عود سی شد بخانہ بس کہ شد  
شستہ شد از گریہ چنداں جامہ رہر کو کبود  
خوبرویاں را کہ پیشانی زدند و خوں گریست  
پیر ہنہائے عروساں در سزا شد کبود  
نیل حاجت نیست خواباں او سرخی بود زین  
زیر ابرو سرخ شد بالا ترازا برو کبود  
نیل حاجت نیست خواباں او سرخی بود زین  
چون نہ کنند سرخ گشت از خون شد و کبود  
بسکہ بکنند موے از فرقہ نازک سرسبز  
شد ز آزار جہاں کنند شہ ہر مو کبود

موے ستر چندان غم زار و گریان کنم

ایں تن چوں محے با سے از سر جہاں کنم

در بدر قدس رفت از اشک شاد دل بکن  
 و در سگال رو بختی کردند با او هم چه پاک  
 در ز دیوانش گزشت آواز سر آخرا و کن  
 با مغل هر سال هر دین هر دو کارش بود  
 دست تقدیرست که خوش ریزد و گدایان  
 شیر ز از پیش موئے صد فروش صعب زد  
 عیسی از جوئے نصار اسرندای دار کرد  
 آنچه ترسائے بروئے حیدر کمر کرد  
 ز آنچه دیوئے تهمتن را غرق دریا بار کرد  
 عاقبت جان گرامی در سیر این کار کرد  
 تا توانا نیم نتوان کینه بر قمار کرد  
 پیل مست از نوک طاری صفای زار کرد

جمعه بود و سلخ ذی الحجه که رفت آن کارزار

آخر هشتاد و سه آغاز هشتاد و چهار

هر دمه بر دئے آن فرخ بقا بگریستند  
 همچو فرانش روان شد شرق تا غرب آب چشم  
 بس که اندر عباد و ماهی دماغ آسوده بود  
 آسمانها با هزاران دیده بر اهل زمین  
 شنیدند که آسمان هر صبح میریزد بجاک  
 خلقِ ملام مرد و زن گریه گمان و موکشان  
 اندر خورشید گریه و با گریه اهل کس می نخواست  
 هم باب چشم خود کردند ترتیب وضو  
 دیده خوش افشان بر گل چو گلوی کشتگان  
 روز و شب بر سال آن اندک بقا بگریستند  
 بنده فرمانا که بے فرمانند و ابگر لیستند  
 ماهیان و آب مرغها در هوا بگریستند  
 همچو باران بسیاری بر گیا بگریستند  
 اشک انجم دامن که از افوج سما بگریستند  
 کوب کوبی و سوسوبی و جابجا بگریستند  
 بس که در هر خانه اهل غزا بگریستند  
 مغفرت جویا که در وقت عابگر لیستند  
 بس که هر کس کشتگان خویش را بگریستند

تا چه شب بود آنکه از چرخ آفتاب افتاده بود  
 روز و چوں باقی نبود آن آفتاب چرخ را  
 گر حسین کربلا را ره بے آبی فتاد  
 دام ما ہی شد دل مردم که در وستان دیو  
 کافر اندر خوں چو خرد در پارگیں افتاده بود  
 فوجی اندر آب طوفان بلارامی گزشت  
 هر یک در تخته خاکی فرو شد هر آن که  
 جوئے ہندی بد منقش کرده از شگرف تر  
 از وداع جاں جراحتمای دل خوش مسکیت  
 فعل این گرگ کس بنگر کہ از فعل گساں

دیو آتش در جہاں میزد و شہاب افتاده بود  
 روز باقی بود چہیزے کا آفتاب افتاده بود  
 آن محمد بد کہ از آتش آب افتاده بود  
 دست جم را خاتم شاہی را آب افتاده بود  
 مومن اندر گل چو گوہر در خلاب افتاده بود  
 فوج دیگر تشنہ در راو سرا ب افتاده بود  
 کار شاں باد فتر تویم الحساب افتاده بود  
 کشتگان اسر کہ اندر خون ناب افتاده بود  
 و ز فراق زندگانی تن خراب افتاده بود  
 شیر در زنجیر و پس اندر طاب افتاده بود

نے فرج بود آن قیامت را معین دیدہ ام

گر قیامت را نشان این ست پس من دیدہ ام

دائرات آسماں ہیں گردش پر کار کرد  
 ذرہ را دیدی کہ آب چشمہ خورد  
 تاشہ اندر کف عصمت شد شکست آن آدمی  
 گر بنجار غیب فت از پیش دشمن عیب نیست  
 و در شرای آتش از تیر کافر ہم روست  
 مرکز اسلام را سرشتہ چوں پر کار کرد  
 ننگ را دیدی کہ کار لولوی شہوار کرد  
 گونه ز افغان خفتگان کہفت را بیدار کرد  
 مصطفیٰ از رزم خصمان غم سحرے غار کرد  
 خشم نمرود آخر ابراہیم را در آہ کرد

کشتگان افتاده در اطراف آن صحرائی بزرگ  
 همچو صورتها که در دیباے خضر بافتند  
 خواست شہ تانطع نصرت گستر دیکین سچ  
 کز فلک این نطع را بر شکل دیگر بافتند  
 یک زمان شمیر قاتلش نیاسود از قتل

از زوال روز تا شب اندران روز زوال

یار بآں خوں بود کمان در روی صحرایید  
 یا بسوے تشنگان محبے ز دریا میدید  
 آبے رغبت ریزی چون فردیزد زیر  
 خستگان را خوں با نگو نہ ز اعضا میدید  
 کشته اندر خاک جان میکند بر خودی طبع  
 وز گلویش موج ز خون و با لا میدید  
 آں بدونخ برد آبے این محنت داد جو  
 گرچه خون گبر و مومن هر دو یکجا میدید  
 تیر کشتہ از پرمیر اند بر دریائے خوں  
 بیلگی می زد بہ تندی و گذار امید دید  
 از وجود مرد هر خونی که آں از زیر حبت  
 چوں کے کز تیر بجد بے محابا میدید  
 توانا در خیز و سرائے سواراں می فاد  
 مرد را سر میدید و اسپ را پا میدید  
 هر که از قوت دل باز داند کار بود  
 راست کرده تیر سوی قلب اعدا میدید  
 وانکہ از ضعف روانی دست پاگم کرده بود  
 کہ بسوی آب و گاہے سوے صحرای میدید  
 خان لشکر کش بترتیب صف داین جنگ  
 میدوانند شہب اقبال را تا میدید  
 باز بس می برد گردوں مو گرفته فتح را  
 فتح هر چند از بلا میں جانب ما میدید

کافران را بظاہر شب که تا میروں شود

ناگہاں میزبان مارا پلہ دیگر گوں شود



فعل در آتش نهادن تو سان گرم را  
 از فروغ تیغ در سرف و تاب انداختن  
 پردلاں در حمله از بہر مخالف موختن  
 کار شاہ مرد پرور اندراں میدان کار  
 ضربت مردانہ در پہلوی مردان زدن  
 دیوبندی را علم جمشید ارا فراختن  
 آسمان اندر تضرع زان فرج برداشتن  
 وز نیم ہر آتشیں فعلے غبار اینگختن  
 وز خیال نیزہ در دل خار اینگختن  
 بیدلاں در حلیہ از بہر سار اینگختن  
 کار مرداں کردن مردان کار اینگختن  
 شعلہ آتش ز تیغ آب ارا اینگختن  
 ملک گیری را فرس خوردیدوار اینگختن  
 آفتاب اندر تیم زان غبار اینگختن

اندر اں میدان کہ فرق از مرد تا مرد بود

اے بسا کس کہ لہا خشک و سوز باز بود

روز از تاریکی آمد چوں بہم بر یافتند  
 روز نزدیک فرو رفتن کہ از رنگار تیغ  
 شانہ را مانند آن صفہای تیغ از پریدند  
 آگہوں شد خاک چوں جوشن بجوشن دوختند  
 آسمان پر میکشد گویے کہ بگریزد نہ تیر  
 صاف شد از تیغ چوں نمی سیر کا فو تمام  
 از سر شاخیں ہمہ یاقوت سرخ انیشخت  
 ہم یگان سر شد دوگان شمشیر چوں بر ہم زدند  
 زرد شد خورشید چوں خنجر بخنجر یافتند  
 آسمانی بر سر خورشید شکر یافتند  
 سرکشاں چو موہیہای یک دگر بر یافتند  
 گلستاں شد دشت چوں اسپر بر اسپر یافتند  
 نیزہا بالائے سزراں پر کہ در بر یافتند  
 کافراں ہر سو کہ چوں مرغول کا فر یافتند  
 تا مکمل شد علمائے کید در زر یافتند  
 ہم دوگان سر شد یگان سر با چو در بر یافتند

تا چه طالع بد که شاه از موتان لشکر کشید  
چون خبر گردیدش از دشمن بر آفت که داشت  
آنچه حاضر بود لشکر لشکر دیگر بجست  
یک کشش از موتان تا بالما و روانه  
من نه آن شیرم که شمشیر چو آب آتشم  
بسکه برگ خون ایشاں ارواں کردم چو آب  
ز اختران چشمش رسید از دست مانند از نهنگ  
غره مه شید محرم نه برد بر کل خلقت  
آں چاں رنگین امالست خاک از خون چاں  
او درین تدبیر آگه نه ز تقدیر فلک  
تا رسد عاشور در صدف غراشد چون حسین

تیج کافر کش برائے کشتن کافر کشید  
بے محابا خشم در سر کرد رایت بر کشید  
زانکه رستم را نشاید منتت لشکر کشید  
یعنی اندر عهد من کافر تو اند سر کشید  
از کشش بر جانناں از خاک و خاکستر کشید  
همچو بط بر پیر گرس بر سر خواں بر کشید  
میل باید تافت اندر چشم هفت اختر کشید  
چون سبلخ اندر گلوئے دشمنان خنجر کشید  
کز زمیں باید مشفق را گوئے احمر کشید  
صفحه تدبیر را خط مشیت در کشید  
گر دغش سر مه در چشم مه انور کشید

آں چه ساعت بد که کافر بر سر کافر رسید

جوق بر جوق آب را بگزشت ناگه در رسید

خاک شد دیدی برگردون غبار انگشتن  
غلغله در انجم از جوش سپاه انداختن  
از خروش کوس با بگ اسپه آواز سوا  
آنچه هیت بود وقت کار زار آراستن  
باد پا بر کافران خاک را نگین  
زلزله در عالم از شیر سوار انگین  
لرزه در صحرا و دشت و کوها را نگین  
و آنچه وحشت بود گاه گیر داره انگین

# بسکہ از خون شہیدان ست نقش این حم نام این نعت العزاکفیتہم فی بیت العزاک

(بحر رمل ثمن و مقصور وزن او سه بار فاعلاتن و یک بار فاعلات)

واقعہ است این یا بلا کن آسمان آمد پدید  
آفت ست این یا قیامت کن جہاں آمد پدید  
راہ در بنیاد عالم وادیل فتنہ را  
رخنہ کامسال در ہند و ستاں آمد پدید  
مجلس یاراں پریشاں شد چو برگ گل ز باد  
برگ ریزی گوی اندر گلستاں آمد پدید  
ہر مژہ بے دیدن یاراں سنانی شب بچشم  
تیر بالا چوں ز نوک ہرستاں آمد پدید  
دل نہ پید چوں؟ ز نامہ رشتہ کھجست  
در نہ ریزد چوں؟ فخل در سیاں آمد پدید  
بسکہ آب چشم خلقے شد روان از چار سو  
پنچ آب دیگر اندر موتاں آمد پدید  
خواستہ من تا ز آتش بر زباں آرم سخن  
صد زبان آتشینم در دہاں آمد پدید  
سینہ خاکی بکنم گریہ بکشت داندو چشم  
چوں زمین کاویدہ شد آب واں آمد پدید  
جمع شد تیارہ در چشم و مگر طوفاں شود  
چوں بربح آبی انجسم را قبراں آمد پدید  
گریہ ہم بے پوست روی می کند با من کرد  
پوست از رویم برفت استخواں آمد پدید  
مردماں بودند تا شمس قرآن را منتظر  
اینک اینک شمس و آسمان آں آمد پدید

من نخواہم جز ہاں جمعیت وایں کہ شود  
خود خیال ستاں نبات لنعش پیوین کہ شود

شمشیرت قطرہ آبی کہ روزِ رزم      آں را بخورد دشمن دُرجائے گشت سرد  
 خوش خورد آبِ تیغ تو دشمنِ ز دست تو      و آنکس کہ آں ندیدے آبِ خوش بخورد  
 گریست و شمتِ مثلِ ہچو آفتاب      بروے مشو تو تیز کہ ہست آفتابِ زرد  
 فریاد رسِ شہا کہ ز دستِ سحائے تو      از گریہ ابرو خونِ دل و لالہ آبِ کرد  
 نرگس ز خاکِ مجلسِ تو تو تیا کند      از چشمِ زخمِ خارِ چشمِ آیدش بدر  
 دست کہ کرد گاہ کرم سوی سیم پشت  
 از تیغِ زرستاند و انگر دہشت

شاہا توئی کہ تیغِ تو با خصمِ بد نژاد      دی گفت دلِ بنِ بد از سہمِ جاں بداد  
 خسرو منم کہ بہرِ نثارِ تو دستِ من      نقدِ معانی از گرہِ کلکِ بر کشاد  
 تیغِ از نیپِ کلکِ من از دستِ رفتہ بود      شد بر قرارِ خود چو شمشیرِ دستِ رست داد  
 گوہر کہ کارِ د از قلمِ من بدرشن کرد      با تیغِ گوہرین ہمہ اندر میاں نہاد  
 می گفت بادِ شبِ سخنِ شعرِ من باپ      از گریہ آبِ را گرہ اندر دلِ او فساد  
 خود را ز مدحتِ تو فراموشِ کردہ ام      لیکن مائے شاہِ مرادم ہمیشہ باد  
 تا آبِ و بادِ تند رود بر مرادِ خویش      در صحنِ عالمِ اسبِ مرادِ تو تند باد

ایں شعر آبِ اربخوبی چو شد تمام

گروں حدیقۃ الحقائق نام

وای نای تنگ حوصلہ را میں گہ سخن  
 در تنگی افتد شش نفس اندر دہان تنگ  
 از چرخ اگر چہ قامت دف چنیری شدست  
 بارے سفید پوش ہمی ہمیش برنگ  
 ساقی پیالہ بر کف و از پستہ نقل ریز  
 در جوز مغز پستہ تر زان ہان تنگ  
 تا چشم از خواب آید چنان خوشست  
 گوئی کہ دید روی سرفراز روم رنگ

جلے کہ تیغ شاہ در آمد بکشی  
 اے تیغ آفتاب قے بارے چہ در کشی

شاہے کہ گرم کرد چو در زیر راں سمن  
 سوزد جہاں بر آتش آں بادیا سپند  
 وای خاک گرد مہرہ چو در باختر شود  
 گوئی کہ باد قمرہ بروے ہوا فگند  
 تیرش بلندی پر د آخاکہ راست است  
 از قوت کسے ست کہ اومی پر د بلند  
 شیرینی بنیترہ دہد لب دست او  
 از دے دہد تھی گے نے نیزہ پُر زقند  
 آردہ سرخ او دل دشمن بہ بند خویش  
 تا کرد جعد پُر خیم او نیر موی بند  
 بیجاں کند او ست ننگے کہ بد سگال  
 بر خوشی تن بہ پیچہ اگر بند آں کند  
 خواہد کہ ابر چوں کف او در فشاں شود  
 چمک زند ستارہ کہ اسے برق زونجند

شاہا چو دید دست ترا ابر را ستین  
 دریا ز شرم دست کشید اندر را ستین

اے کز خیال تیغ تو خورشید گشت زرد  
 سر سبز شد ز قال رخت چہ سرخ لا جورد  
 کہ کرہ زمیں نشود خاکِ پاسے تو  
 صد نے بر آورد ز زمیں کرہ تو گرد

زان مہی نشانہ کہ از زندہ شد چو آب پیوستہ در درونہ خالی ست خار خار  
 تپایِ خنکے بزمیں آمدست بہت زان کو باز در دلِ چرخ از زمین غبار  
 یہوش گشتی از فزع و بانگِ طبلِ خلق گروبت بند گھنٹے کہ ہوش دار

نیک خنک خنک ہوا بر ہواں مافعل

روئے زمیں گرفتہ سراسر کلاہ لعل

رومی نماید آئینہ جام آب گوں آئینہائے ثانی جہتہ میں کنوں  
 چوں بحر آب گوں قلع موج می زند بے آب گے نہ می شود ایں بحر آب گوں  
 آئینہ مراد کہ آمد بدست من بیرونِ جام می کہ صفادار دازد رول  
 جوشی کہ در دماغ صراحی ست از شراب ساقی تواند آنکہ برد از سرش بیرون  
 ساقی تمام بر صفت مہ بر آمدہ دانکہ مہی کہ روز بروز دست در فزوں  
 زو خون گرفت مجلس دکنے کہ گوئش کالے ترک فحس گرفتہ سرت از گزوں  
 زلفش کہ بر نمی کند اینہیچ روی سر گوی ز شرم بخشش شہ گشت سر گوں

نمود چرخ را بزمین جہاں نسوز

بستہ ز آفتاب خاک ملک نیمروز

صبح ست باد گل کہ بجز ارادہ رنگ بر آغوش آمد از آب رفت رنگ  
 برگیریشہ می دہستہ بکشد دست تو گر ز کوہ غم آمد بر رنگ  
 لے چکی کہ چنگ بر در گرفتہ مگر از نینار ز دست گرفت چنگ

# در ملا گویم که خلوت گاه این شعرین است آں که بر نہ چسب کوفی لاخلاق و افلا

بحر مضارع مثمن مخدوف وزن او مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن

|                                   |                                  |
|-----------------------------------|----------------------------------|
| مشت خدای را که بمنز لگه ظفر       | آمد برج خود ملک مشتری نظر        |
| نه اختیار و دله به چرخ منزل آنکه  | بگزشته ماه رایتش از منزل قمر     |
| می ریخت از لگام بر اقش چو برق نور | زین ساں لگام ریزه آمد بهرج در    |
| گلگون او برے زین پائے می نهاد     | پایش چو پدید گره گردون نهاد سر   |
| دریا چو دیندیشش او کرد بهر خلق    | هر در که در خزینہ آب ست جمله تر  |
| از گرد لشکرش که بر آمد بر آفتاب   | کس را نیامد آئینہ آب در نظر      |
| زر را به نیم جو چو بسنجید جو دواو | بے سنگ شد ترازد و بی وزن گشت زار |

تیغ روان او ز عدد و زان گر نیخته است

آبے ست گویا که کس آں را ز نیخته است

|                                 |                                    |
|---------------------------------|------------------------------------|
| چون وز شد بلند شه مشتری شعار    | دم کنش بتیزی خورشید شد سوار        |
| چرخ از سان نیزه زین از خیال نعل | گشته چو دام ماهی و اندام سوسمار    |
| بر نیزه دراز، سان کبود رنگ      | گوئی که آمده است بر دهن از دهن مار |
| افاده بر کلاه سراں سایه قلم     | واسپان دیو گیر شده جمله سایه دار   |

چرخ پر روئے زمین کا بر تراگردان کرد  
 ہر کر اگفتی کہ پیشم بزمیں بوسہ بزن  
 بخت برنامہ دیں نام ترا عواں کرد  
 بر زمیں بوسہ زد و حکم ترا فرماں کرد  
 باد پائے تو چو بر خاست بجولاں گفتم  
 زخم چو گان تو چوں دید سر گوئے گشت  
 خاست آں باد کہ در سایہ گل جولاں کرد  
 آں چہ لعبست کہ در بازوی تو جولاں کرد  
 نوک تیر تو جدا کرد ہنگام مصاف  
 پیل را گفتم خوں ریز حو دیشہ را  
 پیل این خدمت لایق ز بُنِ نداں کرد  
 ہر کہ در چشم گئی سرمہ اصفہاں کرد  
 عاقبت درد کش از خاکِ ورت یاد آمد

دہرا بہ دریا یوان تو سہری نیم

آسماں بار گزشت چو در می نیم

شہسوارا کرہ بخت تو در جولاں باد  
 ہر کہ نہند چو قلم بر خطِ فرمان تو سر  
 جائے جولان کنیہو سر کیواں باد  
 در قلم کردن او تیغ ترا فرماں باد  
 تا ابد چرخ بگرد سر او گرداں باد  
 نصرت تیغ شہ از گوہر کشیلجاں باد  
 چرخ ہچوں ارہ سرتا بقدم نداں باد  
 از پے آں کہ بداندیش ترا گانزند  
 تاز باران دزد بادست گلستان تازہ  
 آں مبادا کہ نخواہد دل تو در عالم  
 ہر چہ خواہد دل تو در ہمہ عالم باد

ایں قصیدہ کہ ہمہ ورد کند ایتامش

مورد و انور و نہادست معانی نامش



دشمنان را پیرا کند سمنش بودا  
باد خس را عجیبت که پیرا کند است  
باده خور دست نکاس سر دشمن تیغش  
ز اسب گوی خود جمله بدو افکند است  
دشمنش زنده نماندست یکے در عالم  
آنکه زنده است ہم از بازوی او تا زنده است  
تا ز گنج کرش باد بزرگس زرداد  
چشم زرگس زمین ست گستر مند است  
ابر چوں دیده کفش گفت با دانه بلند  
که رہست دست ترا در گنجش بند است  
گل گستاخی در مجلس اومی خندید  
باد زد در دهن او که چه جائے خند است

ابر نیای ز کفش چوں سخن آغاز کند

چوں بدریا برسد گوش صدف باز کند

خسروا پسرخ ز تیغ تو جہاں می دارد  
چرخ را دست تو بر نوک سناں می دارد  
گردناں گر نہ عطائے تو بود خاک شوند  
آں ہمہ سر فلکناں اہمہ آں می دارد  
دشمنت در ہوس زندہ شدن می میرد  
تو مسیحی بزبانش چه نہیاں می دارد  
آب سیمار برد نیست عجب چوں کف تو  
سیم را بر صفت آب رواں می دارد  
آب گرد و گہ از دست بخائے تو دلیک  
تیغ تیر تو مرا در ابریاں می دارد  
در جہاں اشت ترا بر جہاں داری را  
یک جہاں دار کہ او ہر دو جہاں می دارد  
غنجہ از غیرت خلقت جگری خوں کرد دست  
لیکن از زرگس غمت از نہاں می دارد

سرفرازاں ہمہ در پیش تو افسر بہ نہند

در کلاہ تو بہ بینند و رواں سرب نہند

سوسن از شرم سراغکنده بماندست مگر      تیغ بر گل بکشدست و پشیمان گشتست  
 بعد ازین چشم نگمدار تو لے ز گس از انک      خرمن باغ پر از سنبل و ریاح گشتست  
 بیدار باد گرفتست از اں می لرزد      یاسین اکہ گرفتست کہ لرز از گشتست  
 بیجگر خون صراحی بمن آور ساقی      کہ مرا تار بریشم چو رگ جاں گشتست  
 تا گل بستے ترا دیدہ ام لے سرو بلند      غنچہ در چشم من دے شدہ پیکان گشتست  
 شاخ شد حاملہ شوخار و لایت گردا

می خور امروز کہ داند کہ چه آید فردا

دیدہ رخسار ترا آنے جاں گیر د      لب شیرین ترا چشمہ حیواں گیر د  
 از برائے دل من گیر یکے گل بردست      تا گل از دست تو نگشت بذاں گیر د  
 لاله کردار اگر خندہ زنی دامن کوه      لے با سنگ کہ در لاله خداں گیر د  
 دستش از بند جدا کن کہ گہ گستاخی      بندے از طرہ مشکین پریشان گیر د  
 زلف مشکین ترا عاشق مکس پس ازین      در دل خویش گرفتست کہ در جاں گیر د  
 چوں کہ بے رحمے تو نخواں بگستاخ دیدن      دل من عیب مکن از ز گستاخ گیر د  
 ہر کہ خواہد کہ ز دست تو مرا باز خرد      در زمان پائے ملکزادہ گیہاں گیر د

اختیارِ دل آں شہ کہ جاں راجانست

روشن ستاین کہ چراغِ دل کشنجانست

شہسوارے کہ اگر زین ببندا فگندست      صورتِ نیزہ ابوج عدو بر کندست

بادا همیشه سکے تو چوں درم درست برودے سکے خطبہ بنام تو شہر یار

سلطان مغز نیا و دیں کی قیادشاہ

یک نیدہ و دو مرد یک چار بادشاہ

می ترا و آب ہر جا با تداش شعر از تری

منکرش خس پوش کا ندر زیر آں دریا

(بحرزل متین مجنون مجنون مقصور وزن او فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن)

|                                      |  |
|--------------------------------------|--|
| صبح گلزار پر از نغمہ ہرغان ہواست     | خیمہ در باغ زن لے گل کہ کہ برگ و نواست |
| پنجمہ راز و دل خود گرچہ نہاں می دارد | سخن بنیز و دلیل ہمہ اندر صحر است       |
| ساقیا خیز کہ در پیش رخ گلگونست       | ز گیس مست نخفت و گل سوری بر خاست       |
| باد را گرد سر زلف مدہ گشتن از آنکہ   | آں پریشانی زلفت ہمہ از باد صباست       |
| قدحے بخش بخمر و کہ ہواے بادہ است     | آں چنان بخشش ابرست کہ بر باد ہواست     |
| ہمہ در راست بود نالہ دلیل در سرد     | چوں کہ بر خار نشیند ہنر خود آراست      |

اے بنفشہ سخن سرد چو بر خاست بگو

سرفرو چنڈ کنی کز منشیں راست بگو

|                                    |                                    |
|------------------------------------|------------------------------------|
| باغ پر غلغلہ و نغمہ و دتاں گشت است | در رخ گل ہمہ آفاق گلستاں گشت است   |
| ہوئے مشکست کہ از سوئے چمن می آید   | زلف بینل مگر از باد پریشاں گشت است |

کوہِ گراں کہ کوہِ قیامت برد ز باد      لنگر تو سازیش زرق زور منہ پیل  
 از بہرِ ترالہ سنگِ بدیلِ ابر را      گوئی کہ در ہوا فگند چار بندِ پیل  
 دندانِش بر زمین چو عدو را فرو برد      گا و زمینِ ریدہ شود از گزندِ پیل  
 خرطومِ حلقہ حلقہ کند بجلقہا ست      یارب چہ طعناست چناں در کندِ پیل  
 خود پیل تو ز گرم روی برجِ آتشی ست      جانِ عدو بر آتشِ بندت پسندِ پیل  
 کردہ چو سرخ روی تو خونِ سیزد شمنال      باشد میانِ کوکبہ صورتِ پسندِ پیل

سلطان معز دنیا و دین کیقاہ شاہ

یکے یدہ و دومر و یک چار پاؤ شاہ

بادا جہاں ہمیشہ بکام تو شہر یار      شاہانِ وزگار غلام تو شہر یار  
 محمود چوں بدی شدی اندر پناہِ فلک      محمود از تو با وقت کام تو شہر یار  
 ہموارہ بامِ فضل تو از نہ فلک یکی      بانہ فلک یکے شدہ نام تو شہر یار  
 آلِ اہلق زمانہ کہ کس نہ بدیش نشان      بر لبہ دواں ستارم تو شہر یار  
 تاصیتِ دولت تو برد شرق را بغرب      بادِ صبا سیر بکام تو شہر یار  
 تا ہر زمانِ نشستہ چہ خوش بامراد و کام      ہر دم می مراد بکام تو شہر یار  
 از ہفت شیشہِ فلکی دور تو مدام      وفاقِ مست و مدام تو شہر یار  
 خسرو ز جامِ جود تو سیراب می کہست      امید دارِ جسرۃ جام تو شہر یار

تو برگرفته چرخ و عطار د بام چرخ      بنوشت بر ولایت بالانشا چتر  
گفتم بملک چتر ترا کار شد بلند      گفتا بگویت که چنین کرد کار چتر

سلطان مغر دنیا و دیں کی قباد شاه

یک دیده و دو مرد یک چار پا شاه

لے دست دولت تو گهر چین و رباش      بر بازوی تو تکیه و تکیں دور باش  
پولاد دور باش تو چنداں گهر فشان      کا سوده شد علاقه زین دور باش  
یا ز آب و رباش مگر قطر با چکید      در شد بجایه گهر آگین دور باش  
شد چار پایہ کرسی نہ پایہ تا بود      اندر تر سه پایہ گهر چین دور باش  
از تاج و دچوتنه نخوشد زبان کشید      خون عدوست شربت تسکین دور باش  
خود جاں که درشت خصم بجایه خاص داد      بر جان خود چو دید همه کین دور باش  
آهنگ و رباش تو بر جان خصم زد      تنگ آده ازاں شده زوین دور باش  
بنمود روی فتح و ظفر پیشگی چو یافت      آینه های روشن از آئین دور باش  
هر ساعتش سوره فتح ست بر زبان      دانی که کرد ایں همه تلقین دور باش

سلطان مغر دنیا و دیں کی قباد شاه

یک دیده و دو مرد یک چار پا شاه

لے حمد دولت تو بهشت بلند پیل      بخت از پی نشست ترا حمد بند پیل  
خورشید گوینا که بر آید بهشت کوه      آندم که بر روی تو بهشت بلند پیل

لے چار بالش توشہ پشیمان تخت  
 پشت از تو یافت بالش عالی مکان تخت  
 تخت تو چوں گردن گردون نماند با  
 گردوں خمیدہ ماند ز بار گران تخت  
 گرفت جملہ بقیہ عالم بنیر پر  
 میمون ہلے چتر تو بر آشیان تخت  
 اطلس کہ نام یافت نعم پردہ فلک  
 پر کالہ اسیت بر سر از سائبان تخت  
 دست زمانہ بر فلک خویش زہ کند  
 یک پایہ گریہ و دہی از زردبان تخت  
 بر رفت مہ بہ بخت تو ناگہ چو بردوید  
 دوراں فتادہ در سرش از آسمان تخت  
 می خواست مہ ز گردش دواں فروفتہ  
 لیکن فنب گرفت دواں بر کران تخت  
 چرخ ست زدگوہر دواں زدگوہرین  
 لیکن چہ غم زد زد چو شد پاسبان تخت

سلطان معز دنیا و دیں کیتبادشاہ

یک نیدہ دو مرد یک چار پادشاہ

لے فرق تو باہ رسانیدہ کار چتر  
 وز رویت آفتاب شدہ سایہ دار چتر  
 چتر تراست چوں تہ و بالا دوا آفتاب  
 سایہ چگونہ باشد اندر کنار چتر  
 تا ہر زمان با وج رسد آفتاب ملک  
 جو زات گوینا کمر ز رنگار چتر  
 حق جوار را بفک سایہ بر فلک  
 سر بست بختی فلک اندر جوار چتر  
 چتر سیاہ تو شب معراج دولت ست  
 حق جوار را بفک سایہ بر فلک  
 چتر سیاہ تو شب معراج دولت ست  
 ہر روز چتر قطرہ باران رحمت ست  
 شاید کہ ہم بگوہر پرویں شرف کند  
 زانزد کہ بست گوہر خود را بہار چتر

تا خنک ملک دشمن تو زیر انت دید  
 کاہی شد از حد خس آں سینه گاہ ملک  
 بر بوسه ره کند فرست زیر پای است  
 شانہ کہ در میان سران کرده راه ملک  
 دعوتی تو بملک دست کرد قضا  
 ہم عدل تو برستی آمد گواه ملک  
 گفتم بعالم از چه ز آفات ایمنی  
 سلطان معزز دنیا و دین کی قبادشاه

یک یدہ و دو مرد یک چار پا دشاہ

ای از سر کرم بتوداده خدای تاج  
 دی گوهر بلند تو زیور فزای تاج  
 دریاست گویا بسراورده تاج موج  
 فرق مبارکت که شده آشنای تاج  
 تاج ترا سرآمده کار ملک کرد  
 پیشانیت که شد بجاں پیشوای تاج  
 گرتاج بر رود بستر جائے انس نیست  
 چون بہت تو کرده بسر خوش جامی تاج  
 ہستی برے سرخ جگر گوشہ شہاں  
 چوں لعل درخور آمدہ حاصل ز برای تاج  
 رنگے بچرخ ماند شفق خواندش آسماں  
 تا شد سرت باوج فلک لعل سای تاج  
 آں آفتاب نیست بگردون و بلکہ بہت  
 آئینہ فلک شدہ صورت منای تاج  
 واں گونه کا فتاب بیا قوت می دہد  
 در یوزہ کرد از اں گہری باصفای تاج  
 ای صبح تاج ز رنجلط دادہ بچرخ  
 من گویت کہ کیست بعالم سزای تاج

سلطان معزز دنیا و دین کی قبادشاه

یک یدہ و دو مرد یک چار پا دشاہ

تایوہ باری دہد از بارگاہِ شاخ  
در بارگاہِ چرخ ترا چسار بار باد  
اندر زمینِ نرم ز بارانِ تیسر تو  
بر سرِ طرفِ تنگفت و صد لالہ زار باد  
چوں در صاف آتشِ تیغِ زبانِ زند  
پیراں سرِ سود تو بچوں شسار باد  
در پشتِ خنکِ بخت بجز لاکہ ظفر  
دایم رکابِ دولت تو پاد ار باد  
زائے کہ دستِ چرخ بریزد بجام تو  
اندر دماغِ خشکِ عدو صد خار باد  
آنصرتِ خدائے جہاں بر سرِ رکاب  
عمر تو در عمارتِ دین بشمار باد

ایں شعر ترکہ یافت معانی از دو کمال

آمد ز آسمان نقشبِ رومیۃ المہلال

ایں بساط نو کہ نطع ناظران را کرد طے

دور نبود گر قیامت را بہ سجدہ پوریا

(بحر مضارع مثنوی اخب کفوف مخدوف وزن او مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن)

اے دولت تراد و جہاں در پناہ ملک  
وے بخت نیک از ترا نیک خواہ ملک  
بالائے تست بر سر بالیں بگاہ بار  
سرے بالیں آمدہ در بارگاہ ملک  
تا تو کلاہ ملک نہادی یفرق خویش  
خورشید سر نہاد چو دید آں کلاہ ملک  
سایہ است زیرِ چتر تو داں ظلِ چتر نیست  
ظلِ خداست در تہ چتر سیاہ ملک  
تا بند گانت را نشود قبلہ مشبہ  
کس انداد با تو خدا اشتباہ ملک



تا چند برعد و زند از خون خشم رنگ  
و دنا نہائے تیغ گہوار می کند  
لے خسروے کہ تاو کی خارا شکاف تو  
سوراخا بہ بینی و کسار می کند  
بر کوہ پس گراں ست کہ ہر خطہ برود  
کو از تو سر زہرگی بسیار می کند  
وصف جہاں گرفتنی تو می کنذیاں  
تا تیغ را بر زم زیاں کار می کند  
میکوب طیل چود کہ صد بخت خنتہ را  
آواز ہائے بطل تو بیدار می کند  
روزے اگر سود تو دناں کند سفید

شمشیر تو ز خشم بلرز چو برگ بید

لے آفتاب خاک شد پیش روے تو  
وے نور آفتاب شد خاک کھوے تو  
تو نیز دولتی بجہاں ہجو آفتاب  
زہرہ کرا کہ تیز بہ بیند بسوے تو  
چوں برست کلاہ سرے نید چرخ گفت  
کے صد کلاہ بر سر بکھار موے تو  
لے کار بخشش از کیف و تن و اں چو آب  
باد آبتاب روز قیامت بجوے تو  
وصف نسیم خلق خود از نافہ باز پرس  
تا پوست باز کردہ بگوید بروے تو  
زیر آرزو بھر و سود کہ تیج موت  
باشد شہا بمر دن او آرزوے تو  
گوئی سر عدوست کہ در وقت باختن  
چو گان چرخ بازی یابد کوے تو

از گردش پیر غلام تو اختر ست

جائش غلام گردش این چرخ اخضر ست

راے تو بر باد جہاں کامگار باد  
خاک ویر تو مشک خطا و تار باد

از تابش شراب که لعلی است آبدار      گوهر چو ژاله در دل دریا باخته است  
آوازِ مطربان که شدت از شراب تر      رشکِ فلکِ طبل و آوازِ فاخته است  
شاید که دلفیوست گنجِ کنوں کو باز      نالی نفس نفس نے خود را فاخته است  
شکلِ غمان ست ماهِ نو بہرِ خُنگِ شاہ      امروز بر غمانِ فلک سرفراخته است

تا تیغ آفتاب بزییرِ رکابِ اوست

اقلیم بے حسابِ فلکِ حسابِ اوست

شاہے کہ زر ز بخشش او در گدازند      سرفے کہ شاخِ دولت او سرفرازند  
خاکِ میں زیادیش مشکبوی گشت      شمعِ فلکِ نورِ رخس در گدازند  
بدخواہ سوے لشکر او گر کشاد تیر      از ہیبتش بجانبِ بدخواہ بازند  
چوں از زبانِ خنجر او قطع شد سخن      در رمحِ اوفاد و حکایت درازند  
بازوئے مملکتِ علمِ ملک گیر اوست      فتح و ظفر بران سرِ باز و طرازند  
تا بر بخشش تو بر آمد بر آسماں      خورشید را بایہ دست نیانزند  
بادِ صبار گلشنِ بزمِ حکایتے      در گوشِ غنچہ گفت و سرِ غنچہ بازند

تیغے کہ بست شہ چو بخورشید می رود

اینست بستمِ طرفہ کہ بس تیغ می رود

خُلقش سخن ز نافہ تا تار می کند      زان بادِ خاک بر سرِ گلزار می کند  
خس مہرِ بیت پیش گفتن ز چو کمر با      چوں کاه می ربايد و ایتار می کند

قرا بہ ہیں کہ کرد بروں پیہ راز گوش  
تا بشنود ز ساقی رعنای صلابے عید  
رخشد نعلِ خوش شہ عید ساقیا  
جام ز ریت نعل بہا از بہاے عید  
چشم تارہ داند و ابروے ماہ نو  
کاد غبار مرکب شہ تو تیاے عید  
مالکے قاب نصرت دین افسر ملوک

عالی نسب محمد سلطان سیر ملوک

بکشد صبح عید ز رخ چوں نقاب را  
بنمود ساقی آن رخ چوں نقاب را  
ایناک رسید وقت کہ مردان آب کار  
گرداں کنند ہر طرفے کار آب را  
عید مبارک آمد و از بہر دستاں  
ساقی مگر ز شیشہ بروں د گلاب را  
قرا بہ می ز شیشہ بروں نخت عنیت  
ترا و دار ز شیشہ بریزی گلاب را  
ساقی ازاں چشم کہ در بند خفتن است  
صد چشم بندی است کہ آموخت خواب را  
مطرب پردہ کہ تو دانی بگو بجنگ  
کامی پیر کو ز پشت چہ کردی شباب را  
امروز حلقہاے بر شیم چہ لایق است  
در مجلس شہ اند پئے گوش رباب را

از ہم خود چو تیر ظفر بر کماں نہاد

صیتش چو آفتاب سر اندر جہاں نہاد

مطرب ترغم ترمتان لباختہ است  
ساقی کیت تند طرب را نواختہ است  
عید آمد شہاب بمیدان سبز چرخ  
امشب شام تا بہ بحر تیرہ باختہ است  
ہم عود در انیم صراحی بسوختہ است  
ہم چاک اسماع مغنی لباختہ است

مند فرازا تیکہ کہ غلد بریں بادا ترا  
 تقدیر بقلموں قلم کردا پنچہ از دولت رقم  
 در جام نہ تنخاب زار میں بادا ترا  
 بر جہد کاؤس و جم نقش نگیں بادا ترا  
 چون تازیان دلربا در زیریں بادا ترا  
 از ہفت خاک بادا پگندہ کنان اندر ہوا  
 مشعل کہ بغورزد جہاں نور حبیب بادا ترا  
 روزے کہ کبشائی عناں بر کار کیجا  
 ہموارہ کوشش ہمچین در کار دیں بادا ترا  
 آنرا کہ خواہی گشتش یکیدین چشم توں  
 در کار خسرو نفس چشے چیں بادا ترا  
 وحش و طیور دام و دفرانت راشد نامزد  
 در ضبط فرمان تابد ملک زیں بادا ترا

ایں شعر چوں آبِ دہ آب ز روانی گشتش

چوں عین معنی بر ہمہ عین لسانی گشتش

ایں نمط ترجیع ازاں خوانند کرنا شیرین

باز می گرداند از خوانندگان خود بلا

(بحر مضارع ثمن اعراب مکفون مقصور وزن او مفعول فاعلات مفاعیل فاعلات)

برخاست باز غلغلہ جاں فزائے عید  
 شدر ارج گوہرین قلع نور بخش خاک  
 شینیم و در کشیم غمزدائے عید  
 شد خاکِ عجزینِ جمنِ عطر سائے عید  
 گل می کند شراب بوسے تو گل سراب  
 بلبل شدہ است بلبل خوشنوائے عید  
 خونِ خروس خواں می یا قوت رنگ  
 کافلد سایہ بر سر عالم ہمائے عید

شاہ ہے کہ اعلام طغرائے چرخ والا بر کند  
 از آب کے ماند دیو سر چشمہ رختانِ خور  
 شد چرخ ازیں عالم علم کا اعلام اورا بر کند  
 خورشید تابش چونکہ سر از افج جو زابر کند  
 باد صبا از جارد و جانی کش از جابر کند  
 بجمہ ز تیغ روشنی گزیشتر پا بر کند  
 شمشیر تست اند کفت کا تش نہ دریا بر کند  
 افسون سودا دمدم در حشر تابان بر کند  
 کاں تیر آب از موتاں سر در بخار بر کند

گو ابر بکشا د از ہوا آبے بنار و بر زیں

بکشا و چوں ابر کفت بار دہمہ و در شمس

جو د تو چوں از آیت دست ز راقش بکشد  
 بحر از تو ہنگام سخا زان گم نہ شد مست عطا  
 ابرے ست کا نہ آسمان و فصل نیاں بر کشد  
 کز آب مروارید را غواص غطاں بر کشد  
 جو د تو از سنگ گراں خندان را زکاں بر کشد  
 غواص از زیش دمدم امن بذاں بر کشد  
 تازاں قلم ہدایت رسم بخط فرماں بر کشد  
 منشور ملک بر سرش طغرائے فرماں بر کشد  
 آنکس کہ از فرمان تو گردن بطعیاں بر کشد  
 از کلک تیر اندر زماں بر پر تو پسندش پاک  
 ہست از کفت در قہریم دندان صدف را شکم  
 کردی شمشیر و قلم دست بخلاں را قلم  
 ہر سر کز اقبال فرش در خط نیار و اخترش  
 بیند کہ جولان تو سر در خیم چو گان تو  
 دعوت کہ ملک را کند نہ پیر فر تو تہ فلک

چنگ ارجچہ پوشند پوتیس بند و لباسی برسریں  
 نے دارد از سر تا قدم از باد زحمت و مہم  
 آنکس کہ دہر بندش بگست رگہائے تنش  
 طفلِ کمانچہ میں دو تو ہم موسیاء و ہم دو مو  
 وف کاب ریزندش بستر گردش آواز نر  
 ہر جا کہ ترتیبِ طرب اموز جمعیت ای عجب  
 شہ ملکِ عالم را سببِ باب آں سازد ہی

والا محمد کا سماں بر آتانش سر نہد

و در این چرخ دولتش بر فرق ہفت ہتر نہد

ای عاضت را بر گل و رشکے گرد آمدہ  
 تو خط کشیدی بر سمن مہ را میانِ انجمن  
 در حد ہندستان اگر بیا گرد آید شکر  
 شمشیر خارا ز چند سو پیش برد گل را گلو  
 بستہ کمر چوں غافل محرام و مفکن عاقلی  
 فردا از آن جولان تو بازی کند چو گان تو  
 لے کردہ زان لے چو مہر روز خونے بے گنہ  
 ہر روز بر گرد گلت مشکے دگر گرد آمدہ  
 یاد رگیم خوشی تن زان خط تر گرد آمدہ  
 خط تو ہندستان نگر دروے شکر گرد آمدہ  
 ہست ارجچہ گردا گردا و چندیں سر گرد آمدہ  
 ہر طبقہ میڈاں بیدی گرد کس گرد آمدہ  
 ہر گوشہ در میدانِ قچوں گوی سر گرد آمدہ  
 از جو رہ تو در پیش شہ شہر دگر گرد آمدہ

ہندوستان را کے رسد از لشکر کا فر زیاں

از تیغ کا فر سوز او تا بہت آب اندر میان

پیرِ سحر که خاسته سحری ز نور آراسته  
 از روزنه داراں مهر لب کز ماه نو بر داشت  
 عید ست بر دریا کشاں از کشتی مه در فشاں  
 آں لاج روح آمیز کو مہر نشا ط انگیز کو  
 ہر روز باد آتا ابد عیدی ز گردن تابرد  
 بر آفتاب بار بد باراں عطای صبحدم  
 صبحے چنین در خواستہ ہم درد عای صبحدم  
 تو جام ہر آئین طلب وزہ کشای صبحدم  
 کو کشتی میدان شاں گو ہر سنزای صبحدم  
 آبستنِ خون ریز کو خورشید زای صبحدم  
 بر آفتاب بار بد باراں عطای صبحدم

تاج سریر سلطنت دولت شعارِ رشتیں

باز سپید مملکت دشمن شکارِ رشتیں

ساتی نکرد آں بادہ شب بر آفتاب فشاںش  
 زان خطِ مشکین گرد و مہ صید کردی مہربو  
 بزمِ فلکِ خلدِ بریں قزاق جوئے انگبین  
 خرم حریفِ بزمِ شہِ داں کردش بر مہ نگر  
 ہیں شیشہ می خوردنش طوقِ عنبرِ رگِ گردش  
 شکلِ پیالہ در طرب مرگو ہر جاں را سبب  
 چشمِ سران نامور حیران شاہِ بحر و بر  
 وز جامِ یاقوت سلبِ یاقوت ناب فشاںش  
 وز جرعمایِ مشکِ بوچوں بر تراب فشاںش  
 وز باغِ رضواں بر زمینِ نقل و کباب فشاںش  
 وز عکسِ روئے ہچو مہ گل در گلاب فشاںش  
 در شیشہِ خونِ کم کردنش وز عباب فشاںش  
 وز بوسہ بر یاقوت لبخونِ مذاہب فشاںش  
 زان بخشش در خاک نہ رچوں آفتاب فشاںش

شہ نصرتہ الدین کز کرم در خاک زار کفش

افتادگانِ خاک را از خاک بردار کفش

آوازِ مزار از طرب با مغز جاں ساز دہمی

چوں مغز اندر کالبد با استخوان ساز دہمی

جهانِ ظلمتِ بخلِ ارسیه شود دست      کند ز رخسارِ لعلِ آتشِ روشن  
 بجودِ دستِ تو در بهتِ پردهِ روشنی      چو صورتِ یهتیا در آتشِ روشن  
 مہارِ زرِ لعلِ تو نورے بگوشتہ کردی عجب  
 کہ شمع را نتوانِ داشتنِ نہاں در حیب

خدا یگانا دولتِ بنا م تو خوش باد      بدولتِ آنکہ نخواہد ترا مشوش باد  
 کسے کہ با تو بجوے کثری کند در سر      چو زلفِ سیمبرِ اندہ در کشاکش باد  
 نگار خانہ نصبتِ تو بر بیضِ زمین      ز نوکِ خامہ نقاشِ من منقش باد  
 برای چشمہِ مدح و چراغِ تحسینت      ردوانِ طبیعتِ خسرو چو آبِ آتش باد  
 تراست دیدہ بیدار در روز خوش بجا      بختِ بختِ عدو تا ابدش خوش باد

برات بر تو مبارک بعالمِ فسوزی

برات تو ز تو ہر روز بندہ را روزی

ہر دمِ این گنجِ اہلِ دل را شادیِ نو بردہ  
 چوں دلِ زرد و دستِ را تعلیمِ علمِ کیمیا

(بحرِ بزمِ شمسِ سالم وزنِ اد مستفعلن ہشت بار)

عیدِ دستِ بجامِ روشنِ صورتِ نمایِ صبحدم      ساقیِ چو عیدِ آراستہ صورتِ برایِ صبحدم  
 شد سربہ ظلمتِ نہاں از تو یائے آسمان      با چشمِ روشن شد جهان از تو تیسای صبحدم



گماں چنان و دم کند دلِ ہمای من      شرابہ است مگر ہر کجا چراغ کنند  
 شب بے چراغ شود گلشنی دگر خواہد      ملائکہ ز پرانے خلیل باغ کنند  
 گرفت نقطہ پری چہرہ گان کہ دربابی      ہزار خانہ بسوزند اگر چہ لاغ کنند  
 مگر ز مشعلہ شاہ پر توے یا بند      کہ بہ ستارہ و مہ دعوی دماغ کنند

چراغ دودہ دولت محمد سلطان

کہ روشنائی از ویافت خطہ ملتان

شہے کہ از کف کیں آسمان برافروزد      جہاں ز لمعہ نوکِ سناں برافروزد  
 حدیثِ خیر ادا آفتاب را نرسد      چو شمعِ ربیے اگر دہ نہاں برافروزد  
 زبانِ تیغ سے از تارکِ عدو چون برق      فرورود بزمیں آسمان برافروزد  
 زیادہ حملہ چراغِ ستارہ را نکشد      ولی ز نوکِ سناں دہ زماں برافروزد  
 خدا گمانا دشمن بہ عہد تو نرید      اگر چراغِ زیادہ خزاں برافروزد

توئی کہ مشعل کفر از چراغِ دین کشتی

چراغِ فتنہ ز آسیبِ آشیش کشتی

زہے ز نورِ دلت گشت شمعِ دین روشن      بنودِ ہیج گئے دین حق چنیں روشن  
 ظفر ز آتشِ اوصدِ چراغِ بفروزد      چو تیر تو بہر دناگہ از کمیں روشن  
 کف تو بسکہ گمراہی شبِ چراغِ بخت      بماند تا ابد از نورِ آں میں روشن

خسرو ازیں پس نگزارد رکاب تو      گو برق بار آتش و گواہ بر زای آب  
فرمان تو چو آب و اس باد و در جہاں      تا در جہاں ست خسرو و فرمانروای آب  
سرحد ہیں ز بند قباے تو بستہ باد      تا دست باد ہیں فگندہ در قباہی آب

شعرا میں دیواں ہمہ پناہ و نہشت در شمار

ہر کہ این اکم کند یارب کہ کم بودش بقا

بگزر از شعرم کنوں مہمان ترجیحات شو

تات در ہر خانہ ہم قلو ارسد ہم زیر پا

(بحر مجتہد ثمن مخبون مقلوع وزن او مفاعیلن فغلاقی مفاعیلن فعلون)

شبِ برات کہ روشن کنند ہر خانہ      مرا ز روئے تو باشد چراغ در خانہ  
من از رخ تو اگر نتختہ برم بہ برات      رو بہ چراغ ز یک خانہ در در خانہ  
مراست تیرہ ز یادیدن تو خانہ چشم      کہ بے چراغ بود تیرہ در نظر خانہ  
نہ سوز دل شدہ ام آتشی کہ خانہ من      برای سوختن آید چراغ ہر خانہ  
ز قفا آہ من آفاق روشنست چنانکہ      شمع در نظر شاہ نامور خانہ

فروع مشغلہ ہفت چرخ و نصرت دیا

کہ ز دنجہر من دشمن ز عکس آتش کیس

شبِ برات کہ در ہر طرف چراغ کنند      ہزار جادو ازد و در عشق داغ کنند

نیز پیشتر بیدار من جائے آب بود  
 و اکنون ہیں کہ شدہمہ خونہا بجای آب  
 از آب چشم بندہ بگرداگر چه هست  
 سنگین دل تو سخت تر از اجزای آب  
 بگذاختم چه آب و بسودی مرا ز دل  
 کس آب را بسنگ نساید مسای آب  
 اکنون کہ آب چشم بلاگشت مرا  
 چشم مرا کہ باز خرد از بلای آب  
 دریای مکرمت شرف دولہ فتح ملک  
 لے آنکہ ریزی از سخن جان فدای آب

آب حیات را چه بقا پیش خط تو  
 لے خضر صفوتے کہ تو داری بقای آب  
 چون آب در دوات فکندی برای خط  
 شد خون مشک از ان قلم مشکای آب  
 آں تیغاکہ آب ز خورشیدی برد  
 هست از پی دوات ترا قطرهای آب  
 گوہر در آب تیغ تو بنماید از صفا  
 چون سگر نیزہ در تر آب از صفای آب  
 اسرار غیب در دل پاک تو روشنست  
 چون عکس مہ در آئینہ رو نمای آب  
 از آفتاب راے بر افروز چرخ را  
 در چشم اختران فلک توتیای آب  
 از بہر تشنگان امیدست دست تو  
 دریا کہ آید و بنو نہتسای آب  
 لے وقت بار شاخ کرم بیخ فضل او  
 دادہ ز نوک غامہ مشکل کشای آب  
 پسند من پیادہ و اسپ کیاں چنانک  
 گنبد کند جباب صفت بر نفسای آب  
 چیزے کہ در منست زد گیر کساں مجوی  
 دانی کہ در سراب نہر وید گیای آب  
 القصہ پتھر خرد بخدا ایم رہا مکن  
 زیر کہ هست موسیم ابرو ہوا ی آب

شدر و اں بر سرِ ملکِ تور و اں آبِ حیات  
 قلمت شد علم ملک و سوادِ خط تو  
 ریحِ خلی مست کہ خواند الف محمودت  
 تافتہ می رود از رائے چو غورشید تور و  
 مگر از جرمہ جامِ کرمت شستہ شود  
 تا شود بزم ز جامِ می چوں باغِ ارم  
 گرچہ ہرگز نرود رہ کہ میانِ ظلم مست  
 بہر سرہائے سراں سایہ پائے علم مست  
 نصیب کن در محلِ رفع کہ با فتح ضم مست  
 ماہِ شب گرد کہ اور از کواکب شتم مست  
 دلِ خسرو کہ بیا لودہ زاندوہ غم مست  
 جامِ می نوش بہ بزمے کہ چو باغِ ارم مست

عینِ ایں شعرواں کہ حوضِ کرمِ شہیت  
 می زند از موجِ آبِ زندگانی رقصا

( بحر مضارع شمن اخرب مکون مقصور وزن او مفعول فاعلات مفاعیل فاعلات )

می ریزد از تری تو لے جانِ فزای آب  
 خاکِ دیر تو بر سرِ چشمِ پر آب ماست  
 آبِ جاتی و نشوی آشنای من  
 چوں در کنارِ آبِ خوامی خیال تو  
 لے چشمہ زلالِ مردِ کز برائے تو  
 می نام و زبرائے قومی ریزم آبِ حشیم  
 آبِ داں نمی رسد اندر سرِ شکِ من  
 ماتنہ ایم تشنہ خود را نمای آب  
 پیوستہ گرچہ خاک بود زیر پای آب  
 تا چشمہائے من نشود آشنای آب  
 گوی کہ ہست مردِ کز چشمہای آب  
 مردم چناں کہ مردم آبی برای آب  
 این نالہ من ست بگو یا صدای آب  
 خواہی بہرین آبِ داں با جرای آب

(بحرِ رملِ مثنوی مجنون مقصور وزن او فاعلاق فعلاق فعلاق فعلاق)

|   |                                       |
|---|---------------------------------------|
| یارب اندر سرِ ہر ہوئے تو چنداں چہ خم ست | زیر آں موئے رخت از گلِ خنداں چہ کم ست |
| ہست در بندِ تو دلہائے چو مائتا فنگاں    | موہائے کہ براں جہدِ پرا ز تابِ خم ست  |
| چند گوئی کہ مکن صورتِ جور از چشم        | مردم چشم تو خود صورتِ جور و شتم ست    |
| ما چو از جور تو ز نار بہ بستم کنوں      | ہم بروئے تو اگر روئے بروئے صنم ست     |
| گاہ گاہے کہ دہی نیم دے ہچو مسیح         | زندگانی اگر مہست ہماں نیم دم ست       |
| لے لب از خونِ دلم شستہ زہرِ خوں         | تا چہ دندان ست کہ لبائے ترا در شکم ست |
| دلِ من سی عدم رفت بہمرا ہی صبر          | از لبِ خود خبرے پرس کہ راہِ عدم ست    |
| ماند با خطِ تو چنیدہ سیاہی و چشم        | زاکہ خطِ تو تر و دیدہ من پر نہ خم ست  |
| چہ سببِ خطِ ترا ماہ بود در فرمان        | مگر از خانہ دستور عطار در رقم ست      |

آصفِ دہر علائے دولِ آن دستورے

کہ ہمایوں قلمش ضابطِ ملکِ عجم ست

|                                      |                                    |
|--------------------------------------|------------------------------------|
| جامِ گردوں بنمودست جہانے چو دلش      | می نماید کہ ذلِ او بجاں جامِ جم ست |
| ہست گوئی بہ صفتِ نامہٴ عمرِ شمش      | بہر خطِ کز رقمِ بادِ پر آبے رقم ست |
| لے جہاں بخش وزیرے کہ صریحِ قلت       | بیخِ بشتود کہ آوازہٴ جو ذکرِ کم ست |
| ہست ملکِ تو جہاں گیرِ خواہ آوازہٴ تو | کش سیاہی و سفیدی جہاں در قدم ست    |
| چہ عجب گر قلتِ دستِ جہاں را بر بست   | باچاں سلطہٴ کز خود تو با او ہم ست  |

(بحر جغت مجنون مجنون مقصور وزن اد مفاعلن فعلن فعلن فعلن)

|                                  |                                       |
|----------------------------------|---------------------------------------|
| هزار شکر خدا را که بعد از نماز   | بآستانه مخدوم خود رسیدم باز           |
| نخست سرور آفاق غزین دودل         | که شد بوجه قبایت تمام چین و طراز      |
| چراغ چشم بغافل که تاب جبهه او    | هزار شمع فلک را در آورد و بگذارد      |
| سرافکنی که چو شمشیر در کشته بوغا | چنان زد که سر دشمنانش گرد و باز       |
| هزار نماز کند نصرت و ظفر بر دوس  | اگر چه آس زد کشته هیچکس از ایشان نماز |
| ز به پایون قدری که باز بهمت تو   | فراز سدره و طوبی ای همی کند پرواز     |
| و بان نافه گراز خلق تو سخن گوید  | رهاش کن که ز دست ست بر لب اعجاز       |
| چنان کشاد در بیه کرم و ست        | که آس صریح ز در بند رفت تا دروانه     |
| سپهر گشت ز آوازه تو پر غفل       | چنانکه گنبد مسجد ز صوت بانگ نماز      |
| چگونه صبح جہاں را بیک نفس گیرد   | اگر نباشد بار اے روشنت انبان          |
| چو پادرازی کنی با چهار بالشت بخت | نیاید و که کند بخت با تو پای دراز     |
| عدو که آب شدش خود کوب چندی       | که پیش ازین نتوان گفت آب بجواز        |
| سپهر قدر امح ترا چو پایان نیست   | بجز دعا بخند خسرو سخن پرداز           |
| مام بزم فلک تا بود پراز جوهر     | به بزم شین جواهر قشای و سحرستان       |

بس که در هیچ این لوزینه نهال لذت است  
 هر که انگشتی نهد بر وی شود انگشت خا

اے درکشیدہ نائفہ اذ فرجے خویش      آں موگر ز نائفہ اذ فرکشیدہ  
 بر رستے تو ز باد پریشاں شدست ہو      می بنیت کہ مستی و ساغر کشیدہ  
 مستی و سرخوشی مگر ایں بادۂ خوشی      در مجلس سپہ کش کشور کشیدہ  
 والا ملک نصیر دول ای کہ از خاک

در دم دے ز دشمن ابر کشیدہ

نور و دیدہ ملک اینک ہی ملی      کز حملہ ذوالفقار چو حید کشیدہ  
 آیات فتح را ز پے خواندن ظفر      بر دے تختہ در خیر کشیدہ  
 از تیغ کردہ معلاں را چو فی ظلم      بس خطبہ بار نامہ کافر کشیدہ  
 رحمت چو از قفائے عدو سر بر کشیدہ      گوئی ز بانیش از رہ دیگر کشیدہ  
 پوشیدہ ماندا خبر گردوں ز ابریا      تا ابرہ کلاه بر اختر کشیدہ  
 بس کابل رنجت گاہ جرمه ریز      چوں آب لعل در قبح زور کشیدہ  
 خسرو شدست بلبل بزمست نواشنو      از کام بط چو خون کبوتر کشیدہ  
 حدیات خود ز پے کوری حدود      میل سه چار زان سحر عشر کشیدہ  
 فرق تو بود بر فلک سیر سبز باد      آں سرکہ تا به گنبد اخضر کشیدہ

بسکہ شیرین ست ایں نغمہ عجب نبود اگر

در ادالب لیس گرد و شاعر محبت سرا

شہ جلال الدین کز ہیبتِ کافر شکنش

لرزہ در کاشغور زلزله در انجاست

بحر دستی کہ ز باریدن ابر کف او      شسته شد ہر چہ کہ در طینتِ مردم آوست  
قفل در بند شد و غفلہ در زنجیرش      بلکہ دروازہ قصرش بجد دروازست  
عالم از خوش دلی دولتِ آں میوں ہمہ      چوں دلِ دانا از بادِ ہنر طنازست  
خسرو این شعر کہ بنوشت کہ بر خواہد ماند      پیش از اں خاک شد آں پیر کہ دشر ازست  
جاوداں باش برین نکتہ سخن موجزشد      بہ حیاتست کہ چوں عمر توبے ایجازست

زین شرابِ نیشکر کز نوکِ کلکِ من جلد  
ہم ہوئے مست گرد مردم معنی ستا

(بحر مضارع ثمن اخرب کفوف مخدوف وزن او مفعول فاعلات مغاعیل فاعلن)

از غمخیز پیش چشم سے بر کشیدہ      ملکِ جہاں بگیر کہ لشکر کشیدہ  
در پوست می بچجد زاندام نازکت      پیراہنِ حریر کہ در بر کشیدہ  
باریکی میانِ تو در گوہریں کمر      گونی کہ رشتہ بہ گم در کشیدہ  
ہر جا کہ گوہرے ست بر ورثہ کشند      تو چوں بجائے رشتہ بگوہر کشیدہ  
زلفت بیاہ کرد نہ رخ را از اں سن      در چہ فگندہ و ترش بر کشیدہ  
بر ہیچ زلف آبِ سیدناں بر آفتاب      چوں زلف را ز چاہِ نہخ بر کشیدہ



تو دیر زنی کہ جہاں کم کند از اں ہر روز ز عمر خلق کہ در عمر تو کند تو فیہ

از می چرخ مستی با پیشہ ہائے اسما

لاف سنگ انداز آخر بر خیر دار و ترا

(بحر رمل ثمن مخبون مقطوع مسن وزن او فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن)

روزہ نزدیک شد و موسم سنگ اندازست  
مستی آغاز شد و وقت حریفان خوش گشت  
ماہ گلبوئے من امروز کہ همان من است  
مستی و رندی و پس راز منتقن لے دل  
رخت تقویٰ ہمہ تاراج فنا شد چکنم  
گزینہ خیراں ست پیالہ بجای ساقی  
تا چہ بہا بہا بت می رسد اے کوزہ می  
ساقیا بحر کشاں را ز پیالہ چہ شود  
می دہ آنگاہ نوا جوئے ز مطرب کہ ز می  
کوزہ می نگر از چرخ چہ خوش ساختہ است  
اے صبا چند برانی ز درم آخسر ہیں  
گاہ می خوردن شادی و نشاط و نازست  
انچہ وقت خوش مستی ست ہاں آغازست  
زلف کشاکش نسیم حسری غمازست  
پارہ کن پردہ تزدیر چہ جاے رازست  
مطرب رہ ز عشاق چہ جاے جازست  
از چہ معنی ست کہ پیوستہ دہانش بازست  
اے خوش آنکس کہ لبش بالہ ابناءست  
سرخ را شکن امروز کہ سنگ اندازست  
ہم تری گل دہم تری خوش آوازست  
شیشہ چرخ غمے دارد اگر بد سازست  
بزم گاہ شہ دریا کف و کاں کہ دوازست

زہے بہت تو سرشتہ کفایت ملک  
 ازاں گئے کہ ترا از زبان تیغ و قلم  
 زامن تیغ فروخت در میان نیام  
 عدد پیش تو زن شد کہ جمع او شکست  
 دواتِ حال تو صد ہزار معنی زاد  
 کسے بروں نتواند کشد از قلمت  
 گل و گرشگد ہر زماں معانی را  
 عطار دارچہ ز تحریر تو در آزدستی  
 نظیر خویش در آئینہ ہم مکن صورت  
 چہ ماند آب رواں با تو در جوامد  
 نہا بردست تو چہ در شدہ ہزاراں دست  
 سحابِ جود تو تفتدیر کرد بادریا  
 چناں بلند شد انبار ہائے دُر ز گفت  
 فلک ز منت تو خم شد و چین بارے  
 درست شد ز دُرِ نظم من کہ در مدحت  
 ہر دہاں بنو دیوہ دلم در خور  
 ہر آں قیام کہ کلکم بکرد در دلِ شب

اسیرِ شستہ تو گشتہ صد ہزار دزیر  
 بنامہ صاحبِ سیف و قلم نوشت دیر  
 ز سودِ خود قلم آسودہ شد دریں تدبیر  
 چناں کہ جمعِ مونس شد از پئے تکیسیر  
 ہنوز حل کند خامہ تو بر تقصیر  
 چو از دواتِ تو در چہ فتنہ شکِ غیر  
 ازاں قلم کہ رود ہجو باد در شبگیر  
 دلیک بندہ شدت مشتری ازاں تحریر  
 ترا چگونہ بود آنچه عکسِ تستِ نظیر  
 کہ یک روش کند آں نیز بانہر انگیر  
 چناں کہ از خمِ شبِ برگ ہائے بیدانگیر  
 چناں کہ گوشِ صدف بار شد ازاں تقدیر  
 کہ در زروی برو باشد شش بارِ مطیر  
 چہ طاقت آرد سقے کہ باشد شیک تیر  
 چو قلبِ من سرہ کرد نہ ناقدانِ بصیر  
 کہ نامدست ز ہر مرغ خوردنِ انگیر  
 دعائے خواند بہر سجدہ بانگِ صریر

سواد عارض خود نقش چشم بنده مکن  
 نه آن خطیست خیالی ز زلف شکینت  
 ز مروان مستان خانه زان خط ترویج  
 سواد زلف تو زان در هم هست کادو  
 در آن عذار که آینه است عکس پزیر  
 نفس بنیدم از گریه صد هزار گره  
 بنوک خامه چو می بست نقش او تقدیر  
 نه ایستد ز دیدن سرشک من هر چند  
 گئی که بگزردم یاد زلف او بضمیر  
 سپید کرده ام از گریه حوض خانه چشم  
 که باد سروش در کشد بصد زنجیر  
 در اشک خویش خیال لبست بدیدم آه  
 زهر آنکه خیالت در و کند تصویر  
 دل بستر دل من می کشد سوی زخمت  
 که باد سروش در کشد بصد زنجیر  
 و گر بچاه ز نخلان تو فتد خسرو  
 زهر آنکه خیالت در و کند تصویر  
 دل بستر دل من می کشد سوی زخمت  
 و گر بچاه ز نخلان تو فتد خسرو

قوام دولت قائم مقام پایه تخت  
 که استقامت آن پایه قائم ست سریر

سپهران دول پر دلاں روی سپاه  
 از آن بیام فلک صیبت او شبانه ده  
 پناه و پشت ممالک محمد ابن ظهیر  
 گئی که شست هزار کشته از شمشیر  
 که گرم گرم نهد سایه بر سپهر اشیر  
 به تیریک چو موئے خشم کرده دودو  
 ز چرخ جست رواں در زمین فرو شد تیر  
 اجل بصحبت بزمش سیل سیر شود  
 دو موکے که چنین شد چگونه گرد پیر  
 پرنده ناک او که هوا دهد آواز  
 بآمدن کند از سوئے دشمنش تاخیر  
 هزار مرغ فرود آرد از صفا بصیر

آبِ چشمہائے بحر گشت      تا ترا آبِ درمیں آمد  
 خاک شد چو تازہ دُور بدید      چشم گردوں کہ دوزیں آمد  
 تا پو شد ز سنگِ خشم ترا      دامنِ کوہِ سنگِ چیں آمد  
 ملکِ آمدت ز آمدت      آفریں بادِ بر چیں آمد  
 مکرِ ما چوں برائے ملجِ تو شعر      ہمہ چوں برائے تو میں آمد  
 آفریں بر زبانِ خسرو کن      زانکہ در خوردِ آفریں آمد  
 شادماں ز می کہ بہر عمر ترا      از ازل تا ابد یقیں آمد

زیرِ دقیقه دارد آنکِ عاشقیِ قرصِ خور  
 چرخ را با آنکہ جو جو پرِ دقیقه است آیا

(بحرِ جثثِ مثنوی قطعِ بسنج وزن او مفاعِلن فَعْلَاتن مفاعِلن فَعْلان)

قد کشیدہ دجوی تست راست چو تیر      نشسته در دلِ دجوانِ منِ غریب و اسیر  
 چگونہ چشم بہ بندم کہ در میاںِ دو پاک      خیالِ قامتِ تو راست ایستاد چو تیر  
 بخواب بے تو نہ بندم دو چشم اگر میرم      دے بہ بندم چشم اگر گوئیم کہ ہمیر  
 ز انتظارِ و ماہیِ ساقی تو صد چشم      بر زیرِ ہر جو دارم چوں دامِ ماہی گیر  
 چو جامہ پوشی تاری ازاں حریر کش      میانِ غلش و رکش بجائے تارِ حریر  
 ہم آخرا ز تو بکاہید و کور شد با آنکہ      تمام نور فلک گرد کرد بدیرِ منیر

|                           |                           |
|---------------------------|---------------------------|
| لب لعل تو کمانِ پراز گهرت | خاتم حسن را انگیس آمد     |
| گرچه گل نازمی کند بر شاخ  | نه چو روستے تو نازنین آمد |
| کوه را سایه کس نیاید کرد  | جز دوز لفت که بر سرش آمد  |
| اے که پیکان تیر غمزه تو   | تشنه خون جو ریس آمد       |
| صورت ای کن که چین ابرویت  | رنگ صورت تو گران چس آمد   |
| بگزیم بہت کہ خوں آید      | خون بروں نامد انگیس آمد   |
| از شب لطف تو بدست دلم     | گشت روشن کیم شمس دیں آمد  |
| آفتاب زمیں مجیر الملک     | کاسماں قدر و مہ جہیں آمد  |
| بادے از خلق او بہت بافت   | لالہ را بوئے یاسیں آمد    |
| از سر سوراں پیش درش       | خاک با مشک تر عجمیں آمد   |
| کلاب او تیر حیرت را شکست  | چرخ را تیر راستیں آمد     |
| از پئے صید کردن لہا       | خطا و دام غبریں آمد       |
| قلمش را بوقت سحر گری      | ید بیضا در آتیں آمد       |
| دشمنش را فلک بنام کشد     | ز انکہ او خام پوشیں آمد   |
| اے دبیرے کہ بر سر قلمت    | آیت ساحرے مہیں آمد        |
| مرصدف را چو دید در سخت    | خندہ بر لولوئے شہیں آمد   |
| دست تو تازہ کرد عالم را   | ہمچو باران کہ بر زمیں آمد |

آن خود بتا به پیش تو کارے ست سہری  
 کافاق را بخامہ سراسر گرفتہ  
 خلت بدیں گواست کہ در گردن قلم  
 خون سیاہ نافہ اذ فر گرفتہ  
 از نظم گوہریں بورق بر نقشہ  
 بس در کہ آں پرشتہ مسطر گرفتہ  
 ابر آفتاب را بہ پس دست میکند  
 از شرم ساغر تو چو ساغر گرفتہ  
 تیغ خلیب اگر نہ لے تیغ آفتاب  
 از رائے خواجہ بہر چہ منبر گرفتہ  
 ہر روز گنبد فلک آوازی دہد  
 کاوا زہ گنبد خضر گرفتہ  
 گردست ابرائے کردست خاک را  
 تو خاک را چو آئندہ در زر گرفتہ  
 از بولے خلق خویش کہ مشک نیست  
 روئے زمین نغالیہ تر گرفتہ  
 عنبر ز خاک پائے تو سر بر نمی کند  
 تا خاک پائے خویش بہ عنبر گرفتہ  
 لے دیدہ از رائے چہ پی کو مکنی  
 آخر نہ روشنائی ازل در گرفتہ  
 بدخواہ را کہ رشتہ بگردن فگندہ  
 انصاف می ہم کہ قوی خر گرفتہ  
 آب حیات تا بابد نوش کز ازل  
 فرہنگ خضر و فرسکندہ گرفتہ

زلف پیمان مقام پیشہ آن خوب و  
 پنجگان اسوزش ست خام طبعان و

بحر خفیف مجنون مقطوع وزن او فعلاتن مقالین فعلاتن

نخم زلفت کہ مشک چیں آمد باگل ولالہ ہمیشیں آمد

بنوش یادہ نوش کہ دور بیت فلک بدشمنان تو دور پس رسانید ست

نظم سنجای را چو راند کلک من زین معجزہ  
جادو ال را میزند ہر دم کلیم اللہ عصا

بمعنی جادوگران

بحسب مضارع مثنیٰ اخر بکفوف مخذوف وزن او مفعول فاعلات مفاعیل فاعل

|                                     |                               |
|-------------------------------------|-------------------------------|
| از ماچہ دیدہ کہ نظر بر گرفتہ        | کارستم چو زلف خود از سر گرفتہ |
| ہرگز دلم نخواست کہ برگیرد از تو چشم | از کار او اگر چہ نظر بر گرفتہ |
| از غمہ پیش چشم صفی بر کشیدہ         | ملک جہاں بگیر کہ شکر گرفتہ    |
| زلف سیاہ بر طرف مہ نہادہ            | یا ماہ را بدام معنہ گرفتہ     |
| گر باد دام ماہی با فدی روی آب       | تو دام ماہ یافتن اندر گرفتہ   |
| باز صلیب لطف تو ز نار بستہ ایم      | تا نہ آئند تو قبلہ دیگر گرفتہ |
| فریادم از نمی شنوی بر حق از آنکہ    | گوش گراں بنا کہ زیور گرفتہ    |
| ہر دم برابر تو ہی کوید آفتاب        | تا رخ بر آفتاب برابر گرفتہ    |
| ماہ سیلج سیر تو کے رسد چو تو        | فتراک صیت خواجہ کشور گرفتہ    |
| والا مجیر ملک خداوند شمس دیں        | اے کز کرم جہاں ہمہ دربر گرفتہ |
| گشت ست خامہ بر سر دفتر ہزار باب     | روزے کہ خامہ بر سر دفتر گرفتہ |
| ایں سرنوشت خامہ رست از ازل کرد      | در خط حکم لوح زمیں در گرفتہ   |

چنان گئیں کہ لبِ تست نقشِ نتواں کرد  
 خوش مست خندہ پرویں اگرچہ دنداں را  
 اگر کبہ نہی دل گراں کذبِ خلق  
 ہزار نقش بیک تختہ بست نوکِ قلم  
 کنوں غم تو نیار دے کہ گردِ من گردد  
 مجیرِ لطف کہ از جامِ لطف در کفِ خلق  
 سوارِ بخت ز بہرِ براقِ دولتِ او  
 ہزار معنی چوں موسیٰ طرہ خطِ تو  
 کجا فنا دگر در زبانِ کلکش کو  
 ایا محیطِ زمینی کہ از کفِ تو محاب  
 حدیثِ خلق تو دار و دہانِ گلِ ہمہ روز  
 ترا سخن کہ نہ سحرست و آدمی صد بار  
 دواتِ تو کہ از دوشکِ درچہ افتادست  
 بہرِ آبِ چہ بابے سرِ قلمت  
 برائے خندہ زدن ریشِ دشمنت گوئی  
 ملکِ عالمے تو گوید از انکہ بس فرمان  
 ہمیشہ تاکہ بگویند کاں فلاں چنگے

جہاں ترا بچہ نقش از نگیں رسانیدست  
 ز رشک خندہ تو بر زمیں رسانیدست  
 گرانی کہ میانست از سرِ رسانیدست  
 کہ سخت تو بنقاش چیں رسانیدست  
 مرا خدای چو بر شمس دیں رسانیدست  
 نہ می کہ چشمہ مارِ معیں رسانیدست  
 ز ماہِ نعل ز خورشیدِ زمیں رسانیدست  
 بچشمِ مردمِ باریک ہیں رسانیدست  
 زبانِ طعنہ بدرِ نقشِ رسانیدست  
 نفیر و نالہ بچرخِ بریں رسانیدست  
 صبا بزلفِ بنفشہ چیں رسانیدست  
 زمانہ برچو تو سحر آفریں رسانیدست  
 ز خطِ بگلک تو جلِ میں رسانیدست  
 از اں خطے کہ بسجِ میں رسانیدست  
 کہ طفلِ بر خطِ تر آستیں رسانیدست  
 بریدِ غیبِ بروحِ الامیں رسانیدست  
 بگوشِ زہرہ سماعِ حزیں رسانیدست





(بحر دل شمن بخون مقطوع مسنغ دزدان فاعلاق فعلاتق فعلاتق فعلان)

|                                     |                                    |
|-------------------------------------|------------------------------------|
| ناگش مست ز گلزار بروں آوردند        | وز تہ مقنعہ رخسار بروں آوردند      |
| باز کردند گریبانش کہ گرا زده بود    | سینہ چوں گل و گلزار بروں آوردند    |
| بلبلان رنجتہ کفِ پاش از دلِ گل      | لے باز کہ ہنغار بروں آوردند        |
| گل کہ در خاک بعلیطہ ز رشک اندامش    | پارہ پارہ شدہ از خار بروں آوردند   |
| می نیاید سخن از پنے تنگش بروں       | حیلہ کردند و ہنجار بروں آوردند     |
| دل بروں ناید از ان شخ ہیں بسیار     | کہ از ان طرہ طرار بروں آوردند      |
| تا دماعے کہ بدانہ حق مسکین دلِ من   | کہ از ان زلف چطوار بروں آوردند     |
| عاشقان نالہ کہ آلودہ بد از خونِ جگر | در زمان از دلِ افکار بروں آوردند   |
| چوں غم سوختہ گشتند رواں آبِ حیات    | از خطِ صدر جہاندار بروں آوردند     |
| شمس دیں مردابِ حشمِ خرد کردلِ او    | فضل را قیمتِ مقدار بروں آوردند     |
| از پی کشتن دشمن دُزبانِ قلمش        | گوئی خود از دینِ مار بروں آوردند   |
| در پناہِ قلمش جاں برد از تیرِ خدنگ  | شرزہ شیریں کہ ز نے زار بروں آوردند |
| تیر در سینہ بد خواہ دے آساں بزدند   | لیک آں طرفہ کہ دشوار بروں آوردند   |
| دلِ خصم کہ بہ سختی بکشیدند ز تن     | گویا سنگ نہ دیوار بروں آوردند      |
| لے دبیرے کہ بردانہ نوکِ قلمت        | تیغِ خورشید ز نگار بروں آوردند     |
| زان لایت کہ در ان خامہ تو تیرہ بزد  | علمِ فتنہ نگونار بروں آوردند       |

ایا دودیده دولت که روشنی بھانی  
بہیں بجانب خسرو ولی چشم عنایت  
ہمیشہ کار تو با نظم باد زیر رکابت  
نثار کلاب گہ بار من گزشتہ ز غایت

بشکر ہم ایں سینہ مہ دم را چون نین کہ پریم  
آری آری با کیوتر کے کند سنقر وفا

(بحر رمل سدس مخبون مقطوع وزن او فاعلاتن فعلاتن فعلن)

دور گر دوں کہ تفاخر دارد  
بلاک غازی سنقر دارد  
سیف دیں گو ہر تیغ شاہی  
اے کہ ملک از تو تفاخر دارد  
صورت آں کن کہ نظیر چو تویی  
جز در آئینہ تصور دارد  
زرگس از غیرت خلعت بہ غمست  
خلق داند کہ تکبر دارد  
تا گفت دود بر آورد ز بحر  
دیدہ ابرقتا طر دارد  
بلکہ ابر از کف دریاوش تو  
دامن کوه پراز در دارد  
ہست از بخشش دست کہ صدف  
از گہر تنک دے پر دارد  
ہر دم از تیغ تو ہچوں حربا  
رنگ خورشید تغیر دارد  
دولت از عنصر تو باد قوی  
تا جہاں قوت عنصر دارد

جاں ہی گوید کہ من شیریں چو ایں شعر تریم  
نیست شک شیریں بیت جاں لیک ایں حلاوت ازجا

# ہرچہ از نقد گہ اس صفحہ را در اہن است پیر گہر گرد و دہانے گر کند و اہن را

(بحر مجتہ منمن غبون وزن او مفاعلن فعلن فعلن فعلن)

|                                     |                                    |
|-------------------------------------|------------------------------------|
| نختہ باد بدولت رسیدت بولایت         | فراز کو کبہ چرخ بر کشیدن رایت      |
| سرفروک ملک تاج دولہ گوہر اثر دور    | نہے ز جور تو عالم بشکوہ کاں بشکایت |
| پیش رائے تو میخ تیز چہنم فلک را     | برد بہ تیزی خورشید و ستہامی کفایت  |
| فلک بروز و شب ہاں بر کشادہ چو غفا   | کہ رستمی دگرت خواند بر بیل کنایت   |
| ز نیم نام تو آن زینت است ہفت فلک را | کہ ہفت گنبد بہرام راست ہفت حکایت   |
| ولایت کہ جہاں است آفتاب چہ گیرد     | چو ملک بست جہاں آفتاب اچہ ولایت    |
| چو خنجر تو ز چرخ آمدت نصرت حق       | مزاح کن ذمہ بدخواہ تیز کن بد رایت  |
| بدرس معرکہ ناخواندگان مکتب دیں      | زبان تیغ تو تلیق کز کتاب ایت       |
| ز آب تیغ تو شور عدو شود آہلے        | نہم فرود گلازدنمش چو کرد سرایت     |
| گہر زیم گفت رفت در حمایت جنتیت      | چو باز نہد ہند و قارہ را ز حمایت   |
| حسودست جہنمی کہ در شیمہ میرد        | کہ بر بدایت عمرش مقدم ست نہایت     |
| مدوت فارس از اقبال چوں دی ز جہاں    | ولیت امین از اقبال چوں بنی نہ جہاں |
| ز مئے خویش سن یافت بہر گردن شیراں   | بزی کہ از سگ زنجیر یافت رعایت      |

(بحر مجتہد مخبون مخدوف وزن او مفاعلن فعلا تین مفاعلن فعلن)

نہ ہے تبارک شاہاں ترا سرافرازی  
 چو مہرہ سر اژدہ توئی روا باشد  
 گہ کیشدن لشکر میر نشانہ تو  
 گہ بریدن سرتیغ آب دہ تست  
 بگو بہ تیغ کہ آخر جہاں بقبضہ تست  
 چہ گفت نالہ تیرت بگوش مرغ ہوا  
 چگونہ مرگ تو اند کہ خلق را بکشد  
 نوای خوشدلی از دشمنان خود  
 سر سپر بگردد نہ دور مجلس تو  
 تبارک اللہ جام کرم کہ پر از د  
 شد ست خلق تو غماز ملک نہات  
 نہ بوی خلق بود در دکان ہر عطار  
 فلک غلاما خیر و چو گشت بندہ تو  
 چو باغ جودی نوروز لطف می آید  
 بقات باد بدولت چنانکہ ہر روزی  
 سر ملوک جہاں تاج دیں اسپ غازی  
 اگر بگوہر والائے خوشنشین نازی  
 فراز پرودہ اطلس کند سرافرازی  
 چہاں کہ گوی بر آب واں کند بازی  
 بدشمن از پئے جانی زبان چہ اندازی  
 کہ پیش من چہ پری از بلند پروازی  
 اگر نہ خشم تو با مرگ باشد انبازی  
 کہ کس طلب نکند از خزان خوش آوازی  
 گمے کہ دست مبارک بجام می بازی  
 نعوذ باللہ اگر تو باں نہ پردازی  
 کسے چہ عیب کند ملک را بعازی  
 نہ شیر مرغ بود در دکان شیرازی  
 ز روی بندہ نوازش بہ کہ نوازی  
 کہ برگ بندہ چہاں کہز تو می نرسازی  
 حیات رفتہ بیک بارہ از سر آوازی

اے جہانگیر سوارے کہ ہنگام مصاف  
 در نیارو بہ نظر آئینہ گردوں را  
 صورت فتح و ظفر می نگرم در تیغ  
 در پریدن ز عتابان ہوا می گزرد  
 دشمن گفت بہ تیرت کہ مشو بہر من تیر  
 خصم را خون جگر آب شد از ہلیت تو  
 توئی آں شیر کہ غیر تو نہ نیست بدہر  
 بندہ خسرو نم ایں گلستان سخن  
 ورنہ نائے تو سخن چوں دیر تر ریختہ ام  
 سر موئے سخن نیست ز بار یکی دور  
 آپ صاف سخن خود بہر دم بردہ کس  
 وقت خط کیست کہ بر حرف من گشت نہد  
 ایں سخن نایب تر آں ست کنون خستم کنم  
 بہر مہ چشم جہاں باد غبارِ دیر تو

راے تو نسخہ تقدیر قضا و قدرست  
 ہر کرا آئینہ راے تو اندر نظرست  
 تیغ و تیرت مگر آئینہ فتح و ظفرست  
 تیر تو گرچہ کہ چوں اشکر ہنیم بہرست  
 کہ ترا آخر روزی بسوی من گزردست  
 آب آنست اگر خصم ترا جگر بست  
 ورنہ بہرست ہم از قوت تیغ تو زرت  
 کہ ز باغ کرم شاخ امیدم بہرست  
 بگر آخر سخن ریختہ من چہ ترست  
 بلکہ در مہج تو بار یکتر از موی سرست  
 تیرہ گوید ہر آں آب کہ در پیش درست  
 چوں کہ بہر سر گشت مراد نہرست  
 بردعائے تو کہ نزدیکِ خسرو معتبرست  
 تو تیا تا بجاں نور فزائے بہرست

مغلساں ایں سلک لولورا بخود بند لیک

دوبند ہد افسر جمشید بر فرق گدا

(بحرل مشن مجنون مقصور وزن او فاعلاتن فعلاتن فعلات)

باز روئے تو خوی آلوده و جعد تو ترست  
گل شگفت از چمن روئے تو در خندین  
تا بریزد بر رو گل و سنبل داری  
پیش شمشیر خیال تو سپر میفکند  
هر که دید آں خط ترغالیه دانست از مشک  
خبرت هست که دی شب چه خرابی کردست  
نازنین چشم تو هر شکنه بر من که کند  
جز حدیث کمرت نیست میان دهنم  
صد دل آونمختی از بند کمر گفت چیت  
نه هر کجا شد و نه باز شکر جابے گرفت  
نکشاید مگر آں خطه که لب بکشائی  
وصل تو پیچ فراموش نه دل می نشود  
ملک الشرق الپ غازی بن اردوغان  
از کف او که زیر کوفت بخشید بخلق  
از پئے خنک سیه چشم و سفید اندامش  
گر ندیدی که ز خاک دریا و سمرمه کند

زلف مشکین ترا باد صبا جلوه گریست  
مگر اندر شب زلف تو نسیم سحر منت  
سنبل و گل شده از روئے تو زیر و زبرست  
گل تو روز که هم ناوک غم را سپریست  
خال مشکین تو چوں غالیه دان دیگرست  
چشم شتوخ تو که از مستی خود بخیست  
همه در برشکنا دادن زلف تو درست  
جان تو کس سخن از موی تو باریک ترست  
گفت زلف تو که آویزش بند کمرست  
باز جابے که لب تست چه جابے شکرست  
کارشکر که گره بر گره از نیشکرست  
گویا لطف ملکه اوده خورشید درت  
تاج دولت که از و ملک عجم تا جوهرست  
اے بسا کوفتی کا مده بر روی زرت  
آسمان آینه ساز و میر تو نعل گریست  
آں سیاهی نظر افکن که چشم قمرست

صبح دار آفاق بستہ چوں بروں آدر تہ تیغ  
 بسکہ گوہر کرد از شمشیر ہر دست او  
 رفت موج گوہر از دریائے تنش بر فلک  
 گر مثل بارید ابر دست او بر چاہ کور  
 دولتش را دید و گفت الحمد للہ آسماں  
 پادشاہا گر بنودے طیب خلقت در جہاں  
 یاسیں پڑمردہ بود از رشک دم دادش صبا  
 تا گفت سر رشک بخشش بسوئے خود کشید  
 صبح دم بخت تو ناگہ نیزہ زد بر کوہ وقاف  
 کز دم از دم طوق گردن ساخت بخت بدست  
 و آدمی روئے کہ پشت پست سگ کشد  
 خواستم از ہر شاہ آدم دعائے در قلم  
 مشتری می گفت چوں خسرو دعائے بزم شاہ  
 تا دیریں قہر دوہر گویند کز دوران چرخ  
 از در دولت در آہر دم بدولت خانہ  
 تیغ او گوئی کہ خاص از پیر این آمد بروں  
 گوہر تیغ از حصار آہنیں آمد بروں  
 ابر را دست آمد از گتیں آمد بروں  
 چشمہائے روشنی عین الیقین آمد بروں  
 از زبان چرخ رب العالمیں آمد بروں  
 عنبر از سر گیس بدی کز پار گیس آمد بروں  
 خندہ آنگاہ از دہان یاسیں آمد بروں  
 رسیاں از گردن دُر تہنیں آمد بروں  
 چشمہ زخوہر شید از زیر زہیں آمد بروں  
 آدمی صوبت شد و وز پوستی آمد بروں  
 سگ بود گرد و غاشیز از عین آمد بروں  
 ناگہ از نوک قلم سحر میں آمد بروں  
 سوئے من دید از زبانش آفریں آمد بروں  
 گر کسے زان در دروں آمد ازیں آمد بروں  
 کار تفایع آں نہ چرخ مہتیں آمد بروں

ایں عروسی کز کرشمہ نیکو اس را توبہ داد

گر نگیندش دواز دست و غلطہ بپا



(بحر زل شمن مقصور وزن او فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن)

دوشِ سرست آن نگارِ نازینِ آمدِ برون  
 قامتِ زیبا و روئے چوں بہارِ آراستہ  
 او میاں مطلق ندارد اینکہ می بنیمِ حسیت  
 نازِ نیتا تا میانِ خویشِ بنائی مرا  
 پاسخِ تلخ تو کا نہرِ جانِ شیریں می خلد  
 چوں سخن می گوئی از رویِ تومی گوین  
 تا بدید انگشتِ برِ حل تو ہرگز ندید  
 درِ دندانِ تبرِ کردارِ لطافتِ گوہری  
 نصرتِ دنیا و دیں کز چرخِ بیرونِ بردنام  
 صبحِ دریک دم زدنِ صد شمعِ گردولِ را بکشت  
 چوں بہ عزمِ مملکتِ گیری دارالملکِ خویش  
 خواندِ گوشش فتح و نصرتِ را با و از بلند  
 او بہشتِ زینِ نشست و در حقِ خورشیدِ چرخ  
 ترکشی پر تیرِ نصرتِ کردہ بر عزمِ شکار  
 تیرش آزا دزدِ دل بدخواہ بیرونِ می رود  
 ناوکِ ترکاش اندر دیدہ دشمنِ نشست

ہچو طاووس کہ از خلدِ بریں آمدِ برون  
 راستی گوئی کہ سرورِ راستیں آمدِ برون  
 تا رموئے کز دوزخِ غنبریں آمدِ برون  
 ز انتظارِ دیدہ باریک ہیں آمدِ برون  
 نیشِ زنبورِ ست کاں از انگبین آمدِ برون  
 صورتے کز خامہ نقاشِ صحن آمدِ برون  
 دید کز لب از لبِ انگشتیں آمدِ برون  
 کاں ز دستِ صاحبِ تاجِ نگین آمدِ برون  
 نام او خود نصرتِ دنیا و دیں آمدِ برون  
 لیک چوں پروانہ زانِ رامی آمدِ برون  
 رایتِ منصورِ شاہِ شرق و صحن آمدِ برون  
 از سیارِ شش فتح و نصرتِ زمین آمدِ برون  
 نیشِ زداں عقربے کز زیرِ زین آمدِ برون  
 شیرِ گوئی و نیستاں از کمین آمدِ برون  
 نے کسے دیدست کز آتشِ چنیں آمدِ برون  
 پس بخدمتِ کز نش با ہمیش آمدِ برون

برگرخت کند که قیامت آرد  
 قلب شکن شمنشها بنده کتیرین تو  
 معدت تو عالمی تازه کند بچشم مه  
 خصم بزیر تیغ تو در غیبات بخودی  
 معدت تو عالمی تار کند به چشم ما  
 کره خلک چرخ اگر رو بگردنی آورد  
 با گل خلق تو مگر بت به سری کمر  
 از پی آنکه خازن گنج بخاکیاں دهد  
 بهر گشت داں کند آب صفت به طرف  
 گر بخزند بگرداں باوه ز جام بخشش  
 هر چه که ابر بر کند گوش صدق ز جود تو  
 ختم دعائے تو کند پیر سپهر بهر تو  
 تا که مه از بسک دی در دل شیر در رود  
 در کیف چرخ زور تو باد کمان ماه تا  
 در عرصات رزم اگر گزیراں برون کشد  
 قالب خاک بشکند قلب جساں برون کشد  
 تار می اگر زهد تو مه ز کتاں برون کشد  
 هر چه یگان درون و دفتح دواں برون کشد  
 تارے اگر بعد تو مه ز کتاں برون کشد  
 رایش پایگاه توش در تیراں برون کشد  
 غنچه که پوست از سرش باد خزاں برون کشد  
 خازن خاک هر زماں گنج نهایاں برون کشد  
 زر که بچند کاو کاو از دل کاں برون کشد  
 جرعه تو بیک زماں گوهر شاں برون کشد  
 صیت کف تو در دلش در روداں برون کشد  
 صوفی صبح قرص خود بر سر خواں برون کشد  
 هر چه ز بیج خود کماں چرخ زماں برون کشد  
 پیش تو ناورد که سر شیر ثریاں برون کشد

زین شراب من قلم مرست میگرد و چنانک  
 گر گبیزنش و دواز دست و در غلطه سپا

بسکہ ز بلبلاں کشتہ سرو بیاغ سبز ز نش  
 چسیت میان آں مکر ہیدہ تہمت میاں  
 گردل من ز غم شود در پس زلف او نہاں  
 ہر کہ بگوشہ می کند چشم وے از متاع جاں  
 جاں کشتش بہ پیش دل کم کشتش بہوی من  
 چونکہ در آب چشم من کشتی صبر غرقہ شد  
 من ز فراق در خورم مردہ و زندہ دگماں  
 پر دم سرود شد مرا حلق و دہاں فغاں کنم  
 خسر و خستہ را عیاں رفت ز دست دل نشد  
 شاد از اں ست بیشتر دل کہ نہ بر مراد من  
 قان ملک جہاں ستاں نصرت حق محمد آں  
 فتح کشتہ لشکرش شیعہ فتح و اں کہ گمر  
 خیم ز پیش لشکرش زیر زمین فرو رود  
 نیزہ مار شکل او گشت زبان و از سناں  
 ناوک او عدو گشت و ز پے خون کہاں کشاں  
 کافر زرد پوش را جامہ بہیل در زند  
 گر مثل آفتاب ساں تیغ بر آسمان زند

چون بقائے لالہ گوں سرور جواں بروں کشتہ  
 بہ کہ کشاید آں کمر موز میاں بروں کشتہ  
 شانہ نگر ز سرکشی ہوئے کشاں بروں کشتہ  
 زان خطِ عنبرین اوقتہ نشاں بروں کشتہ  
 ہم بدش دروں ہم گرچہ کہ جاں بروں کشتہ  
 کیست کہ رخت یکسی ز آب رواں بروں کشتہ  
 عقل کجاست تا مرزین دو گماں بروں کشتہ  
 ناسے کہ پر ز دم شود و طرفہ فغان بروں کشتہ  
 گر حشر خیال او دیدہ غناں بروں کشتہ  
 گر بزمین فرو رود شاہ جہاں بروں کشتہ  
 کاتش کینہ ہر زباں ز آب سیناں بروں کشتہ  
 ضبط نگر و دش جہاں لشکر خاں بروں کشتہ  
 گرچہ صفی ز حد بروں و مرچہ ساں بروں کشتہ  
 مار اجل کند سخن ہر چہ زباں بروں کشتہ  
 گرچہ کہ زاغ بایدش ہم ز کماں بروں کشتہ  
 آب کہود رنگ جوں تاز میاں بروں کشتہ  
 خیل تارگان شب خطِ اماں بروں کشتہ

نصرتِ دین محمد شاہِ سلطانِ کز شرف  
 آفتابِ اندیشِ کوہِ ازپے آں می رود  
 تا کند غریبش از تیر و خرد بیسزد تمام  
 چترِ لعل اندر سرش ماند بیاںِ سرخی کہ صبح  
 تاسپیدی و سیاہی را خطِ فرماں کند  
 شہریارِ یثیع تو کز کوہِ ہستہ خراج  
 فتح کا ندرا پتیت آشنا آموخت ست  
 سرہی گردِ قلم را بسکہ سودائی شدہ است  
 ہر بلا کز چرخ سوئے دشمنت شد نامزد  
 بہر جیبِ بکرِ دحت از دواتِ نافذ و ش  
 نیست جز مدح تو و یا خود دعایِ ولت  
 تا فلک ائم بلوقِ ماہ و تاجِ آفتاب  
 تاجِ زرین نہ بسر کا بقاں طوقِ طاعت  
 ہرچ اقباش سرازند قلعہ بر ترمی کشد  
 کز برائے قلعہ او سنگ بر سہرمی کشد  
 گرد کوہ از لشکرِ جزائرہ چہنرمی کشد  
 باداواں بر سرِ غور شیدا نور می کشد  
 بر مثالِ ملکِ طغرائے معتبر می کشد  
 آفتابی داں کہ اوازِ سنگ زہر می کشد  
 از برائے بخششت آں آب گوہرمی کشد  
 تا حسابِ بخششت بر روی دفتر می کشد  
 بر زمیں می آید و تیر تو رہبر می کشد  
 کلکِ آبِ ہو پائے خسرو مشکِ افرو می کشد  
 ہر سخن گیس بندہ از طبعِ سخنور می کشد  
 در سرِ شام و گلوے صبح زیور می کشد  
 در گلوے سرکشانِ ہفت کشور می کشد

چہ نچنگاں را گرد خاکستر تر از طبع من  
 ازپے ایں بر خیالِ آئینہ صورت نما

(مرحمتِ شمنِ مطویِ مخبون وزن اور مفتعلن مفتعلن مفتعلن مفتعلن)  
 رخ ز حجابِ زلف اگر آئینہ ساں بروں کشد  
 کیست مشاطہ کا آئینہ ز آئینہ داں بروں کشد

پیش در تو بسته بیارند گہ بار  
آنرا کہ تن خویش نہ بست مست بہارت  
صوفی فلک چوں بدعائے تو برد دست  
اول کند از چشمہ خورشید طہارت  
اسلام بدہراز تو قراریدی یافت  
بادا باللہ در اسلام قرارت

## پیش این سلک شیا چیست مروارید کہنہ و تار یک بے آب و حقیر و کم ہا

(بحرِ رمل مثنوی محذوف وزن او فاعلاق فاعلاق فاعلاق فاعلق)

|   |                                      |
|---|--------------------------------------|
| خط شکونت کہ بر خورشید لشکر می کشد       | لشکرش خورشید را در گردنبر می کشد     |
| درد دل من بہت ہر ساعت ہوایت گرم تر      | گرچہ بر خورشید تو ابرسیہ رمی کشد     |
| زنگی خط را کہ در آب حیات روئے تو        | غرق شد حسن تو بموئے گیر و بر می کشد  |
| در تماشائی رخت جانم بردن آمد زن         | بسکہ در پیراہن گل سبزہ تر می کشد     |
| تا کند شربت زہر تشنہ امیدوار            | لعل تو پائے مگس گوئی کہ شکر می کشد   |
| زلف تو کا ندردلم ہر حلقہ را جامی کند    | چنگل بازست در خون کبوتر می کشد       |
| شخص باریک مرا خوناب چشم از غمت          | راست پیموں رشتہ یا قوت احمر می کشد   |
| از قبایت جاں بجائے جامہ خواہم چاک زد    | کا پنخان اندام نازک تنگ در بر می کشد |
| دل کہ کوہ غم شد و مرقعات صف بروی کشید   | گو یا شاہ جہاں بر کوہ شکر می کشد     |
| بعد ازین از لشکر بھراں نیندیشم از آن کہ | شاہ عالم قلعہ چوں سد سکندر می کشد    |

نقشے است کثر آنرا کہ تومی خوانی ابرو  
 دی خند نہاں سوئے چمن طوف نمودی  
 نرگس ہمہ تن گل شد در چشم تو افتاد  
 لیکن ز کجاروئے تو دیدن بتواند  
 تو آب لطیفی کہ بیامی و نیامی  
 خانہ مکن اے شوخ دریں دیدہ پرغم  
 باآں کہ بھرے نچسہ خسرو بیدل  
 گوئی کہ نہد بر لب تو آں ہمہ حلوا  
 شہ نصرت دیں چشمہ اقبال محمد  
 کار تو بجائے ست کہ می بگزرد از چرخ  
 جائے کہ کذر رائے تو برداشت خود کا  
 از رائے تو گرفتار نہ شد چشمہ خورشید  
 گفتم ہمہ این روشنی چشم تو از چیست  
 در سایہ قصر فلک آسودہ شد آری  
 ہستی بتر از دے بزرگی زیرِ خالص  
 فدائے قیامت کہ ز بادے سپرد کوہ  
 دادت قدر از دولت اقبال منزل

اندر سر آں چشم کثرے پر زخامت  
 پیغام گل آورد مگر باد بہارت  
 تاروشنی تازہ بیاید ز غبارت  
 چشمے کہ دروئے بھرت و نہ بصارت  
 من کے ہو انغم کہ بگیرم بکجارت  
 کس بر گزیریل نیکو دست عمارت  
 یارب کہ چہ شیرین ست لبش گلزارت  
 کہ ز خوردنی شاہ برد عید بھارت  
 اے دیدہ بدیاد دلت از چشم حمارت  
 ہر چند فرومی رود اندیشہ بکارت  
 بر جس پیش تو نزیسد بوزارت  
 بگزارد کہ گرم ست دماغش بھارت  
 خاکِ در تو دید بدو کرد اشارت  
 زالے ست فروماندہ وانگہ بھارت  
 ہمنگ تے باید کہ کند وزن غبارت  
 لنگر تو اند شدن الا کہ وقارت  
 یعنی کہ بدل کرد دو عالم بھارت

گهر نہ قطرہ لطفہ است ایرنیانی  
 نہ لعل پاورہ حیض ست مادرِ کال را  
 ز رشک دست تو یارب چه دیدہ باز کند  
 اگر نہ برق خنبد اندا بر نیال را  
 محیط با تو چه ماند و گر بتو ماند  
 گره زند بصدف قطرائی باران را  
 بہاغ مدح تو این مرغ زاع نوکِ قلم  
 بہ نغمہ دل بس در بلبانِ بتاں را  
 ہزار دست بر آرد چار و تحمیں  
 ازین دو نغمہ بود گر ہزار دستاں را  
 وہ دعا پر م مدح را چو پایاں نسبت  
 کہ ہیچ نہ دعا نیست عذر گویاں را  
 ہمیشہ تا جہاں دور عید باشد باد  
 زمینیم جبرئیل تو دور عید شاہاں را  
 بعید روی تو ہر روز زمینی ازہ یزداں  
 زمین روی تو ہر خطہ عید دوراں را

قدرِ این شعرا ندانند اہلبہاں غم نیست از آنکہ  
 رونق چندان نباشد عید اور روستا

بحرِ پنج شمنِ خوب کفوفِ مخدوفِ وزن او      مفعول      مفاعیل      مفاعیل      فعلن  
 ای عید دوم آمدہ روئے چو نگارت      قریب شدہ راں عید چمن بندہ ہزارت  
 مرا چہ ولایت کہ کشد شکر انجم      چون تافتہ شد طرہ خورشید سوارت  
 آل روز زیر کار بشد دائرہ ما      کاندہ بول از ماہ خطہ دائرہ ارت  
 آئینہ شد مردک دیدہ چو طفلان      با خط خوش از تختہ سیمن عذارت  
 در یک دگر آورد و او بروئے تو سرا      ہستند مگر از پے خاتم شدہ یارت

قدم بہ تہنیتِ عیدِ رجبہ فرمودی  
 گلاب می دہمت از گلابدانِ وحشم  
 چو آمدی بنشین تا در آمدنِ ندم  
 دلب مہذیکِ مشبِ بر رویِ من کہ بہست  
 دگر حدیثِ نگونیِ بگوش کن بارے  
 ستودہ نصرتِ دیں آفتابِ برجِ شرف  
 کجا بگرد زین گردد آفتابِ چو او  
 چو خضر دیر بقا باد کوست گاہِ سخن  
 ز قہر و لطفش اثر گر نیابد آتشِ آب  
 کمانِ قامتِ خمش کہ در کشاکش باد  
 دلِ پُر آتشِ حاسد کہ گریہ انگیزد  
 فلکِ ردی زمینِ دشمنِ ترا بر چید  
 زہے زہرا اثر ہائے سعد و نحسِ جہاں  
 کشید کنگرہٗ اوج تو زباںِ بر سپنج  
 دیر سرائے تو بر آسمانِ کثادہاں  
 اگر بطقِ فلک سرکشیِ مرزد زیر اکہ  
 ز آبِ گوہر از خونِ محلِ حیف بود

دو دیدہ در قدمِ تبت منتِ آن را  
 گلاب اگرچہ نہ دست کس گلستاں را  
 درونِ وزنِ خود ما ہتاپِ تاباں را  
 شکر فروشِ بہ بہائے عیدِ دوکان را  
 ز نوکِ خامہٗ خسروِ مدارجِ خاں را  
 کہ چتر بر سر او سایہ است گہاں را  
 زند بگردش خورشیدِ سایہ گرداں را  
 سکندری بلب آورده آبِ حیواں را  
 دور کن پیش نمازِ چہار ارکان را  
 شدست ساختہٗ حاصلِ ز برایِ قرباں را  
 تنویرِ پیرِ زن ستا ز برایِ طوفاں را  
 چاں کہ مرغِ چنڈ کجند پریشاں را  
 چو آسماں بز میں بر کشید ایواں را  
 ز تیرگی کند اختر سفید دنداں را  
 ز بازوِ شستن بازدارد درباں را  
 ہمیں چراغِ تویی دو دمانِ سلطان را  
 کہ دستِ خود کنی آلودہ بہرِ حساں را



خسرو چشمه خورشید تیغیت ماند  
 باد اندر سر خود دشمن تو چندان گرد  
 سخن خصم تو کس نشنود اندر عالم  
 داد بر باد بگلشن همه بوئے گل را  
 گل بدزدیده بد از گلشن خلقت بوئے  
 رو که بر شاخ جوانی تو لے سرو بلند  
 لے که آوازه تو از نغمات شعرا  
 خسرو از مح تو هر در که بر اوراق بخت  
 هست خواننده اقبال تو دومی خواهد  
 روز عیدت همه عمر مبارک با دا

گوئی آس چشمه خود از بینی تیغ تو چکید  
 که هم از کرده آس باد سیرا و پیرید  
 بشنوی قصه که کس در همه عالم نشنید  
 باد خلق تو که از گلشن بزم تو وزید  
 ناگهان خنده بزد پرده خود را بدرید  
 بلبل الحمد بخواند و گل سوری بدید  
 چوں صبار قص کنان در همه عالم برسد  
 مشتری آمد و از نوک قلم جمله بچید  
 مدت عمر ترا از مد غیب مدید  
 بلکه هر روز ترا باد مبارک چوں عید

و در دست مغربی را مهر و مہ سکه زنند

تا سپهر از بهر این عیدم کند عیدی عطا

(بحر مجتنبون مقطوع وزن او مفاعله مفاعله مفاعله مفاعله مفاعله)

رخ چو عید تو دل بر دهر قرباں را  
 ازین نشاط به یکجا دو عید شد جاں را  
 ز چار سوی رخت چار روزه نور گرفت  
 تمام شد مہ ده روزه عید قرباں را  
 مرا تو عیدی و از انتظار تو شبها  
 بیدار خواب نبود این چشم گریاں را

# از زبان من اگر این شعر عیدی نشنود در زمان قرباں کند خود را عطار و برسا

(بحر ملّی ثمن مقصور وزن او فاعلاتن فعلاتن فعلاتن)

|                                     |                                      |
|-------------------------------------|--------------------------------------|
| لے دور خار تو فرخندہ و میوں چو دھند | دیدہ یک دید چو رخسار تو فرخندہ ندید  |
| کر پیش رخ رنگین تو صد جا پارہ       | گل ہر آن جامہ کہ از سوزنِ غاری بکشد  |
| روز عیدست چو قربانی اگر سرتبریم     | میر آن نیست کہ ما از تو تو انیم برید |
| دوش زخمی بزدی بر دل من از مرگال     | دل نگہ داشت دے چشم ترم ترا دید       |
| خستہ عقرب زلفت شدہ ام چہ توان کرد   | ناگہاں آمد دوزخے زد و در گوش خزید    |
| پا چسپت سر زلف تو کزد دین آں        | مار بر خویش بہ پچید لب خود بگزید     |
| دل کیشدہ بدم از زلف تو بگرختہ دوش   | در کشیدن کلیم زلف تو از پس بدوید     |
| روز عیدست اگر شربت و صلح نہی        | نملی ہم زبان تو نخواہم بچشید         |
| بوسہ چند بدہ تا کنم امروز نثار      | بر در شاہ کہ مرکبہ دیں راست کلید     |
| نصرت دین محمد کہ طناب حکمش          | ہست در گردن شاہانِ زمانِ جل دید      |
| آنکہ در پیش کفش دریا لب لیس شود     | وز شجر لب خود ہم تواند لیسید         |
| چیت دریا کہ اگر بر سر او زری خاک    | آں فرد گیر و بیرون نتوانیش کشید      |
| مہ شبے گفت کہ من لے شہم روشن و صفا  | آسمان گفت گو صبح بخواہد خندید        |

در آبی یدہ سرگرداں چہ باز دست  
 و چشم خسرو از باریدن در  
 ستوده نصرت دین محمد  
 چو او برگز جواں بختی ندیدست  
 برای چشمہائے دولت کور  
 شہا خاقان پناہا صد چو خاقان  
 بنیر پائے اسپت دشمنان را  
 چو بے سرازرداں کردی عدو  
 ز تیغ در جہاں آوازہ رفت  
 در افتادن دوراں پیر گردوں  
 ہم انگشت خطا گیر ز تیزی  
 مغل گرچہ چو بوراں کرد صف را  
 چو در مجلس شستی زہرہ بر تیغ  
 از اں در بند زنجیرست دریا  
 نذر دستگاہ یح پایاں  
 مسلم تا ابد بادا ترا ملک

مگر سنگین دل من آساید شد  
 کف شب ہنشتہ باران عطا شد  
 کہ یہ ملک جہاں فرماں روا شد  
 فلک کز غایت پیری دوتا شد  
 غبار سبز خاکش توتا شد  
 ترا بر بستہ چین قبا شد  
 بسا سرا کہ بر باد ہوا شد  
 عدو گرچہ بلا بود دست لا شد  
 کہ از وے ہفت گبند در صدا شد  
 فمے رنج تو در دست عصا شد  
 کہ از انگشت تو سوائے خطا شد  
 ہم از صف سپاہت زیر پا شد  
 ز دور مجلس عشرت فزا شد  
 ز دست باد گرداب بلا شد  
 دعا گویم کہ ہنگام دعا شد  
 خود این دولت مسلم مرا شد

ہر ترنشاں کردہ زکیش تو بھائی  
 ہر بند زریح تو گرہ بستہ سیاہی  
 از خدمت تو چرخ سرفراخت و گرنہ  
 بر مہ زریح دست سر پہچ دوتاہی  
 بارانِ نوات بزینے کہ بیارد  
 اکیر بود گردما از خاک گیاہی  
 در بحرِ بد بخت صفتِ خامہ خسرو  
 چوں نے کہ بود بر سرِ دریائش شاہی  
 بادا بہ بزرگی کہ چو تونیت بزرگی  
 در حفظِ آئمی کہ جزا نیست آئمی

بود فرمانے کرنیاں باشد آں تشبیبِ شعر  
 ورنہ کس رشعِ عیدی چوں کند ذکرِ غرا

(بحر پنج مدس وزن او مفاعیلن مفاعیلن فاعولن)

چو ماہِ روزہ از اوج سما شد  
 زد ویر بادہ دورانِ پُرضیا شد  
 ہلالِ عید پیدا شد چو ابرو  
 ہلالِ ابروی من از من جدا شد  
 ازاں آبے کہ بگزشت از سرِ خم  
 پیالہ با صراحی آشنا شد  
 مرا کا پے چشم از سرگزشتست  
 عجب بنگر کہ گل بود و صبا شد  
 گلے را بہرہ نارسہ گیا بہرست  
 چناں مردم نگر مردم گیا شد  
 ازاں محرابِ ابرو یاد کردم  
 نمازِ عید نیز از من قضا شد  
 کسے داند کہ حالِ چوں منی صیت  
 کہ چوں من در فراقی مبتلا شد  
 ہمہ گل می دمد از گریہ چشم  
 خیالِ بوسے او مارا بلا شد

(بحر بجز مثنیٰ از حزب مکتوف وزن او) مفعول مفاعیل مفاعیل فاعولن

ای غره تو عید جهان را شده ماهی  
چشم تو نکرده بمهر عید نگاهای  
گر ابروی خود ببارید ندی بمهر عید  
در شبهه بود عید نه یکروز که ماهی  
بنگام سپیده شود آرایش مه کم  
تو خود بسپیده کنی آراسته ماهی  
اندر زخمت روی توان دید ز صفت  
چون عکس که پیدا شود اندرین چاپی  
زلف تو که شد یافته از صورت ریوت  
گوئی که در آئینه نظر کرد سیاهی  
لبه سے ز دست پیش بمن رخ نمودی  
آری ز بهشت افتد آدم گناهایی  
خونخ دی و لب داو گواهی بگزیدی  
کس بهتر ازین چرخ نکر دست گواهی  
مقصود من اندر شب غم شمع ریخت  
در نی توان سوختن شمع با آهی  
زین غم بر هم چون طفلان شب عید  
بخشد اگر دم در کف لطف پناهی  
شه نصرت حق تاج سر ملک محمد  
اتی با حور یافته از ملک تو جاهی  
آں سرود کن از تیغ که جوید کله پاک  
دانی که نگین دو سر آخر بجلاهی  
گاهست فلک ثابته شد بلکه ندیدست  
چون گاه بلندت فلک ثابته گاهی  
بر خاک بتاقتی بناتے که بر آید  
آتش بود جز خوی پیشانی شاهی  
جولا نگه اسب سروسیت بر دست  
بر فرق سران شان ز من ساخته راهی  
غلطیدن اگر زیر رکاب تو بیاید  
خوشید خمیزد ز زین هیچ پگاهی  
سگ شیر قوی پنجه شود از تو که کار  
شب تاب خورشید شود سوخته گاهی

بادی که بگذرد سر پیر و زده بروں برد  
 در ناله و فریاد بهنگام سحر چنگ  
 تاج سرش امان عجم گوهر شمشیر  
 در بحر سپهر آب بود چشمه خورشید  
 از دست مغنی بدر شاہچہان ست  
 تابی خورد و سپاہل از چشمه تنغش  
 کز آئینہ راسے وی اختر لمعان ست  
 ای شیر شکوہی که کند تو بهیجا  
 از عکس حبیبش کہ میر نور نشان ست  
 بر آئینہ گردن بدخواہ دان ست  
 سیارہ اقبال ترا گاہ غریمت  
 چہر شدہ در گردن شیران تریان ست  
 دوزم چو باران ست زابر کف تو تیر  
 مہ زیر رکاب ست فلک پیش عنان ست  
 بر آتش شمشیر تو ز زنده چو دو دست  
 بشگفتہ گل فتح تو از شاخ کمان ست  
 بسیار گہلاف بد از آب رخ خویش  
 این گنبد گر زنده کہ چوں ابر دخان ست  
 از گلشن خلق تو سیحی کہ برد باد  
 زان تیغ تو گرفتہ مراد را بر زبان ست  
 از گلشن خلق تو سیحی کہ برد باد  
 غنچہ زپے خدمت تو بہتہ میان ست  
 محمود قرا بر منط محمدت تو  
 بس سحر کہ بر کلک اطراف لسان ست  
 در ملک سخن خسرو اقلیم ستان ست  
 از گلشن خلق تو سیحی کہ برد باد  
 بے سحر کہ بر کلک اطراف لسان ست  
 تاز گس بیار اسیر یرقان ست  
 پیشانی چوں ماہ تو کم باد گرفتہ  
 پتر مردہ مبادا گل اقبال تو از چرخ

عین ایں شعر ست ماہ عید باریک بلند  
 شادی افزا و مبارک طلعت میہوں لقا

اگر تباہه نیرزم ز خاکِ ه بارے بدست باد فرستید بهر دیده دوا  
 بشعر پاک سلیمانیم چه سود کند چو هد هدے برساند بمن پیام سبا  
 چو یاد نیست شمار از من ز خویش انیک بیاد دادم تاں از قصیده غزّا  
 بشصده نوداين نکته را بروں دادم بشرح حالت خویش از درون پر غوغا  
 خطاب دحه الروح کردمش که نشاند بموم محرق غم را زیر کرم روح افزا  
 شما هنوز بخواندن بودید کز درتاں نخوانده در رسد این خسرو مدح سرا  
 امید هست که گر عمر باشدم برسم بزودی انشاء الله و حده بشما

## خواندن این حرف دل اساس و آید چنانکه در نماز شام گوشه و زده را اصل

(بحر بجز شمن اخرب کفوف مقصور وزن او مفعول مفاعیل مفاعیل مفاعیل)

امروز فردغی که در آفاق عیان است از غره غرای هلال رمضان است  
 نور به رحمت که بد اندرتن غیب در چشم خود امروز بیدیم که عیان است  
 هر شربت آبی که نیوشد لب صائم همیشه بجوئے غسل و حوض جان است  
 اند آئینه جام کنوں روی بگرداں بزدامی دل تیره که آئینه جان است  
 آں شیشه که دی بود بر آب دگر از می روشن شود امروز که قذیل همان است  
 قرابه که از کف ترش مست شد خلق امروز نگه کن که چه بی آب جان است

نمودرگ ربائی و خونِ همی گریم  
 بیا دگارا زان جا به هستِ خونِ آلا  
 رہی ز جالے برفته بجای باز آمد  
 باز خوف بجای و نماز بجای  
 کنوں ہمی دم اینک سیدہ ابنِ صبر  
 دلم ز سینه قبا و تتم بہ جاں یکتا  
 برادرانِ چہ فریم و ہید از ہم کد  
 سفید گشت مرادیدہ یوسفم بجای  
 درین نیست کسے محرم من محنوں  
 کہ واکشامیش امر و زگیسوی لیل  
 کجاست تاجِ سر من برادر م زاهد  
 جزا و خیال بود ہر کر اکتم صورت  
 ردای صبا ز من بندہ بندگی برسا  
 یکے سپرد فائق شہاب دین کہ بعد  
 دگر لطیف ملک آیتے در اخلا بائم  
 دگر علی شہ کاتب علاقب شدہ است  
 بگو ز بعد زین بوس شاں کہ یاد کنیہ  
 غریب عاشق و مجور از غریزان دود  
 چناں بکوہ بنالم ہمی کہ می بدرد  
 گئے بود کہ بیائے شمانم دیدہ  
 منم مسافر و شاید چناں بیایم لیک  
 سپید دیدہ ام آخر بیک سواد قلم  
 سید گزینہ مرا این و چشم ناینا  
 سید گزینہ مرا این و چشم ناینا



بنام یوسف خود از جمال او یوسف  
 بقا کینده بیک توی پیرین نشست  
 ز جامه که بچفیه بر تنش ز تری  
 کسے که وصف کند خود تری اندیش  
 همی چکید ز اندامش آب در پاش  
 ز بر آب کیشدن چو آتین بر زد  
 به جعبت رسن دلور او بار دگر  
 ز عطر غالیه داں گشت چاه از کوئی  
 ز بس کشش دهن چه پر آب شد تاب  
 اگر مثل بچه کو رکش افتادے  
 ز آب حیواں سیر آمد این دل تشنه  
 وَاِنْ يَكَادُ يَخْوَذُكُمْ بِرَحْمَتِهِ  
 بَرَا شدم که ز حبیل لورید ز شتم  
 چو طاقم بشد از پس کشیدش دهن  
 ز بوی پیرینش چشم یا فتم من کور  
 وے آب ادبار پستوئے خانه نیت  
 برفت یوسف و یار و شد رواں از چشم

فرو فاده بچه سرنگون و پیا بالا  
 که آب برکشد و کرد یک نظر بر ما  
 همی نمودنش چوں به شیشه در صبا  
 که آب می بکپید از تری او بالا  
 ز خویش دست همی شست جان غم فرسا  
 نمود ساعدش از روشنی ید بصبیا  
 بچرم گاؤ در افکنده غبر سارا  
 سرشته بود ز عطر آں کند غبر سا  
 بچشمهای چه آمد چو عکس آں رعنا  
 چه چشمها که شدے چاه کور را پیدا  
 بیک نظاره آں صورت حیات افزا  
 بود بخیل متین اعصام هر دانا  
 که دل ز چاه زنجندش بر کشم مانا  
 وَقَدْ مِجْدُ بِرْ آمد ز دل گوشت نوا  
 که می زدم ز پئے او نوای یا اسفا  
 فقد تعاقبه الله عاجلا وحجرا  
 پر آب کرد در ہی دلو چاه را به بکا

سفید رویاں اندر مقابلِ خورشید  
 ہزار غرہ بدل کرد آفتاب بربط  
 آفتاب اگر تیز کس نگاہ کند  
 مگر گشت ز خورشید چشم من کہ بہ من  
 در آفتاب زان می بریم سایہ پوش  
 نہ بلکہ سایہ من می رود دراز پس  
 غلط فائدہ مرا سایہ از کجا باشد  
 زمانہ خنجر خورشید تیز کرد ز چرخ  
 بسوی سایہ رونست آفتاب یحییٰ  
 ہولے گرم چنین چہ چان ز بس گمی  
 باشا شدہ غولان تشنہ لب لہرب  
 سراپدیم گشتم نگوں خجوردن آب  
 زنگل آب چنان گشت دیکے منزل  
 بر خلق زبے آبی و کلام کس است  
 نبات دار زباں چو شد بہر دہنے  
 بسوئے چہ شدہ اتکم بہشت چسپیدہ  
 درین میانہ بدیم فزان چہ پسری  
 ہی شدند ز رنگی بزرگ چوں جربا  
 کہ پوست باز شد از زوئے مہوشانِ خطا  
 سیاہ و سرخ بچشم آیدش ز تابِ ضیا  
 نمود سرخ و سیرہ دئے کودک و برنا  
 کہ ہیچ گو نہ تیارم ز سایہ گشت جدا  
 شود ز سایہ من بُو کہ آفتاب رہا  
 کہ شد زیر تو خورشید سایہ ناپیدا  
 کہ نقش سایہ کند خاک ز عرصہ صحرا  
 بسایہ می نگذد آفتاب ہم خود را  
 کہ فضا آب شود گر بیگنی بہ فضا  
 بسانِ مردہ آبی بجز باہشتا  
 نیامد آب بہست ہما نہ پشت و دوتا  
 کہ بود قطرہ آبی چو در پیش ہنا  
 کہ باشد اورا بے آب ز لیتن یارا  
 ز آرزوئے یکے شربت از گلاب صفا  
 چنان کہ خشک شدہ مشک خالی ستا  
 میانِ جامہ و سیا چہ صورتِ زیبا

اگر دو گام پرہ پیش می زوم در راہ  
 دلم نگشت کشادہ بیچ دلبندی  
 کسے موافق طبع من مخالف طبع  
 نخست خال بزرگ اختیار دین کہ بنام  
 دگر تارہ روشن مغز دین مسعود  
 دگر بفرق ادب خاص تاج دین محمود  
 دگر برادر خردم حسام دین قتلک  
 زہر روئے مرا ہر سہ خال گرد شدہ  
 سیہ شود بے از خاک رے ہر کہ شود  
 دو چشم خالی کردم ز مردم از پی آنکہ  
 ہمی شدیم بکوبہ و فرس چاں ز دگام  
 کیت چقمق من کا تشہ ست اہن سنگ  
 تنم میان و کوہہ رہم میان و کوہ  
 بیشنبہ بازی در کوہہ می شدم بے سنگ  
 کشیدہ تیغ کشادہ درہ بہر سہ کوہ  
 خراس چرخ ہمی سودشاں میان و سنگ  
 ز خلق در شد در گوشتاے خلق نفیر  
 سہ چار گام پیش بازی شدم عدا  
 تمام شکر عمرہ مرا و من نہا  
 بہر ہی نہ مگر یک برادر و سہ تیا  
 محمد سیت کزو نام محمدت والا  
 کہ از سعادت او مشتری گرفتہ تیا  
 کہ ہم زلف خود ش بہت لولوی والا  
 کہ بر کشید شکوہ ید اللہش بغرا  
 سیاہ گشتہ ز غور شید و ماندہ در سوفا  
 سپید رے من ز اس سہ خال وے نما  
 سہ خال خویش دین ہر و در کستم عمیا  
 کہ سنگ سرمہ شد از کوری ہمہ عدا  
 بے نعل آہن آتش کشادہ از خار  
 کمر فرو شدہ می شدم میان حسا  
 تنم چو شیشہ ورہ پیر ز سنگلاخ بلا  
 نہتہ بہ تیغ و درہ خلق را کہ کرد نہرا  
 بے میان و سنگ آرد بد و داد اورا  
 چاں کہ کوہ ہم اندر نفیر شد ز صدا

زہر آنکہ سازد ز سرودی عملی  
 کد ام باد برآمد درخت را یارب  
 برید تیزی خورشید دست نشو و نما  
 با آفتاب بگفتم کہ از چہ تافتہ  
 کہ خشک می شودش فرق تا قدم اعضا  
 کہ کس و چشم نذارو کہ بیندم با آنکہ  
 بتافت روی و بگری جواب ادرا  
 کسے کہ در میردی چہ مساکین دست  
 کہ کم نگاہ بیک چشم سئے شاہ و گدا  
 کشد پیرهن کنوں ز گردن ضعفا  
 کہ پیون کند اکنوں قبول و نہ کیا  
 گے چودق ز دکان و گے دست سقا  
 کہ بید و سایہ ہم لرزہ کرد از سرما  
 ز سرودی ارچہ بلرزد بر آب آسا  
 دریں خیال کہ خوش وقت غرقہ دریا  
 نہیے دراز رہی بکے شاہراہ عنا  
 کہ ایں چہ زاد بود ز اتمات از آبا  
 دلم زہر عزیزاں و فرقت رفقا  
 کہ سیر ویدہ دراں شب جمال ہل وفا  
 ز آہ خشک از اشکما چو فون بالا  
 کہ تاشود بجد جنتیہ قلعہ کش  
 ققائے من ہمہ گشت روی بکے تفقا

خود آفتاب پیرہ نہ صبح جز دم صدق  
 ز آفتاب خپل گشت نقش شب معدوم  
 مگر سہ روز زمستان نہ مانہ یک جا کرد  
 گر آفتاب قیامت کند بفر دا گرم  
 ز رنگ کجے کہ در تاب شد عجب بنود  
 بجائے لالہ جز شعلہ نامدش بدہاں  
 اگرچہ آہوازیں بیشہ جستہ می زد  
 اگرچہ گو رہر خاک گبندی می کرد  
 شود چو کر یک شب تاب آتش ہم تن  
 سرود مرغ شنیدی بموسم نوروز  
 زبکہ صحن چمن خشک دید بید انجیر  
 کجاست ابر کہ شربت آفتاب دہد  
 بہ تنگاں بدہ لے ابر شربتے آخر  
 کنون آب رواں گر بایداوازی  
 بوستان گل نازک مزاج را بگر  
 کنون ز سیلی بادِ سموم گر با گرم  
 رحم بسوخت زمین از خوردن گچ می  
 شود کہ گرم شود از دور و دوری جزوا  
 کہ از چراغ شود ظلمت شب پیدا  
 بخیط امیض برد وخت ہر سہ را یکجا  
 قیامت نیست کا مروز دیدم آن فردا  
 کہ شعلہ خیزد بر جائے لالہ حمرا  
 چو بیز بر آخو رنگین کجے کہ در چرا  
 کنون بدشت کو بدہمی بر آتش پا  
 کنون چو گنبد گورست ماندہ پارچہا  
 میان وز اگر مرغ پر زند ہوا  
 کنون نگر کہ چہاں خلق می زند ہوا  
 ز بہاراں برداشت دستا بدعا  
 کہ ہم حرارت غالب است ہم صفر  
 ترا اگر آب چشمست یا بدیدہ حیا  
 ندای لعش آید بگوش از اں آوا  
 کہ باد گرم نرفتے برو زبا و صبا  
 فرد درخت ہمہ خون پوشش ز قفا  
 از انش می نشود زادہ ہیچ طفل گیا

تراست ملکِ سلیمان تو سنتِ بادی  
دراں زماں کسپاہِ منظرِ شمشیر  
فتاد زلزله از بارِ شکرِ بہ زبیں  
چگونہ صبحِ فلک را بر شستہ پیامید  
نخست بختِ تو ہرگز اگرچہ در ہمہ وقت  
نگشت صاف مگر از نسیمِ مجلسِ تو  
شہنشاہِ گلستانِ مدحِ تو خسرو  
بہ بوستانِ دعا ہست بیلے گل کش  
ہمیشہ تاکہ بفصلِ بہارِ موسمِ عید  
بہارِ بر تو مبارک چو عیدِ باد کہ چرخ  
کہ دیو را بغریمت برائے کار گرفت  
زہرِ سرزدین کا فرستار گرفت  
چو کوہِ علم تو نگر شدش قرار گرفت  
مگر جوازہ صیبت ترا ہمار گرفت  
بیاد مجلسِ تو جامِ خوشگوار گرفت  
دروینِ گل کہ زبا و خزانِ غبار گرفت  
چو عندلیب نہ دستاں یکہزار گرفت  
کہ از صریرِ ہمہ نالہائے زار گرفت  
تو اں پیالہ ز ساقیِ گلزار گرفت  
بہارِ رویے ترا عیدِ روزگار گرفت

ہر کہ ایں صدمیت خواند جاں بکی صد گردوش  
شریتے بہ زبیں نباشد تشنگاںِ اجانفرا

(بحرِ بحرِ مخمور مطلقِ مسجع وزنِ او)  
دور و بیست کمر آفتاب در جزا  
بہارِ پستِ ہفت زبیں آتے ننگِ صبا  
کہ سوائے باد و دہر کہ ہست در گرا  
چنانِ راتِ بخورِ شید صبحِ می بد  
کہ تپانِ زمین میرود بہ اوجِ سما

بنفشہ حلقہ صفت گشت بہر بازی عید  
 رسید سبزہ تماشا کناں پس از سلے  
 دوید آب و بخلطید سبزہ را در پاسے  
 ستار بار شد ابر و قیامت ایں بنگر  
 برخت کوہ گراں سنگ خون لاله بتیغ  
 زمین مرده خدا زنده کرد خاصہ کنوں  
 بحیر تم کہ چرا دستہای بیدار خیر  
 چمن بر دوشیت خذہ می کند کورا  
 حدیث جو دوشہ ابر بہار چندان گفت  
 گل پیادہ بتازی خار گشت سوار  
 شکوفہ چمن پاک شاہ نصرت دیں  
 خدایگان سلاطین محمد سلطان  
 ازاں براق فلک بار گیر خورشید است  
 حسود را کہ از دود در شکم دندان  
 گزیدہ شد ز سانس سپہ افسوں ساز  
 شبِ سیاہ کہ روئے زمین ہی گیرد  
 خدایگانا تیرت چہ سار پر دارد

سپاہ سبزہ و گل نیزہائے خار گرفت  
 بعرضہ چمن و راہ جو بہار گرفت  
 بخاست سبزہ تر آب را کنار گرفت  
 سر و بید ز باران ستارہ بار گرفت  
 از انست ابر کہ دامان کوہ سار گرفت  
 کہ خاک را چمن خون لاله زار گرفت  
 کہ بود گشت مگر پنجہ با چار گرفت  
 گرفت سایہ و از ابر سایہ دار گرفت  
 کہ گوشہائے چمن دُشہا ہوا گرفت  
 غناں کشادہ رہ بزم شہر یار گرفت  
 کہ بہ ستارہ جہاں را بہار گرفت  
 کہ چون علی ہمہ عالم بذوالفقار گرفت  
 کہ چتر زربہ را د بوقت بار گرفت  
 ہمہ ز خون جگر رنگ چوں انار گرفت  
 در اں زباں کہ کیف نیزہ چو مار گرفت  
 جہاں ز پرچم محشر کینہ تار گرفت  
 کہ چار گوشہ عالم بد اں چہار گرفت

جاسے کہ چو قمری اسیر طوقِ تواند  
 کس کہ رانہ خوانِ مکارم تو شدند  
 خدا یگانا بشنو حدیث بندہ بصدق  
 چہ سحر ہا کہ بمسحِ تو کردہ ام پیدا  
 زخامہ گرچہ چو طفلانِ ہی دو انم نے  
 ہمہ زکوۃ سستانِ منداہلِ سخن  
 سوادِ و ہر بگیریم زخامہ چوں امروز  
 دراز دارم کیرانِ نطق را رشتہ  
 بحق دعائے تو گویم کہ میر کہ آں گوید  
 زہر درے کہ در آئی ز بار گاہِ مراد  
 اجل نینگند اندر گلوئے شاں مضراب  
 دو دست بر سرِ خودی زندہ ہچو ذیاب  
 کہ گرچہ شاعرِ خاصم دے نیم کذاب  
 کہ خسرو سختم خواندہ اندا اولالباب  
 ویک گوئی بلاغت بر دم از اصحاب  
 چو از نصیب معانیم کامل ست نصاب  
 مرا بہ ہشتی مرغِ تو طباست و مآب  
 کنون سزد کہ بہ یحکم طویلیہ اطناب  
 ندای ہفت فلک بشنود کہ گشت مجاب  
 کشادہ باد ز عونِ مفتوح الابواب

روز نوروز و شب عید این بیاض و آن سواد

کز تنعم در گلاب و گل ہی دار و مرا

(بحرِ محبت مثنوی مخبون مخبون مقصور وزن او مفاعلن فاعلن مفاعلن فعلات)

بیار بادہ کہ گل در چمن قرار گرفت  
 بہار گوئی مشاطہ است از پی عید  
 ز دست عید جہاں جامِ نو بہار گرفت  
 کہ دستہائے گلِ سرخ در نگار گرفت  
 زہرِ رزم خزاں سحر آب را بنگر  
 کہ از حباب سرا سر ہمہ سوار گرفت



ز غیب هر چه کند روشن اختر رایش  
 بضبط خویش درآمد ملک روئے زمین  
 کیشد گردن گردنکشان برشته حکم  
 گهر عتاب که سهمش فرود و زهره  
 خود دم خوردار جادوئے بود در تیر  
 کشد ز رشته رگ مهربانے گردن خصم  
 زمین بجنیه صفت مهره شود از علاج  
 بود در بلخ در آب و گل عدو تیغش  
 کند ز چرخ ترازو که هیچ بر نکند  
 هزار گوهر سیاره را کند سوراخ  
 ز پرده دل دشمن بروں جہد تیرش  
 سپهر قدر ز نورت کند جہانگیری  
 برید صیت تو کش روز چرخ بر دست  
 ز چشم حرمت اریک نظر بچرخ کنی  
 گهر که دست تو بریزد بروئے تخته خاک  
 کم است گوهری روزگار در گهرت  
 مگر که خلق خوشتر را چراغ خواهد داد

چگونه حل کند اختر هفت اسطرلاب  
 همه بکوشش ثابت همه برای صواب  
 که هست مالک ملک قلاب گل رقاب  
 که است زهره که پیش آیدش بگاه عتاب  
 چو بر کشد گهر رزم تیغ همچو سدا ب  
 حمائے دہش خون بجاے ضرب  
 ز بس ترایب دشمن که بشکند به تراب  
 گهر چگونه توان ریختن میان خلاب  
 مثل چو تیر کند سوئے آسمان پر تاب  
 برائے شاهر شرق به تیر همچو شهاب  
 بسان برق که ناگه بروں جہد ز سحاب  
 ز رائے روشن عالیت جوید ستصواب  
 به پیش قاصد او مه کیست از بواب  
 همه و بال کواکب بدل شود بنبواب  
 حساب آن نتوان کرد تا بروز حساب  
 چو آدمی که بود او فادہ در گرداب  
 که گشت باد صبا گنج غنچه را نقاب

بنوکِ نعل شود سفته این غزل مطرب  
 (المطلع الثاني في الغزل)  
 کشد تبار بر شیم لبانِ درخشاں  
 چو آفت مست نمی اتم این زیر نقاب  
 که ناموده نمود و آنچه سینه گشت کباب

تو رخ پوش که از هفت پرده بنماید  
 تو زلف را ز کله بفگنی عجب بنود  
 چو آفتاب فرو زنده از چهار نقاب  
 که دل بگلِ خورشید پرود بطناب  
 مرا ز ابروئی تو شبهه می رود بنماز  
 که سجده می کنم و صورت مست در محراب  
 تو می گشتی و کس را نمی گنی بهیوش  
 ذبیحه را چه خبر تا چه می کند قصاب  
 مرا که سوخته گشتم ز آفتابِ رُخت  
 از ابله ات توانی بشربتِ دریاب  
 وے سوالِ مرا در جواب می لنگی  
 مگر که در شکر آلوده است پائے ذباب  
 شباب می گذم عمر در فراقِ کوشش  
 ترا که از پسِ عمری بدیده ام شباب  
 و گر چه عمر نازم بعاریتِ خواهم  
 ز نامِ باقی شامِ شربتِ سپهر خباب  
 (المطلع الثالث)  
 سپیده دم که دما آفتاب روشن تاب

زمانه را کند از آفرین شاه خطاب

یگانه نصرتِ دین قان پاک محمد را د  
 یگانِ فلک مرکبِ هلالِ رکاب  
 گرفته منزلِ رفت بر آسمانِ نقبش  
 اگر چه سنبلِ گرد و ز آسمانِ اقباب  
 به بند بازوے اولیست بهر قوتِ دین  
 زمانه ز شته انصاف و گوهرِ خطاب  
 جهانِ معدلتِ اوست قائم از نه بچرخ  
 بروجِ منتقلب اندو ستارگانِ قلاب

نهادہ منقل و آتش بروں کشیدہ زبان  
 حکیم میوہ آں فصل خزانہ آتش را  
 کدام میوہ ازین خوب تر کہ در میوہ  
 مثال آتش و انکشت چوں غراب تدر و  
 زہے غراب کہ آتش خورد تدر و شود  
 تدر و سرخ و چو ز اغش نشان سوختگی  
 ستادہ ساقی زہیں کمر پیالہ بدست  
 ز تفت آتش گلزنگاہی عجیب بنود  
 پیالہ راست بآب تنک ہمی ماند  
 قرا بہ چنڈاں خونابہ خورد از ساقی  
 بط شراب نگہ کن اگر ندیدیستی  
 زہے لطافت می کش چو آدرند ز دست  
 خم مزاج شناسی کہ یک نال در پست  
 نشسته اہل طرب گر بپردہ دست زنند  
 رباب بن زد و دست چو آب ہر ساعت  
 برائے گردن غم چنگی تو درواہ است  
 شباب شاخ زباں از نی آں ہمہ را  
 چو تشنگان فرماندہ در میان سراب  
 یقین کہ میوہ آں فصل ہست ہم در تاب  
 ز چوب خشک ہد نار دانہ عتاب  
 بہم در آمدہ سرخ و سیہ چو چشم عقاب  
 خنہ تدر و کہ چوں آبخ رہ گشت غراب  
 کہ سوز او دل در آج و یکا کہ در خراب  
 چو آفتاب کہ بردست کردہ لعل نداب  
 کہ در گداختن آید پیالہ ہمو گلآب  
 کہ از مزاج ہوا بستہ گشت در دلاب  
 کہ خون ہی رودش از دہان بجائے لعاب  
 بط کہ از شکش زادہ می شود در غراب  
 رسد کہ دست بشویند مطلق از جلاب  
 در رو و دگدہ فی العروق و الاعضا  
 فرو درند با گشت زہرہ را جلہاب  
 دو بکر کردہ رواں چہار رو در باب  
 بدست خویش سر شستہ طرب را تاب  
 جنون گرفتہ دے شعبۃ الجنون شباب

بادت مکاں چناں کہ شود ابرگر بند  
امکانِ رسیدنِ آتش کجا رسد

ہر کہ او در دوسری دارد برای زندگی

بس بود زین شعر سوزان و مشکینش دوا

(بحر مجتہد ثمن بخون بخون مقصور وزن او مفاعیلن فعلائق مفاعیلن فعلائق)

|                                   |                                     |
|-----------------------------------|-------------------------------------|
| میدمی ست ببايد نشا ط را اسباب     | سلا و آتش دگر گاہ و ساقیان و شراب   |
| ز باد ہائے خاک موی آدمی ز قبا     | بروں ہمی گزرد همچو سوزن از ستیاب    |
| شہ سپہر چو میل ہمہ باتش دید       | ز بوج آبی در آتشیں نمود شتاب        |
| گر کہ تیز نمازد آفتاب را شمشیر    | کہ داد از آتش خود خانہ کماں اتاب    |
| چو رشتہ کوتہ گرد ز تاب رشتہ شب    | چو دار از شد از تاب داد و نجات      |
| اسیر ماند دیریں رشتہ دراز و یاس   | چو من کیکہ ز تنہائیں نیامد خواب     |
| بروئے شاہد بیتان ہمی چکد شبنم     | ترست زلف شبائے ہاتک بے نفتاب        |
| بچشمہائے چمن باد گل ہمی افگند     | ازاں بہت مگر چشمہائے خود را خواب    |
| چو دید کس لب چوئے نئے نخواہد خورد | دکان شیشہ گرمی را روان بہت جلاب     |
| برہیں ہوئے گل آب را در روشن کن    | کہ تا چگونہ توان کرد نقرہ از سیماں  |
| بزم برف نگر لالہ را بدامن کوہ     | چو آتشی کہ نہندش میانِ پنبہ بآب     |
| جہاں گرفتہ زمستان و بزم شاہ شدہ   | بہارِ عالم و دشتش دران میاں چو سحاب |

هر شب اگر نه ماه بود پاسبان او  
 با آنکه ماه پاره کند پرده کتان  
 از خوان چرخ گوشه ماتش بجا رسد  
 از عدلش آن ستم بکناش بجا رسد  
 خواشس سپهر سحری کار آفتاب  
 بنگر ز ریزه چینی خواش بجا رسد  
 گر دوس گمان بود که رسد بر درش و  
 آنجا که آن درست گمانش بجا رسد  
 گر گره فلک نبود زیر زین او  
 یک جو ز راه گاه کناش بجا رسد  
 باد صبا عنان وی از دست چنگاو  
 گیرد و لیک آن بعناش بجا رسد  
 گر صد هزار نیزه شود ز آسمان بلند  
 خورشید هم بنوک سناش بجا رسد  
 او در رسد بجمله چو شیر تریاں به تیر  
 لیکن بجمله شیر تر یا نش بجا رسد  
 شایا گفت که از لب دریا سخن کند  
 دریا بے بیکراں بکراش بجا رسد  
 از خاک پایش ارچه بجائی رسید مشک  
 در بوی خلق مشک فشاںش بجا رسد  
 اقبال را گلے که ز رفته تو بشکند  
 آسبست باد خزاںش بجا رسد  
 سبزه سپید کرده محاسن درین سوس  
 که خط عارض تو نشاںش بجا رسد  
 تا دشمن ترا نکند تیغ تو قتل  
 از دست دهر خطا ماتش بجا رسد  
 صیت ترا که تیغ تو اندر زبان گرفت  
 بینی که او ز دست زبانش بجا رسد  
 خسرو که شد بحدت تو جادوئے زمان  
 هر کس به جادوان زمانش بجا رسد  
 شوریت بر درت نه یقیر دعای خلق  
 در گوش دوت تو فناش بجا رسد  
 تا ابر در رسد ز بلندی بلاد ماکان  
 و آنجا که دست است مکانش بجا رسد

گیر سر رشته دعا خسرو زان کہ شد گوہر سخن بسیار  
تا بہ پیچند ہفت ہیکل چرخ ق کاتبان جلال چوں طوار  
با قدرت چناں کہ از تعظیم سرند بر خط تو نہ پر کار

باروانی چنین شعرے کہ در باغ غنست

سر و گل بارے چہ می جنبند چندی از صبا

(بحر مضارع اخرب مخدوف وزن او مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن)

|                                  |                                |
|----------------------------------|--------------------------------|
| باوصبا بسر و رانش کجارسد         | مینگ شکر بکج ذہانش کجارسد      |
| سرو ارچہ در چین بلطافت روان شود  | ہم در قید چہ سر و رانش کجارسد  |
| عاشق در آرزوئے میان جو مئے او    | با آن کہ مئے شد بمیان کجارسد   |
| شبح خرس فرودختہ دستباز دست       | از باد سر در بندہ زیانش کجارسد |
| جاں گر چہ دست بردیشتری از شکر    | در لبہ سدوئے لبانش کجارسد      |
| ہر روز اگر چہ فزوں ترکشد کماں    | در ابروئے بلند کمانش کجارسد    |
| نرگس جو سرمہ خاک ریش گر کشد بچشم | عین الکماں از زیر قانش کجارسد  |
| چشم عشق سرمہ اومی شود رواں       | تا خاک پای شاہ جانش کجارسد     |
| عادل غیاث دین کہ چو ریش در فروغ  | شمع سپہ در لمعانش کجارسد       |
| جائیکہ چوں تارہ بلندست گوہر      | لولوئے بحر گوہر کانش کجارسد    |

در سخا با یمن میموش  
 گر نیم ز خلق او یابد  
 اے جہاں خسروی کہ صولت تو  
 پیش تو ملکِ سیلماں را  
 از تگ باد پای تیزی بست  
 آفتاب ست تیغ تو کہ بتافت  
 تیر چوں در کماں کشد دست  
 تا کند تو خواندم از شادی  
 خصم را از خیال نیزه تو  
 از شکوہ سپاہِ عکمت  
 خود در آن شہ نیست کرسی را  
 می برد بازوئے نشانہ تو  
 از فروغ ہلالِ رایت بست  
 تا بہ تیزی طبع بہر ترا  
 ز آفتاب ضمیر سلطانی  
 ہست در حلقہ غلامانم  
 زہرہ و از ازہرست چوں این شعر

ابر گزینہ روئے را چہ یار  
 روشنی صورت  
 مشک از خون خود شود بزار  
 افسر خسرواں کند افسار  
 یاد گیرند خسرواں دیار  
 در دل باد صد ہزار غبار  
 در و غار وئے صد ہزار سوار  
 کہ گس چرخ را کند مردار  
 دیدم از پوستش پروں شد بار  
 موئے بر تن ہی شود مسمار  
 ہفت کرسی چرخ را ہست مدار  
 باشد از قوت سہ پایہ قرار  
 فتح خواہد گرفتش بہ کنار  
 ماہ نور از فزونی انوار  
 سقتم این چند لولوئے شہوار  
 نظم را ہست گرمی گفتار  
 لعل کانی و دُر دریا بار  
 نام او کہ دم از ہر الانوار

می زود باد صبح و نمی آید      زو مرا بوسے لالہ و گلزار  
 آب را لب پر از نبات شد است      از شکر خندہ گل و گلزار  
 باز پیغام گل بہ بیل گفت      چشم ز گس بنوک غمزہ خار  
 کو ز گشتہ بنفشہ می جوید      دُر کہ باران بنجاک کردنثار  
 از ہوا آب می خورد غنچہ      دست در پیش داشتہ چو چادر  
 غنچہ را بستہ گشت دل بر شاخ      تا تو نکشای اسے صبا ز نہار  
 چشم ز گس شود پر آب چو ابر      برگل کم بقا بگریہ زار  
 ہر سحر گاہ روئے گل بیند      ز گس از خواب چوں شود بیدار  
 گرہ غنچہ می کشاید باد      شاخ را گل ہی کشد بردار  
 دہن غنچہ ارچہ بوسے کند      چوں خورد بادہ ز گس عیار  
 خون لالہ بر نیت گہ اکنوں      چنگ مرغان و دامن کسار  
 گل بریں باد می پرید بے      کہ نسیم فست مشک تبار  
 یک دیدم کہ سر نہاد چو دید      خاک در گاہ شاہ چرخ شعار  
 نے گل از رشتہ می کشد زحمت      بلکہ از باد می شود ہمیار  
 بوسے می ناید از صبا چو دزد      باد احسان شاہ گیتی دار  
 شاہ عالم غیاث دیں کہ درش      روضہ رحمت آمد اندر بار  
 خواستہ روزہ زندگانی او      زندہ اران شب بہ لیل و نہار



چو می بردست گیری گوید نخت      هینا ما سقاك الله راحه  
 تو چوں گل ز رفتانی نے چو نرس      که زرد دارد ولیکن چشم کو ته  
 بحدت خسرو از خط معنی      مسلسل کرد اعز الله شأنه  
 دعای گویم و زراں به دعائے ق      نمیدانیم و می داند منوره  
 که می خور میوه مقصود پیست      ز شاخ زندگانی بارک الله

باچش شعری سہ لاف بلندی نہیں  
 لاجرم ہیں صبح آنکہ می بخند و بر سہما

(بحر خفیف مجنون محذوف وزن او فاعلاتن مفاعلن فعلن)

روے بنمود صبح سیم غدار      ساقی صبح روے بادہ بیار  
 جام دہ رونما بصبح کہ باز      روے بنمود صبح سیم غدار  
 شمع را بر سر آمدست حیات      شربتے از قینہ بیرون آر  
 آتش مشرق از میدان صبح      می زند شعلہ بے دخان شرار  
 گر چراغ سحر ز باد بہر      مردن از باد بس گفت مدار  
 شمع از مردن چراغ لبخت      وز سہ سوز می بگریذ ار  
 خاک عودی بصندلی زیریں      صندلے سودہ شد ز باد بہار

ہم آخراز تو کا ہش کردہ با آگہ  
 مکن با چشم خود ز گس مقابل  
 صفا از روئے تو کردائے دغل  
 بگویم ہر سحر بر بادِ رویت  
 نثارِ درمیتا کردم از اشک  
 ملک والا نصیر الدولہ محمود  
 ظفر با عسکرم او گوید کہ آخر  
 بخندد بر فلک بختِ جوانش  
 زہے روشن شدہ ز افاق گیری  
 عدو با خوشی تن بیائی داشت  
 خد گش شد سوئے دشمن دیش گفت  
 چو بیروں شد ز سینہ کرد فریاد  
 بسوزد گو ہر تیغ کساں را  
 غبار دشمن از تیغ تو بہشت  
 نگوں شد شیر نراز عقدِ شست  
 تو ای ہم حل کن بر مردی شیر  
 تصور کے کنم بے خجرت فتح  
 دو ہفتہ راست کردہ روئے خود  
 کسے آئینہ نہند پیش اکہ  
 بنام ایزد زہے دغل موبہ  
 کہ باراں خوش بود وقتِ سرگ  
 کند آخر گئے در چشم من رہ  
 کہ تختش ہم ملک اندہ ہست ہم شہ  
 مرا کارے ہی فرماے کہ گہ  
 چو دانا کو دسے ہر پیر ایلہ  
 چو خورشید اندریں پیروزہ خرگہ  
 سانت چشم ز خمش کرد ناگہ  
 درون آ۔ از کجا۔ پر سیم خد  
 کہ جاں از سینہ بیروں رفت وہ وہ  
 سر شکے زاتش و خروارے از کہ  
 بے از آب شیند خاک درتہ  
 چنانک انگشتِ نزد عقدِ پنجہ  
 کہ اواز حملہ رتومی نندزہ  
 تخت آئینہ بارے صورت آگہ

قمر بنحو اہداز پر دین شرف از ماہ اعلیٰ است  
 بمرح ز زمین بردار د زمین را بر زبردست  
 و در بکشد تیرش در دل خصم و دشمن خوش شد  
 بگردون در دل شب رشتہ در سوزن کشد عسلی  
 کسے کو را بصر نبود کشد خاک تو در دیدہ  
 چو دولت سری کی کردست با تو کیست در عالم  
 ز شکر ریزی بدست قلم در دست خسرین  
 رہ عمر تو با د از قیامت منزلی زان  
 مگر پر دین ازین گماہ دندان بر قمر دارد  
 کسے کین خاک میکس را چنین زیور بردار  
 کہ جانش از پی بیرون شدن باری دصور دارد  
 کہ نویرای الایت برگردون گزردارد  
 نکو تر در کشد در دیدہ آنکس کو بصر دارد  
 کند با تو دوی در سرگر آنکس و سردارد  
 کہ سرتاپا ز شیرینی طریقی نیشکر دارد  
 اگر زان پیشتر اندر نصیحت را بہر دارد

در تماشای چنین شمعے کہ دسوم میستمش

کوری احوال اگر بینائی داری یا

(بحر پنج شمن مخدوف وزن او مفاعیلن مفاعیلن فعولن)

کشادہ دیدہ در روئے تو ناگہ  
 اگر گویم کہ از جور ت کنم آہ  
 بدان من می کنم کہ ز خندان  
 قدرت شاخ انار و روئے تو نار  
 بچشم در شدی نا کردہ آگہ  
 ز تیغم پارہ کن ز نیم آں وہ  
 بہیں مرجان خود را می کنم چہ  
 تعالیٰ اللہ ربّی قل انار کا  
 اگر پر تو زند خورشید ریت  
 بسوزد مہ در دین ہفت خرگہ

ای خوش آوازی گزین نکتہ زبان را بکنند  
تاش لب اندر دهاں آید بنگام ادا

(مخبر بجز مثنیٰ سالم وزن او)

(مفاعیلین ۸ بار)

سمنبراه من رخساره چوں گلبرگ تر دارد  
جمال کال پری دارد دندارد بر زمین دم  
مرا بارے حقیقت نیست کو دارد دهاں یاف  
بسوی خود کشته سر رشته عقل مرا هر دم  
میان نش نیست اں کش هست در زیر کمر موئے  
بناز آنگاه که حنت خبر شد در همه عالم  
مرا گفتی نظر کن در سوئے من تاشوی زنده  
ز چشم خویش خویش گریم چو روئے نیکو اں بیند  
اگر غرقه شوم زین چشم چوں دریا عجب نبود  
بخاک افتاده ام بر آستان دولت خویاں  
جهان عدل فخر الدین که عدل همچو موئے او  
ملک محمود بن الاحمید اں صاحب انصاف  
الای منصب آرائی که رنگ تابش لعلت

شکر لب یار من گلخند در زیر شکر دارد  
مگر خورشید گردون دارد و آنهم اگر دارد  
ولیکن گه گشت در خنده می نیم کردارد  
دهان او که از سوراخ سوزن تنگ تر دارد  
هماں رشته است کو اندر گهر هائے کمر دارد  
خبر از خود ندارد مگر همه عالم خبر دارد  
تو خود گو چو نید آنکس که آن در نظر دارد  
که او هر دم مرا هم خوشین را در جگر دارد  
که هر دو کا ندین ریاست گردان دگر دارد  
کسے باشد که این افتاده را از خاک بر دارد  
بموی میش بر لبه گلوئے شیر نر دارد  
که هم عدلش بداد انصاف کو عدل عمر دارد  
بسرخی شفق ماند که پشت پناه و خور دارد

# اندریں صفحہ چوین سخن و سخن او دم تمام شاید را اہل سخن بہ ہند انصاف مرا

(بحر ہزج مدس مقصور وزن او مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن)  
 نہ ہے بختا وہ ہر عالم در داد  
 کسے این دگر بکشا دے تو نکشا  
 جہان عدل فخر دولت و دیں  
 توئی کا انصاف نو کرد از تو بیا  
 فراموش گشت نوش و آب بہت  
 ہزار و ہیکس عہدے چنیں یاد  
 وراثت نگہ د از ہیچ را ہے  
 نہاد از بیم عدلت شیر شرزہ  
 ہم از تیغ نہر براں را جگر خست  
 از آتش بجست از زخم تیر  
 چوراندی باد پارا بہر خصم  
 چو گل شد بندہ خلق تو شاید  
 بازار نہایت کلاب خسرو  
 نیفتد بر نیں ہر گرد عایش  
 پیش طاق جہت خواہم بصدق  
 کشیدہ بارگاہت بر فلک سر

سراںدر پائے اسپت او بر باد  
 کہ گل را بندہ گرد و سرو آرا  
 متاع خویش در سودا بروں او  
 کہ از بام بلندت یافت اسناد  
 کہ باشد خمیہ دہیزت یکے باد  
 بجل اللہ کہ قائم ز دست او باد

تا قرآن اختران باشد بچرخ با تو باد اختر دولت قریں

در بدایوں مہمہ سہرست بر خیزد ز خواب  
گر بساید غلغل مرغانِ دہلی زیں نوا

(بحر مل ثمن مخدوٹ وزن او۔ فاعلاق فاعلاق فاعلق فاعلق)

|  |                                       |
|--|---------------------------------------|
| لے زور گاہِ شہر اقطاع بدایوں یافتہ       | مندی بالاتر از بالای گردوں یافتہ      |
| تاج گوہر تاج دیں کو از برائے تنہیت       | از وجود خود ہمائے بس ہایوں یافتہ      |
| ہر کجا دست در افتاں گشت خلقے بر زمیں     | شکر نیزہ جستہ دلولوئے مکنوں یافتہ     |
| ہر کجا عقل تو در سترِ نساں محرم شدہ      | عیب رد پوشیدہ را از پردہ بیروں یافتہ  |
| چوں بنہ حلقہ مسلسل گشت رایت در علوم      | عقل کل خود را در ان زنجیر محنوں یافتہ |
| دشمنت نمایا فتنہ در عمر آبی بر جگر       | لیک ہر ساعت ز بی آبی جگر خوں یافتہ    |
| کاف دونوں در زیر و بالا لے کمالت بستہ شد | ای تو از نقش کمان ہم کاف ہم نوں یافتہ |
| دشمن از یترت شدہ غریب و خاکش را اجل      | بیختہ زان گوہر یکاں با فتنہ دن یافتہ  |
| دہرش پہلو بامت قرعہ دولت زوہ             | چرخ نہ صفہ برویت فال میوں یافتہ       |
| بندہ خسرو کو گہرمی چنیدا از میزان شعر    | در سخن سنجی مدحت سحر موزوں یافتہ      |
| یافت یادش در جہاں غم کی کس کشاں نیافت    | تا نباشد در جہاں نایافتہ چوں یافتہ    |

بر سرم بر می دوی هر دم چنان که  
 بر سر شاهان عالم تاج دین  
 آں محامد را محمد کامده است  
 عدل را نو شیروان رستین  
 موئے را ماند سراسر عدل او  
 داند آنکس کو بود باریک بین  
 قاضی گردوں گواه عدل اوست  
 خود گواه عدل بس باشد همین  
 بشکند اقبال را هر دم گله  
 چون کشد با و صبارا زیر زین  
 ازستان نیزه او در مصاف  
 نیزه بالا خوں و در روز نکین  
 در صدف غلطاں شده دگر شین  
 شد چرا بر جام جودش جرمه ریز  
 گل گجا در باغ بودی نازین  
 خلق او گر ناز کردی بر صبا  
 در صدف غلطاں شده دگر شین  
 اے فلک قدری که برخاک درت  
 از تو نیکوتر نهند سمنش  
 خیز باد دولت نشین کا قبال را  
 اے ترا در بنم دریا و پین  
 از نواں تست دریا ریا ر  
 آیتت زرد با من می دهد  
 سر بھی گرد و گل بنم ترا  
 گوش باله بر بطنا سید را  
 در زبان بنده خسر کن نظر  
 کاک او سحر آفرین مرج تست  
 منزل مرج ترا چوں حد نبود  
 باد مشک آلوده خلد بریں  
 مطرب بزم آبا و اجداد حزیں  
 کو سخن میگوید از سحر مبین  
 آفرین بادا بریں سحر آفرین  
 صبح دم گاه دعا کردم گزین

خواہد از دست تو بیرونِ جہاں بگریزد  
 بحر اگر ز جاب آبلہ بنود در پای  
 سرور اختر و نظم سخنم بشنوا زانکہ  
 تو خداوندی و من بندہ خداوند شای  
 صد خایلم نہ یکے روئے نماید چو ثنات  
 شود از آئینہ خاطر من رنگِ رامی  
 بدعا خواہشتم نیست کہ بخواست باں  
 گر خدا خواہد چیرے کہ بخواہی ز خدای

بر بیاضِ کاغذیں شکر فغانی را بیں  
 رہت گوئی کا نگین با شیر گشت آشنا

(بحر مل مسدس مقصور وزن او فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن)

لالہ رویت را چہ خواند یا میں  
 بادہ لعلت را چہ گوید انگبین  
 درد ہاں تنگ تو گفتارِ نرم  
 گو یا موم ست در انگشتریں  
 گر شنیدے خذہ دندان تو  
 آمدے دندانِ پردیں برزیں  
 مہ بے خواہد کہ باشد چوں مخت  
 او چہ خواہد دیگر را باشد چنین  
 در بنا گوشِ تری زلفِ سیاہ  
 سایہ طوبی است بر مارِ معیں  
 باد صندلِ سای شد بر سنگ کوه  
 زان قریفل بوی زلفِ غبریں  
 تا دہانِ غنچہ را دامی دہد  
 باد شد بر خاک رہش بوسہ چیں  
 عارضِ گلگوں بزرگس و انماے  
 تانہ بیندیش روئے یاسیں  
 دور کن آئینہ را از پیشِ روی  
 رشک می آید مرا در خود میں



بی‌شهاب فلک نیره و اندین او  
 مرده بر لهر بچیند همی رگ بر چنگ  
 ساقیا روزه ماستب میاں کرد و رفت  
 شیر دندان و خرمالب و روزه عید است  
 جامه رعید مفرمای که تر کن بگل‌اب  
 عکس خم و بین می عکس می اندر رخ خود  
 تو نداری دهن لب که همی بنیم چسبیت  
 شمسوار ابو غاکره بروں ان و بکوش  
 زان کنداده سر از روزن قوابه بروں  
 جرعه دانی که چار و بریز می آرد  
 اسد دین و دول خانه خورشید شرف  
 ارسلان آنکه چون بند بکمر ترکش کین  
 بس که شمشیر تو شیران زیاں را پی کرد  
 تیغ تو قطره آب است که از ابر گرفت  
 از دل پاک تو صد نکته بیک ائے زون  
 زان نهان باشد و کس انماید سایه  
 گاه بزم ثوبا موات رسد بوی مهبت

که شد اندر شب تا رازمه نو حلقه ربای  
 زنده شد عیش و در آمد نفسی در تن نای  
 روزها شد ز میاں رفته آخر بازای  
 شیر و خرمالو قدح زود بده ویرمپای  
 جام می زده و ترک کردن جانم فرمای  
 روی در آئینه و آئینه در روی نای  
 می زدنت شده در صفوت تو عکس نای  
 که به پیانه سم حمله جهان می پیسای  
 که بنظاره بستان بودش هر دم رای  
 خاک می بوسید پیش ملک بزم آرای  
 کاسمانی ست نه فرقه قدر فرقه فرسای  
 چرخ گوید که نه به شیر گرتاے همای  
 پیش شمشیر تو شد شیر زیاں کوته پای  
 بر سر هر که فتد و سر د شود هم بر جای  
 نزد در همه عالم کس ازین بهتر رای  
 که زهایون عکس سایه پذیرد همای  
 از زیننه که شود جرعه تو غالیه سای

نه از بريدن سر دشمن تو دارد باک      نه از بريدن بيني شود فگار چراغ  
 جهان ز منم تو چون تيره گرد آتش تيز      ز مغر خشم تو سوزد بهر ديار چراغ  
 زهر سوختن دسزمن به پيش تو خصم      کند ناب و گل خویش خاکسار چراغ  
 فرس نگر چه پشت چسراغ پايد کند      چراغ پايد که برے شود سوار چراغ  
 شراره که ز نعل جنيت تو جسد      ظفر بخانه بسوزد از اس شرا چراغ  
 چراغ را نکشد در زمان عدل تو باد      تو خواه هر نفس باد را سپار چراغ  
 سپهر کورچه داند که نور را می تو حبيت      چو نامه است گیسو کور را بکار چراغ  
 عجب نباشد اگر هر شب بهر خانه      ز بخشش گل زری کند نثار چراغ  
 قلم مبدح تو دود چراغ چندان خورد      که گشت سوخته زین ملک و دغار چراغ  
 کس که رویش از بی زری نداشت کنو      زد دولت تو بر فروخت وزگار چراغ  
 من این سخن چه کشم پیش سائے روشن تو      با قباب که دادست یادگار چراغ  
 چو شب دغائے تو پیش چراغ برخوانم      ز ماهتاب نخواهم بستعار چراغ  
 همیشه تا که بود در چراغ چرخ قرار      بقصر روشن تو باد برقرار چراغ

کی کند انگشت بر حلوائی عید خردراز  
 چاشنی گیر برین حلوا شود انگشت سار

(بحرل شمن غبون غبون مقصور وزن او فاعلاق فعلاتق فعلاتق فعلات)  
 خاتم ماه نوعید شد انگشت نسای      مهر روزه رنگین لب مابازکشی

برائے آنکہ ز آتش کند زمیں گلشن  
 بمجنیق نشیند خلیل و ار چراغ  
 زہر بازی بکرا نغش را جورا  
 بیام چرخ بنیفرخت بر قطار چراغ  
 مگر کہ نورِ مدہ مشبہ تمام قسمت شد  
 کہ شد شمرده در آفاق بشمار چراغ  
 زوجہ روشن نجم نجم قسمت برد  
 چون شد بقسمت آں شب استار چراغ  
 چراغ رو یاد ہماے سرد من بنگر  
 ز باد تند نگہدار ز نہار چراغ  
 بخانہ تو چہ حاجت چراغ چوں ٹپت  
 بمیرد ارچہ بسوزی ہزار بار چراغ  
 ز آتش دل من صد چراغ بتواں خست  
 و استوار نمی آیدت بیا ر چراغ  
 دلم بزلغ تو ہیچوں چراغ می سوزد  
 نسوزد ارچہ کہ ہرگز نہ پیش مار چراغ  
 غلط فتہ بشب زلف تو خورشید  
 اگر نباشدش از راس شہر مار چراغ  
 چراغ و چشم جہاں اختیار دولت دیں  
 کہ یافتہ است از چشم روزگار چراغ  
 جہاں روشن دولت علی بن ایبک  
 کہ ہست در دلش از نور کردگار چراغ  
 بخانہ کہ ز ریش حکایت گویند  
 نماز شام چہ حاجت دران جوار چراغ  
 پہر منزلتا ہست پاسبان قمر  
 کہ بر فروزد ہر شب بنہ حصار چراغ  
 چراغ باشد غمازدزد و طرفہ کہ ماہ  
 ز طاق قصر تو دزد و بآشکار چراغ  
 چگونہ راہ رود ماہ در شب تاریک  
 تو گر نسوزی از ان قصر ناہار چراغ  
 چگونہ نور دہد باز نار خصم ترا  
 مگر کہ دود بر آرد ز نور نار چراغ

عدد چوبه شد از آب چشم خویش چوین  
 ز تف آتش تیغ تو در گداز آمد  
 خدنگ تیر تو پیلوی خصم را بشکست  
 چو چنگ شیره که برگردن گداز آمد  
 عدد که با تو می گفت آب روان  
 بعاقبت سرش از چرخ درخوار آمد  
 خدایگانا من بنده را درین ایام  
 سخن مبدوح تو آمد اگر سزا آمد  
 من غریب سخن است التجا بدت  
 که آستان رفعت غریب ساز آمد  
 اگر دعائے تو گویم سزد که بر همه خلق  
 دعلای دولت تو فرض چوین ناز آمد  
 همیشه تا بود آن قصر بر کشیده بلند  
 که دور از گل خشت بی نیاز آمد  
 بلند باد ترا قصر و دشمنی در گل  
 چو خشت پخته که در زیر پست از آمد

سو ختم چنان چراغ از سوز دل تا صبح شمر  
 خود نمیرد از دم صور این چراغ دیر پا

(بحر جث مشمن مجنون مجنون مقصور وزن او مفاعیل فعلن مفاعیل فعلن)

شب برات که بر بام بردی از چراغ  
 ز نور گشت بهر جانب آشکار چراغ  
 مگر ز تاب رخسار تو بستر افتاد  
 که شد پدید ز هر خانه صد هزار چراغ  
 مگر از آن صنم شمع و ش زبانی یافت  
 که کرد سخن معرودن اختیار چراغ  
 نشان سوختگی در سراپنجان دارد  
 که می بسوزد بر خویش زار زار چراغ  
 زبانی کشید که من از ستاره چرب تم  
 که شد ز تری روغن ستاره بار چراغ

پیالہ برکف من نہ لبالب از منی لعل  
 کرشمہ کہ کند ز گس تو گزارش  
 ز غمرہ تو گرفت ست رسم پردہ دری  
 تو شمع مجلس لعل لب آتش شمع  
 قبول کن کم از سجدہ پیش رخت  
 بچک لعل تو زان صید گشت مرغ دم  
 کنوں بسایہ زلفت چه لغات کم  
 امید ز ستم از غمت نبود و لیک  
 مدار ثابۃ چرخ قطب دولت دیں  
 سپہ مرتبہ محمود شاہ کشلیخان  
 نشانہ نظر و ساپان دولت و بخت  
 ز بستن کمرش آفتاب در جز است  
 ایاشی کہ ز بہر عروس دولت را  
 بجا گشت صبا بوسہ داد پای ترا  
 مخالف تو کہ با دارمی کند بازی  
 فتاد سایہ تیغت بر آفتاب فلک  
 پیالہ کہ چو لعل تو دل نواز آمد  
 کہ آن شگافتن پردہای راز آمد  
 چنین کہ ز گس بے شرم دیدہ باز آمد  
 بر آتش تو ز دندان بندہ گز آمد  
 کہ طاق ابروئے تو قبلہ نماز آمد  
 کہ حلقہ رسم زلفت چو چنگ باز آمد  
 کہ بر سرم علم شاہ سرفراز آمد  
 ز باز گشتن شہ عمر رفتہ باز آمد  
 کہ قطب آمدن او در اہتر از آمد  
 کہ بخت بردار و بندہ چوں ایاز آمد  
 کہ فتح بر علم نصرش طراز آمد  
 کہ روز دولت او زان سبب از آمد  
 ز موج دست چو دریای تو ہزار آمد  
 جہاں کیت گرا زندہ چوں گراز آمد  
 بہ پیش قبہ قدر تو دار باز آمد  
 فلک ز سایہ خود ہم در احرار آمد

گراز خونِ عدو بے آب گرد نوکِ پیکانش  
 میس دندانِ گوسالست پیکانش تو ایس بنگر  
 شما از حکم تو گردونِ گرداں را نگر دوسر  
 نمی بوسد لبِ اقبال جز پائے مبارک را  
 ز بهر آنکه لافِ پردلی زد پیش تو دریا  
 بر آبِ تیغِ کز بهر عدو طوفانِ محنت شد  
 جہاں را آفتابِ فتنہ بتدسایمی باید  
 خراساں گیر شد صیتِ حامِ ہندیت آری  
 عدو بندہاں بندہ است احسانِ ترا خسرو  
 گرش یک چند بیروں کرد حواں از دیرت نیک  
 نگوید جز دعاے تو کہ ابری و جہاں بے بر  
 دُرافشاں باش تا خورشیدِ گردونِ رفتاں باشد  
 کند ہم خونِ شیطاں آبِ بہد نوکِ پیکان را  
 کہ از پستانِ گوسالہ کشد شیرِ نیتاں را  
 بگرد دلیک از حکم تو سرگردونِ گرداں را  
 نمی زبید نگینِ ملک جز دستِ سیماں را  
 گہ در سینہ دریا فرو برد دستِ دنداں را  
 تو بستی بند اگر چہ کس بندد بندِ طوفاں را  
 بروں کش از میانِ بندِ برگِ بیدلِ زراں را  
 بہندستاں کشیدی تیغ و بگفتی خراساں را  
 کہ دایم بود خود بندہ شود کخسروِ حساں را  
 درونِ آں در آمد باز بیروں کہ درماں را  
 چو کشت از ابرو ماند و عافرض ست بارں را  
 پوش از ابر دستِ خویش خورشیدِ زرافشاں را

اندرین نقشِ سیاہی چوینِ رآید کلکِ من  
 خضر گونی نمی کند در آبِ حواں آشنا

(بحر جثث شمن مجنون مخدوف وزن او مفاعیلن فاعلاتن مفاعیلن فعلن)

بیا کہ وقتِ می لعلِ دل نواز آمد      بتاز بہمہ خواں کہ وقتِ ناز آمد

مگر خورشید در عہدِ تولا فِ زرفشانی زد  
 صدف ہر روز دلتنگست بہر گوہرِ خود را  
 گہرا ندر پناہ تیغ رفت از غایتِ جودت  
 بدشمن ہم رسید احسان تو کز تیغ گوہرِ کش  
 عدو وطن می برد کز زخم تیغ جان بردین  
 درخت تند شد بدخواہ و باد تند شد سپت  
 اگر بر آخرِ خاص تو کہ از کمکشاں نبود  
 عدد بگدخت چوں آب بہا دن کو قش گردوں  
 حسن خلعا بمیج خویش حسن نظم خسرو ہیں  
 ترا اقبال خواہ داد دولت باز تا دایم

کہ رنگ آورد لعل و آب آتش در درونِ معدن  
 کہ بنگر تا کجا غلغلہ زد دست شہ یتیم ہمن  
 نگردد این از تیغ بسازد خانہ از این  
 گہر در میکشی در مہر ہائے گردن دشمن  
 دو بروش از تو ممکن کے شود یا جاں بردیاں  
 تو باد تند را ران و از آں بیخ و منش بر کن  
 عطار دبر کشد کیوان بگوید ماہ را خرمن  
 چومی ناید از دکارے چہ گوید آب رہا دن  
 بہ تخمین بچنباں سر اگر گفت ست مستحسن  
 نخواہد از کسے یاری مگر از ایزد و اولین

## گر فقیر مایم سوا دین و رِق بر جیس را از مبارک باد گویند تجھن صد حبا

(بحرِ ملِ ثمنِ سالم وزنِ او مفاعیلن ۲ بار)

مبارک باد در دولت رسیدن شاہ گہاں را  
 شہنشہ اختیار الدین چراغِ چشم کشنجاں  
 پناہِ شکرِ اسلام پشتِ دین یزداں را  
 کہ روشن کرد عکسِ جہتیش در گاہِ سلطان را  
 ہمای لای لای لای است بہرِ وقعِ شیطاں را

لہ یاسج - فتح سین ہملہ جم عربی تیر پکان ۱۱۱۱

نداند قدر مردارید گل طبل که مرغان را  
 نگارابر نوروزی زند اندر بوستان کله  
 اگر امروز درستان بگردن خواهی گل  
 دلیل عیش شد کا نذر قحط گل می کند باده  
 ہی خواهد حریر بر خرد گلگون کند سبز  
 زرافشاں کردن بهمن چه دیدی در زمان قحط  
 شنشہ اختیار الدین محمد شاه کینیاں  
 چو جوشن پوشد اندر معرکہ مصورت نصرت  
 بجنگ ارمینش رستم بلرزد همچو تیغ خود  
 خود اندر عهد ادرستم نرزد خون اگر گوی  
 سدابی خجروش بترید نسل فتنه بر نوے  
 چگونه آب پیکانش بخون دشمن آویزد  
 نہ بیند روزین بدخواه روی آفتاب الا  
 فلک بزما چو مجلس شینی شاد در دولت  
 عطار د شعر خوانت باید وز ہرہ غزل گویت  
 بہ از صد دانہ گوہر بود یک دانہ ارزن  
 اگر لے طرب داری چو گل خمیہ بصر ازین  
 ہیں تا چند خون تازہ خواهی کرد در گردن  
 مگر افتاد عکس روی تو در بادہ روشن  
 فروریز از قحط جرمہ برویاں از زمیں روین  
 زرافشاں کردن اکنون بین دست ثانی بہن  
 گشت از زادین ہمتاے او ہفت اختر استرو  
 پدید آید بجای عکس در ہر غنچہ جوشن  
 ز سرتاپاے گرد آب افتد در چہ بین  
 چرا خونے نمی ریزی د آں عذر آرد چون  
 کہ تا معشر نخواہد شد جہاں ز فتنہ آبتن  
 چگونه سازد وار آید مزاج آب بار و غن  
 بروز گئے آفتاب تیغ او پشتش کند روزن  
 شراب ارغوانی در کشتی بال نعمت ارغن  
 کہ جو زادر کمری بتم دیو یں بہ پیرامن

۱۵ ہم چہ کہ از درنگ سرخ چال شود ہندی مجیہ گنبد ۱۲

۱۶ زن عقیقہ ۱۲



بندہ خسرو را پروردگار کو جهانِ انست  
تا ازین پس نام تو شاہِ جہاں پرورشود  
تا بہار از سبزہ تر تو تیا سازد بیغ  
تا بخاری از خزانِ دیدہ بھر شود  
چشمِ اقبالِ تو روشن باد از روی قدر  
خاکِ پایت تو تیا می چشم ہر اختر شود

بلبل اندر گلشنی کیں نغمہ شیریں زند  
مست رادل گیرد آخریں شرابِ ضیہا

(بحر ہزج مثمن سالم وزن او مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن)

ضیا امروز پیغامِ گل آورد دستِ سوی من  
چو آمد در جلِ خورشید بیرون کش بدستِ خود  
چمن چوں خار سوزن زد بروےِ طلسمِ لالہ  
نم امروز و صحنِ باغ و بازی کردنے با گل  
بگولے غنچہ کا ندر مہم چوں طفلانِ شدی بے تہ  
بنفشہ کا ندریں وقتے چرا از رق کند جامہ  
ایا بادِ صبا گر تو غبارے داری از بستان  
سحر گہ خندہ کردہ گل بروے سرو آزادہ  
ہنگامی کہ بلبل با تگ دزدی می کند شبہا  
سمن ہر روز در بارانِ چہا ترمی کند جامہ  
کہ یادت میدہم وقتِ شراب و موسمِ گلشن  
صراحی را کہ در جوش ست خونِ فاسد اندر تن  
فرد نگذاشت از آتشِ گلِ بگیسر سوزن  
کہ بلبل از چہ گویا گشت و سوسن از چہ شد الکن  
کہ آخر یوسفِ گل را چرا شد پارہ پیرہن  
مرا بارے نشد معلوم کاں شیوہ است یا شیون  
تو دانی تند شو بر گل و لے از شاخ بر مشکین  
بیارے باداں گل را و اندر پای سروان  
بہ از غمازی ز گس بود خاموشی سوسن  
مگر ترسد کہ آتش گیردش از لالہ در دامن

باغ می گوید که من روجہ ساقی می نهم  
 ہرزہ رو سی کی گل راجع در دفتر شود  
 پنچہ نوخیزی خواہد زبستان بر کند  
 تابوی مجلس شہزادہ کشور شود  
 شہ نصیر دولت دیں کو نسیم دوش  
 بارہ ز زین شاہان بلند افسر شود  
 راسہ اواریک نظر در خانہ چرخ کند  
 ماہ راہینی کہ اندر خانہ دیگر شود  
 آفتاب زہر خدمت ہرزہاں در قصر او  
 گہ ز راہ روزن گاہے ز راہ در شود  
 پیش نعل خباب او را اندر آید ماہ نو  
 خنک ترین نعل او چون زردیور شود  
 ابر را ماند کہ ہرگز پائے نہد بر زمین  
 برق را گیرد کہ در جبین گردون بر شود  
 دست او شمشیر باورنگ چکر خان زند  
 چون بجزم رزم سوی لشکر آں خاں در شود  
 گر بر دایستان لشکر بای چون مو بلخ  
 باک نبود دور را در وقت مدد بر شود  
 خسرو آبی نامہ چشمہ زور شیدا  
 تاب شمشیر تو گر بر گنبد اخصر شود  
 گرد شمن سوختن تیغ تو میریزد بہر  
 عیب نبود کائنہ روشن خاکستر شود  
 آسمان با گردن خصمت رسن بازی کند  
 از سپہر خیمہ جی چن لپشت او چنبر شود  
 خون دشمن بخین خود کترس بازی بود  
 چوں اہل بانوک پیکان تو باز گیر شود  
 نازہ را سودای مشک ز سرمہ در دہد  
 ہستی آن دریا کہ شتہای ز رخشی دل  
 خون دشمن بخین خود کترس بازی بود  
 نازہ را سودای مشک ز سرمہ در دہد  
 ہستی آن دریا کہ شتہای ز رخشی دل  
 زان نہد مالک کشتی را ز دریا تخته بند  
 ای کہ در موج تو چون کلکم شکر ریزی کند  
 کشتی کنز باری کہ ہر در برش نگر شود  
 کوہی دیوانہ آن دست پر گہر شود  
 دست و ہم و دامن اندیشہ پر شکر شود

# بادِ شگیری به بستانِ برد پوی این سوا گل گریباں چاک کرد و غنچه پیر این قبا

(بحرِ رملِ مثنوی وزنِ او فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن)

|   |  |
|---|--|
| وقت آن آمد که بر بالای گرد و دل بر شود  | ابر نیسانی کز و آواز بلبل تر شود         |
| از زرافشان گل و تر گس همه دئے نرس       | شد چنانکه از خاک او رشت گیری نه شود      |
| صبح دم مرغان بباغک آیند و زیاده سیم     | خاک زیر پر مرغان مضیه رعنبر شود          |
| که قبا را چست بندد که کله را کشته نند   | غنچه را آن دم که بر خود خواب اندر سر شود |
| آب را بادِ صبا ز بخیر در گردن کند       | دست بیدار بخیر را چون بیدار با خنجر شود  |
| هر زمان دریا و نیل و فرسپر بر روی آب    | بغلند تا از جاباش قبه اسپر شود           |
| آب را بینی که از تندی چه گنبد کند       | چون باران آبله در پای نیل و فر شود       |
| نوبهار از لاله بلبل را بطشتِ خون نشاند  | تا چرا عاشق بروئے لاله احمر شود          |
| بر زمین گدنا گون قطرها افتد زابر        | ساکم و ارید تر در گوش سلیمبر شود         |
| زلفِ سنبل دامِ حشمتِ ز گس افشون خوان شد | تا مگر بلبل بدان افسون بدام اندر شود     |
| سرو و سوسن را بنفشه زان تو وضع میکند    | تا مگر در خدمت آزادگان رخور شود          |
| ابر در سیاره افشانی قیامت می کند        | زین قیامت را ضمیم گز تا که این محشر شود  |
| کار و دور الگوں شود گردان در محلبه      | ساقیاں را دست مطلق پر می سازد شود        |

زہر جہاں داری و پادشاہی  
 دگر شہ معرّ جہاں کی قباد آں  
 بدیں قصہ بشنو کہ یعقوب و یوسف  
 بدیو و پری گوی اے باد اینک  
 کنوں روی در چیں نیارند ترکاں  
 بروں شد دوئی از سر ترک و ہندو  
 یکے شد دو فرماں و ہفت کشور  
 عدو کے زید گرچہ صد جانس باشد  
 دو عالم یکے گشت از نور دولت  
 کنوں گشت سنجیدہ کار ممالک  
 دوروئی تیغ از میاں رفت بیروں  
 بصد میمانی صلا داد عالم  
 فلک تا دومہ نیست محتاج انجم  
 آب دگر بینی آفاق ہر دم  
 برات سعادۂ نویس لے عطار د  
 بشاخِ ثنا بلبلے گشت خسرو  
 بقا بادشاں دیر و خود بہر ہر یک

جہاں را دوشاہ جہانباں یکے شد  
 کہ در ضبطش ایران و توران یکے شد  
 دریں ملک بے رنج اخواں یکے شد  
 دو وارث ہلک سلیمان یکے شد  
 بہندوستان چوں دو خاقان یکے شد  
 کہ ہندوستان با خراساں یکے شد  
 بہر ہفت کشور دو فرماں یکے شد  
 چو اندر دو تن ملک اجاں یکے شد  
 چو نور و دو خورشید تاباں یکے شد  
 کہ دہلیز شاں را دو میزاں یکے شد  
 ازاں رو کہ دو تیغ براں یکے شد  
 چو بر خوانِ شاہی دو مہاں یکے شد  
 چو یک شب و ماہہ رافشاں یکے شد  
 چو از ابر رحمت دو باراں یکے شد  
 براہلِ زمیں چوں دو دیواں یکے شد  
 چو در باغ ملکیاں دو بتاں یکے شد  
 جہاں را دو امیر فراواں یکے شد

دعا گفت مگر دولت ترا خورشید  
 بیا و بزم تو دل غنچه گشت نرگس را  
 بوقت صبح کہ روانہ را آسمان آورد  
 ز باد لرزہ چو در شخص تا تو اس آورد  
 ہر آں گہ کہ ز میح تو در زبانِ سلم  
 در آمدہ است کجا در قلم تو اس آورد  
 خدا یگانا این روزگار بے حاصل  
 زمانہ حاصل من رنج بیکراں آورد  
 بروی من سگی کرد بہرناں گردون  
 کہ سگ نخورد اگرش بر روی ناں آورد  
 چو بخت دید کہ دستم کسے نمی گیرد  
 گرفت دست من بر خدا یگانا آورد  
 کنوں دعاے ترا و در خود کنم کز غیب  
 ملائک از پی تعویذ انس جان آورد  
 ہمیشہ تاکہ گہ را جہاں بخدمت تو  
 بخواست رشتہ برگردون بہرکان آورد  
 بزم شین و گہ بخش خلق را چندان  
 کہ جوہری نتواند برسیاں آورد

اندریں شعرست در ہر بیت دو معنی چنانکہ

در یکی خانہ ست کوئی مہماں و بادشا

(بحر متقارب ثمن سالم وزن او فعولن فعولن فعولن فعولن)

زہے ملک خوش چون د سلطان یکی شد  
 زہے عہد خوش چون د پیاں یکے شد  
 پسر پادشاہ و پدر نیز سلطان  
 کنوں ملک ہیں چون د سلطان یکے شد  
 دو چتر از دو سوسہ بر آورد و از در  
 زمیں زان دوا بر در فشاں یکے شد  
 یکے ناصر عہد و محمود سلطان  
 کہ فرمائش در چار امکاں یکے شد

(بحر مجتہد شمن مجنون مجنون مخدوف وزن او مفاعیلن فعلائق مفاعیلن فععلن)

چونخت روشن من سر بر آسمان آورد  
مرا حضرت شمراده جہان آورد  
خدا یگان سلاطین عصر نصرت دین  
کہ بخت برد را و سر بر آستان آورد  
بلند مرتبہ محمود شاہ بن سلطان  
کہ غم او کردہ چرخ زیر ران آورد  
عنان باد بیکبارگی برفت از دست  
ازاں کمیت کہ بآباد ہمناس آورد  
برائے ضبط جہاں آفتاب تیخت سا  
قضا ز ما در آیام تو اماں آورد  
حدیث چشمہ خورشید بر فلک می رفت  
فلک حکایتاں تیغ در میاں آورد  
عدو کہ از سر کس تیغ می کشد اورا  
گرفتہ ریش اجل بر درش کشاں آورد  
جہاں کشاں یاد رزم بند نیزہ تست  
کہ نیزہ بالا خون بر سر شاں آورد  
زبان شمع چرا سوخت کو بہتاسخی  
حدیث آتش تیغ تو در زباں آورد  
برائے روشنی دومان دولت را  
ترا خدائے جہاں شمع دو ماں آورد  
نخست پیچ شبنم بخت ازین شادی  
کہ آسمانش بقصر تو پس باں آورد  
نسیم بزم تو چوں بزم بوستاں گرفت  
پردہ داری گل را بوستاں آورد  
بتیغ سایہ گل را ہی بردوسن  
کہ او بجلس تو یاد گلستاں آورد  
حدیث جود تو یاراں بگوشت ماں گفت  
صدق ز گفت تو آتش آبد ہاں آورد  
زا ترا صفت دست تو نویسد باد  
بروی آب خط روشن رواں آورد  
بیاد دست تو دیر رو و بایہ بخوش  
سحابا گچہ کہ بر کدہ سبباں آورد

اے سکندر موبکی کز ملک ارگویم سخن  
چوں بصحرائے ظفر جولاں زند گلگون تو  
زاں تریا دامن افلاک دردناں گرفت  
مہر و مہ در شیوہائے کوی تو غلطیدہ اند  
گردیں سائے مغل با پر بوم و رے شوم  
لیکے روقت گریز از تیغ کشور گیر شاہ  
دشمنان جاں را بچندیں آرزو تری کنند  
گوینا دایمست کو بردشمنت خواهد گزارد  
چوں کند دشمن حکایت از زبان تیغ تو  
خاک ملتاں ہرزماں پر آب دیگر می شود  
آفتاب از بہر جودت زر مہیا می کند  
دہم کو بالا ترا ز تہ چرخ نتواند رسید  
کلاک خسرو کش از سیر خوش اندر سرست  
شعرا و چوں بادعائے دولت ہمراہ شد  
عمری پایانت بادا تا سران ملک را

از قبائے تست اگر چینی بخاقاں می رسد  
گوئی خود باد صیاسوی گلستاں می رسد  
کز پی سم بوس تو دامن بدنہاں می رسد  
آنکہ از نہ چرخشاں چو گاہ مہیاں می رسد  
صف کیشہ چوں کلنگاں از خراساں می رسد  
زیرہ زیرہ می شود آنکہ بکراماں می رسد  
ہر کجا از تیر ترکان تو باراں می رسد  
تیغ را ہرزخم کاں از تپک سنداں می رسد  
باشدش در جاں سخن کاں ز لبش جاں می رسد  
چوں سپاہی ہچو در یائے بلمتاں می رسد  
کرد کاں از ہر ایں در حجرہ کاں می رسد  
گر کند ہمراہی صیت تو آساں می رسد  
چوں صباد ریغ دحت عنبرشاں می رسد  
از بلندی بر فراز ہفت ایواں می رسد  
زیر پای قدر تو عمرے بپایاں می رسد

خانہ پر سحر ہر بیتے ازین ان و سپیں

زین عجائبا کہ ممکن نیست اندر سمیا

لے شاید کہ بجلے "ار" "وخیال" باشد ۱۲

نہ پنائے تیغ و درازی نیزہ      جہاں را درازی و پناہ بگیرد  
 بدولت گئی گر چہ تنہا باشد      ولیکن جہاں جملہ تنہا بگیرد  
 نہ ہے آسمان قدر شاہی کہ تغیت      چو خورشید شرقا و غربا بگیرد  
 سخن گوید ار پیش دست تو دریا      رواں آب بہائے دریا بگیرد  
 دم مدحت چوں زند بندہ خسرو      جہاں جملہ بادِ میسا بگیرد  
 ہمی تامہ و آفتابِ منور      کہ از کہ بریں چرخ مینا بگیرد  
 ریخ بچو ماہیت مبادا گرفتہ      چنان آفتابی مبادا بگیرد

خامہ اہل سخن، ہنگامِ نقشِ این حرف  
 بر سرِ اس حرف اگر سجدہ کند باشد روا

(بحرِ شمنِ مخدوفِ وزنِ او فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن)

شہرِ پارے کا خورشیدِ تاباں می رسد      ماہِ تاباں از پئی خدمتِ شتاباں می رسد  
 شاہِ چرخِ ایوانِ کیوانِ منزلت کز ارتقاء      گر سرِ ایوانِ رساند تا بکیوان می رسد  
 نصرتِ دنیا محمد گوہرِ افراسیاب      آنکہ اوراد و پر دارائی زد و راں می رسد  
 شخصِ دولت زارِ سید از غفرِ اقبالِ او      از عناصرِ ہرچہ در ترکیبِ جیوان می رسد  
 شد ہمہ تن چشمِ سعیدینِ فلک از انتظار      تاز غیب از بہرِ اقبالش چہ فرماں می رسد  
 می برد تختِ سلیمانی ز بادِ دولتش      من بریں خاتمِ گردشِ خاتمِ سلیمان می رسد



ایں پردہ کی زعدلی تو بعد ازین  
جائے کہ ایر دست تو گرد و گشتاں  
بخشی جہاں بیکے دن چشم آں زماں  
خسرو چو یلح تو بنویس دروا بود  
در پامی نشا دہ نند شیر زربک  
چشم سحاب اشود از گریہ تر یک  
ہیچت بیست چشم نیاید مگر یک  
از صفحہ دودیدہ ورق سلزوار یک  
تاپیش روئے مرد یک دیدہ روز و شب  
بنشین چشم خانہ شاہان وزگا  
پائے تو باد بر زبر چشم چرخ زیر  
تا دیدہ زیر باشد و اندزد بر یک

دودہ ایں شمع نور افراے چشمش بس بود  
از کسوف ارنی لہش خورشید گرد و چون سہا

(بحر متقارب مثنیٰ سالم وزن او فعولن فعولن فعولن فعولن)  
گرا از خط تو سبزہ صحرا بگیرد  
نہانی مرزاے پسر خون عاشق  
لبت خورد خونم گرش من نگیرم  
دو زلفت دو عقدست از اس و ذنب  
سرش سبزہ بادا بگو تا بگیرد  
کہ روزے ترا آشکارا بگیرد  
ہماں ہر دو لب یکدگر را بگیرد  
کہ خورشید را بے محابا بگیرد  
اگر خدمت شاہ والا بگیرد  
کہ اقبال او دین دنیا بگیرد

چشمِ چو تیر غمزہ کشاید رضا دم ساز دگر از سیاهی چشمِ سپر پاک  
 جانِ بچشمِ من مژدہ است این که تیر توست در دیده غرق شسته شش ماندہ بر پاک  
 آخر پاک نے سرمہ چرامی کنی سیاہ لے چشم بندیدہ از آن خوب تر پاک  
 در آرزوئے سرمہ کند مر ترا بکن جا روپ آستان شہ نامور پاک

قائِم ملکِ یدہ دولت کہ می نهند

از دیدہ برستانہ او بحر و بر پاک

از آستانِ او نتوان برگرفت چشم گر زیر پائے خلقی شود پے سپر پاک  
 در آرزوی خدمتِ آن در بانشین از سرمہ سیاہ نہ بیند مگر پاک  
 شاہِ باجو بر سمندِ سبک و شوی سوا بر دیدہ بگری کہ نیابد خبر پاک  
 بیرونِ قدرِ زپردہ نظرِ ہر دینت بند دگر چہ پردہ بہ پیشِ نظر پاک  
 گردیدہ بر رکاب تو عالمِ شگفت نیست چون چشمِ ز گیسار شود دم پر ز ز پاک  
 بہرِ فسادِ خلک تو در چشمِ ہا مژہ تابد ز مئے رشتہ کند بر در پاک  
 روزی کہ از مہابتِ پیکانِ دیدہ روزی کہ ز ناوکِ مژہ خود حذر پاک  
 بدخواہ را ز مئے شگافانِ لشکرِ پرتیر گشت چوں سبِ تیرِ گر پاک  
 از تیر تو اگر سپر دیدہ عدد شاید از آن کہ می شود شش ز پاک  
 مئے شود ستادہ بر اندامِ شہمنت از ہیبت تو چوں مژہ بالائے ہر پاک

روا بود اگر آورد پشت بردیو آ  
 نوا ی صیت تو کاہنگ او بنہ پرده است  
 نسیم خلق تو روزی خلق را چون گل  
 شمار بہر خیالاتِ مریح تو خسرو  
 اگر قبول کند شہ بکلوہ آورد بہت  
 چو ترک بستہ زبان ست و گر خطا گوید  
 و لیک در سخن او چو عیب بسیار ست  
 ہمیشہ تاکہ بود دولت تو باد انصب  
 چنین کہ بردر تو یافت مٹکا پرده  
 بساختہ فلک از ہزار و نوا پرده  
 کشاد از پس ہر پرده جدا پرده  
 کشاد از آئینہ طبع با صفا پرده  
 مشاطہ فلک آورد بکر با پرده  
 بذیل عفو فرو پوش بر خطا پرده  
 بہ آں بود کہ کند پیش او دعا پرده  
 بہ بستہ بردرش از رشتہ بقا پرده

ہستم چشم خرد کل الجواہر ایں سواد  
 بو العجب کمالی کہ شد چندین فلک اتوتیا

(بحر مضارع ثمن مخزون وزن او مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن)

ای من شے پلکنے وہ بے تو ہر پلک  
 ہر چشم بندنی کہ تو نہست کرد خواب  
 چشم ز خواب چونکہ نشد بستہ بعد ازین  
 خالی ز آب نیست چو یک چشم زین چشم  
 تا در خیال زلف تو پیچید چشم من  
 ہر جای خواب ماندہ مرا خار در پلک  
 کرد و نگشت بستہ مرا یک دگر پلک  
 گرد دگر کہ بستہ ز خون جگر پلک  
 از شام کس چگونہ زند تا سحر پلک  
 در بافتہ است مومے تو با مومے ہر پلک

تنت بجامه تنفس چیاں بود که کشد  
 بر فتنه باد ز جام جہاں نما پرده  
 شے بود که چو سیر مہنت کشم در بر  
 کہ پیر من بنود در میان ما پرده  
 دلم رہ بودہ آں باد می شود ہر دم  
 کہ می رہا بیدار زان باری دلر ما پرده  
 دے چو نیست امید کشادم از روتا  
 ز روتے خوبے چوں بادی کشا پرده  
 مرا بیدیدہ دروں مہنت ہفت پودہ کہ  
 ہزار پڑہ خیالت نپردہ تا پرده  
 زدی پرده دل زخم غم نہاں چہ کھنم  
 کہ شد شکافنے لے ترک ہوفا پرده  
 فلک کہ پرده او آہ من بسخت مگر  
 بخواہد از در فرزند پادشا پرده

شیر سپہر سل پرده نصرت دینا

کہ بخت پرورش آونخت از ہما پرده

بگوشہ کلش آفتاب می زرسد  
 کہ ہست بر سرش از سایہ خدا پرده  
 زہر آنکہ درش را پرده بیند  
 سپہر را کند اندیشہ زیر پا پرده  
 فلک بلند از ان شد کہ پرده دراو  
 گرفتہ ماند فتنہ گر کند رہا پرده  
 نیسے برشتہ حکمت نہمانہ گشتہ اسیر  
 چنان کا سیر طنا بست دایمہا پرده  
 ستارگان فلک آسمان نو یابند  
 چو دولت تو بصحر اکتشہ سرا پرده  
 کند ز سایہ چتر تو چرخ پیونڈش  
 چو ابر را بدرانند جا بجا پرده  
 تو سایہ بان سر عالمی کبرا زہرہ  
 کہ بر سر تو کند سایہ چتر یا پرده  
 در کشادہ تو آفتاب را ماند  
 سحاب اربد و گشتہ آشا پرده

بروی تیغ جان دشمنانت از پے فتن  
 چو طفلان مردم چشم سرائ رخاک غلطه  
 بسے شبہا کہ مہ در آسماں بیدار می دارد  
 بازی تنکہ می ریزی میان آب ہر روز  
 حساب بخشش باران چو در عہد تو می ریزد  
 اگر مدح تو پایر سایہ گردوں نہد شاید  
 گزشتہ از مکان مدح و در راہ دعا پویم  
 بدار ملک دولت جاوداں می باش دشمن را  
 مراغہ می کند چون خس کہ ہر آب رواں باشد  
 دے خاکی کہ ایوان ترا بر آستان باشد  
 ز ہر آں کہ در برج جلالت پایاں باشد  
 بلے برشت ماہی تنکہ تو بر تو ازاں باشد  
 سزد گرد فقر گل بستہ اندر رسیماں باشد  
 ز کلک خسروش جائے کہ جوش نردیاں باشد  
 زمین بشنو دعای را کہ رہ در لامکاں باشد  
 بدار ملک بر می کش کہ ملک او ہماں باشد

شاد باش لے روز نورانی کہ خواہد ایں عروس

کز پس سی پردہ نماید رخس از پس صبا

(بحر محبت شمن مخنون مخنون مخدوف وزن او)  
 مکش بگرد رخ از خط دل را پردہ  
 کہ کس ز شب نکند آفتاب را پردہ  
 ز بیم آں کہ رسد چشم آفتاب تو  
 بہ بند داہ بر سر خطہ در ہوا پردہ  
 کند پیش خط پردہ پوشی سبزہ  
 گل از رخ تو بدزدیدے پنهان شد  
 چو گل باغ کشد بر سر گیا پردہ  
 جمال دے تو پوشیدہ چون نخواہد ماند  
 ویک پارہ شدش تا کہ از صبا پردہ  
 میوش پیش رخ از پردہ دو تا پردہ

چو از غم پاره شد جانم رہا کن کز لبِ لعلت  
 بوی می فروشم جاں بیاں شمرطی کہ اندر و  
 مرا ہر بندی از تن بستہ ہر بند موتیت شد  
 دلِ خود را بزلِ فچوں خودی در بند تا دانی  
 دروغم ز آتش اندیشہ بند از بندی سوزد  
 گزشت افغانِ من از چرخ جائے رفت کز فرت  
 سراں را تاجِ سلطانی محمد شاہ بن سلطان  
 چہ معجون یافت یارب بختِ او از حقہ گردوں  
 گہ در ریساں بستہ ست خنکِ او ز بے رستہ  
 گلستانِ فلک نے یر رکاب آورده چوں نارد  
 ز بہر خنکِ او کہ می کشد بر آخِر گردوں  
 جہانگیر اگر از بارانِ تیرت خشم گہر یزد  
 ہنگامی کہ در خندیدن آید مرگ در ہیجا  
 دراں ہنگامِ پیکانِ تو آمد شعلہ برتے  
 نشستن جائے خود تیرت بچشم دشمنی سازد  
 ہلکے فتح شد پروردہ در زیر پر تیرت  
 شود ز آبِ سنات غرق طوفانِ بلا عالم

بدنداں برکنم خیرے کہ آں پیوند جاں باشد  
 اگر جز مہر خود بینی ترا جاں را نگاں باشد  
 نہ بندم دل بجائے گرازیں بندم اماں باشد  
 کہ حال چوں منی اندر دلِ شب جہاں باشد  
 عفا اللہ چوں کسی کو را تپ اندر استخاں باشد  
 بنا شد آسمان آنجا مگر در گاہِ خاں باشد  
 کہ تاجِ سلطنت اور است تا ملکِ جہاں باشد  
 کہ ہم ہموارہ بیدار است ہم دایم جواں باشد  
 کہ در پیشانیِ شوگر بزمینش ہم مکاں باشد  
 کسے را کانِ چاں باد صبا ئی زیرِ راں باشد  
 قمر کش خرمنے ہر شب براہِ کمکشاں باشد  
 سنات از پی آویزش او ناوداں باشد  
 یلاں را از پئے آں خندہ رخ چوں عفاں باشد  
 کز آں آتش زنی گرد دشمنان را خانِ دلاں باشد  
 کہ از سہمِ سعادتِ طالعِ اورا نشاں باشد  
 نہ زائے کاشیاںش بر سر زائے نکاں باشد  
 بہ نیزہ گردنہ دہ جابند بر آبِ ساں باشد

جہاں دارا توئی دارا جہاں را  
 نہیں شد مست ز اقبالت کہ دارد  
 جہاں ایم ہی گوید کہ آری  
 نگہباں چہو رایت ہو شیاری  
 گزند انگشت ہچوں شیر خواری  
 کہ ابراز زالہ کردش سنگ باری  
 گھر گیر دگل اندر ہر دیاری  
 کشد ہر لحظہ در شاہواری  
 بدعت بہ کہ باشد اختصاری  
 بود تا دارِ عالم را مداری  
 وزیر ارش رواں می کن بداری

ہست روح تاطق این شعور تا اثرش قلم  
 کو نگر د آدمی باری شود مردم گیا

(بحسب پنج ششم وزن او) معاعیلن معاعیلن معاعیلن معاعیلن  
 کسے را کیں چنین زلف و بنا گوش آچنیاں باشد  
 بلائے گشت حسنت بر زمین و ہچو تو ماہے  
 اگر در دیدہ و دل جائے ساز و جائے آں باشد  
 مرا چوں ہر دمے سائے سنت اندر حسرت ریوت  
 اگر بر آسماں باشد بلائے آسماں باشد  
 دریں حسرت اگر صد سالہ گردم جائے آں باشد  
 کہ تنگ آئی زمین بے آنکہ خیرے دریاں باشد  
 بسے خواہم میان ت را بر گیرم دے ترسم

ہزار دستہ کھل کر دودست تو بادا کہ دستہ دستہ بفرق جہاں برافشانی

نرگس جادو گر اس افسوں مدبر لالہ را

لالہ را بے منتِ عنصر بود نشو و نما

(بحر پنج مدس مخزون وزن اور مفاعیلن مفاعیلن فعولن)

زہے رویت شگفتہ لالہ زاری ویرجن ترا گل پرودہ داری

رخت را بہتر از مہ می شمارم و زین بہترینی بینم شماری

درختِ صندل آمد قامت تو کہ می پیچید روزِ زلفت چو ماری

رواں کردی سمنہ کا مرانی نہ ترسیدی کہ خرسینہ و غباری

بدنالت رواں شد آبِ چشم کہ ریزد بر سرِ راہت نزاری

چو خود رفتی بہ تسکینِ دلِ من خیالِ خویش را بفرست باری

نخواہم یادگارے از تو لیکن خیالت آنکہ بدہی یادگاری

دلِ یک چند بود اندر پسِ کارِ فراقِ باز پیش آورد کاری

گلے نہ شگفتہ بختم را ز وصلِ ز غم ہر مونس بر تن گشت قاری

ز شاخِ بخت چوں برگے ندارم بخواہم از جنابِ شاہ یاری

شہنشہ نصرتِ دنیا محمد کہ نار و چرخ چوں او شہریاری

بجاہِ زلزله کوہِ گراں سنگ ز دانش عاریت خواہد وقاری



بزیر نعل سمنند تو کشته شد شهرے  
 تومی روی و تو آفتاب می نرسد  
 جلال گوهر افراسیاب نصرت یں  
 چراغ دوده دولت محمد سلطان  
 سکندری ست که ثانی ندارد داند در  
 بروں کشید سر از زیر شہر عوش  
 حدیث بخشش او باد اگر برابر نبرد  
 خدایگانا دور این نامدار فلک  
 تراست برج فلک اوج طالع تو اسد  
 گیشستن این برج میرسد که اگر  
 سپهر پر عصائے شہا کجے وہ بدست  
 زمیں چو آب بلزد بگاہ جنبش باد  
 چو استی تو بمیدان نہ ایستد ہرگز  
 کشی چو تیغ بر آری فرو شدہ خورشید  
 بگیر چین و خطا را بہ تیغ چوں آری  
 نوای بار بدی زد بجلست خسرو  
 ہمیشہ تاکہ دریں گلشن کبود کند  
 عشاں بدار کہ مستی و تندی رانی  
 مگر بسایہ فتراک شاہ گیمانی  
 کہ باد نصرت او بزمانہ ارزانی  
 کہ روشن ست بدو دودمان سلطانی  
 مگر در آئینہ بیند سکندرِ رستانی  
 ہمائی معدلت از مضیہ مسلمانی  
 ہزار بار کند ابر تیرہ بارانی  
 نیاد و چو توئی از سرے دورانی  
 بدیں طلوع زہے آفتاب نورانی  
 بروج چرخ بگردشش بگردانی  
 بر آتانت نشیند زہر در بانی  
 در اں زماں کہ عشاں ظفر بجنابی  
 خدنگ تیز روت ہر کجا کہ بنشانی  
 کہ باد تا بابد ملکت سلیمانی  
 ہزار بندہ چو خاقان بندہ خاقانی  
 نکو شودم ایں ایل گلستانی  
 دودست از سرِ عشاں ہزار دستانی

عطار دی نیکم بر دقہائے سخن      گرم ز مدح تو ام خامہ در بناں نبود  
 کہ ام روز کہ املا بر نوک خامہ من      دوائے دولت تو درد انس جان نبود  
 ترا خدائے جو بد عمر جاوداں رک      کہ ہیچ ملک بہ از عمر جاوداں نبود  
 نرگس جاوے ایں افسوں مدبر لالہ را

لالہ ابے منت غصہ رو د نشو و نما

(بحر محبت مثنیٰ مخبون مخبون مخذون وزن اور مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن)

چو زلف غالیہ گون بر عذار نشانی      نہد پیش رخت آفتاب پیشانی  
 ز شانہ زخم زباں گر چہ می کشد زلفت      نمی کند میر مئے کم از پیشانی  
 خراب کرد جہاں چشم کافرت افسوس      کہ نیست ہیچ کسے را غم مسلمان  
 حدیث روئے تو تا از دم صبا شنید      بہست لعل لببت از سپید دندان  
 بروں کشد سر از آب و شن آن سبزه      کہ داشت جیبے لببت زیر آب نیانی  
 جہاں سیاہ مکن از سیاہ کاری خط      و گر گئی رسد زانکہ آب حیوانی  
 مرا بہ تخته دل جز خط و فائے ثبوت      اگر چہ تخته مایہ سیج بر نمی خوانی  
 چہ عہد ہا کہ شکستی از اں دل نگیں      زبں کہ سخت دل و نا درست پیانی  
 اگر نہ بر سر آئی کہ گسلی از من      مرا کہ مئے شدم در غمت چہ بیانی  
 سوارہ می گزری مست کر نہاد کلاه      عرق چکان دو سرخ چوں گل آب سخانی

در آن یار که او بارگاه نصب کند  
 بزدل کشد ز ره مار و جوشن مایی  
 که ام خطه زبایدسان چون مولش  
 ز سبزه خطاهاں در ادب باغ راعدش  
 خدایگانان ز ارکان مملکت چو تویی  
 اگر ز جیح فردا آوردند گوئے قمر  
 بغایتی ست ز تنگ خاک گرد مهره تو  
 براس پنج نهادی نهاد دشمن را  
 هلاک دشمنی از تیغ آبدار تنک  
 بدین صفت که سخن می کند ز هیبت تو  
 ز دشمنان همه را از زبان چرخ کشد  
 قبائے قدر تو گردد چو چکونه دوزداگر  
 لیسیم خلق تو دارد که بر صبا چه کند  
 سیه شود رخ گل ز آفتاب ریتاں  
 ز جود تو زمین ز باد بل در حرکت  
 ز دولت تو منم خسرو ممالک نطق  
 ز رخسے غیب که ارد که پند برگیرد  
 ستاره هرگز محتاج آسماں نبود  
 سپهر کینه و راد در کفش کماں نبود  
 که موی بر تن بدخواه اوساں نبود  
 که در ولایت گل شخه خزاں نبود  
 بچار گوشه عالم خدایگان نبود  
 به پیش رخس تو در خور صوبجاں نبود  
 که گرد باد بروئے زمین چنباں نبود  
 بس ست خاک تو گرد باد مهرگان نبود  
 از اں تنک چه بود گرد لاکجاں نبود  
 چکونه تیغ ترا ز ره در زباں نبود  
 که چرخش بجز از مغر استخاں نبود  
 ز خطا بعضی اسود بر لیمان نبود  
 ز راه طبیعت اگر رفته گلستاں نبود  
 گرا بر دست تو بدهر سائیاں نبود  
 اگر چو کوه بر اندام او گراں نبود  
 که در زمانه چمن ساحر البیاں نبود  
 اگر چو باد صبا کلاک من و اں نبود

تا ابد بر چار بالش تکیہ زن کہ زہفت چرخ  
فتنہ را در عہد تو پس لو بہ بستر باز گشت  
بازی کردم ز جنبش مدح و فضل دعا  
لیک بر نوے کہ بتوان زان نکوتر باز گشت

بیں میانِ ایں سوادِ شعر مقدارِ بیاض

رہست چوں حرفی میانِ موعے یا دلِ ریا

(بحرِ محبت مثنوی مجوز وزن او مفاعیلن فعلا تین مفاعیلن فعلا ت)

جہانِ حسنہ و مثل تو در جہاں نبود  
و گرزِ حسن چہ باشد ترا کہ اُس نبود  
خیال باشد در آئینہ نظیرِ رخت  
کہ بے نظیر تری از تو در جہاں نبود  
بجھلے کہ تو لب را ترش کنی درے  
حریف نبود کش آبِ رد ہاں نبود  
دہان تو دلِ تنگ مرا ز خاموشی  
چناں برد کہ کسی را بد و گماں نبود  
خروشِ من بفلک پایہ پایہ می نرود  
اگر ز زلف تو بہرہاں نردباں نبود  
ہزار باز بگوشے تو بگزم روزے  
اگر ز اشکِ خودم آبِ ریاں نبود  
باشکار در آیم بگیر مت بہ کنار  
اگر بدیدہ دروں شرم مرداں نبود  
ببرد تو عن عشق تو ام غماں از دست  
چہن بود چو بدستِ خودم غماں نبود  
ہنوز تاجہ کند غم ہائے کینہ ورت  
اگر ز لطف بریں بندہ مرہاں نبود

ستودہ نصرتِ دنیا محمد سلطان

کہ جز بذاتِ دے از محبت نشان نبود

من کنوں زوزندہ ام تر جان کہ در جان فتنش  
 یوسف دل را برادر خواندہ بودست غم  
 کوہ غم برداشت از پیش دلم چون فردہ داد  
 کز غزا، کوہ خاقان منظر باز گشت  
 نصرت دنیا محمد کز سپہ در کوہا  
 سد آہن بستہ مانند کندر باز گشت

قناب از کوہ سر بر کرد تا گیرد جہاں  
 میت ہر شاہی کہ ہر جانب رسید از کشورے  
 عود اگر کسی جم ساز نہ تخت کی قباد  
 از بد بکیش ہر تیرے کہ سوئے دیں کشاد  
 مکہ سوئے آستان باز گشت ہر سرایت  
 دروغل ز او گشت از جود تو در لیاں  
 جوہری دی ساکن رمی بست و کیفیت پختن  
 ہر کر ا پیرا ہنے چوں گل بصد پیوند بود  
 کشتی کلمے کہ در گرداب نومیدی قنار  
 گلک خسرو تا کلید خانہ مدح تو شد  
 از تکلف کے رساند کس بہ شعر او سخن  
 ننگ را ہر چہ باید در ہوا انداختن  
 دیدہ ماہِ رایت اورا برابر باز گشت  
 رہبرش آوارہ شد چوں او بکشور باز گشت  
 عاقبت ہم باشندش روزے بھر باز گشت  
 سہم تو باد ی بروز دہم بکا فر باز گشت  
 ز آستان ہر کہ از پافت از سر باز گشت  
 آن ماں کز تیغ دست سوئے ساغر باز گشت  
 ریاں در رفت در سوراخ گوہر باز گشت  
 آمد اندر بزم تو دامن پر از زباز گشت  
 موج زد دریا کے دست سوئے معبر باز گشت  
 جلگی ڈرہائے معنی در سخنور باز گشت  
 کال بجا کہ آب ارداب از در باز گشت  
 چوں بخوابد ہم بسوی خاک اغبر باز گشت

خاص از ہر دعائے دولت      ماہ رو در آسمان مانہاد  
 نوش می کن نوش دارمے کہ تو      اندرین نہ ساغر مینا نہاد  
 تا بخوابد چرخ بر دست تو رفت      ہر سحر جام جہاں آرا نہاد  
 آب حیراں خورد خلعت پائے قد      چون خضر بر گلشن خضر نہاد

گر زند بر روزگار آسیب ایں باید رواں

باز یابد روعے عمر رفتہ راسوئے قفا

(بحر رمل مشن مقصورہ وزن او فاعلاق فاعلاق فاعلاق)

مست ایزد را کہ عمر رفتہ از سر باز گشت      دامن سیرا و من ز لشکر باز گشت  
 ویدہ روشن شد کہ آن موج شکر لب رخ نمود      خانہ گلشن شد کہ آن سرو سمن بر باز گشت  
 آفتابم نیم روزی بر سر آمد ناگہاں      مرغ من از نیمہ رہ نامہ برد باز گشت  
 حسن و مارا بہارے گشت در عین تموز      در جل گوی کہ خورشید از دو مکر باز گشت  
 رنگش از گریا گیشست در فی حیت ایں      گودک تارفتہ با خط معنہ باز گشت  
 زلف او آلودہ خون شد کہ کردم چشم پاک      ہم بصل خورشید گوی مشکا ذفر باز گشت  
 تا خیال مردم چشم بہ استقبال شد      در شہس از گرد یہ باران آمد و بر باز گشت  
 قامت شیرین او آنکہ کنار چوں منی      بوجہ کارے ست در نہ پیکر شکر باز گشت  
 دی شب ہجران بنادانی درآمد اندوم      آفتابی در برم دید و ہم از در باز گشت

پای چوں بردارد و بنهد بخاک  
 دہرازاں آتش کہ دارد دھنگ او  
 روئے ہیجا آئینہ بیند بہ تیغ  
 رو بکوه آورد چوں موسیٰ و مرج  
 می تواند زان سناں ہیچوں معاد  
 سرمہ خواہد کرد نش از نعل خرش  
 گر کشد بر کوه چوں خورشید تیغ  
 صبح تا تیش دم از خورشید زد  
 خسروا بہر کمر شمشیر تست  
 زان کمر در ہر کہ گردوں دخل کرد  
 بخت آں بر ناست کیں گدوہیچ  
 سر نہد اسکند و دارات ازاں کہ  
 کشتی مے چوں داں شد بر کفت  
 کے تواند بے چراغ رائے تو  
 جو د تو گوش صدف را پارہ کرد  
 مشک از زان شد بوصف خلق تو  
 مشتری جز ہرج تو نوشت ہیچ  
 یارب آں برداشت گویم یا نہاد  
 داغ پر نہ گزہ رعنا نہاد  
 آں زماں کو روئے در ہیجا نہاد  
 ہیچو شعباں بریدہ بھیب نہاد  
 کوه را بر کندن و بر چاہناہد  
 وزیر برائے دیدہ اعدا نہاد  
 کہ شود چوں ذرہ ناپیدا نہاد  
 خوشنشین را لا جرم رسوا نہاد  
 بحر ہر دہری کہ بہمت نہاد  
 از پئے آرائش جو زانہاد  
 شد جوان تادل برآں بر نمانہاد  
 ہستی اسکند و ش و دارا نہاد  
 از کرم پایر سر دریا نہاد  
 آفتاب از خانہ بیروں پانہاد  
 نام لولو ہر کسے لا لا نہاد  
 کلاب من چوں روئے در سودا نہاد  
 خامہ را بر روئے کاغذ تا نہاد

خسرو بیچاره ام یارب پناہم دہ بخش  
چوں دیریں درگاہِ داوڑ التجائی می زتم

گر بہ پیری مونی اندر نقشتِ این مشکبیں سود

بہر خطی مشکبیںست نشسته بر و گر خطا

(بحر سرب مطوی موقوف وزن او مفتعلن مفتعلن فاعلاً)

زلف تو بر خرمن گل پانہاد گل زیرِ عنبر سارا نہاد

دل بزلف رفت کا ندروی خدا سر سبحان الذی اسویٰ نہاد

ہر کہ چشمت را بہ زکس عرضداد آئینہ در پیش نا بینا نہاد

روئے تو جاں برد و بر لب جاش کرد خستہ را بیں کہ بر خرما نہاد

دیدہ بالائے تو دید و پیش او جاں کشید و دل بر آں بالا نہاد

باز دود از ما بر آدرد آتشی کازر ویت ورنہ او مانہاد

در دلت یک ترہ ہم نہاد سود آں کہ آتش در دل خارا نہاد

پا بخون خسرو افشاری کہ او نہیر پایت چشم خوں پالا نہاد

چوں ندید از چشم شوخت مردی دیدہ بر لطف شہ والا نہاد

قان ملک طغرا گن نشوراک کا خراں اسر بر آں طغرا نہاد

باد پا را چوں بمیدان تاک ہد باد گوی روئے در صحرا نہاد

آسمان نور از ستارہ رام کرد بر خطابِ نصرۃ الدنیا نہاد



ز مہریری گزیدہ برہوا اینک ہیں  
 نار دیدستی محیط باد آہ من نگر  
 چند بنجم بادچوں میزان چرخ از وزن شعر  
 ناقصی را ماہ خوانم گا در ابروے شرف  
 گر چو خورشید انوری گزوم چو گردن از رفتی  
 مکران عہد را مریخ نحس اصغر ست  
 ز ہر طبعم در و بال از غیش آن عقب نشان  
 چوں زحل حایط شوم ہر جا کہ بینم برہ  
 مشتری مہم سعادت را ولے چوں مایہ نیست  
 جویم ارسہم سعادت در رسد سہم ز غیب  
 تیر چرخم در کشاکش از قد چوں قوس خویش  
 دو دو پارہ گشت یعنی دو جسد ماند حوت  
 در شرف مریخ گردوں زیں بدان رعد بن  
 گرچہ چوں ہستم فلک برج دقائق شد دلم  
 بخت می خواہد کہ این اجزا بکلی طے کنم  
 تا مگر در بارگاہ دولتم را سہ دہند  
 چوں دین رو یک طرف نارست و دیگر سوی

ز مہریری گزیدہ برہوا اسے می زغم  
 کالتش آلودہ دے در ہر بلائی می زغم  
 حسب این کفہ کنم حسب کفائی می زغم  
 بے شرف گاوم کہ رائی در ریائی می زغم  
 بی سنائی دم کزاں انجم سنائی می زغم  
 من در ایشاں بامید عطائی می زغم  
 نراں چو عقب خوشین را خود قفائی می زغم  
 وز طمع دندان روچوں ناشائی می زغم  
 بیج و شری می کنم لاف شرائی می زغم  
 کار تقاع سعد اکبر بہمائی می زغم  
 گرچہ زخمے بردن شکل کشائی می زغم  
 کافی است و تیغ از ہر ابائی می زغم  
 خنجر مریخ بر ہر بنمائی می زغم  
 بار رفت بانہم سپنج التفائی می زغم  
 وز توکل جزو را دارا بخزائی می زغم  
 بردہ ہفت آسمان دست و عائی می زغم  
 یک قدم در خوف و دیگر در عجبائی می زغم

ورد و ادین ست قائل ملتے دارد دراز  
 شرک نارم در بگوئی صانع خیرست و شر  
 واکه علت را حواله می کند بر فعل او  
 یکرناں در یکتاں از ہر دو فراہم گشت صد  
 چوں دم عاجز نہ حق پس لازم آمد حق یکے  
 چند گویم کز طبعی نعمتے دارم بہ طبع  
 دعوی از علم عالم حجت تزویر نظم  
 سفلہ چوں آبے گم بے وزن چوں نار و ہوا  
 طبع را رہبر نمائی و ہی گویم بہ جبل  
 ہچو ملوی کز کثافت میل در سفلی کند  
 نے چو سفلی کز لطافت منزلش عالی بود  
 خاک و آب باد و آتش شد ز لطیف حق پیو  
 آب آتش کے شود تا از ہوا برگزرد  
 از اساس آہ زاید برق و من از برق آہ  
 خاک نقطہ نقطہ معدوم و من از معدوم شے  
 آب دیدی در محیط خاک ہیں خاک تم  
 باوگر آب ہیں و گر دشتک من ہیں

تا بمرز زود و در ہر ش درائے می زخم  
 خنجر سر بر سر ہر ماسوائے می زخم  
 جاں فدا کردہ بہ پیش ہم فدائے می زخم  
 وریکے ثابت انیش را بلائے می زخم  
 من یکے می گویم و چرخ از دلائے می زخم  
 چرخ را بر خواہی رخی صلائے می زخم  
 دل گواہ بر جل و جلے بر گوائے می زخم  
 پس ازین ہر چارہ پا بر ناروائے می زخم  
 کز طبیعت خمیسے ہر ہر نمائے می زخم  
 آدمی ام یک چوں حیوان چپائے می زخم  
 از حد خود یک قدم بر تر و طائے می زخم  
 منکہ نظم نیست خاکی بر بقائے می زخم  
 بگزرم زیں کے کہ من بر ہوئے می زخم  
 ابر را نم کز قرہ ہر سو گیاے می زخم  
 پس ز سرستی لائے چوں سکائے می زخم  
 در محیط آب جوہ چوں بجائے می زخم  
 باد نو میدی کہ از دل رصدائے می زخم

ہست در معنی مونث ہر کجا جمع رجاں  
 ہست مفعول نصب و قصہ فاعل برفع  
 فاعلم بہر وقوع فعل و بل مفعول جوئے  
 گر کجا منطق و منطق بہنم منطقہ  
 این کیفیت و وضع و ملک و کم مثنی فعل انفعال  
 با چنین دعویٰ چو کوئی کیفیت و کم گویم جواب  
 سنگوں بنو بشر لاشی من اشیاء حجر  
 کا ہم بالقوہ چوں انسان چوں بعضے فعل  
 جن انسان ست حیواں نوع انسان ست اس  
 ہست انسان لاشی جو جو خورش حیوان من  
 فیتم انسان نہ حیواں بلکہ جسم نامیم  
 فضل حق از لطف فصلے ساخت بہر آدمی  
 گر بخواند طوطی از فضل آدمی خواند من  
 آدمی حیوان ناطق داں چو شد ناحق شناس  
 ہر کسے اندر کلامی ماندہ کیں چوں آں چرا  
 پاک را علت گویم کہ خیانت آفتاب  
 داں کہ علت گفت حق را چوں بود بہر شفا

من دریں جمع مونث مرہائے می زخم  
 فاعلم من این نظم بر بنائے می زخم  
 در رد تذکیر و تانیث انزوائے می زخم  
 خود نطق زیں بحر ناطق آشتائے می زخم  
 شد مضاف جوہر من زین دہائے می زخم  
 کیف ماکاں اہلی را دست پائے می زخم  
 من ہمہ دل تنگ بر ہر در صغائے می زخم  
 چیست فعلم خامہ در ہر ناسرائے می زخم  
 من نہ زیں ہر دو بہر دو تنگائے می زخم  
 ہم ہمایم طوفی از ہر غذائے می زخم  
 کاب خاک کی می خورم نشوونائے می زخم  
 من از اں بانگے بہر زہ چوں رائے می زخم  
 پس مراد مردم مخواں چوں کزنوائے می زخم  
 ناطقم اینک نہیتی جانگزانائے می زخم  
 من نمی داغم ہی چوں دست پائے می زخم  
 کز فروغ آفتاب دیں ضیائے می زخم  
 علتش را از شفا دیں دوائے می زخم

می کشم دل را بجائے نقش و تیر خستگی  
 دیو کجشکے شدہ کشت نیازم خورد و من  
 رفته در فسق چوں سست اعتقائے من  
 از خلاف طینتم پائے وجود اندر گل سست  
 آتش سوزنده را بر نور من بگزیده ام  
 از نشاط واد شہوت کہ مرد از دے نرسست  
 دیدہ خود را خود از عشق نگارے می کشم  
 سرخ کردم چشم خود را با جواناں لاجرم  
 جنگ تن تا زندگی بر جاست جانی می کشم  
 سینہ ام بے علم دین دل از بصر سر بر زند  
 عمر من در صرف شد بے حرف و علم  
 در علل رحمت بے دیدم شفا حاصل شد  
 گاہ قصد من بمعنی گاہ خوئے من بلفظ  
 حرف دارم ناقص و محکوم غیرے همچو فعل  
 کان علم خوانی و نہ اسم بر من بے خبر  
 ماہ من تاکے بمعنی من کہ و ماچہ بکوئے  
 دہر پر دشنام شد مفعول مطلق بر ہر

بر غلیو ازے کشادم بر ہائے می زخم  
 چوں ندانم ہیچ سنگے لائے لائے می زخم  
 رکتے بے صدق چوں ناپار سائے می زخم  
 با چنین آلودگی لاف صفائے می زخم  
 بولسب را سگہ پیش مصطفائے می زخم  
 چوں کبوتر صد معلق بر ہوائے می زخم  
 مہرہ خود را از خود بہر دغائے می زخم  
 کوہ غم در پیش صعب مرتقائے می زخم  
 چنگ دل را تا رگ بر جاست تائے می زخم  
 بولعجب سر سیدہ با اثر خائے می زخم  
 جمع کردہ علت و از سیدہ وائے می زخم  
 ہم علل بہتر ازین دم گزشتائے می زخم  
 بے خبر زین علم سر با مبتدائے می زخم  
 گرچہ از اسم علم عالی غلائے می زخم  
 کان اسم لاجرا اینک ندائے می زخم  
 نفی کن مارا کہ من از بقائے می زخم  
 حرف شاں را کہ در گشت صحائے می زخم

شد سخن بر تپخ و آواز سے برآمد تا چہ شد  
 گفت من گفتم کہ بردل می زند چوں بنگرم  
 ہر چہ بنو شتم سیہ کردم تمامی نامہ را  
 کلک من گزشتک می ریزد ہم آہوئے بہشت  
 کمر باشد رویم از زردی کہ از ہر طمع  
 میوہ مقصود می خواہم زہر خود رسد  
 چوں بٹے کا ندر سراب افتد دریں گرد آب خشک  
 گر ہمہ سیما بگردوں بد بود بنود عجیب  
 دود غم می پیچدم چوں بار در غار دہن  
 آب مرورید در حشمت فرود آمد ز اشک  
 دل اگر بر نطع غم پامال گردد بوریاست  
 بے وفا عمر از پے جان بردم دم می دہد  
 چوں وجود کس دریں باب بقا کو سے نزد  
 رہ بگر خم نیست چوں آں گو سفند باغبان  
 نیست چوں فزہایم ز غ رنگی می زخم  
 بر صواب از نیست کلکم ہم نشانی میدہم  
 ابرے باران کہ خندد برق بر بے آبیش

چوں مشجد نغمہ از گزندائے می زخم  
 سنگ بر یاقوت ہر دل بے ہیائے می زخم  
 خانہ پیمہ مورچہ بے ماجرائے می زخم  
 بر خطائی می زخم گر بے خطائے می زخم  
 سر پائے ہر خستہ چوں کربائے می زخم  
 مرد می را سگہ بر مردم گبائے می زخم  
 پیر نو میدی بیا د آشنائے می زخم  
 ز آتشین آہے کہ در صبح و سائے می زخم  
 کز دم آتش در جہاں چوں از دوائے می زخم  
 وز مرثیہ میلے درون تویتائے می زخم  
 من ہم از دل آتشے بر بوربائے می زخم  
 من مگر کز مردم بابے وفائے می زخم  
 بر سر راہ عدم کو سے فنا ئے می زخم  
 سبزہ می بینم از دور و چرائے می زخم  
 نیست چوں رفتار کلکم ز غ پائے می زخم  
 بر نشان گزشت تیرم ہم بجائے می زخم  
 من ہماں یک خذہ بریدہ بجائے می زخم

پانہم بر پشت گردوں لیک می سوزم زمر  
 خط کشیده ابلق ایام را تا شد قلا  
 خسروم بر پادشاهان سخن فرماں روا  
 جائے من ہلی کہ ہر حرفم سوادِ اعظم ست  
 ہم ہیں شعرے کہ کردم عالمِ علمش خطاب  
 چوں کنم بر اسپ نے برگستانِ کاغذیں  
 از قلم شمشیر جو نیم چہ بینی طفل وار  
 گر چہ تیر کو دکان شد کلک من من ہم بدو  
 تیز بایست او سرم آہوئے در ہم تنگاف  
 ذکر غنبری کنم پیشِ دوات نامہ و ش  
 دیگ ز زین نیت بر بخت سودا و کلک  
 ساختن از زر چہ می بینی کہ صوفش در برست  
 می زخم نوکِ قلم در صوف یعنی چوں مسح  
 حاش شد فکر ت من زین معانی فارغ ست  
 چند گویم کاہاں بو تہ ست طبعم کمیاست  
 بس دقیق ست ایں خراس کہنہ من نہاں چہ تہم  
 سیمیا کارے ست کارِ حیرت بعت بازو من

کین لکد ہر چہ بر پشتِ دوتائے می زخم  
 وز علم چوپ ریاضت بر قلائے می زخم  
 تحت خود بر فرق ہر زبان روائے می زخم  
 طبل دار الملکی اندر روتائے می زخم  
 کاہتے در جان ہر دانش فزائے می زخم  
 بو علی را گیرم و بر بو العلائے می زخم  
 حرف من بگر کہ بر بالغ نوائے می زخم  
 موشگافان جہاں را بے خطائے می زخم  
 کزد و شاختن مشک تر در ہر خطائے می زخم  
 خردہ کاوی بر فائے عطر سائے می زخم  
 کچھ لیسانِ دو عالم را صلائے می زخم  
 من ز صوفش پشت معنی بر روائے می زخم  
 عیب گویاں سوزنی اندر عیائے می زخم  
 من برداں نقشِ فطرت ز اقرائے می زخم  
 کاتش اندر بو تہ ہر کمیائے می زخم  
 چوں شتر چرخنی بگرد آسائے می زخم  
 چشم باز دوست را بر سیمائے می زخم

تنھے زہوائے ہو تیم بفرست  
 کہ از غبار انیت منم آتار  
 در اں زماں کہ توئی دمنی زمین برود  
 تو باشی دمن و بنود ز آدمی آتار  
 بفضل مرحمتے یار حسیم یار حمان  
 بلطف مغفرتے یا غفور یا غفار

بر دو عالم پانہد کس تا دریں عالم رسد  
 زماں کہ بیرون زد دو عالمے در خدا

(بحرول شمن محذوف وزن او فاعلاق فاعلاق فاعلاق فاعلاق)

من کہ در گلزارِ عالم نو نوائے می زخم  
 باغ جاں را از نفس باد ہوائے می زخم  
 کلب سحر آشام را بر تید بیضیا می نہم  
 جاودان ہیرا بر سر عصائے می زخم  
 تیر فکرت چوں زخم از فیلسوفی بگزرم  
 تیغ ہمت چوں کشم بر پادشائے می زخم  
 ہمت بر عرش و الاستوی شد از کرم  
 من کہ اکرامی علی العرش استوائے می زخم  
 دامن از بار گہر صد پارہ بینی خلق را  
 چوں ز دریا ئے سخن موج بخائے می زخم  
 گوہر نظم بہر دلوں کے رسد بد کیں مگو  
 سنگسارم بردل ہر دستائے می زخم  
 ہندو از زربت کند مومن خدایش کردین  
 سنگ بت گہر بہر بت خدائے می زخم  
 دل چو بہر ز چو کتر دم خوردگان شد ببقرا  
 از لعاب ارقش ہر دم شفا ئے می زخم  
 لادو سر شد دور باش دین و دنیا چوں ترا  
 دوز باشی می زخم ہر گہ کہ لائے می زخم  
 بانگ کلام سرے و ز دور باش خوش ہم  
 نہ سراجہ از سرائے تا سرائے می زخم

ہیں قصیدہ حیاتِ ابد بس مرا  
 ملائم ست کہ حکمِ احکم کلمِ نامش  
 سبق گرفتہ ام این نکتہ را بہ مکتبِ طبع  
 بہ ملکِ ہمت زیرِ قافیت مرا سعت  
 سخن دراز کن خسرو اگرچہ دعاست  
 زبان تو ز سخن موئے شد پیچ دراز  
 ز لفظ خوش تر شمعِ پند تلخ را بیوش  
 خود بنا طوقِ تیزی بہ بخشہ از تنبیہ  
 موثرست نصیحت ز طبعِ زندہ دلاں  
 نصیحت آنکہ درے باز کن معانی را  
 بہر سخن کہ رود ابتدا بہ قراں کن  
 چو ابتدا ز بنی شد خبر طلب ز بنی  
 بگیر صوم صموت از نعیم و غزل  
 بہر زہ چند کنی ترہات را مایہ  
 نشانراست و لے زان ایزد متعال  
 میمنہا بہ کلیدِ کرم درے بکشائے

کہ تا بحشر بود و در ادیان دیار  
 باتفاق یکمان و حکمان کبار  
 بہ پیشِ پیرِ خرد بر صحیفہ افکار  
 چہ عیب از سبقِ خویش می کنم تکرار  
 کہ بیشتر ز درازی ست پیشِ طومار  
 زبانِ تیز طلب کن ز غیبِ موسی وار  
 کہ دفعِ تلخی سے ہست تیسری آچار  
 فلک بنامیہ ادرار بخشہ اند درار  
 چو امرونی طیبیاں بہ خانہ بیمار  
 کہ دال باشد بر راہِ رحمتِ دادار  
 کہ بہ بود ز بنی در معانی استفسار  
 ازاں کہ لائقِ آں مبتداست اینِ خبار  
 و لے بہ شریعتِ توحید و مع کلفِ افکار  
 کہ آں شنائے فلاں این مداحِ پستار  
 مدحِ گوے و لے زان احمدِ مختار  
 کہ وارہد سرمن از ستائے اغیار



کشادہ از دہش نکتے چو بوسے بغل  
 زمانگی قدے گر باند می بستوہ  
 ہی زدم بدلِ سر و دم ہی گنتم  
 ہزار شکر خدا و نذر اکہ داد خلاص  
 چو خواست کابلدم خشتِ گور را ست کند  
 دے چہ سود مرا از خلاص آں رشتہ  
 دریں زماں کہ چمن خاک را نگاری کرد  
 بر بخت اک ہمہ رو ہائے ہنجو گل در خاک  
 جہاں پر از گل و مجلس تہی ز گلرویاں  
 نماز ہیچکس از دوستان پارا امسال  
 پیالہ بد ہیدم کہ از سرِ حسرت  
 تو نیز ہنجو من اے ابرو بہار کنوں  
 کنوں کہ ششصد و ہشتاد و چار شد تا یخ  
 نہ سی و چار کہ گر سی ہزار سال بود  
 نہ شاعر مچہ کہ جادو گرم میانک خاک  
 چو ماشوم سخن را حیات باد کہ ہست  
 نتیجہ بہ ز در در در خرطیہ وانا

لے تیرے پیکان ۱۲ لے بسیار ۱۲

فتادہ بر زرخش سبیلے چو موسے ز ہار  
 گئے طغانہ کیشدے ختم گہ تکملے  
 کزیں ہلا نتوانم کہ جاں برم ہمار  
 نہ دل ز تیر شگاف و نہ تن ز تیغِ فگار  
 ز سر شد آب و گلمِ قصرِ عمرِ ہمار  
 گستہ گشت چو سلکِ مہاجر و انصار  
 ز عکسِ لالہ خونِ ست و ستہائے چنار  
 ز تند بادِ حوادث خزاں ست این بہار  
 چگونہ خوں نہ شود دل چو غنچہ زیں تیار  
 معائنہ ست کہ امسال نیسز گردِ دیار  
 تہی کھنم ز سنے دُپر کھنم ز گریہ زار  
 ز آب و ست بستیوے و ز دیدہ خونِ مہیار  
 مرا بسے و سہ آمد نوید سی و چہسار  
 چو در حساب فنا شد نہ سی بود نہ ہزار  
 نہ خسرو ارچہ کہ کنجِ سر و مِ میانک غار  
 حیات ساکن شاعر زوانی اشعار  
 قبالہ بہ ز درم در خسرو تہ تجارت

ہیں بلا نگر اسال در حد ملتان  
 چگونه شرح توان داد آن قیامت را  
 چه گویم آن صفتِ حلقہ گردن غازی  
 وے چه چاره توان کرد حکم محکم را  
 زمین رزم کہ شد باز گشت بود ہمہ  
 چو جرمہ خون شہداں بگل سرشتہ تمام  
 دواں بازی سردر شکنجہ فقر اک  
 مرا اگر چہ کہ سرزاں دواں بازی بود  
 اگیر شتم و از بیم آن کہ خون ریزد  
 چو آب بے سرو پا میدویدم و چو حباب  
 ز پاہیای من از آبلہ جدا شد پوست  
 ز بوج سخت شدہ جاں چو قبضہ شمشیر  
 دے نماز بنایم ز بودہ رہ تشنہ  
 برہنہ ماندہ تن چوں درخت گاہ خزاں  
 بگریہ مردمک دیدہ قطرہا می رخت  
 فرو نہ کہ مرا پیش کردہ رہ می رفت

شکست میمنہ مومن از کف کفار  
 کزاں فزع ملک الموت خواستی زہار  
 بر دسے خیبریاں ہچو حیدر کترار  
 کہ گشت نامزد از کار خانہ قہتار  
 بسا کہ رنجتہ شد خون و ہمہاں شد بار  
 چو گل گلوے شہیداں برشتہ بستہ قطار  
 شکنجہ کاری گردن برشتہ افسار  
 ہم سزا ست گوزاں شکنجہ بے آزار  
 نمی نماز زخوں در تن نحیف و زار  
 ہزار آبلہ دریا ز رفتن بسیار  
 چناں کہ باز شود در زہائے پا افزار  
 ز ضعف چوب شدہ تن چو دستہ جفا  
 دے شدہ شکم من ز ماندہ ناہار  
 ہزار بارہ چو گل از خراش خار آزار  
 چناں کہ بگسلد از گردن عروسی ہار  
 نشستہ بر فرسے چوں پلنگ در کسار

و لے ز تابش دستِ عدم چه خیزد سوز  
 ز تند بادِ ہوس آبِ موجِ خواہد زود  
 چو آشنائے ریاضت رہانِ ذریں موج  
 ہاں کہ قطرہ آبِ ست آنچہ از تو چکد  
 چنیں کہ خانہ ز گل کردہ بنا بر آب  
 چو مادہ تو ز آبِ ست صورتِ خود را  
 چگونہ مردمِ عاقل و عاطل دارد  
 سکونِ خویش چہ بینی و رفتنِ ایام  
 خود آں مسافرِ آب از غلط ہی بند  
 ہے شکستِ فلک را ہی ہاں با آں کہ  
 دل از نوازش او خوش کن کہ از پیے صید  
 عقاب پیش با و از طرفہ ماہی را  
 چو دستِ دور شرابِ فنا دہد در دست  
 چو شیر ساز کند چنگِ خویش در گلہ  
 سفید کردنِ دندانِ شیر خود چہ عجب  
 ز لوجِ عمر بشوید و وزنگِ دہرِ وزنگ  
 گرم مہری گردوں میں کہ ایں مادر

و دوست بر ہم سانی چہ حاصل آید بار  
 بدید باز خرد گوئے تا برو ہیشا  
 چو آشتانہ بود جاں بر آید آید نار  
 کہ قطرہ قطرہ شودیل و سل گشت بچار  
 ورو چہ ایمنی اندیشہ را بخود بہگار  
 میان آب ہیں خویش را ہیں پندار  
 ز صورتے کہ بر آب رواں کنند نگار  
 کہ آں تو میروی آنرا ہنوز نیست مدار  
 کہ ساکن ست سفینہ مدار دست مدار  
 ز راستی دم کز آں نماید ایں گفتار  
 با ہوان بہ سر دشت می کنند رفتار  
 ز قہر آب بروں آرواز بر لے شکار  
 چہ طرفہ مست شوند اہل ہاں با قول کار  
 چہ خوب جستہ زند آہوان خوش رفتار  
 نعوذ باللہ اگر خود بگیردش بکار  
 نہ جرم ماہ بر آرد دو ماہ چرخ دمار  
 ہزار حادثہ جوید ز نہ شکم یک بار

مشعبدی کند ابله زهی اولوالالباب  
 رفوگری کند که خبی اولوالابصار  
 کوشی ز سفله دورنگی زد و کجایند  
 کمان بچای غریب است و تو ز در بخار  
 کریم گشت کسی کش اگر تو ز هر دمی  
 دهد مقابل آنت شراب نوشگار  
 درخت بارور آحسن ندیده کورا  
 تو سنگ می زنی او بر تومی نشانده بار  
 مکن مکن کرم اربا شدت عیس و شمیں  
 مده مگر نعم اربا بدت یمن و یسار  
 نهفته خوان ورق جو دتابی بی نام  
 که اسم گرد در حرف تبی از اضمار  
 نه بخواد چو بسر شنا کنی احسان  
 نه مثاب چو بسر ریادهی ادرار  
 خود انقطاع کرم از کریم مکن نیست  
 چو انفکاک ضوا ز آفتاب با انوار  
 بدست خویش عمل کن که زیب می ندید  
 زبید سایه نیابد بخوابش اسفیدار  
 سخاوتی که دولت میکند بند بند  
 جراحی که نکومی شود بجنارم خار  
 در سخا نه که دار حیزد اکنند خراب  
 اگر بنا میرست بر انگند ابرار  
 تبر زنی بشجر ز حسن سایه زارید  
 و لے بریده شود سایه چوں برند اشجار  
 چنان خوشست ثیابش سبک چو طائوس  
 بدست پایش اگر نیست بال و پر نگار  
 بسین خیرش بگردن دراج  
 تو بازین که چه مستراض دارد از مقدار  
 گو که نیست فنا دهر را چو حادث نیست  
 سخن چه ره برد اهل وجود را بعدم  
 طرب نمر است بر آنکس که رفت از خانه  
 نزا ده دی زیر پرست و پیر از پیرار  
 کشف چه کم کند آب محیط را بطعار  
 ندم رواست بران دم که رفت از فرمار

بروی چو کج از تیشه‌های سخت ززند  
 چو آگست در انگشت در زبان مقرر  
 گرت سپید بود جامه حلق را داری  
 چو عقل داری و ابله شوی چه گوید کس  
 بریز اشک ندامت که نا‌همای سیاه  
 تن از مجاهده کوب و ترکن از گریه  
 بسوز آتش تهذیب آبدان وجود  
 بسبیل تنغم مشوی رے مراد  
 اهل چوره زنده رنج خواهی احت  
 مرید صورت مقصود بنید از پئے رنج  
 چراغ سینه مرده و دو آتش درد  
 بمیر و آتش دل زنده گردد از دم شوق  
 من از فسرده دلاں سوز عشق خویم  
 ز بهر دوست کشد طعنه مردم زیرک  
 وفا بریت و از نقش ماند بر کاغذ  
 ز سنگ دلاں مطلب کاه چو شیر دلی  
 محال کون که من خواهم از خدین خاں

ز رنج نامیه آگاه گردد از نخب  
 ز رنج کردن چو له پئے گسستن تار  
 چه جامه که بود زیر کوشش قصار  
 که نخس باشد کیوان و مشتری بجوار  
 بآب دیده توان شست دست استغفار  
 که از گلاب مطرا کنند عود قمار  
 که آب علوی گردد چو یافتت جار  
 که آفتاب قیامت سیکن ز خیار  
 که سر که به غسل از برائے دفع خمار  
 میسح دولت معراج یا بد از سر دار  
 چنان که ظلمت شب نور دیده عیار  
 بر آورد این دم روح الهی شوار انصار  
 ز بهی مجال که آتش بروں همد خیار  
 ز بهر پوست شود کشته رو به مکار  
 بروی آن همه از غلتش نگشتی تار  
 نیافته است کس از گریه نافته تا تار  
 خیال محض که خواهی تو از لیم انار

چرا به نیمه بدل میکنی تمامت عمر  
 که ام فائده زان به که مردم و انا  
 چه دست مرگ بخت از تو جان بخواند  
 مخپ اگر چه بهر تار موشی داری  
 بتا بدست تو وام است جوتش آن خط  
 هر آنینه که چنان دام خویش ستاند  
 و گر چه کهنه شود خط سیاهش برود  
 دو گوش تو دو گوشت اندر آخر خط  
 به پیش چشم تو دارند آن سیاه سپید  
 چو در بجانب زندان کنی بکلم قصا  
 حساب تست رواں بر جریده ثبت و روز  
 دو عارضت بخوبی خویش نسخ میکنند  
 چو سر بگوش تو در کرد موها بکس بزل  
 اگر زمانه تر از رشته دراز دهد  
 چو بایت که بحر تو کم نهند انگشت  
 بهر چه پانگ زنی باز شنوی از چرخ  
 کبوتری نکشی گرترا شود روشن

که مرده بلبیالی و زنده بهنهار  
 تمام عمر سپاید اگر بود بیدار  
 تو تن بر آذر خود را بدست خود میار  
 که هم سپیده دم بادا و از شب تار  
 که در زمان بلاغت بنشته بگذار  
 زنا جرائے موجب چسرا کنی انکار  
 درست تر شود این دعوی اندرین انکار  
 شنوده صفوت آن حال را بسوی کار  
 که در معانته حاجت نباشد استخبار  
 سخت وام کنی بعد ازاں کنی اقوار  
 چنان سپید و سیاهی که می کند هموار  
 ازاں سپید و سیاهی که می شود پرکار  
 حدیث ثناء سرموئی بگوش کن زخار  
 پیچ رشته خود در گلوی خود چون تار  
 همیشه بر سر خود باش چون جر جرار  
 جواب باز دهد گنبد از سر ناچار  
 که چرخ و طبع چه رحمت کشید اندکار

زحد و رسم بشر ضحک و نطق داری لب  
 چو نیست مردمی در تنویتی مردم  
 شقی سعود ابد را چنان شود قابل  
 سعادتے کہ در آمد نخستی کہ رسد  
 بیل بسین سعادت کہ از سر سعادت  
 اگر متاع سعادت بہر دکان بوی  
 ترا دہند قباۃ کہ بر تو دوختہ اند  
 دریں محیط قدم رست کن کہ ہمچوں خرچ  
 بقوس کج نگر و حبیب خالیش و پیش  
 چو قلب تو زدستی و رستی معنی است  
 اگر درو سہی از بروں سفید باش  
 بشوی تحتہ باطن بہفت آب صفا  
 یقین بدان کہ ہم از خون خویش گیر رنگ  
 حذر ز صحبت آلودہ سیاہ دلاں  
 یگانہ باش چو سلطان صبح تا گردد  
 چو بایدت کہ بہ مینی قبات عزت را  
 ہزار مردہ شود زندہ ہر دم از دم صبح

کہ خندہ زنی و سر زہ کنی در کار  
 بشر نشد کسی از خندہ طوطی از گفتار  
 گہی درود گری را کجا بکت و سنجار  
 نہ خیر مہید نہ شر نہ بندہ نے احرار  
 چگونہ خندہ زندہ بر نخستی اختیار  
 ہر آئینہ کہ پُر از مشتری شدی بازار  
 بجا ریت نرسد طیلان ز راغ بسار  
 ز راستی کہ در آرد و قرب خدمتگار  
 اسیر سہم و سراپای بستہ با تا آزار  
 اگر بفعل گرائی ہماں کنی اظہار  
 کہ بد بود حشمتی را سفیدہ در دیدار  
 کہ آہن آئینہ گرد و چود و رش زنگار  
 کسی کہ باشد دندانیش در شکم چو انار  
 از آن کہ رنگ حمارا سیہ کند آشکار  
 سپہر گرد سرت بالعتشی و الا بکار  
 طواف کن ہمہ شب گرد گنبد دوار  
 چو جاں زنی از ہر زندہ داری آہار

بعض عزالت خود در سیدہ خود را  
 بعضی کہ بود چشم بر سر ریوت  
 یگانہ برہ دیں نہ کم از انکشت  
 مکن نماز ملوث کہ خود روانہ بود  
 خیال در دل و در دست ہر تہ تیغ  
 اگر بصومعہ بت گر شوی تو فی حاکم  
 کنی بگاہ نیت از دو دست نفی و کون  
 ال بسینہ بود قرب کی شود حاصل  
 بسجدہ گوئی سبحان ربی الاعلیٰ  
 بر تو بیت حرامست از پس حرمت  
 ہو اللہ است ترا چو سی اللہ آخر  
 تا خود خطا کنی و التفات ہم کنی  
 ترا اصلاح نماید گنہ بر خستہ دیو  
 اگر نظر بسلطہ سوی مصلحتی کنی  
 بر اہل فسق مری جوئی ایں بدلہ ماند  
 چو از دیانت و دین در توفیت ہوسری  
 ملک چو نقش کند ماجرای ایں نماز

مکن ز حضرت عزت بذل دلت را بخوار  
 نہ عزتش کہ خود عین ذلتش انگار  
 کہ سجدہ از تو بکوبیش یکے بود شمار  
 تو در نماز و در وقت پُر از ضیاع و عمار  
 خدای برب و در دست بعت فرخا  
 و گر نہ خربزہ بختل خوری ترہست خیار  
 ہنادہ از پیہ گنج اندر استیں سمار  
 صنم بختانہ بود نار کی شود گلزار  
 پس استان سگی پوسی و نداری عار  
 کہ آسمان فلک بود در سپہ سالار  
 چہ حالتست کہ خسرو خداست ای غدار  
 کہ از خدا دو بریدند در یمین و یار  
 ترا حلال بود می بختوی خمار  
 گمش مزور خوانی و گہ خدا آزار  
 کہ پادراز کند با کلنگ بویار  
 چو نامستی در مشتگی و در مستار  
 فلک چہ گوی زند در زمین ناہموار



ز خاک بگذر و بر آفتاب خیمه بزن  
 سه پایه شمع و طریق است بعد از آن تحقیق  
 و راں سه پایه دو حرف از دو لا بیاورد  
 فرو شکاف بمقراض لا حجاب وجود  
 سر وجود تسلیم کن بزخم تیغ نیاز  
 قلم چو بر سر او مو بود نیاید خط  
 و گر بزیر کله ستر صوفیاں داری  
 صفا مجوی بصورت از آن که نتوان یافت  
 گیم ستر تو هر که که گشت موی سرت  
 چو بر نشانه رسیدی نذر نطق بند  
 بکشف رمز نیاید مرید راه مراد  
 تراز بضیه همت نشاید الا کشف  
 چو گرد خویش بر آئی سپهر زود نیست  
 بفکر باز توان کرد غیب را پرده  
 چو مایه ملکی بادت بفعله کوش  
 نبات قابل انسا شدن تقابل نیست  
 من و تو ایم شده هم ولی هم اوتاد  
 که ابر را ز زمین بر کشیده اند بخار  
 که ساخته است قدر زردبان مفت حصار  
 برواگر توان سرباز و پای بیار  
 پس از حجاب به بین ستر حضرت شاد  
 خطی بکش پس از آن بر صحنه پندار  
 قلم شده است چو نفس منو نگاه بدار  
 بصوفیان کله صوفیانه را بگذار  
 ز خلق رسم طریق و به چشم خلق شمار  
 شنو نذر منزل ز عالم اسرار  
 که زخم تیر ز پیکان بوده نه از سوزن  
 بنقد را ز نشاید مشیر شاه مشانه  
 اگر کشتی بگر میان سرت کشف کردار  
 چنان که دایره زاید ز گردش پرکار  
 بوسم باز توان یافت چرخ را قطار  
 که آن ز صحبت ایشان نبخش استظار  
 ولیک در تن انسا نش باید استقرار  
 گل است و آب کیم گل شدت هم انهار

کسی که مرد بود خود لباس زن نکند  
 کتاب عجب چه خوانی بخوانی کزین کژد  
 تو وضع است ز آدم خلقت که من طین  
 اگر ز خاکی چوں خاک سر بر تن زمین  
 پسر ز باد تکبیر که توده خاکی  
 تن از زکبر بخوابد بر آسمان بود  
 چه فائده است که خاکی که از هوا فگنی  
 سکوت از حرکت بهترست در مردم  
 خوانده که چو ساکن طلب کند حرکت  
 خزینہ ز رو یا قوت یا نت از خورشید  
 دو گوهر تو که با چار گوهرند بسک  
 بهشت نقطه جسمی خط عدم درش  
 خراز چه جس گنی در سیاه خانه تن  
 چو مرد پاک شد از خوشتن کند تجرید  
 چو خانه فلک هست ترک رکال گیر  
 چو تیغ چند توان خفت در میان نیام  
 کسی که خواهد بالا آئے آسمان برود

کله بجای بلاد کنی بلائے سوار  
 معلم ملکوت از عباد استکبار  
 تکبر است ز شیطان خلقتی من ناز  
 فرود آمد و گزشتی فرود میار  
 ازاں که حاصل ام هیچ نیست جز که غبار  
 بر آسمان برود بر زمین فرود گذار  
 که باز گردد و بر ریش سر شود انبار  
 مکان ثابتہ بالاتر است از سیار  
 بکبر خویش رضا بایدش نه استکبار  
 چه کوه را همه تن سنگ شد برای قار  
 بر آستانہ تجرید کش برائے نثار  
 ز هشت نقطہ تحقیق چشم بال برآر  
 که گلفش ز درونت ز پروں گلدار  
 چو نافه مشک شد از خون خود و شیراز  
 که در بهشت نه زبید ز آب گل دیوار  
 صغ ہو است پیش تو ضربی بگذار  
 ہر آئینہ کہ قدم بر ہوا نهند ناچار

ترا چو علم نباشد مکن عمامه دراز  
 و راز عمامه بزرگی طلب کنی نه ز علم  
 چو کوس زرق زنی از غنون زهد مساز  
 کجا بزرق شود خانه عمل عالی  
 بدست حرص و هوس رُوح را اسیر مکن  
 خرد که تاج سرست بسلامک ابد  
 بنفید آدمی از پائمال گشت خرد  
 همانست عقل که خود را شناسی و خود را  
 میان آن دو فریق از زمین همی پرسی  
 درم ز مرد شود قلب مردمی بینم  
 بشر مباد که گردد بدست حرص اسیر  
 ز دست پیر مگس جاش بر درون شیر  
 نه رفت صاحب آمال در ره اعمال  
 ز راجه صد پئے حلش کنی حرام بود  
 قراضه که ترا داده اند ساخته  
 ترا بمانه گردد که سنگ بود آن زر  
 و راز کلاه ز زهره نگین ناتس

که جای خنده بود طلیسای بهشت حمار  
 هزار بار کلاه بهتر است از دستار  
 ازاں که طبل نشاند نشید موسیقار  
 کجا بچوب شود خیمه فلک تیار  
 که پیش دینشاید فرشته در پیکار  
 تو نعل تو سن شیطانش می کنی هشدار  
 سر آید اشتر اگر زیر پائے کرد همار  
 تو عقل نام کنی گردد کردن دینار  
 همین ست عقل که این عاقل ست آن طرار  
 که بهر نقش درم قلب می شود هریار  
 مگس مباد که ماند میان شهد بشار  
 مکن که گاه ترا بج ندامت آرد بار  
 نه گشت مالک دینار مالک دینار  
 سگ ارچه ده جاسمل کنی بود مردار  
 ز بهر آن دل چوں سنگ خویش امعیار  
 چو سنگ گور پدید آرد از زر تو عیار  
 عروس وار بجای کله بپوش خمار

نشنگان جهان گرد چون مسافر آب  
 بچشم همتِ شاخِ چرخ کمتر نقطه است  
 سماعِ جان شنوند و زبس بر آتشِ دل  
 غنا کشاد و بصحرایِ قدس می پویند  
 و در نصف هوا و هوا شود غالب  
 گهی خورند ز شمشیرِ نیرازی زخم  
 تن خمیده چو چوگان و گویِ سر در پیش  
 باز گویِ سر را مرد راه از سرِ حال  
 چو پاکباز شدی بر شکستگیِ دل نه  
 سفر لبِ اَلِم مقصود می کنی هیهات  
 دلی چگونه رود هر کس اندرین راهی  
 نیازمند شناختِ آستانه فقر  
 خود ایں طریق محیطی است کاندرو بینی  
 ز نیک و بد نتوان یافت ساحلش خالی  
 یکی بمانده دهاں بسته بر مثالِ صدف  
 دگر بسک سلوک اندر آمده چو گهر  
 پوش کسوتِ دیں بهر وزویِ دینار

روندگانِ زمین مانده آسیا کردار  
 که شکلِ دائره بینی ز گردش دوار  
 هزار گونه معتق ز نند بر دیوار  
 علم ز آتشِ دل کرده ز آب دیده سوار  
 بسوی بار گیه کبریا کنند فرار  
 گهی دهند بر او رنگِ ربّ هبلی بار  
 جهانِ نوبتی و طبع زیر راں رهوار  
 اگر ترا سر باز نیست اندرین مضمار  
 که سنگ خسته به اندر سرِ حریف قرار  
 براه غیب بگردان غیب پا فشار  
 که گشت سوزنِ عیسی بپای صیسی خار  
 حریم کعبه چه محتاج خدمتِ زوار  
 ننگِ طوفاں آشام و حوتِ یونس خوار  
 که هم صدف بود و هم گهر بدریا بار  
 تن استخوان شده دل پُر ز لولوی شهوار  
 بروں لباسِ صفا کرده و درون زنار  
 مکن بگردنِ خود رشته در میال و دوار

زکانِ خود گهری بخش باغِ عالم را  
 حضور خدمت تو یافتن بکجای  
 نیم زلف تو تا در دماغِ عالم رفت  
 کفِ چو ابر تو بیرون کشد اگر خواهد  
 بخش بار بارانِ رحمتی بدعا  
 هزار ناک تقدیر رد تواند کرد  
 مراد که بجای رسم چو نبش افم  
 بزرگوار از بند و خسر این ابیات  
 اگر چه بلبل لطفم به گلشنِ عالم  
 بصیدگاهِ عنایت مکن فراموشم  
 دراز شد سخنِ جرات از قیاسِ گذشت  
 کنون دعای ترا و دعال خود سازم  
 دلت که ز منم قدس است یادنا باید

که بلبلان همه لالند و طوطیان الکن  
 بود خسریدن گوهر بدانه ارزن  
 نگشت بیش بگرد دماغ مشک ختن  
 بباغ جامه پیوند از گلوی سمن  
 چو باز ماند از آب حیات جوی بدن  
 کسی که حرزدعای تو باشدش حوش  
 رکاب قدر تو منت خدا پیرا و لمن  
 قبول کن ز کرم گرچه نیست مستحسن  
 ز شاخ دولت تومی پر م درین گلشن  
 که نیم خورده شاهین خورد زراغ و زغن  
 بذیل عفوشده آنچه رفت بچن لجن  
 که هست حرزدعای تو سینه ام مامن  
 غرق چشمه مقصود در نهان و علن

روضه قدس است ایس حبت که گرد روی شوی

بینی اندر گنج هیریتی نهان هر دو سرا

(بحر محبت مثنی مجنون مقطوع مسبع وزن او مفاعله فاعله فاعله فاعله)  
 خوشند راه روان ولایت اسرار که در شمیم عزت گرفت اند قرار

له بر وزن گن هر چه که گل آغشته شده باشد - نیز گل یاه در تیره حوض و جوئے آب بغیر - برهان ۱۲

کجا افتاد سخن از کجاء در افتاد  
 ز قید نفس بروں آیم درها نکنم  
 طهارتی کنم از آب چشمه بخت  
 ز دیده خاک شوم پیش آستانه  
 چراغ ملت دین من نظام الدین  
 بنزده داشتین شب دل منور است  
 بسینه سوز دل آب چشم او آن کرد  
 وجود او شده مشک کوه عشق را گوهر  
 در آن زمان که بخلوت اینس قریب شود  
 اگر چه در یاد راه پیش او آید  
 وقار او ز کمال شکوه آن سنگیست  
 برای آنکه به بند دوست شیطان را  
 ایازگو هر تبیج در گفت حاتم  
 زمیں اگر چه زاو تاد کوه شد قائم  
 بگاه فکر بفرقت های سایه فکند  
 بدست تست چو جبل المتین عجب بود  
 ز بهر پرورش طفل روح را از لفظ

درین حدیث زیباں کرشمه چه جای سخن  
 کاسیر دیو باند فرشته در گلشن  
 بروں نهم قدم دل ز آبجائین  
 مگر چشم عنایت نظر کن بزمین  
 که دین ملت من شد بنام او روشن  
 چراغ پایه نه طشت آفتاب لکن  
 که کرد آتش بر عود و آب بر چندن  
 ضمیر او شده اسرار غیب را فزین  
 که است زهره که تا گردش به پیرمین  
 قدم بروند و ترنگر و دشمن  
 که تیغ روشن ناپید را شده است نفس  
 کشد رشته ز تار از گلومی شمن  
 ایازجو هر تنزیه بر سرت گوزن  
 یکی تویی زبدا الارض در زمین زمین  
 های قدس که بر شاخ سدره ساختین  
 اگر کینگره عرش بر ثوی بر سن  
 زباں چو شکر شکر دهن نبات حسن

سرافکنند بکیم ابر اگر تو وا خوانی  
 گلی بقا طلبی خاک پای مرداں باش  
 رسی بهمت عالی ز اوج بهمت خویش  
 بدست جدد دل آهین خود بزدا  
 نه از مشیمه بزادست آدمی دانا  
 ترا ز نور خرد آگینه خاطر  
 اگر نه بر سر آنی که آب خود ریزی  
 نشان مردی از مردمان ایس ایام  
 ز غایت خنکی جسد پویش پوشند  
 سخن درست میفکن برون که در معنی  
 بهر ز لب چه گشائی یکی به پسته بین  
 اگر نه چرب زبانی زباں و راز مکن  
 ترا چو عاقبه الامر جای در خاکست  
 کمان رستم دیدی که هیچ کار نکرد  
 چو دهر آبی بی کوششی نخواهد داد  
 چو گشت زار فلک دانه نخواهد سخت  
 ز کیش تیر برون کش دوشاخه جو را

نیفکنند دست را کله ز سر مفکن  
 که گل نتیجه بخار است در درون چمن  
 که بود قطره آب آنکه گشت در رعدن  
 که قابلیت آئینه هست در آهین  
 نه لعل سفته برون آده هست از معدن  
 چو شیشه است در آب حیات پیوتن  
 بسطکاخ اهل شیشه خرد شکن  
 طمع مدار و زانندیشه دور کن این ظن  
 درین زمانه گرگ ایس سگان روبه فن  
 به از مقاتلت بلیل خموشی سون  
 که خشک لب چه هست کشاده است دهن  
 که دیر زنده نماند چو سرخ بی روغن  
 چه سود شروت قارون قوت قارن  
 ز ابر تیره چو پوشیده شد مه بهمن  
 چنین ز بهر چه می کوبی آب در باون  
 بسوز ز آتش خورشید ماه را خرمن  
 بزن بدیده خورشید هیچ چشم نزن

چو ایمان خوفت بجایست بیرون  
درون دلم دار خوف و رجا را

هر دری زیر مهر و پیشانی صاحبِ بیت  
گر ملک تسبیح از بس سازند هم باشد روا

(بحر محبت ثمن مجنون وزن او مفاعلهن فعلا تن مفاعلهن فعلا تن)

|                                    |                                    |
|------------------------------------|------------------------------------|
| مباش خفته چو طفلان گجا هواره تن    | که آفتاب قیامت درآمد از روزن       |
| از بس نشیمن اگر مرغ زیر کی بر پر   | که آیشان غرورست و دام گاهِ محن     |
| زمانه خانه دیو ست اگر امان طبعی    | قدم بردن نه از بس دیو لایخ اهرمان  |
| مدار دست ز فراق صاحب اقبال         | که چه حیرت دست بود بر عنایت تو من  |
| رونده از نظیر رهنما رسد بمقام      | نه از سجاده کوز بنیل و خرقة و سوزن |
| چو روشن آب تر آفتاب خانه بود       | هزار رنگ توان لعل کرد از روزن      |
| چو روشنست تر آفتاب پر شکست         | بخنده خون جگر لعل می کند به یمن    |
| دلی که نور خدا اندر و مقام گرفت    | خیال را نتوان داد اندر و مسکن      |
| چو آینه که مقابل با آفتاب کنی      | در و چگونگی کسی صورتی توان دیدن    |
| بلویش زرق میالای دام طاعت          | که ز هر ناب شود از لعاب بارلین     |
| تو آن مہیں که ترا خرقة بود چوں صوف | که خلق صاحب کشف ست زیر پرچین       |
| بگوش تا کنی آن باد را ز سر بیرون   | که ناگهان ببردت سیر تو با گردن     |



بیکدم از دوزنده شد مور مرد  
 دویم آن یگانه که موی ز عدش  
 خداوند تو زین شد شمع سوّم  
 حیا آمدی ابر را چوں بدیدی  
 چو احرام گیرم بر کن چهارم  
 چو گرز صف آتش رخشان شد از خو  
 بنخلق حسن من که داد آنکه زهرش  
 حسین آنکه خود تشنه بینی احسان  
 چگونه کنم مدح دیگر صحابه  
 در دوست رضی الله عنهم رضوانه  
 ای اختر وی کز گمراهی نعت  
 عدا کرد چرخم گفت چونکه شعرم  
 کسے کو بخواند ازین نعت بیند  
 دوی سی و دو سال شد در پستی  
 نجات از درت جویم و جای نیست  
 چو سلطان فی آمد گدای در تو  
 اگر چه پناهیست از خاک دہلی

چو با مار خوش کرد غار و غارا  
 بهم بست بازوی جور و جفارا  
 که کرد از قلم لوح ثلث آن گورا  
 گفت داد آن ابر فرخ جبارا  
 ستر از قضا حیدر مر قضا  
 فلک مرور گفت بنگر صفارا  
 جزا کوثرش داد روز جزارا  
 دهد شربت از خون خود کمر بلارا  
 که یاراں سبحاندر مرغ سخارا  
 چو کشت ست هر یک یاقین رضا  
 بحرمت چو بیت الحرام ستارا  
 علی می دهد نکتہ بوالعسارا  
 نخواهد سحر بوالعلاء ام عسارا  
 نه گفته است نه ان میکی این شمارا  
 ازین رو که جانیت دیگر تجارا  
 تو سطلانی از درمراں این گدارا  
 برو کار یحسان لطف مر ضارا

|                               |                                |
|-------------------------------|--------------------------------|
| خطابت بود خطبه ای ولایت       | که یزدان کرامت کند اولیارا     |
| نهادند پا بر هوا اولیایت      | چو تو زیر پا آوریدی هوارا      |
| توئی اولی آخرت یافت امت       | چو بر روی دنیا زدی پشت پارا    |
| گر آخر سی ای رسیده ز اقل      | تو آخر شبه اولی اولیارا        |
| اگر پس سی جمله را پیشوائی     | ز پس رفتنت محرم پیشوارا        |
| وجود تو بحر سیت کاس ز آفرآد   | در دجای غوطه بوده عطارا        |
| توئی سایه وز آفتاب قیامت      | جهاں رست در سایه تو ددارا      |
| حدیث دقیق است لولاک بر تو     | کز اں سیر کشیب بود آسپارا      |
| چه خواندست هر کاف قرآن پیا    | تو حامیم قرآن مرآں کافهارا     |
| برآمد همه کارا از دعایت       | بر آوردی از خود چو تو ایں عارا |
| در تو که دال است بر لئ حجت    | براں حلقه میم است مرمر حبارا   |
| چو پایت نهاد پاشا بیرون از در | فلک بوسه آں پاؤ آں پاشنارا     |
| فلک بویا بود نزد یک فرشت      | چو تو فرش خود ساختی بویارا     |
| عیار تو اں گفت جز آختیارا     | چو تو اختیار می شمردی عیارا    |
| یکعبه که او خانه حرمت آمد     | که کعبه شمارم جناب شمارا       |
| همی گویم از چار کنش چو پستم   | بگو تر مرآں کعبه ارتضارا       |
| شنا اول از ثانی اشین گیرم     | که آینه بود دست صدق مصفا       |

با و از خوش فاخته قمری انا  
 صبا بوی گل در دماغش رساند  
 اولو العزم راه هدایت محمد  
 فرستاده کز در رحمت آمد  
 چو جبل المتین یافت بگدشت در دم  
 دو عالم کی گشت در نور پایش  
 بچرخ دو تا چون یکا یک برآمد  
 همی بود معراج موسی عمران  
 بدین شاه پس عاجبان چشمش  
 بر آتش شد آن زراع چشمی که پیش  
 چو بر آسمان تافت خورشید چشمش  
 حقش کرد بر راه تا پرده آرد  
 همه سرکشان را به تیغ شریعت  
 مدینه سرفراز شد بر میان  
 زهی خواجه کز بندگان گزیده  
 تو در دار ملک رسل ملک داری  
 تو سلطان نشانی و سلطان ثباتی  
 سحر که چو توحید خواندند دارا  
 در و دآورد در و خند مصطفارا  
 کا و لوالا مطلق شد اهل هدارا  
 در آمد دلش صفه اصطفارا  
 بدین چار زندان نیلی قبارا  
 چو یکدم سه چرخ برین دانا  
 محمد سه تا دید چرخ دو تارا  
 که بر تیغ که زد به تیزی عصارا  
 گرفتند در قاف تو سین جارا  
 همی گشت مازغ هر دو سارا  
 دو شد هر چه یکاه بد هسارا  
 ز باطل زمین یهود و نصارا  
 نهان کرد سر در زین آشکارا  
 چو خسرو غلام آمد ایس بادشارا  
 تو خاص آمدی حضرت کبریا  
 که جم دار ملک و دهم ملک دارا  
 که سلطان نشانند ملک دلارا

کشید از میان بیشمشیر لرها  
 بهشت است باغ اندر و سر و طوطی  
 بهاری برآمد گل و می بنوشد  
 فلک خضر و ظلم است ای بهر دم  
 هوا گرم شد باد سرد اندر آمد  
 گل زرد در خنده شد همچو ده مه  
 گل غوزه را خنده آید که ناگه  
 چو آتش که از چوب از رنگ خیزد  
 چو از لاله شد کوه پر آتش تر  
 اگر سبزه خط بر زمین می نویسد  
 صبا و امن آب را می بمالد  
 از آن آب سبزه کند چشم و شن  
 شود در زمان و شن از آب و سبزه  
 چراگاه آهوشو چشم ز گس  
 در آینه آب عکس نبغش  
 چو پرداخته گشت فصل بهاری  
 کند زلف را از سخن تیره لیکن

کنون مست بنماچه پائی خنارا  
 که همایه سدره المنتهی را  
 کیان بهاری ز بهر بهار  
 دهد آب حیوان گل کم بقار  
 گل لعل بکشد و بند قبار  
 یکی زرد و ده مه به بینی عفار  
 کند غنچه در غوزه باد صبار  
 گل دلاله می خیزد از خار و خارا  
 صبا گفت من جانب الطور ناوا  
 خطای کند باز گویم خطارا  
 چو دست خطائی و حربه خطارا  
 که این نوریا بند آن توتیار  
 بود قابل از چشم ز گس ضیار  
 کشاید چو در باغ چشم چرلار  
 چو زلف سیه بر عذار عذار  
 زبان است کز دهست سون اوار  
 چو شهری پسر مرقی روستا را

دگر حسین و حسن نور دیده زهرا  
 عدل مال و بلالت کجاست ناشد کن  
 صحابه هر همه خاصه معشر عشر  
 ز بعد طاعت حق با دشما بتم در قلب  
 زهی ز نور تواند رشید عدم تقیر  
 کنم بنام توحید را نه را جاقسمت  
 چه غم زد و چو ایمان بنده ایست غیب  
 زبان آتش دعوی کجاست بر ما  
 بر دزد دست تو امی سجل اطیعوا لک  
 دروغ سبج گرا نم تو ام ربانی و بس  
 کریم طبع شفیعاً امید می دارم  
 که چون بجانب عقبی اسفرکت خسرو  
 که واجبست بر احسان هر دو احتساب  
 کند وصف شب قدر و ماه توبه ایان  
 همه بمشیر رحمت شده بسیر جنان  
 اطاعت تو رسول و محبت ایشان  
 نوشته ام رب اندر صحیفه ابدان  
 اگر چه نامه توفیت هیچ جا سامان  
 نهاده در دل و دل در اصابع الرحمان  
 که پیش قاضی حاجت بریم چوں توانان  
 که بنده را دهد از مالک عذاب امان  
 دروغ من چو بخت جلد در میز ان  
 که از دهنده ایمان نخواهی این احسان  
 قیامتیش دهد نوشته نعمت یزدان

هست این معراج شاهنشاه سلطان رسل  
 آنکه باشد خاکبوس آتش انبیا

(بجه متقاری مثنی سالم وزن او فعولن فعولن فعولن فعولن)

نسیم بهاری خوش آمد بهوار  
 که برگگی و دهلبل بے نوار

توحاتم رسلی و بجزرت نرسد  
 ز آب رای تو دیں را گلی شگفت چنان  
 بدان نمک که چشید از لب تو سیر آمد  
 کشید پیش تو دوست اندر آستین ادب  
 میخ خوابچه کشتی بیش نیست بر خوانت  
 خطاب تست ز دیوان رحمت ارسلناک  
 حقیقت تو نمی گنجید اندرون جسد  
 بحرف و صوت چه در یابد از کتاب تو کس  
 گهر شناس عنایت کشیده در یک سلک  
 نه شاعری که دروغی بلغور است کنی  
 رسول پاک خدائی و پاک تر زانی  
 قلم چه نعت تو گوید خود اینچسب رای  
 تو ابر لطفی و امت زراعت بی بر  
 یکی یگانہ ابو بکر ثانی اشنین  
 دوم عمر که ز بهر نفاذ فرمانش  
 سوم چراغ و شمع آفتاب و التورین  
 چهارم علی آل شمسوار دیں که ببرد

کسی که خاتم مہب لیش گشت ملک کثاں  
 ندید آنکہ ز آتش ندید لاله تہاں  
 جہاں ز نعمت دیدار یوسف کنعاں  
 اگر چه دستگی داشت موسیٰ عمر اں  
 شکستہ از تو شود خوابچہ فلک را خواں  
 کسی کہ سر نہند بر خطت نہی خذلاں  
 چنانکہ در خط و دفتر معانی فرقاں  
 چگونہ حل شود اسرار نامہ از عنوان  
 لالی سخت با جوہر قرآن  
 نہ کاہنی کہ از انجسم کنی رموز بیاں  
 کہ من صفت کثمت یا بیدل یا ز احساں  
 چہ حد رفتن طفلان نی سوار بیاں  
 تو آفتابی و یاران کو اکب رخشاں  
 کہ آہوانہ شود او براق صدق نشاں  
 بر آب نیل رود بہر کوری شیطان  
 بر آسمان کرم ابر باحیا عثمان  
 حسام سر فلکش گوی نصرت از میداں

ترا که عقل نه این است از نیش میگوئی  
 اگر قدیم بدی دهر آدمی چون نبات  
 خدای خالق عقل از کمال قدرت خویش  
 که عالم است تو با او برستی بازای  
 و گرنی ز بنی بد تو بهمچو آن بشری  
 درست قول خداست و قول پیغمبر  
 ایاشی که أَطِيعُوا الرَّسُولَ خُطْبَةُ تَسْت  
 تو است چتر سیم بر سر ت شب معراج  
 مهین سلا که تویی از سلاکة من طین  
 بشر مثل تو گردونه گرد و این ممکن  
 نخست ذات تو آنگاه سیر هفت فلک  
 قدر بروی زمین چوں تو گوهری محبت  
 کشید بر گل آدم تو کار فرمودی  
 ز بهر آنکه بود سقف دین تو بر پای  
 گر از هر آدمی بیت دیں شود معمور  
 بریز خوش به شیخ انا بنی السیف  
 نکایتی که بهم از پیش پادشاه بود

که روزگار قدیم است نیستش پایاں  
 تفاوتی نبدی از نبات تا حیواں  
 خبر همی دهدت کُلُّ مَنْ جَلَّهَا فَحَان  
 که راست گفت تو با او صحیفه بر خواں  
 رسول چند گمش یاد آرد ای نادان  
 چه بای قانع کفر و حکمت یوناں  
 میطیع طاعت تو هر که هست انسی مجاں  
 که بر سر میر رسول من الاهی سلطان  
 بهیں گم که تویی کان کائنات من کان  
 ملک مکان تو دارد دانه دارد این امرکان  
 نخست آب پس آنگاه آب راجریان  
 و گرنه بحر چه می بخت خاک را چندان  
 چو کرد در روز ازل قصر مردی بنیاں  
 نهاد پنج ستون سازد در ارکان  
 کجا ز آب و گلی خانه گرد و آبادان  
 کشد ز بهر هلاکش طغیان طغیان  
 رسول چند گمش راست آرد ای نادان

مرا بشعر مباحات نیست اما هست  
 محمد ابن ذبیحین و صاحب قوسین  
 نیامد است چنان فرخ اختر ی بشمار  
 از و چون مرده لا تقظوا رسد بام  
 کسی که سنگ رواں کرد سوی گوهر او  
 مگو تا نیست همه روزه عدم می داشت  
 معلم اوست با و راق علم الاسماء  
 زهی همای همایون کو هسار صفا  
 بدید مقصد خود را کما است آنکه نید  
 ایام مخالف ایماں مگو که زبده خاک  
 تو آدمی و اگر سنگی افگنی بهوا  
 خدای عز و جل با کمال قدرت خویش  
 ز پر تو بویخ او نور مهیگی بدو شد  
 مگو که نیست رواں حرف التیام بچرخ  
 و اگر دلیل نمونی ز کرباطل خویش  
 تو مردی و بتوانی که حسانه از سنگ  
 کسی که چرخ بازو شکست نتواند

ز بعد حمد نبعت گزیده سبحان  
 که زیبایفت از و دو کمان و دو قربان  
 حساب احسن تقویم را هیچ قرآن  
 ز فیض رحمت رحمن کرار سد حریان  
 هر آئینه گمری دادش ازین نڈال  
 بدان اُمید که قدرت نهد ز هستی خواں  
 خلیفه آدم و ما طفلی از دبیرستان  
 که بود تا بهوای هویتش طیران  
 کماں نبود مسافت ولی نبود کماں  
 چگونه بود که بر لامکاں گرفت مکاں  
 بقدر قوت تو در هوا بمبسا نڈال  
 اگر بچرخ برد خاک را شکفت بدان  
 کدام کس به از و کرد ماه را تا باں  
 که ز اشتقاق قمر بود این سخن بطلان  
 که سیمای فسون دیده را نمود چنان  
 بسازی و شکنی باز سازیش آسان  
 زهی جماعت کامل نمای بانقصاں



زهر نهال چمن آب می چسکد ز تری  
 چمن چو طوطی گوئی حدیث خواهد کرد  
 میان سبزه تر آب جابجا شده گرد  
 چنان نفقه شد از طوطیای سبزه زمین  
 ایانسیم صبا چشم پر غبار مرا  
 بگو باب چرا چشمهاست می ریزد  
 گل است چوں شراب و فرد در ریزد ابر  
 درخت و سبزه و آبی روان بهی طرفی  
 نشان ز کلمه مشکین ابر و دجله خاک  
 نهی دراج که او هست از هوای خودش  
 گرفت یا وتر تم زبان باد این شعر  
 خطاب این شجر السحر شد که بر سر شاخ  
 کجا بکوی معانیش می رسد خاطر  
 ز دیگران سُموا الذات من سخن مطلب  
 ز طبع نیز نخواهم مدد ز گوهر کس  
 گرم ز شرم بود هر کجا سخن و ز دلست  
 بدیهه های بدیعیم را بسی برهانست

چنانکه از پروانه نام تو بران جواں  
 چو دید ز آئینه آب عکس خود بعیان  
 تمام چوں پطاس و س آئینه بمیان  
 که خاک باغ کنون تو تیاست گرد جهان  
 ز خاک باغ که از گاه تو تیا بر ساں  
 چنین که گرد چمن زرخ تو تیا ارزاں  
 درخت سبزه کند تو تیا می خود ارزاں  
 بسان کوثر و طوبی در وضو رضواں  
 بهشت گشته و طاس بر کیده فغاں  
 تمام روز پر از شیر و شکر است دهاں  
 ز شرم آب شده به زبان شادستاں  
 براوست خوش مزه و بلبلست خوش الحان  
 که دید جوهر آتش بجز شعاع دهاں  
 که از سر آب دروغ است دعوی طوقاں  
 که ماه مهر بخید ز زاله سنگ افشاں  
 زبان او بر سرم هم بر جسم تیغ زباں  
 اگر چه حاجت نبود بدید بر ابرهاں

کنون هر لب جوانی که بگریز دانی  
 ز باد آب چو لرزان شود اماند  
 صبا بر آب چه بندد گر نمیداند  
 گیاه خاک بر آمد چو مردم اندر نقب  
 گه گشاده بین ابر را تو پنداری  
 نه ابر هاست که از پترهای پرب آب است  
 ز کوه سیل خروشان فرو می افتد  
 بکن بکوه تماش کن قرا به تپی  
 خیال اهل قشای بچار گوشه حوض  
 کنون نوای چکا دک میوش از لب رود  
 حاصل است یکی مرغ کاغذیس بر آب  
 بساط خاک چو پیبای آگون و درد  
 بگوتهای چمن سبزه می دهد خبری  
 به تیغ بید ازان دست بر بید اینخیر  
 خوش کرده درختان سر از چه جنبانند  
 نمی تواند سوسن سخن کند آس  
 عروس شلخ دگر باره از سر برود آورد  
 لا پیران

که برع مسکون خود با محیط شد یکسان  
 که شاهان که بالند دامن چو کستان  
 که آب را بگره بسته داشتن نتوان  
 چنین بود چو زگردون تار ه شد رخشان  
 که پاره پاره شده است آسمان کراں بکراں  
 ز باد کوه که دیدست در هوا پیران  
 که می دوید و سر آمد به سنگهای گراں  
 که کوه از پی اینست سنگ در دامان  
 چو آدمی که پدید آید از چارار کان  
 که گاه بازی سر دست و سبزه بتان  
 عجب ترا که ندارد ز زا و آب زیاں  
 بان صورت دیبا نظارگی حیران  
 که آب هست همه روز در خیال ازان  
 که بکر دختر گل را بخشنده وید چیاں  
 رسول باد چه فگمت باز در سرشان  
 ز قطراتش پرازا آبله شده است زبان  
 بگوش اگر چه بفتاده بود باز خندان

کجاستاده بود پیش تیر باران را  
 ز پشت باد بزانگونه گرم کرد رکاب  
 نشست بر جگر باد تیر باران سخت  
 صبا ز آهن محلول آب سوناب ساخت  
 چو ابر تن برآمد ز آفتاب بلند  
 درین میان چنان گرم شد ایش برابر  
 چو مهر مادر گردون شد است پوشیده  
 چو زنگ آئینه از غم بود چسب سازد  
 گهی نماید و گاهی نهان شود خورشید  
 بر خیت آب چو پیکان مه همه بر شد  
 بر آب خویشتن آمد زمین خشک مزاج  
 چه آتش است که دارد براق برق امروز  
 چگونه برق نهند که ژاله سنگ انداز  
 مگر طبیعت خامس شده است آب که خست  
 زابر فتنه از آن در جهان فستد کورا  
 زسیم حلقه کند بهر گوش ماهی را  
 چو ماری برد و آب سوی هر سوراخ

کنون که ابر ز قوس قزح کشید کجا  
 که خانه خانه ببالای آب را جولان  
 از آنکه قطره آبت تیر را پیکان  
 که تیر باران را هم ز آب داں سوناب  
 که من عجا به بحر تو پیشکاره کان  
 که فرق تا بقدم خوی بر آب گشت بول  
 چرا ز ابر مر از شیر می کند پستان  
 ز ابر آئینه آفتاب آئینه داں  
 چو دختران حریص از حجاب شاد رول  
 اگر چه بر نشود چوں نگو بود پیکان  
 که داشت زحمات خنکی فصل تابستان  
 که بر شده است بمیدان شیر خنجر جهان  
 حباب شیشه گری راکشاده کرد دکان  
 حباب چوں فلک شیشه خانه گرداں  
 بر آسمان برد و بر زمین زند باران  
 بروی آب هر آن قطره کا فتد از باران  
 که دید مار که باغوک باشد افسوس خواب

در آن بازار پر سودا که خاکِ هم نیز ز دجاں  
 من خاکِ که از زادِ عمل خاکست در شتم  
 جز از تو کیست مشتِ خاکِ بیجا ز خریداری  
 ولی از خوابِ لوث و احتلام غفلت آلود  
 چو طفلانِ خاکبازی کرده و نا کرده کرداری  
 اگر دانند هر کس که ز گنهگاری چها کردم  
 تنی در کویِ فسق از مستی و شهوت گرفتاری  
 حجابم چون نبود از کس که پوشد این خیالت را  
 گنه باشد که بخشاینده بر چون من گنهگاری  
 ولیکن دل بدین امید خوش خوش بندیشد  
 من بشیرم ازین قوت که دارد بنده تباری  
 ببارت بسته ام خود را تو دانی هر چه خواهی کن  
 که کوشنده شفیعی دارم و بخشنده عفتاری  
 بخواه از حضرت با خلعت ایمان و انم کن  
 در آن ساعت که بر بندم بسوی آنجمن باری  
 فرو گذارد در هر دو جهان بیچاره خسرو را  
 نگاه و چون برانگیزم زرداری جانب داری  
 عنایت را بگو گویدم نگزارمت باری

پرده برابرِ فلک پوشید این شعر بلند

آری آری هم بدیده آب دارد هم حیا

(بحرِ مثنوی مجنون مقصود وزن او مفاعلن فعلن مفاعلن فعلن)

رسید کو کعبه آفتاب در سر طای  
 شنیده ام سر طای را بود چشمه گذر  
 سحاب گشت بروی زین تاره فشاں  
 تکره نان در تشبیس از سه بینی  
 عجب نگر که گذریافت چشمه در سر طای  
 نخست همچو سیلماں تخت بازوشت  
 چرا آنجانه او آفتاب شده امان  
 پس آنکی چو خضر تافت سوس آب عناں

توئی باز سفید کنی دانت طعمه جائے تو  
 تو مرغ چشمه عینی سر از نه چسب بر کرده  
 کند افکندی از گیسو بکنگرهای عرش آنگه  
 کمان عرش تا جای کشد قبال تو کاخجا  
 شهاب رونق شب ناورد تاب کمان تو  
 کمانهای که از نه چرخ بسیاری بلند آمد  
 غمیرت را چه قرب آن براق غیب پیمانی  
 در دنت گنج اسرار خداوندست در حضرت  
 تو از تیغ زبان بشگافتی مو در میان سر  
 بیاد لیلۃ المعراج تو جاں میدهد شب را  
 اگر سر نهندش خورشید خاک لعنتش بر سر  
 چراند بد بلال از بهر حال حور عین عبیر  
 شمشاها با سم خد متی در خدمت آورد دم  
 ازین خرمه چند از کرم بند پیر خود دانم  
 قبول حضرت خود کن حروف چند بی معنی  
 قلم را کی دوسر باشد که از نعت سخن راند  
 ولیکن نامه از برات سیاهم کرد تا شوی  
 ز زور زاری

که گیری نه پلنگ چرخ و نه هی هیچ مقداری  
 بمقداری که مرغی میکند از آب منتقاری  
 ببا هم عرش بر رفتی ز بهی شب گرد عیاری  
 گماں باشد براق و هم را با گرم رفتاری  
 ز پشت آهوی خورشید اگر تابندش اوتاری  
 دو گمان میکش فلک ابا ز می کن سر جو پنداری  
 که از جل لمتیں آورده جبریش سرفزاری  
 هر اسرار یک بود اند ضمیت یافت اظهاری  
 ولی نشگافتی هرگز چنان چون موی اسراری  
 بدیناں زنده میدارد دشی هر جا که بیداری  
 بی از خاک نتوان گشت اگر سر بکننداری  
 که دارد مایه نکمت ز خلق چون نوع عطاری  
 ز کان سینه پر لعل شیریں چون تو ایشاری  
 که بنود لائق چتر تو هر لوی شتواری  
 در و خود لایق نعت مبارک نیست گفتاری  
 اگر دو و چراغی خورده در شب کرد تکراری  
 باب عفو کز کوثر بروں آرند انبباری

قناد از سردی ایام درمن لرزه و انگه تب  
 لبان شعله آتش بے لرزیدم و بر سر  
 همانا سنگ آهن بوده ام کز لرزه چون اعضا  
 مگرداں پر تو خورشید میلم تا فت بر آتش  
 بحمد الله که اکنون از شغای غیب شخصم را  
 زمن آرد برون تب را جو بیم نعمت احمد را  
 محمد نوشداروی کرم کا مدد شهب لب  
 لب آتش فشان نیست در بند جهان نوزی  
 چو بختاید نمک نال لب میناع یوسفان هرگز  
 چنان فرخنده دیداری چو ماه چارده وانگه  
 خردنا دید موی زان محاسن گم شد اندر دی  
 بشهای عدم میگشت هستی راه گم کرده  
 قلم از دوده آں شمع نعتی راست کرد و نگه  
 ز بهر دلائل آسمان و نقطه گیتی  
 ندارد بر درش آں قدر بهر کجای گردون  
 چگونه عنکبوتی را بر زم اقبال غفائی  
 الا ای بلبل ما ذلغ و ما زاغی چو تو بلبل

همی کرد آتشی تیرے زبے سوزنده دلدار  
 ز دود آه لرزاں تر ندیدم هیچ غمخواری  
 بهم بر میزدم آتش برون محبت هم باری  
 که در می آمدم بی موجبی در چشم اغیاری  
 نه از تب هست آسیبی نه از بهر لرزه آزاری  
 بازوی دلم از رشته جان بسته طوماری  
 شغای هر تنی زانده عصیاں گشته بیماری  
 شکر زان خانه ازنی ساخت بهر مشک زاری  
 بقلبی نیز نتانده کسے در هیچ بازاری  
 محاسن جمع گشته با چنان فرخنده دیداری  
 چو نابینا که ناگه گم کند ره در شب تاری  
 که اواز شمع نوری تا کماں پر کرده انواری  
 ز روی تخم تقدیرش آساکه گشته دشواری  
 ازل از لای لولا کش بگفتن داد پرکاری  
 که میکس عنکبوتی پرده بندد بر درغاری  
 که بهر یک گس ده حله می باقد بهر تازی  
 بدینا کی نظر دارد چو زغال سوی مرداری

دریں بتاں چه نیکو تر ز افشاں کردنی چون گل  
 ولیکن بر فلک بر شد و خست مردمی رهبر  
 کرمیاں در گل و زخون شاں گل بسته و صحرا  
 زمانه هر که از باغ کرم پیروں دهد بوئے  
 فسون دوستی امروز در گوشش کسی خواند  
 گر چه پیوسته ز ابروی کسی بر آب نکشاید  
 نهی دوران حشت کاهل دین و در غم دنیا  
 گر دهمی همچو در چیده در سلک صفا و نیکه  
 دگر قومی ز گوهر کرده دعوی و چو در بینی  
 پدیدار آفتاب هر یک دوزخ و حرص و خواها  
 کسی را آفتاب زر بگری تافت بر رویش  
 تریز و نیست گرد و نرا زین سنگ از انویر  
 اگر سنگت دهد از بهر زر بگزارد بے سنگی  
 مرا ہیں کاں تر از و دید چون باگوهر تمکین  
 چون سنگم داشت در سختی چو زرد کوره آتش  
 دریں موسم که سنگی گشت آن ماند در لرزه  
 چو در برج کماں شد خور ز تاپ آفتاب غم

که بلبل و اسنانے بر زند در هر سخن زاری  
 که از سنگ لیثمانش نه برگی ماندنی باری  
 که بر هر سبزه می ریزد بهرب چند دیناری  
 زخون آورد دلاله ماند بر هر روی کساری  
 که بر ماران ز زینش نگهبانست مساری  
 که اوداه جاگره بر لب به بند و تشکر واری  
 نه انکار سیت در عصیان نه در اسلام اقراری  
 بروں سو گونه صفوت و رن سو بسته زبانی  
 دل از سوراخ بیجا ده تنگی بسته بسیاری  
 که تراشند رنگ آفتاب از روی دیواری  
 اگر بی پوست رو باشد نیاید کرد انکاری  
 یکے رنگ می سنجد یکے راز بر بخرواری  
 که مردی زرد بی سنگ را ننهند مقداری  
 زرناداده بر بست سنگم بوالعجب کاری  
 بلرزانید چون برگ رزم از یاد تیماری  
 برآپ خود نماذ از لرزه سنگ جان من باری  
 مرا بر خن ز آتش گشت بالای کماں داری

نورده چشم مرا از سرمه انظر اليك  
 چو لقای خویش بنمای لقوم عابدین  
 یارب اریسپاره خسرو ادریس توحید تو  
 در سخن رفته است لغوی انت خیر العاقبتین

لا مکان بگذشت و اینک میرود بالا بهتر

نور این نعت از برای پاپیوس مصطفی

(بحر هج مثنی سالم وزن او مفاعیلین بار)

و قار نیست در آئینه عالم نموداری  
 که از آسب هر تردمی بست زنگاری  
 نه بینم صیقلی صدق تا ز آئینه نروداید  
 که رخسار سلامت را پدید آید نموداری  
 ولیکن صورت از آئینه چون بر تافت بنیند  
 نگر صورت که ندهد آئینه از صورت آثاری  
 درین عهد از کسی کاین نیکویی بود صورت  
 نگو صورت کسی بنیش نه مردم روی سگاری  
 دَمِ سگ گیرم دگوش و قار اعلقه سازم  
 که کم در حلقه مردم چو سگ بدم فاداری  
 سخن با خوشی گویم نه با هنر و فاخوی  
 که در ویرانی عالم ز مردم نیست دیاری  
 نصیحت کردن مردم بنام مردم بدان ماند  
 که بر آب و واه صورت نگار و صورت نگاری  
 من از بهر نصیحت جان دهم بارے که مینوشم  
 تو هم بنوش بدنو دگرت دل میدهباری  
 جهان با نصیحت پر حشرت رو هم بنره و هم گل  
 گوی زو باد بر دست آید و که گاه گلزاری  
 چو در باغ آمدی بشنو قریب عندلیبان  
 که گل معشوق بد عهد است پیش نیست باری  
 نه بینی غنچه را با دصبا سر میکند هر دم  
 بزخم سیر زش زانکه که دل بست بخاری



گرز دست صالح آید یک عمل پادشاه  
 نصرت و خیرست ای مومن ترا روزی از ناک  
 مومن اطاعت کند بیشک ولی حق شود  
 از خدا ترس و ترس از مکر شیطان لے ولی  
 از امانت دار قال الله شود قال الرسول  
 لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا اِنْ تَرَاءَوْا  
 اِیَّیْهِمْ لَیْسَ لَیْسَ لَیْسَ لَیْسَ لَیْسَ لَیْسَ لَیْسَ  
 هر چه خواهی آن کنی گفتن که آرد کاه کن  
 تنهایی پشت ساز ایدیه از نارا الله هست  
 و آنکه او سرشته انی اخاف الله گرفت  
 تا بتخریر آورد آزادی هر بنده  
 مسلم سیم الهی تا مسلمان عمل  
 هیچ نکشاید ز درهای دگر در آن تست  
 گر جهانی پر گناه ماست عفو بیش از آنست  
 خواه ازین بیچاره طاعت آید و خواهی گنه  
 یک نظر در کار این مسکین کن ای ناقد بصیر  
 رهبرم لا تقنطوا من رحمة الله کن من

ده نعم بخشد ز بخشش نعم اجر العالمین  
 ناصر خیرست دیگر و هو خیر الناصرین  
 چون خداوندش حق بخشد ولی المؤمنین  
 خوانده آخرگی و الله خیر الماکرین  
 زرق کم کن گاه است این روز کید الحین  
 هر چه بدی بر او ده لا یحب المسرین  
 ماهمه میزند ایم و انت خیر الوارثین  
 هر کجا اقتدیر تو گوید که کنا فاعلین  
 آنکه آیات ترا دیدند و عنها غافلین  
 و ادیش نور هدی از سبک کاه مهتدین  
 کاتب اعمال شان کردی کراما کاتبین  
 که تو ما مسلم مخاطب ان کنتم مسلمین  
 ربنا افتح بیننا و انت خیر الفاحین  
 بیش ازین گفتن نمی آرم که کنا خاطبین  
 گر عنایت از تو باشد ذلک الفوز المبین  
 چون کشانی چشم رحمت سوی قوم محجربین  
 بر سبیل مفسد انهم کم سبیل المفسدین

من غلامِ روی ایشانم که او بر رویِ شان  
 نورِ امتیازِ کسبِ الحکیمین داد از رسل  
 انبیاء را ازید الله خطبہ دولت نوشت  
 آنکه از نور بگذارد بی آمد از درست  
 را انداز یک چوب موسی سحر و فرعون را  
 عالمی را زنده کرد و از مصطفیٰ چوں شرع را  
 واسطے بر قومے کربت را سجدہ بی حجت کنند  
 ناسخ گویاں که بر مے افترا کرده اند  
 تا بر آرد و دوز اهل شرک و فرج بر فروخت  
 آتش از خشمش سخن گویاں با و از بلبند  
 قہر و مملو کند اے اہل کفر اں قوم را  
 ہر کہرا غافل کند فردا کہ حکمش کے شود  
 کافراں چوں زر در گردند از بیش روز حشر  
 ہر کہرا شد گشت دنیا پختہ و دیں خام ماند  
 ظالمی کو دست از جہل ملہین او بداشت  
 ہر کہرا آہست از حسن عمل احسان او  
 باز چوں بگشاید او از روضہ جنت درمی

خالی میں نہاد و اندر ملک کا تو اکابرِ دین  
 اہلِ ظلمت اکہ می گفتند گناہ مشرکین  
 جز خبر از دفترِ کلا جعَلنا صالحین  
 چوں عنایت یافت گوید کلا حبیبِ اہلِ ذلیل  
 کہ کسی گفتند از رسلِ فی الملک ائینِ حاشرین  
 زنده کرد او چوں فرود آمد با و روح الامین  
 بارسل گویند ائینا بسلطانِ مبین  
 ہم سزا بیند از شمشیرِ نبی المفسرین  
 ہمیں ہم کانونِ دوزخ جملہ کا تو اکافرین  
 ہرزہ گویاں زباں آرای عتہا غافلین  
 خانہ با خانہ درک را جملہ منکم جمعین  
 آگہی دادند امروزش از اں کیدِ ستیزین  
 ہچو کا فر و زردشان بینی تشرُّ الناطقین  
 دانہ دادش از جعَلناکم حصیداً خافین  
 در پیرہ دوزخ بماند پس متوٰی الظالمین  
 جلوہ گردشِ نخت بر نختِ یحییٰ المحسنین  
 حور و غلمان باشند ایشان را با صحابہ الامین

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ابتدا شد چون کتاب من بتوحید خدا  
هست اُمیدم که بخشد اینم تو هر خدا

(بجز در ملثمن مقصور و وزن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن)

|  |   |
|--|---|
| آنکه بخشیده است از قرآن هُدًی لِّلْمُتَّقِينَ      | حمد را نم بر زبان لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ |
| یک رقم از خط حکمش وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ      | از سفیدی و سیاهی گیر تا لوح و قلم             |
| شیر خالص میرساند لَذَّةٌ لِلشَّارِبِينَ            | رحمتش من مهربان چون مادری که ز قش و دم        |
| قسمت روزی بهر و الله خَيْرُ الرَّازِقِينَ          | شکر اگر گویم و گرنه ما که ایان از غیب         |
| از نوالش خور و حلوا را سِجْرَتِی السَّاکِرِينَ     | و آنکه از قد شکر تم کرد شیرین کام خویش        |
| هرگز لَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ | هیچ چیز از نیک و بد پیدا نگردد و در جهان      |
| آن نگار و صورت نقاش مِنْ مَّاءٍ مَّهِينٍ           | دیده نقاش را که ز خون و دل صوت کند            |

و شجرہ باران ابدال دہر نامی نماندے ماہ بہمن در ابر نہاں شدے و کمانِ رستم از بلندی  
 پیر خیزیدے و اگر جو اہر سچ گنج را نظامی در ساکن نظم نیاوردے در نطق اسکندری  
 در قعر چاہ مکنون ماندے و تاجے کہ بہرام از دہان شیر سیروں آورد در شکم گور بد فون گشتے بہت  
 اسے سخن جاوید زری کاتب حیات و ز تو ہر کہ یک قطرہ باید زندہ ماند جاوداں

ممد و حاں را واجب ست کہ تا زندہ باشد مردہ مادحاں باشند چوں زندہ کردہ  
 دم سحی ایشاند از یثاں نامے ماند نظم

افسوس کہ زندگاں بمرند باقی قدرے فسر دگانند  
 ہر چند کہ زندہ می نمایند چوں بے خبرند مردگانند  
 در دنیا کہ ملے دو تاں در زمانے موجود گشتیم کہ وجود معدوم گشت و شجرہ سخن را کہ  
 تیر کندہ نمی خوردیں روز بدترین عیب مردم سخن ست کہ بہترین ہنر مردم ست بہت  
 آرمے آرمے عزت گفتار نزد مردم گاورانہ و خرد زان خوا شد نزد سخن  
 امروزان درست کسے دارد کہ زبان درست ندارد و بالاتر کسے نشند کہ شن را سین گید بہت  
 بایں ہمین خوشم یک لفظ درست گردان درست نیست گو کمتر گیر

ایں خردہ نادرست کہ از گروہ قلم بسودا بیرون دادہ شد التماس آنکہ چوں صرافان سخن و باقدان  
 معانی دریں سیم یاہ بنظر سرہ نگاہ کنند مرہ قلب مراد نکند و بجزئیہ قبول در کشد نظم

خداوند قبولِ خویش کن بار  
 ز چشم ناقبولانش نگہدار

در ملک انشاکشده بیشتر صنعتهاے متقدمان را برپیل عاریت نموده اند مگر استاد عالم فضل الدین  
 بدیل خاقانی که در ترجیحات نگاه داشت یک قافیه در هر خانه وضعیست ملک او و کم آن چنان  
 اتفاق افتد شعرا را برین نمونه برآورد و بعد از و پیچ صاحب سخن را این قوت قدرت بود  
 که این صناعت را متابعت کند مگر بنده خسرو که بعضی اشعار خود را هم بر طرز استاد خاقانی  
 نام شعرا در شایع ابیات رانده است و هم در شعر آن را نام عنوان سرنامه معانی گردانید  
 ولیکن بنده این قدر تصرف زیادت دارد که نام شعرا در آخر همان شعر در بیتیه درج  
 کرده است تا این شعرا بدان نام خوانند اگر در دیوان رقم سرخی بر سر سواد شعری نقش  
 نکنند آن نام محو نگردد **بیت**

نکو تر چیزے اندر شعر نام است که ماند زنده زین نقش سیاہی

تن خسرو بمیرد این یقین است دل خسرو نمیرد پیچ گاہی

ز نام شعر که بر مردم ماند بدترین چیز است و بهترین چیز آنکه در شعرها از نام مردم ست فرو نماند  
 درین کار نیز اندر برآے برآمدن نام ست که چون جوهر سخنور در خاک گم نشود چنان که ص

در خاک بجوئی و نیابی مارا

ازین شعر که چشمه آب حیات است زنده جاوید گردد و بسایه نامان صاحب خاتم که بشمار انگشت نیاید  
 درشت خاک فرو شدند که هیچ جائے بر نیامد مگر در حمایت دولت بادشاهان سخن زنده ماندند  
 و با تحت نشینان در زیر زمین خفته که تا صبح قیامت بیدار نه شدند مگر از خلط قلم شعر بیدار  
 شدند و پیش نختند اگر بهار شاهنامه را فردوسی پیار است گل ضحاک تا صبح یوم انشور خندید

درج تخلص چنین شاه کشور کشای یاسرور زمان یا صفر روزگار آورده نژده است مگر ہم  
در بیت که خطاب نام ممدوح خواہر بود و ایس بیتے ست کہ بعد از بیت تخلص آید و ایس  
چنین در نطع نوع بغایت غریب و عجیب افتاده است ایس ضعیف قوت آن نداشت  
کہ جملہ تخلصہائے اشعار خود را بدین صنعت بیاراید اما دل آن داشت دانائے من  
کہ دانستہ باش کہ ع

ہر کے را دریں سخن باشد

اما دانایاں دانند کہ زبان ہم بریں تخلص پیش کا مگار نبود در خلاصہائے دیگر  
گزرے می نداشت بدین سنت استادان را بیشترے رعایت کردہ شد کہ ہر تخلص را ہنرے  
دیگرست از ان خویش را جائے بجائے مراعت نمودہ آمد تا مرعی ماند متابعت ایشان نظم  
گرچہ گفت استادان پیروی کردم بل یک بہر جان خود را نیز چیزے کردہ ام  
و نزدیک بیش دور بینان وضع صنعت از تصنیف کتاب چوں پسندیدہ بود دیگران متابع آن  
شوند ہر آئمہ او متبوع باشد در مذہب بخوری ای محل اجتہاد ست زیرا کہ ہر کرا حسن طبعیے بنا  
دیوانے یا کتابے از انشائے خویش تواند کہ بدانایاں نماید اما دانایاں دانند کہ نمودار  
وضع صنعت ہر دانائے نداند نمود نظم

چراغ وضع حکیمت و ہستیاں روشن کہ ہر چہ وضع حکیمت متقیم بود

اگر فروزش آن بر کنیز تو سہل ست تو خود بگوی کینزت چوں آن حکیم بود

و در چندین سفینہ استادان متبحر کہ ہر کیے دریائے بودہ است بگزشتہ ام و صد ہزاران کوثر لالا

کہ دران کتاب مکتوب است و بعد در حمله ابیات سلسلہ ہم ازیں باب خواہد بود کہ در آنست  
مقصود ازیں یاد کرد آنست کہ چنانکہ در تحفۃ الصغریٰ وضع نورثہ است دریں دیوان  
نیز طریقہ غریب و آئندہ آمدہ است کہ پیش ازیں ہیچ مبصرے را نظیر آن در نظر نیاید

نظم  
نمایہ یکی نزدیکش ہیچ مینا

چو من باریک پس بودم بدیدم

و آن تخلص ست حال موقوف کہ مشاطہ تہذیبہ بر آن مادہ لطف موقوف داشتہ بود تا  
کہ استاد فحلم آنرا حال گردانیدم صنعت حال موقوف زاد جملہا کہ از افسون گری قلم  
خلاص یافتہ است این قلم تخلص است بیت

اکنوں کہ آب دیدہ بلا گشت مر مرا چشم مرا کہ باز خرد از بلائے آب  
دریائے کرم شرف الدولہ فتح ملک لے آنکہ ریزی از سخن جان فزائے آب

نظم

ہنوز تا چہ کند غمرہ ہائے نیزہ ورت اگر ز لطف بریں بندہ مہرباں نبود

ستودہ نصرت دنیا محمد سلطان کہ جز بدولت از محبت نشان نبود

نظم

بخاک افتادہ ام بر آستان حضرت جاناں کہے باشد کہ اس افتادہ را از خاک پر دار

جہان عدل فخر الدین کہ عدل ہیچوئے او بجوئے خویش بر بستہ گوئے شیر نہ دار

دریں تخلص چنان کہ رسم شعرا سے اول ست و را آخر نسبت درست

انوات آنرا سپرده اخوة با عصمتی تمام نگاه داشته بودند هر یک را بر من جلوہ کردند  
 تا من آن محذرات را از کاغذ و قلم در لباس حریر و قصب بیارم و در عقد تحریر آورم  
 اگر چه بفضل حل خواهد شد این قدر آوردم بعد از این چه زاید بیت

مؤید ہمہ زادگانِ خاطر من

کہ کلاب من نباتِ کعبے شان پرورد

خلاصہ این بر ربط را کشادہ ترے بر بست کنم و این آیتے ست کہ با شارت اچھا  
 اچھا ہم اللہ سوادات ست کہ از بیت تا غایت بست و چار سال در آتش رنج بماند  
 و قلم آسودہ آن آسودہ را ربط دادم و از ان اشعارت مجموعے ساختم چون این ہمہ  
 زبدۂ لطائف حیات بود بر مثال سواد جوانی و وسط زندگانی نبجے کا مرانی نام این  
 فتح نامہ فرخ صفات و وسط الحیات کردہ شد تا خواندگانش بدیں نام خوانند نظم  
 چو میان زندگانی ہمہ این سخن کہ را ندیم  
 خوش خرم ست از انش و وسط الحیاہ خواندیم

ہر بیتے کہ از و بکاوند در زیر آں گنج پنهان شدہ پیدا شود و ہر مصرعے کہ از و بکشاید  
 درون آں بحر ناپید اگر دہ بیت

پیدا ست ز ہر قطرۂ کلم پیدا ست ہر چند کہ دریائے غن ناپید است  
 در دیباچہ تحفۃ الصغری ذکر کردہ شدہ است کہ بر سر ہر شعرے در صفت شعریت  
 بہت افتادہ از ان جملہ ابیات شعرے تمام محبوب می خیزد و این خاص وضع من ست



در آید این شرابم بر در آب  
چو شارب گشت موها بر سر آب

بعد از آن برادر نوخیزان عصر شاد سخن را چاشنی رونده و خبث قلم را روش آئیده و مرجان معانی کلید زنده  
و مرجان الفاظ را پختنی خنده بر آنکس گاه غزل روان و ترچوں آب حیات بلکه از  
آب حیات روان تر از سواد بیرون می رختم و جان استادان گزشته را زنده  
می گردانیدم و گاه قطعه از شیخ زبان بر معاصران بد زندگانی سخن را بریں سرزنش  
می گشتم که بلیت

طرفه آبے ست دریں چشمه حیواں که ازو

دوست شد زنده جاوید و بداندیش ببرد

و پیوسته هم بریں آب جدول سفینها با هر چم و روئے آشنائی میدادم و در  
بحر رویت آشنا باز گویند می کردم تا بجائے رسانیدم که بچکس را در سخن نبود و بچکس  
بسخن اگر چه جمله کتاب عالم محرره بر و اجتهائے من شده بودند با این همه نمی خواستم که  
این حشو را جمع کنم یا دیوانے سازم یا دفترے پر دارم از برائے آن که نظم سخن  
اگر چه نیکو بود که خواندن و لیکن بر نشستن نیکو تر باید بلیت  
بقصر شاه لالی شارب پائے بود

وے ذخیره گنجینه گوهرے باید

حاصل بعضی از اینهاے خفیس و اخوان انس بنات ابیات و اہمات قصاید من

موسے شگافد و دو کند و این نوع خاصه طریق منطق این منطبق ست که ذومنین می انگیزم  
 در هر معنی من که چون موسے باریک ست بشگافد و شود یعنی باریک در نظر آید بیت  
 یکے معنی چون دویم که بشگافد و دو مو گردد  
 جو انم من دے این طرفه کا و لا در دو مو انا

مرا اگر چه سوداے جوانی در سرست لیکن ازیں روے که میان نخچنگان اشعار  
 دو موسے شده ام یعنی اشعار من که در خط مو بموسے محاسن ست یگان یگان بخته  
 می شود ع

تا بداند نخچنگان کا ہلم  
 و بریدن من ہمہ از محاسن اشعار ست۔ آرے ریش المکرع حاکم سیدہ  
 با آن کہ کار اشعار ہمہ تعلق بنرخ دارد مہذا کلاک تراشیدہ من کہ دوزبان  
 چون دندانائے شانہ است بہنگائے کہ جدش می کنم ہمبراں تراشیدہ صد ہزار  
 طرہ مسلسل برمی بافت لطم

بنات دلم را قلم شانہ کرد  
 نکو می کند کلمو اشانہا

ہنوزم آغاز خط بود کہ نقش بندان تقدیر سواد باریکمائے اشعار در  
 بنا گوش من دویدند و تکلفات عارضی را از بلغہ بلاغت خط در کشیدم و آنکہ در زیر  
 نمود از زرخ بود مو بموسے محاسن پوشیدم بیت

در جوانی سخن جوان باشد  
سخن پیر ناتوان باشد

این سخن بلند که بالا رفته است نه هم در شعر توان گفت و این قدر را بجهت که در د  
فرومانده است نه هم در نظم توان سفت بلکه در کار فتویٰ علی العموم راجح و جاری است  
و علی الخصوص در جمیع علوم ساری است قطعه

خوبی تا کو دک است از چه بود باین نظر هم خطای افتدش تا با تجارب یا نیست  
و نه در پیری تجارب هتیش از غایت بر تو تجربه کے سود دارد و اگر بصر در کار نیست  
در بهاراں گل توان از بوستان چین مگر در در ادب و آنه میجوید کسے ہشیار نیست  
و در جمہور امور وسط پسندیدہ است چنانکہ واسطہ عقل موجودات می گویند  
کہ خیر الامور اوسطها و ازہ عین علم باید نگریست کہ منزلت وسط تا چہ جائے بود  
جائیکہ امر مطلق در جمہ صلوٰت بریں جملہ می فرماید حَافِظُوا عَلٰی الصَّلٰوٰتِ وَالصَّلٰوٰۃِ  
الْوُسْطٰی و جماعت سنت سنۃ محمدی را کہ خیر الامم است بدیں صفت موصوف گردانید  
وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ اُمَّةً وَّسَطًا و در اطعام کہ انعم الانعام است بریں  
نوع گردانند من اوسط ما تطعمون اہلیکم - قطعہ

گر نخواهی کہ راست آید کار راست پری زمین میانہ نکوست  
تو ہم از نقش کار صورت کن کافِ راست در میانہ اوست  
و باریک بیناں کہ در ایام جوانی کہ وسط زندگانی است بگل تیر شکل در شب سود

معنی بدیع بخواب نتواند دید مثنوی ۵

چون ز انگیزش بماند طبع پیر

گر کند ترکیب نظم زو گیر

گرچه نشرے نظم کردن کار نیست

در طلب کن بجز را مقدار نیست

نظم کز معنی نشانے نبودش

صورتے باشد کہ جانے نبودش

معنی نو بہ کہ باشد در سخن

لفظ خود نو نیست کس را جز سخن

از نو انگیزی در برابر خاست نام

ورنہ بسیارند ارباب کلام

و ہر گاہے کہ خازن حفظ از محضاتان تخیل نقد ہائے سرہ ایشان را بر ماندہ پر دل و

صندوق سینہ اگرچہ بہمہ ابواب بر بستہ اے بے شمار دارد از وے چہ بر بند و ہر وقت

کہ گنجینہ آں لفظ معاملان تامل عقد ہائے نادرہ معنی بکشاید کلید زبان در کلید آں

زنج اگرچہ بہمہ اسباب دندانہائے بسیار دارد از وے چہ کشاید قلم

تا چشمہ آب نارد و لواز کجا شود پُر

تا ابر قطرہ نہ بہر کجا شود دُر

القصہ مراد ازین عبارت و مقصود ازین استعارت آنکہ در اداتل شباب قوت

انگیزتہ نوادر بگایت غالب بود و احکام استحکام بر بست حکم باشد و آثار آثار

بدائع نیک بود خلاصہ چندیں نیست کہ صاحب سخن در پیری بر بند و انگیزتہ نتواند

در کودکی انگیزد و بر بستن نتواند اما زمان وسط حیات است کہ ہم تصنیف بمشابتے

زاید کہ شائع توان کرد و ہم ترکیب بمشابتے آلاید کہ آنرا شائع توان خواند بمبت

بسا کساں کہ سخن گفت در زمانہ وقت  
چو خام بود سخن پختہ رانند منظور  
نبودے شاعر الا ہمہ بنی آدم  
اگر شدے سخن حبلہ مردماں مشہور

حقیقت ست کہ چوں نویر آمدہ ست۔ دریں فرد شود و خواہد کہ دُر نوادر بر روی آب  
آرد اگر چه نو گوہرے چیدہ از غیر اوزان و جو جو زرے بنجیدہ از کان ارکان نوازندگی  
بر کشد اما ضابطہ حل و عقد معانی تالک نداند کہ دور رابطہ ضبط قبض و بسط معانی را تاسک  
نوتواند نمود و عقد نظم را بر بطے کشادہ و سبک سوز را کشادے بر بستہ نیار د آورد کہ  
عاقبت شطہ زلالتش از زلے خالی باشد و بضرورت خط خیالش از خلے نباشد بلیت  
کودک از پیر آسماں باشد

ملک دریا ۱۲

ہنر شش تیر کودکاں باشد

و چوں شاہیہ در معمورہ عمر در آید و سواد او زمانہ عمر بہ بیاض رسد اگر چه مدارج ارکان  
ترکیب بزینت متانت مزین گشتہ و بہنگام انشعاب و انبعاث انشا و کثرت عمل قلت خلل  
باشد و سرشتن دقیقہاے نیک پختہ شدہ و بنوشتن لطیفہاے سخت پختہ گشتہ اما ہم از آسیب  
شیب کہ زمان و داعی ست چوں داعیہ خاطر دعا گشتہ باشد و سلامت خیر باد کردہ  
و باد ہوس در شاخ حیات در شکستہ و بہار وجود از کمالات خزاں گشتہ و بوستان  
دماغ گل طیبیت پدر و دکر دہ و سر چشمہ آب گل از خاک کاشش اپناشتہ شدہ ہر آئینہ  
آئینہ خیال را تصورے جمیل روئے نماید و تیغ زبان را از حلت طبع جوہر آبدار  
بر سر حرف تیاید و عین عبارت بکنہ انگیزش بلیغ نتواند رسید و دیدہ بصارت صوت

شاخِ جواں کہ میوہ تر پے بہ پے دہد روزے کہ پیر گشت چناں میوہ کے دہد  
 سخن شکرے ست کہ شیر دندان را خایند ندادند و در کبر سن خود نتواں خایند  
 اما چوں جوانان شکر خائے سلک جواہر ایشاں را بے بایستے کہ در رسیدہ باشند و  
 بدیں نعمت بسیار دنداں زدہ باشند ہر آئینہ ایشاں را ایں کاسہ بخت دماغ قلم شود و  
 مغز سخن از استخوان سینہ ایشاں را ایں کاسہ بیرون آید و زباں را چرب گردانیدہ و  
 تا سراپا مائدہ و سال از الوان عمر سی و دو تمام بیرون نیامد زبان ازیں لذت بکام  
 نرسید و بچگی ایں حلوا را حلالت و دریافت سے

تانشد آتش جوانی تیز خام بود ایں آباء شہد آمیز آتش در شہاد  
 دانستگان دانند کہ در زمانہ نادانی از آغاز جوانی کو دکان خوش طبع را سوداے  
 اشعار بسیار در سر سجدہ اما آتش طبعان کہ از نئے قلم و دود انگیزی کنند ہنوز دمدمہ انفا  
 اہل نقائس نیافتہ باشند و اں سودا را بختہ بیرون نتوانند داد و  
 در اں خامی شد و خامت کشد ما اں کہ در اقول

اما چنین کسی کہ پیش از مدت حمل زاید تر کیش در رعایت ضعف بود و قالب او را  
 بقا نتواند بود و بقول قابلہ نرسد سے

در عالم آفتاب آباء شکریم ہر طفل کہ ہشت ماہہ زاید نرسد  
 سخن آنست کہ در زباناں گونیدگان تمساند و سخن بماند و آنچه گفتمہ شد و  
 ناگفتہ ماند ہاں طفل ہشت ماہہ بہت کہ زادن ہاں بود و مردن ہاں نظم

آماج گاہ کا غنم می رسید خطامی کرد و روئے بخاک می نهاد و لکدی خورد گنبد کنای  
می جست ۵  
ان الحسود رخی الی سہامہ

حد و مطمئن و جنتی قرطاسی

شہرے چوں دہلی و کوہے بر کراں و دریائے درمیان ۵

کَانَ بَحْرًا مَحِيْطَةً صَدَفٌ مِنْ دَايِ الْبَحْرِ كَانِ فِيْ صَدَفِيْ

ہرنگے را کہ از و بجنابانی گوہر سخنے بیروں دہد و ہر خاکے را کہ از و بکاوی

چشمہ معنی بیروں تراود ۵

یکے دریا پُر از دَر جہاں تاب نباشد ایسچ دریائے ہریں آب

و در دے بتحران نظم و آشنایان بحر و مہلمان سینہ بعد قطرات باراں در چنیں

دریائے میانِ چندیں غواصان گوہر سختم بر روئے آب آمدے۔ آکرے سر چشمہ حیات

صافی بود و سیلاب شباب تند و طبیعتے از آب رواں تر لا جرم جملہ تر سخنان را درست

از سخن بہت شبہ نیست کہ ہنگام علوم طرائف مصنفات و در اوصاف لطائف مثنیات

در نشاط جوانیت و ایام علوم طرائف مصنفات در اوساط زندگانی ہر آن شباب کہ در شب

شباب آتش طبعش چراغے پر زبانیہ باز نیفر وخت بعد ازاں از دودمان قلم او بر صحائف

روزگار دیدہ روشن نامد و ہر آن درخت تر نار سیدہ کہ از شاخ او در موسم نور روز

برنائی آب لطائف گلے نشگفت پیش از نہال تہا و بر طریق طبقہ فضل و فضیلت او

نمرہ پختہ نرسد ۵

بنائے بالذات تکز می نمودند و در آن وقت نمودار خیالات در آئینه باریک بینان نو  
 شده بود و طبیعتاً صافی و شای نیز بتصور آن روا آورده و مردمان سوادات  
 سپاهانی در چشم می کشیدند - بنده نیز بر حکم تیغ آزادگان آن سکه را خریداری می کرد و  
 آن سعادت را مشتری شد و یگان چارگانی را بطراز سپاهانی با صاحب کمال می نمودم  
 و از انم جامے حاصل می آمد و در آن هنگام مولانا مفتی الانام مقصد الایام صدر الشریعہ  
 معشر الدین غفرنی در منہ حیات بود و او با کمال علم و جمال فضل در چارگانی خیال یگانہ و  
 در آن طرز در زمان و مکان مستثنی روز بروز بطریق استفادت بسابقہ آن سبقت  
 جستم تا بدین سبقت از فوائد ایشان بدست آورم و این رباعی کہ بیت القصیدہ است نو  
 گفته بودم بیت ۵

در خندہ چو چشم مست تواناز کند از روی تو گل رختن آغاز کند  
 حالی بر طبق نوازش عرضه کردم در مذاقش بغایت نمود و در تحسین بزبان شیریں  
 شکر ریز گرد آن چاشنی بجلالت تمام در کلام جان من ریخت ۵  
 اِنِّیْ شَکَرْتُ اللّٰهَ عَلٰی مُقَابِلِ اِلٰی اَکْخَا ضَلَّ مِثْلَ الَّذِیْ حَلَّوْا

ہر خلق کہ بعد ازین مست حاصل سواد کاتب می زاد قرۃ العین مبقران می گشت و  
 در انوہ اہل مقال کامیاب می شد و اہل طرب چنگ در آن زدند و پیران چنگ لہشت  
 حال می آوردند - الغرض در بساط گاہ من صنف فقد استمدف خود را بر جا  
 نہادہ بودم و از اصحاب کلک ہر تیز فنی کہ می خواست بر من زخم آرد چوں در



شرح شیخ خود نیدانم ہر دم شیخ را در قلب خویش فرو بالائی بنیم پیچ گرامی با آں  
 آیت رحمت با زنی ماند زہے نظامی کہ خسرو نظامی از نام او شد و پر پنج گنج نبی الاسلام  
 عیسیٰ بنحسب از ارشاد آں رشید رسید کہ اگر من کہین را پر تو دولت نظامی نبودے زیانم  
 یکید مخزن نہ شرے اگر جزو جزوہ بلد من بچشاید برست ہر قطعہ بحمد آں ممدوح محمد نام  
 یارب آں معنی کہ در کام محمد رخصتی  
 جرئت بر من چکاں پئے از آں بر من رسل

## آثار و سیاحہ

احوال النواح ایں عزیز و آثار ایں در زیارے ایں صفحہ فصاحت و بیان  
 آیت رویت صحیفہ حصافت کہ بہ تہذیب غرائب تہذیب و تہذیب رفائے تہذیب  
 سامع ارباب کلام و مجامع اصحاب کمال بریں جملہ فی رسالہ کہ چوں عین عمر از پانزد  
 طر بہ بیت حدقہ حراقت را بصرے نور افزاے حاصل و مقلدہ مقاتلہ را نظرے دور نا  
 اصل گشت و بخواب بندی پر خماران غزل سحر ساز و چشم بندی سخن چشم باز شد مردم  
 یقماے کہ از گردش آسایے سنگ گرداں تا پنچہ و تا پنچہ در میزان طبیعت من وزن  
 یافت بچہر سینہ می بنجم و از نئے دو و اندو و خامہ پنچہ بیروں می و او دم چہاں کہ  
 شنی گیران ماندہ آں تو اما کئے دل را بدندان خرد تناول می فرمودند و بر باعی  
 بی گزیدند و آئینہ معنوی را ازین دندان فکر تثنائے می گفتند و آئینہ تنوی را

وَيُجِبُونَ رَابِعَهُمْ وَجْهَهُ يَوْمَئِذٍ نَاصِرَةٌ رُشَّاسٌ كَرْدَانِيدِ رِبْطُ سَوَادٍ وَبِأَيِّ  
 لَيْلٍ وَنَهَارٍ حَكَمْتَ مَرْبُوطٌ كَرْدٌ تَوَجَّحَ اللَّيْلُ فِي النَّهَارِ وَتَوَجَّحَ النَّهَارُ فِي اللَّيْلِ  
 حَلٌّ وَعَقْدٌ جَمُورٌ أُمُورٌ بِكُتُبٍ صَادِقَةٍ رِسلٍ رَامُوطٌ كَرْدَانِيدِهِ وَأَيُّهُمْ أَلِكْتَابُ وَالْحَكْمُ  
 وَالنَّبُوءَةُ خصوصاً رسولِ امینِ اُمّی را هایتِ نامه ذلِكَ أَلِكْتَابُ لَا دَيْبَ فِيهِ  
 بِرُكْفِ كَفَايَتِ نَهَادَا كَمُ شَدَّ كَانِ بَادِيَهُ بِعَنْ خَلِّ عَنْ سَيِّلِهِ رَابِطٌ مُسْتَقِيمٌ وَإِنَّ هَذَا  
 صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ رَاهِ رَاسِتِ نَمَائِدِ

شکر او گویم که کرد اول مراستی عطا و انگیم نبود راهِ مستقیم مصطفی  
 ز به واسطه حیاتِ عالم و عالمیان که رابطه ذاتِ آدم و آدمیان است و نه  
 آفتاب و السماء ذاتِ البروج و ماه طه که از رخسار نیز او روشن شده و  
 هُوَ بِالْأَفْقِ الْأَعْلَى و مشارق الانوار از جهه او نور گرفت - مصرع  
 دروغ بود و برا و آنکه آن دروغ نیا

برمین زبان فال گویش می گفتند زیرا که فال ابجد قرعه باشند قوای قرآن آن  
 پاک گوهری که زبانش از حکایت و براق تیزی او بود اگر حد که هر می شناسی گوهری است  
 وَمَا هُوَ بِقَوْلِ كَاهِنٍ قَلِيلًا مَّا تَذَكَّرُونَ هر کنده دوزخ که با او زبانِ شتعال  
 بیرون کشیده جز سوختگی و تب هیچ در دست نیامد تَبَّتْ يَدَايِي لَهَبٍ وَتَبَّ ط

و شمش را خانه باید سوختن تا دوستان

خوش کنند از بیت سوزانش درونِ خویش را

بیت

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ط

وَبِالْأَسْتَعِينُ

## دیباچہ مصنف

حمدے کہ از میان جاں برآید و نشائے کہ از واسطه دل گرہ کشاید حکیم حاکم را عَظمت  
کَلِمَةٍ و عَمَّتْ نِعْمَةٌ کہ بقلم حکمتش در صحائف وسط حیات و قرائت اشعار را گماشت فَقَبَّارُكَ اللَّهُ  
أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ داشت ابداءے کہ نہ بحر سریع را محیط کرد تا زبده لطیفه بر روی  
آب آید قطره از عین علم او و مَا أَوْتِیْتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا و انشائے کہ بجا طبع  
بیض را مرکب کند تا چندین معانی غریب متولد شود قطعه ایست از دفر فضل و الله  
ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ و گدایان و الله الْغَنِيُّ و أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ را بمخاطبه  
وَأَسْأَلُكُمْ مَا لَمْ يُوْتِ أَحَدٌ مِّنَ الْعَالَمِينَ ط بزرگی داد خایان یَحْبِبُهُمْ

صحبتِ اہل اللہ۔

بغیرِ غلّہ دل زمانے نظرے باہر دئے بہ ازاں کہ چتر شاہی ہمہ عمر ماؤ ہوئے  
 یہ شعر جتنا مجاز پر حاوی ہے اس سے زیادہ حقیقت پر ناطق ہے۔ مولانا رومی خوب فرماتے ہیں کہ  
 ”یک زمانہ صحبت با اولیا بہتر از صد سالہ طاعت بے ریا“  
 لیکن امیر کے شعر میں مجاز و حقیقت کے اجتماع نے شعر کو مجمع البحرین بنا دیا ہے۔  
 ترجیحِ عشق حقیقی بر مجازی۔

نہایت باجواناں بچپن شدن ولیکن ہوسِ جالِ باناں زرد و بزرگ و بوئے  
 حسنِ محبوب اور اس پر رشک۔  
 بخدا کہ رشکِ آید بخش ز چشم خود ہم کہ نظر دینِ باشد بچپاں لطیف روئے

حضرت ابو علی شاہ قلندر نے اس مضمون کو اس طرح بانڈھا ہے کہ  
 ”غیرت از چشم برم روئے تو دیدن ہم گوش را نیز حدیث تو شنیدن نہ ہم“  
 رنجیت میں مرزا غالب وجد کرتے ہوئے یوں فرماتے ہیں کہ  
 ”واہ رے قیمت کہ آپ اپنے پہ رنگ آجائے، میں اُسے دیکھوں بھلا یہ مجھ سے دیکھا جائے کہ“  
 میر کے حسنِ غزل پر ہماری (متغیہ) نظر بھی مطربانہ لہجہ میں یہ معذرت کرتی ہے کہ  
 ”کہ نظر در بچ باشد بچپاں لطیف روئے“  
 رَحْمَةُ اللهِ تَعَالٰی

فضل احمد حافظ

{ جنوری ۱۹۲۰ء }

امیر کی غزل میں معاملہ بندی طرفہ آفرینی جدت اسلوب اور اختراع تشبیہ و  
صنائع کے علاوہ ایک وصف خاص ایسا ہے جس کی وجہ سے ان کی غزل خود ان کے بقیہ  
تمام کلام پر فوقیت رکھتی ہے۔ اس وصف کو لفظوں میں ادا کرنا دشوار ہے۔ اس لئے کہ وہ  
اک وجدانی و حالی چیز ہے، قالی نہیں۔ سوز گداز، درد، تصوف، حقائق و اسرار  
جو چاہو نام رکھ لو۔ لیکن حقیقت وہی ہے جو مرزا غالب لکھتے ہیں یعنی ”وہ شاعری  
چیز ہے دگر بہت“

اس چیز کے اکثر نمونے اوپر گزر چکے۔ چند اور ملاحظہ ہوں:  
شورش عشق - دست نہ در سینہ ام تابگری آتے پوشیدہ در خاکسترے

نواب شیفتہ مرحوم خوب فرماتے ہیں ۵  
شاید اسی کا نام محبت ہے شیفتہ اک آگ سی ہے سینہ کے اندر لگی ہوئی  
دل بارگہ سلطانی ہے۔ شہر دل ویراں شد از بیدار تو در چہ ویراں تر شود سلطان توئی  
اسی مضمون کو دوسری جگہ فرماتے ہیں ۵

ہلک ل کردی خراب از تیغ ناز ہم دین و پرانہ سلطانی ہنوز  
مضمون و نفیست فیہ عروجی۔

از گراں جانی من جاں مرغ چون رون جان من نہاں توئی  
تعلیم ترک ماسوا۔

تا نظر گاہ الہی شود منتظر دل زنگ کوین ز آئینہ خاطر برداے

ان کی غزل کا ایک ممتاز وصف محبوب کا سراپا اور وصف نگاری بھی ہے

چند نمونے ملاحظہ ہوں :

مستی چشم - تھار و خواب چشم کا فرش ہیں  
 شکنج و پیش زلف ترش ہیں  
 غمرہ جادو - دل پاکان جانِ پارسایاں  
 ہلک غمرہ بے ساحر ش ہیں  
 قامت - سرو سخن برم کجا تا برش در آئے  
 دست مراد یک زبان رکش در آئے  
 سر و ندیدہ ام پر یک سرو قاش  
 سحر زبان خود دحم تا برش در آئے  
 رفتار - ترکِ بارشکلِ دیگر می رودی  
 بامہ از خوبی برابر می رودی  
 چیت برستی قبائے فتنہ را  
 گوئے از میدانِ شکر می رودی  
 چند گوی در روم در چشم تو  
 دیدہ در راہ است اگر دمی دی  
 شیخ سعدی کے ہاں یہ مضمون یوں ہے ۔  
 دیدہ سعدی و دل ہمراہ تست  
 تانہ پنداری کہ تنہا میسری

وصفِ لبری - دلمبری گوی من لبری ندام  
 بارے زلف بستاں قویذ دلربائی  
 غمرہ خندہ اور گفتگوئے محشوق -

خندہ کن گو پردہ بر جاں می دری  
 غمرہ زن گردنہ درویش میسکنی  
 در غم بہائے من گوی بیمر  
 مرگ را بر بندہ شیریں میسکنی  
 گنیمت بر روئے زردِ خود بخند  
 زعفران را خندہ تفتیس میسکنی

(۲)

لب عارض - ایں توئی یا خواب می بینم      یا لبش آفتاب می بینم  
 در دل خوشیتن خیال لب      نمکے بر کباب می بینم  
 شوخی - از لب بوسہ چوں سوال کنم      کہ نہ راہ صواب می بینم

(۳)

سحر کہ کہ بیدار گردیدہ بودم      صبحی دوسہ بار نوشیدہ بودم  
 تماشائے قدرت -

شدم بباداں بہ بتاں کہ دل را      کنم خوش کہ مخور زویدہ بودم  
 باران گر یہ -

نگار چہ خوش آشنا چہ کردی      در آہ کہ از دیدہ باریدہ بودم  
 مقابلہ چہ چشم معشوق و عاشق -

مراغتنہ بودی وزاں چشم بودی      ترابندہ بودم وزیں دیدہ بودم  
 کبھی کبھی ایک ہی لفظ میں کسی صنعت (ایہام ذو معنین) سے کام لے کر عجیب  
 عجیب نکات پیدا کرتے ہیں۔ مثلاً شعر ذیل میں لفظ زبان کا لطف دیکھو ۵  
 زبان یار من ترکی      و من ترکی نمیدانم      چہ خوش بودے اگر بودے زبانش دردہان من  
 اس شعر میں لفظ گناہ میں غور کرو ۵

نہ کنم نہ عشق تو بہ کہ سرگناہ دارم      چکنم نہی تو انم دل غور گناہ دارم

سحی فنا، عاقبت تار و دیار کردہ ایم جاں را بمن یزید عدم فرد کردہ ایم  
 بیع من یزید نیلام کو کہتے ہیں یعنی راہ طلب میں ہم نے جان دے کر فنا خریدی تھی۔  
 عاشقانہ من انچہ دوش بریں جان مبتلا گفتم ہمہ حکایت اس طرہ دو تا گفتم  
 زمبر اگر سخن گفتم لے فراق کش گناہ کردم و بدر کردم و خطا گفتم  
 فراق کی تکلیف کا اہلوپ اظہار نہایت نادر اور بدیع اختیار کیا ہے یعنی اگر بھولے سے  
 میں نے اپنے آپ کو صابر و صابط کہہ دیا سخت غلطی کی اس بنا پر اے فراق، میری  
 آزمائش نہ کر۔

امیر خسرو کی غزل میں من جملہ اور محاسن کے یہ لفظی خوبی بھی موجود ہے کہ ان کی  
 بحور و وزن تغزل کے مناسب ہیں جس سے غزل کا نشتر اور تیز ہو جاتا ہے جہاں  
 انھوں نے چھوٹی چھوٹی بحر و میں غزل سرائی کی ہر ایک نیا عالم پیدا کر دیا ہے مثلاً:

(۱)

|               |                             |                           |
|---------------|-----------------------------|---------------------------|
| عاشقانہ       | ما کہ در را عشق قدم زدہ ایم | بر خط عافیت رقم زدہ ایم   |
| علو مرتبہ عشق | تا بلو فان عشق غرقہ شویم    | بر سر نہ فلک علم زدہ ایم  |
| ہستی فانی     | چونکہ اندر وجودیت ثبات      | دست در نامہ عدم زدہ ایم   |
|               | ہم چو خسرو ز ہستی لے دوست   | ہستی ہر دو کون کم زدہ ایم |

ہاں کھائی موت فریبِ ہستی  
 ہر خند کہیں کہ ہے، نہیں ہے  
 (غالب)



گدا سمجھ کے وہ چپ تھا مری جو شامت آئی  
(غالب) اٹھا اور اٹھ کے قدم میں نے پاسبان کے لئے

ثمرہ نیت در پزیرے کعبہ چوں مردم براہ  
فناخت و انکسار

گل زباغ وصل نزدیکان بر بند  
من چو سگ از دوز با سنگے خوشتم

شوخی و رندی

توبہ دینہ را می بشکنم  
ساقیا درده شراب روشنم  
ساقیم گر چوں تومہ روئے بود  
توبہ چه بود مہرایاں بشکنم

خونباری عشاق

من خونِ دیدہ نوشتم این ست عشرت من  
آیا چه جائے بادہ بے تو کہ جام خواہم

گرمی عشق

دیوانہ ام من لے دل زان شمع یاد کم  
کاتش زخم جان را ناگہ اگر بسوزم

ذوق عشق

ذوق خود بخودم کنہ غم کثرت ان عشقم  
فضل عرب نداتم کنہ روستائے غورم  
یعنی غوری دہقان کو جس طرح فضل عرب سرکار نہیں اسی طرح عشاق کو عقل کی تلاش نہیں۔

استغراق و محویت

از ہولِ رنجیزم واللہ خبر نباشد  
پیش آید اربناگہ در حشر رستخیزم

(ابر دئے یار) میں نے جا کر مسلمان کر لیں گے۔ نہایت لطیف ہے۔  
عشق ظاہر ہو کر رہتا ہے:

منزلِ محبت کمن پرشیدہ دریاں میکنم مرغ گواہی می دہ ہر چند نہاں می کنم  
علامات سے اصل حالت کا پتہ چل جاتا ہے گویا زبان سے نہ بیان کیا جائے۔

صائب نے یہ مضمون اپنے ہاں اس طرح ادا کیا ہے  
می توان اشت نہاں عشق نہ مردم میکن  
زردی رنگ رخ و خنک لب چہ علاج (صائب)

انکسار سورہ گشت از سجدہ پیشانی بینم چند بر خود تہمت دین مسلمانم  
معرفت بر من نشان جوہ از جام خود نماز نشاں رخت ہستی را بازار پریشانی نسیم  
آخری مصرعہ نہایت بلند ہے۔ ”رخت ہستی را بازار پریشانی نسیم“ سے امیر نے  
دکھلایا ہے۔ بادۂ عرفاں کا صرف ایک گھونٹ تمام دنیا و مافیہا سے زیادہ لذت بخش ہے  
جس سے بے گائے دوام حاصل ہوتا ہے۔

شکایت یار بر خود فلک نامہاں تکیہ بر عمر و جوانی چوں کنم  
عشق و اخلاص غریبی فراق من بے نیازن ز کانی چوں کنم  
تسلیم و رضا خواہم ریزد خواہی زندہ کن بندہ ام من مکرانی چوں کنم  
جو در رہبانان از درت سنگے زدندم نیم شب ملک گماں بردند آں من بودہ ام  
رنجیہ میں مرزا غالب نے اس مضمون کو اس طرح ادا کیا ہے

## مصحفِ رخ

چہ بلاست بارک اللہ رخ تو کراں تحیرِ نچوشی اندامِ ہمہ کس بگفت و گو ہم  
کَلِمَ لکھتے ہیں ۛ نچوشی بہ کَلَم بہ تبسم بہ نگاہ  
میتواں بروہر شیدہ دل آساں از من

انتظارِ بکشتہ کہ ایں سو گزرے کہ بہر رویتِ جگرے دو پارہ دارم نظرے بپا سو ہم  
عاشقانہ کشتی و بنا ز گوئی کہ اجل ہی بردجاں دل تو اگر نہ رنجد مہ من رخ نکو ہم  
”دل تو اگر نہ رنجد“ کے جملہ معترضہ اور ”مہ من“ کی اضافت سے شعر بہت  
بلوغ ہو گیا ہے۔ جملہ معترضہ سے پہلے معذرت کی گئی ہے اس کے بعد ”مہ من“ کے  
”مخاطب سے لذت حاصل کرتے ہوئے محبوب کے قول (اجل ہی بردجاں)  
پر (رخ نکو ہم) کا مفید اضافہ کیا گیا ہے۔ یعنی عاشق کو صرف اجل ہی کشتہ  
نہیں بناتی بلکہ اچھی صورت بھی ناکاموں کا کام تمام کر دیتی ہے۔

سلوکِ وقت آنست کہ مار و بخرابات نہیم چند بزرق وریا نام مناجات نہیم

## شرابِ معرفت

گرویشیم مصلا ز پئے مے بہ از نلکہ رختِ تزویر بازارِ کرامات نہیم

”ایں دفتر بے معنی غرقِ مئے نابِ اولی“ (حافظ)

شوخیِ سایاگر زاہداں میخوار را کافر کنند مابھراپ و ابرویتِ مسلمانش کینم  
زاہدوں پر تعریف کا یہ اسلوب کہ اگر تم میخوار کو کافر کہتے ہو تو ہم اس کو مسجد

یہ مضمون ہیں الفاظ موجود ہیں

رشتہ پیر معانم ز ازل در گزشت  
ماہانیم کہ بودیم ہاں خواہد بود  
سوزِ عشق۔

چکنم گر آبِ حسرت نکم رواں ز مرقاں  
کہ بسینہ ز اقبش دل ہمہ دود و آہ دارم  
چو فرو شدم بطوفان چہ کشتم بآئے دیدہ  
چو گزشت آیم از سر چہ غم کلاہ دارم  
مرزا غالب

رونے سے اور عشق میں بے باک ہو گئے  
وہوئے گئے ہم ایسے کہ بس پاک ہو گئے  
امیر خسرو کے آخری مصرعہ میں ”چہ غم کلاہ دارم“ کی تعبیر اگر ”بس پاک ہو گئے“  
سے کر دی جائے تو بالکل مناسب ہے۔ ”پختہ کار این جنوں را کے حیا زہنجیر پاست“

عرفان سخت بسر و گویم جزت ز باد پریم  
تو درونِ دیدہ دل ز کساں چرات جویم  
بدلِ بیدہ و جاں ہمہ جانفہ ہستی  
چو نہ بنیم آشکارا کلام جات جویم  
تو کہ ہر در تو گم شد مرد تاج بادشاہاں  
چہ خیالِ فاسد ستاں کہ من گرات جویم  
یعنی ادراکِ حقیقتِ محبوبِ حقیقی طاقتِ بشری سے خارج ہے۔

کہ خاصاں دریں فرس رانده اند  
بلا اخصی از تنگ فسرو مانده اند  
(سعدی)

نشر نگاہ اگر آں دہشتم شوخت گرد خضر ببرد  
دگر تہ سج بنید بدو چشم تو کہ او ہم  
”بدو چشم تو“ میں چشم کہ مقسم یہ لانے سے اور زیادہ عظمتِ چشم ثابت ہوئی

اس مضمون پر خواجہ حافظ کی جدتِ طبع بلا حطہ ہو۔

ولا چندم بریزی خوں زردیدہ شرم دارِ آخر

تو نیز اے دیدہ خوابے کن مرادِ دل برآرا آخر

تکملِ جفا آں بزم کہ از جفا دست زیار در کشم      یا پس زانوے خود پائے قرار در کشم  
زلف و خط (عاشقانہ)

دل بخیلِ بیاں شدہ دامنِ خویش می کشد      دامنِ دل بچند جا از رخسار در کشم  
خرام خیز و قیامتے نابہر شمارِ عاشقان      تا بمیانہ خویش را گاہ شمار در کشم  
یعنی زرا کھڑے ہو کر قیامت بپا کر دو تو کشتگانِ عشق کے شمار میں میں بھی  
پہنچ جاؤں۔

لذتِ عشق عشق بود بوائے من کش بود ہزار جا      کر پئے دوستی ہمیش بوائے خود کشم  
جفائے عشق قند کر رہے ع

یک بار میرد ہر کسے بیچارہ جامی بارہا (جامی)

غزل مسلسل عاشقانہ

مادں شدگانِ بے قرارِ یم      ماسو خٹگانِ خام کارِ یم

آتش زدگانِ سوزِ عشقِ یم      رسوا شدگانِ کوئے یارِ یم

بودیم خرابِ بادۂ دوش      امروز ہم اندراںِ خارِ یم

آخری شعر میں امیر عہدِ الست کی یاد تازہ کر کے مست ہیں۔ خواجہ حافظ کے

تعالیٰ اللہ انیں بہتر چاہے کہ از ننگِ وجودِ خویش رستم

عشاق کی پہلی منزل ترک جاہ و مال و نام و ننگِ نیر اور سب سے آخری ننگِ جود  
سے رنگاری یعنی مرشدِ کامل کی توجہ سے مرتبہ فناء حاصل ہونا جو اعلیٰ درجہ مقامات سلوک سے  
شوخی و آزادی :

یارِ بچہ باندِ گر بنے جانِ راغوش آیدم      مستقی لعلِ ویم یک شربتِ نوش آیدم  
بوسہ زخمِ گلگونِ لبش بر رخِ نیم میوں رخس      گرچہ بچے چوں رخس اندر بنا گوش آیدم  
عشقِ حقیقی :

ویرانہ شد دل از غمش ناگہ بر آورد آتش      شد رختِ شہرے سوختہ خاشاکِ ایں ویرانہ ہم  
خاشاکِ ایں ویرانہ سے مراد وجودِ ظاہری اُس کے لوازم ہیں جو محبتِ حق سے  
فنا ہو گئے ہیں۔

عاشقانہ۔ دو ابرویں سرِ باہم درکارِ دزدی ہے دل      دزدیرہ چٹکِ نئی غذاں ز گریستانِ ہم

خواجہ حافظ کے ہاں بھی یہ مضمون موجود ہے

خونِ ما آں ز گریستانِ ریخت

واں سرِ زلفِ پریشانِ نیرنگ

عشق و سوز، لبِ حیاں بخش :

کشتِ فراقِ کافرم باز بایو ز زندہ کن      پیشِ چناں لبِ دہاں منتِ جاں چرا کشم  
بلائی۔ دے کہ خوں آبِ شہِ چند ز دیدِ خوں خود      آہ کہ سوختِ جانِ من چند ز دلِ بلا کشم

کتمانِ عشق      غمتِ باینِ آں گفتم نہ گفتم  
 اگرچہ ترکِ جاں گفتم نہ گفتم  
 تیرا جاں گفتم از دلِ رتو دانی      کہ من آں از زبانِ گفتم نہ گفتم  
 اخفائے عشق! زبان سے محبوب کو جان کہنے میں بھی تاثر ہے۔  
 فضیلتِ عشق      دلِ بے عشق را من دل نہ گویم      تن بے سوز را جز بگل نہ گویم  
 یعنی انسان اور جمادات کے درمیان عشق و سوز ہی ماہِ الامتیاز ہے۔  
 فضیلتِ عشق بر عقل

شکایتِ نادرم از عشق بر عقل      جہلے شمعہ بر عاملِ نگویم  
 گوہرِ با من کہ عاقل نیست عاشق      کہ من بے عشق را عاقل نہ گویم

### لذتِ تلخ (تربیتِ مریدی)

ہماں تلخم کہ می گوی ہی گوے      کہ گرہِ نوازیم بد خوے گردم  
 انگسار      زمینِ پری کہ اینجا کیستی تو      سگم گردِ سرِ آں کوے گردم  
 وفا      ز کویتِ گزرم گر خاکِ گردم      ز زلفتِ نگلم گر موے گردم

اسی مضمون کو خواجہ حافظ نے یوں ادا کیا ہے

مرا عہدِ لیت با جاناں کہ تا جاں ربدنِ دارم      وفاداری کویش را چو جانِ خوشیتن دارم

### تصوف (مسل غزل)

اگر اصحابِ عشرت سے پستند      بیاساقی کہ من ساقی پرستم  
 مرا گویند درستی چہ دیدی      کہ سے گوی دل اندر بادہ بستم

روانیں رکھا۔ گاہِ زہد اگر کچھ ہی طاعت و تقویٰ کا التزام نہیں نہ ہو۔ لیکن  
ساتی (مرشد کامل) کی نظرِ لطف و درکار ہی جس پر ہم ہر دم شمار ہیں (بجورِ یاقیامیرم)  
یہ تمام حقائق مجاز کے رنگ میں رنگے ہیں۔

”طلبِ صحبت“ بیابا بے گل و صہبائیم گلِ بانشد بے ثمانباشیم

چوتنا بودنی باید ہاں بہ کہ از ہم صحبتاں تہا نباشیم

بیابانا و مارا باش امرؤ چو میدانی کہ ما فردا نباشیم

چو بگزارد کجا دوستاں ما چرا بادوستاں کجا نباشیم

گل و صہبائے مراد جذباتِ محبت ہیں جو کاملین کی صحبت سے حاصل ہوتے ہیں۔  
دوسرے شعر میں گور کی تہائی پر اشارہ کرتے ہوئے ترغیبِ صحبتِ نیکاں ہے۔  
تیسرے شعر میں حسن استدلال کے طور پر درخواست ہے کہ جب کہ کل ہم نہ ہوں گے تو  
صرف آج کے لئے اگر تم میرے پاس آ جاؤ تو کیا حرج ہے۔ آخری شعر میں  
”صحبتِ دوستاں غنیمتِ شمر“ کو ادا کیا ہے اور وجہ وہی خوفِ تفرقہ ہے جو کل  
یا آئندہ کل ضرور واقع ہوگا۔

عاشقانہ۔ خواہم کہ بکھڑے تو دروم جاں سپارم صد جانِ دگر در عوض از کوئے تو آرم

گر خلق جہاں زندہ بجا نہ دلیکن من زندہ عشقم کہ شہیدِ غم یارم

عوام کے زعم کے خلاف عاشقی کو زندگی اور غم یار کو شہادت سے تعبیر کیا ہے  
عشاق کے نزدیک کوئی دولتِ غم دوست (محبوبِ حقیقی) سے زیادہ عزیز نہیں جس کا دوسرا نام شہادت ہے۔



ذریعہ قرار دیتے ہیں اور بقول حضرت مولانا روم سے

خوشتر آں باشد کہ سر دلبراں

گفتہ آید در حدیث دیگر اں

نمائشی واعظ اور زاہدوں کی عجب، ریا، مکاری اور دنیا طلبی کی خوب  
خبر لیتے ہیں۔ وہ حقائق کو مجاز میں اس طرح ادا کرتے ہیں کہ ان کے وارداتی  
شعری لباس پہن کر سے

شمہ دردِ دل عطا را

کفر کافر را و دین دیندار را

کا مصداق بن جاتے ہیں۔ یہ حقائق اشعارِ ذیل میں ملاحظہ ہوں :

## تصوف

رندانہ۔ بیاساقی کہ مادرے فنادیم

بخدمت پیش مے خواراں تادیم

سررندی چون کچ کر دیم در عشق

کلاہ صوفیاں ہم کچ نہادیم

بجوہر ساقیاں میریم بارے

چو دادِ طاعت و تقویٰ ندادیم

قطع منازلِ سلوک کا اظہار رندانہ انداز میں کیا گیا ہے۔ حاصل یہ ہے کہ ہم نے  
انانیت (خودی) کو مٹانے اور عشقِ صادق پیدا کرنے کے لئے اہل محبت کی خدمت  
اختیار کر لی ہے اور اپنا ظاہر و باطن یکساں کرنے کے لئے کتنی تکلف اور تفسیح کو

مے بے غش موجود ہے۔ تینوں میں شیخ کا شعر بلند اور صاف ہے۔  
 اس قدر یکجائی موازنہ سے یہ بات مخفی نہ رہے گی کہ ہر اک کے ہاں اکثر  
 مضامین کم و بیش تغیر کے ساتھ یکساں طور پر ادا ہوئے ہیں نیز یہ کہ اس طریقہ کے  
 ہادی طریق شیخ سعدی علیہ الرحمۃ ہیں۔ رضوان اللہ علیہم اجمعین۔



غزلیات کے موازنہ کے بعد ان کے عنوانات کے انتخاب کا نمبر ہے۔ چند  
 عنوانات جن کا تعلق غزل سے خاص طور پر ہے اور جو پچھلے بیان میں مستقلاً نہیں  
 لیئے جا سکے امیر کی غزلیات سے منتخب کئے جاتے ہیں تاکہ ان کی غزل کے خط و  
 خال اچھی طرح نمایاں ہو سکیں۔

امیر کی غزل میں جو بے شمار مضامین متعدد عنوانات سے پائے جاتے ہیں  
 ان کا کلیۃً احصا کرنا اور ان کی واقعی خوبیوں کا دکھانا ہماری محدود قابلیت سے  
 خارج ہے لیکن مالا یدرک کلمہ لا یدرک کلمہ پر عمل پیرا ہو کر ہم نے کوشش کی  
 ہے کہ وسط کا یہ مہتمم باشان حصہ اہل نظر کی جلوہ گاہ بن سکے۔

شعراے مقصوفین کی طرح امیر خسرو بھی اپنی غزلیات میں ساقی سے  
 کالمین، بادہ و شراب سے جذب و محبت اور زلف و خال غمزہ ناز و غیرہ سے  
 شبنوناتِ محبوبِ حقیقی مراد لیتے ہیں اور تمام زندانہ مضامین اور عاشقانہ داستان کو  
 رجبِ بظاہر خلافِ زہد و تقویٰ ہی خلوص و محبت اور طلب و عشق کی تحریص و تکریر کا

آراستہ کئے ہوئے ہیں جس کے رخ اور زلف سے ”گاہے کافر شدن دگاہے مسلمان بون“ کی کش مکش میں مبتلا ہیں۔ دوسرے شعر میں شیخ محبوب کے مقابلے میں لالہ و نسریں کچھ سر و کار نہیں رکھتا۔ اسی طرح امیر اپنے ناز میں محبوب پر دل و دیں قربان کئے ہوئے ہیں۔ خواجہ صاحب کے ہاں اس پر اتنا اور اضافہ ہی کہ محبوب کے ہاتھ سے خواہ کتنی ہی جھائیں پہونچیں ہم اس کی یاد میں نالہ و فریاد و آہ و فغاں کرتے رہیں گے۔ تیسرے شعر میں شیخ نے مطلع کا مضمون دہرا کر تاکید مدعا کر دی ہے، لیکن امیر مست دیدار ہیں اور محبوب کے صفاتِ کمالیہ پر جاں نثار ”گرے کشدم نیست غمے“ خواجہ صاحب با آواز بلند شیخ اور امیر کے مدعا کی تصریح کرتے ہوئے محبوب کے عشق میں اپنا رند میخوار ہونا بیان کر رہے ہیں۔ عوام جن باتوں کی تذلیل کرتے ہیں خواجہ نے ان کی تحسین عجیب اسلوب سے کی ہے یعنی محبوب کی طرف سے ان کو مراتب و مناصب عاشقی سے شمار کیا ہے۔ خواجہ کا شعر نزاکت مضمون اور تناسب الفاظ کے لحاظ سے بہت بلند ہے۔ چوتھے شعر میں ہر اک نے محبوب کے کمال و بگے ملحوظ رکھا ہے مگر خواجہ کے ادبی شان میں بھی رندی و آزادی محفوظ ہے۔ شیخ محبوب کے دامن تک اپنی گرد کا پہونچنا سوراہی سمجھتے ہیں اور جہاں محبوب کا قدم پڑے وہاں سہر رکھنا فخر تصور کرتے ہیں۔ امیر اس مضمون کو دوسرے اسلوب سے ادا فرما رہے ہیں اور خدمت دیوانہ سوار کی بنا پر غبار آلود و غاشیہ بردوش جا رہے ہیں۔ حافظ صاحب کے ہاں بھی قدم مہیت لزوم محبوب کے لئے نقل شعر شیریں اور

میں صبا کی طرح اڑنے کو تیار نہیں۔ تینوں کے اشعار کا حاصل واحد ہی لیکن امیر خسرو کا شعر زیادہ لطیف ہے۔

(۲)

شیخ امیر خواجہ

منم اس بے تو کہ پروے تاشا دارم مدتے شد کہ نظر بر رخ یارے دارم در نہاں خانہ عشرت صنمے خوش دارم  
 کافر مگر دین بیاض سر صحر دارم بلبلم ایں ہمہ افلاں زبائے دارم کز سر زلف خوش نعل در آتش دارم  
 برگل بونے تو چوں بلیں ستم والہ نالست کہ بہر شل دیں مائی دارم در تو ذین دست در ابے در ساراں دارم  
 از رخ لالہ و نسریں چہ تنہا دارم خوب روی ست کہ با دوسر کوئی دارم من باہو سحر زلف مغوش دارم  
 کہ نہ بر نالہ مرغان چمن شیفہ ام مست دیدارم و گرمی کشم زینٹے عاشق رنم و میخوارہ با دوازہ بلند  
 کہ نہ سولے گل لالہ حمرا دارم ساقی سرو قد و لالہ عذارے دارم ایں ہمہ منصب زان شیخ پر ہی دارم  
 گرچہ لائق بنو گرومن دامن تو می روم غاشیہ بردوش غبار آلود گر بکاشانہ زندان قدمے خواہی زد  
 ہر کجا پائے نہی فرق سرا بخا دارم چہ کم خدمت دیوانہ سوارے دارم نقل شعر شکرین بونے بغش دارم  
 مطلع میں تینوں نے محبوب حقیقی کے حسن اور اس پر اپنی فریفتگی کا ذکر کیا ہے۔  
 شیخ ظہر طرف سے توجہ ہٹا کر محو روی یار ہو رہے ہیں ان کو باغ و صحرا وغیرہ کے  
 تماشے سے کچھ سروکار نہیں ”کافر م“ سے تاکید دعویٰ بھی کر دی گئی ہے۔  
 امیر ”مدتے شد“ سے اپنا عاشق قدیم ہونا ظاہر کرتے ہوئے بہارِ حسن کی بلبل  
 بنے ہوئے ہیں۔ خواجہ صاحب اپنا عشرت خانہ و نہالی (دل) ایک حسین محبوب سے

دونوں سے جدا گانہ ہو انھوں نے اپنے مطلع میں دنیا کو ایک منزل ویران قرار دے کر  
 سیدھا جاناں کی طرف رخ کیا ہے جس میں اصلی راحت و مقصد مضمر ہے۔ دوسرے شعر میں  
 شیخ نے وفادار قدیم ہونے کی بنا پر اپنے تئیں سچا جاننا ہونا بتایا ہے۔ امیر نے بھی  
 ”منم فتادہ بخاک و ہرزیاں چوں باد“ سے اپنی مداومت اور قدامتِ عشق پر  
 اشارہ کیا ہے اور اپنا کمالِ ضعف بھی ظاہر کر دیا ہے کہ محبوب کے آتے ہی میں بجائے خود  
 قائم نہیں رہتا۔ خواجہ صاحب نے اپنی عقیدت کا اظہار محبوب کے سرتاپا کمال ہونے  
 اپنے ہمہ تن عکس محبوب ہونے سے ذرہ اور آفتاب کی نادر تمثیل میں کیا ہے جس سے عشق  
 اور اس کی قدامت خود بخود سمجھ میں آتے ہیں۔ تیسرے شعر میں شیخ محبوب کے ساتھ  
 محصور ہونے پر وجد کر رہے ہیں اور محد سے میدانِ حشر تک رقص کناں جانے کو  
 تیار ہیں۔ امیر محبوب کے تصورِ ذہنی کی عظمت کر رہے ہیں ساتھ ہی ان آنکھوں کے  
 جن سے یہ تصور بندھتا ہے۔ خواجہ صاحب نے ترک تعلقات کو غمِ بسر آمدن اور نذرانہ کی  
 تفصیل تا دیر میکہ شادان و غزل خواں بروم“ سے کی ہے جس سے محبوب کی معیت  
 تصور کی عظمت خود بخود سمجھ میں آ جاتی ہے۔ خواجہ نے اس مضمون کو بے حد لطیف  
 کر دیا ہے۔ آخری شعر میں شیخ نے محبوب کی جاں طلب کرنے پر رقص کیا ہے جس سے  
 محبوب کا جان سے زیادہ عزیز ہونا سمجھ میں آتا ہے۔ امیر نے اس مژدہ وصل کے  
 صرف انتظار ہی میں جان دے ڈالی ہے۔ اگرچہ محبوب نے ان کو بھول کر بھی یاد  
 نہیں کیا۔ خواجہ صاحب باوجود بے حد ہمایہ اور کم طاقت ہونے کے محبوب کی خیر خواہی

مزید مدد ملے۔

حافظ

خسرو

سعدی

|                                     |                                     |                                     |
|-------------------------------------|-------------------------------------|-------------------------------------|
| خونِ آنِ دُرِ گزینِ منزلِ یوں بر دم | من آن نیم کہ لبر از وفائے خود بر دم | تو مینداز گزینِ رِکالتِ بر دم       |
| راحتِ جانِ ظلمِ درِ پے جانِ بر دم   | ز آستانِ بحینِ رضائے خود بر دم      | دلِم اینجاست بدۂ تابستِ بر دم       |
| بہو اداری او ذرہ صفتِ کُنیاں        | منم فادہ نچاکے دہر زانِ چوں با      | چون ہو ادرا قدیم بدیم جانِ عزیز     |
| تائبِ خیمہ خُرشیدِ رخسارِ بر دم     | گذر کنی بسرِ منِ بجائے خود بر دم    | تو ارادت نہ کہ از پیشِ غرامتِ بر دم |
| نذرِ کرم کہ گراں غصہ سر آید روز     | بدستِ بوسِ خاں تو گر شود ممکن       | ور بد نامِ بدرِ مرگ کہ خشمِ تبت     |
| تا دیکہ شادانِ غزلِ خاں بر دم       | در وینِ دیدہ صورتِ نائے خود بر دم   | از محدِ قصِ کُنیاں باقیامتِ بر دم   |
| چون صبا بادلِ بایرِ تنِ بے طاقت     | در انتظارِ وصالِ دستِ شذخِ سر       | گر رسد از تو بگوئیم کہ میرائے سعدی  |
| بہو اداری آن سرورِ خاں بر دم        | دلت نہ شد کہ بسوئے گدائے خود بر دم  | تائبِ گریبا غرازِ دکر امتِ بر دم    |

ظاہر ہے کہ امیر خسرو اور خواجہ حافظ کے پیشِ روشنی سعدی ہیں لیکن دیکھو شیخ سے بڑھ کر امیر کے ہاں اور امیر سے زیادہ خواجہ حافظ کے کلام میں جدت طرازی پائی جاتی ہے۔ پہلے شعر میں شیخ نے درِ بایر پر مقیم ہو لے اور وہاں سے چلے جانے کی صورت میں سالم نہ رہنے کو سادہ طور پر بیان کیا ہے اور وجہ بھی بتادی کہ ”دلِم اینجاست“ لیکن امیر خسرو نے ”من آن نیم“ سے ہمیشہ کے لئے آستانے سے برضاے خود چلے جانے کی نفی کی ہے ساتھ ہی اپنی قدیمی وفا شکاری کا اظہار بھی کیا ہے جس سے کمال ارادت مندی اور خدمت گزاری ثابت ہوتی ہے۔ خواجہ صاحب کا اسلوب بیان

خواجہ کی یہ غزل ان کی مشہور غزلیات سے ہے جس کا ماخذ امیر کی یہ غزل قرار دیئے بغیر چارہ نہیں۔ خواجہ نے مسلسل پوری غزل شکایت زمانہ میں لکھی ہے لیکن امیر نے بغیر و حوادث کا ذکر ”حال دل بر آئین دگر“ ”کار زیر و زبر“ ”روزگار تر“ وغیرہ الفاظ میں کیا ہے۔ ساتھ ہی تغزل کا پہلو بھی ملحوظ رکھا ہے۔ تیسرے شعر میں انھوں نے ”کہ تواند“ استفہام انکاری اور ”کیست آن فتنہ“ برائے تعجب و تعظیم لاکر اپنی بیسی اور معشوق کا سرتاپا فتنہ ہونے کا اظہار کیا ہے۔ آخری شعر میں اپنا عاشق صابر اور پرانا پیار محبت ہونا ظاہر کرتے ہوئے جلد تفقد حال کی درخواست کی ہے اور ”خطر می“ میں محبوب کی نازک قلب پر اثر بھی ڈالا ہے تاکہ متاثر ہو کر جلد درخواست (شرہم زود بدہ) منظور کر لی جائے۔

### شرہم دیدہ زانکہ خطر می بنم

خواجہ اور امیر کے اس قدر موازنہ کلام سے جو صرف ردیف میم کی غزلیات وسط میں کیا گیا ہے۔ غالباً دونوں بزرگوں کا فرق و امتیاز معلوم ہو گیا ہو گا نیز یہ کہ خواجہ کے اکثر مضامین کی اساس حضرت امیر کے ہاں پہلے سے موجود ہے جس سے خواجہ کے استفادہ کا پتا چلتا ہے۔ بخوف طوالت بقیہ ایسی غزلیات کے موازنہ کو ترک کیا جاتا ہے جو کسی قدر تغیر قوافی کے ساتھ دیوان حافظ (ردیف میم) میں پائی جاتی ہیں۔

شیخ سعدی، امیر خسرو، اور خواجہ حافظ کے انفرادی مقابلہ سے فراغت ہوئی اب ہم چند حضرات کا مختصر یکجائی مقابلہ بھی کیا جاتا ہے تاکہ ان کی ہم مذاقی کے ثبوت میں

ہے۔ چوتھے شعر میں بھی خواجہ اور امیر ساوی الاقدام ہیں۔ امیر نے ”لو لوے خام“ سے اپنے اشعار مراد لئے ہیں کہ وہ تثار جاناں بننے کی قابلیت نہیں رکھتے۔ خواجہ صاحب کے ہاں بھی ”نکتہ ناسنجیدہ گفتم“ سے اشعار ہی مراد ہیں۔ کہ خود محبوب کے لطیف عشوہ کے بغیر ناموزوں ہیں۔ آخری شعر میں امیر نے محبوب کے راستی و درستی قدر صنعتِ تبتیہ میں خامہ فرسائی کی ہر اور نہایت لطافت سے محبوب کے قد کو سرو (چوبے ست) ناتراشیدہ پر ترجیح دی ہے۔ خواجہ نے بھی اسی مضمون کو لے کر بہت بلند کر دیا ہے اور ”از راست می رنجہ نگارم“ سے نہایت لطیف ایہام پیدا کیا ہے دیکھو اس مضمون سب جگہ امیر ہی کے اشعار ثابت ہوتے ہیں۔

### خواجہ حافظ

### امیر خسرو

|                                      |     |                                    |
|--------------------------------------|-----|------------------------------------|
| حالِ خود باز بر آئینِ دگر می بینم    | (۴) | ایں چہ شیرست کہ در دُورِ قمری بینم |
| باز کارِ دلِ خود زِیرِ دُورِ می بینم |     | ہمہ آفاقِ پُر از فتنہ و شرمی بینم  |
| می رسد از پئے من بچ کہ من دُورِ دُور |     | ہر کے روزِ بھی می طلبد از ایام     |
| روزِ گارے دلِ شوریدہ تبری بینم       |     | مشکلِ نیست کہ ہر روزِ تشری بینم    |
| کہ تواند کہ مرا باز رہا زِ امر و     |     | اسپ تازی شدہ مجموعِ بزریرِ پالاں   |
| کیست آن فتنہ کہ در پیشِ نظری بینم    |     | طوقِ زریں ہمہ در گردنِ خرمی بینم   |
| ایں نم تشہِ دیرینہ فردِ پوشِ آن روے  |     | اہلباں را ہمہ شربتِ زنگلابِ قدست   |
| شرتم دیرِ نہ زانکہ خطری بینم         |     | قوتِ دانا ہمہ از خونِ جگر می بینم  |



دونوں غزلیں ردیفِ قوافی اور وزن کے اعتبار سے متحد ہیں مطلع میں  
 حضرت امیر خسرو نے جس مضمون پر خامہ فرسائی کی ہے وہ اتحادِ محبوب و محب ہے یعنی  
 میرا مہم ارادہ ہے کہ جان کے عوض محبوب کو لے کر اپنی خودی اس طرح مٹا دوں کہ  
 'خلق گر پسند از نام عیاں سازم ترا' کا سماں بندھ جائے۔ نہایت رفیع اِشعار  
 مطلع ہے۔ خواجہ کا مطلع امیر کے دوسرے شعر سے ٹکرا رہا ہے۔ جس میں امیر نے خود کو  
 مخاطب بنا کر سمجھایا ہے کہ عشق کے آفات و مصائب سے گھبرا کر تن پروری کیوں  
 چاہتے ہو۔ جب کہ تم محبوب کے قبضہ سے باہر نکل جانے کی طاقت نہیں رکھتے۔  
 نہایت سادگی کے ساتھ اپنا کمال وابستہ جاناں ہونا دکھایا ہے۔ خواجہ نے بھی مطلع میں  
 اسی مضمون کو ادا کیا ہے۔ ان کے دو مصرعہ کے الفاظ نے اس مضمون کو زاید  
 لطیف کر دیا ہے۔ گفت کو زنجیر تا تیراں مجنوں کم، گویا عاشقی سے تو یہ کرنا سوا  
 اور جنوں ہے۔ تیسرے شعر میں امیر نے اپنے وارداتِ قلبی کو اس طرح ادا فرمایا ہے  
 اگر میں اپنے خونِ نابہ دل کا ایک قطرہ باہر کر دوں تو اس سے بہت سے جل کر خون ہو کر  
 بہ جائیں گے یعنی ۷

آں عجب آبِ ہا کہ در راہِ فنا دیدہ ام کے شرح آں باشد روا  
 شمع زان گر بظاہر آورم پردہ ہائے عقل را بر درم چھی  
 اس کے مقابلہ میں خواجہ صاحب کا دوسرا شعر دیکھو بالکل امیر کے شعر کی شرح  
 معلوم ہوتا ہے۔ خواجہ کے ہاں "صد گداے ہچو خود" میں کسرِ نفسی کا نکتہ مزید اضافہ

گل کا ذکر کر کے اس کو صبحی کش اور خود کو لالہ داغ دار بنایا ہے۔ دونوں کا حال وہ ہے اپنی محبوب کے کمال اور اپنے عجز و نقصان کا اظہار، تیسرے شعریں ہر اک نے اپنی بے بسی کی بنا پر درخواستِ وصل پیش کی ہے۔ امیر کے شعریں ”یارب کہ چند بار سے تکرار در خواست بھی منہم ہونا ہی چاہیے۔ شعر چارم میں اس میں مضمون دونوں جگہ اُبروئے جان ہے۔ خواجہ نے امیر کا مضمون نقیسی اسلوب بدل کر ادا کیا ہے اور بے حد لطیف کر دیا ہے۔

### خواجہ حافظ

### امیر خسرو

غزلِ اُمّ کہ از دلِ نقبِ جاں بیرون کنم (۳) دوشِ برونائے رختِ گفتم ز سہرِ بیرون کنم  
آدمتِ دیشِ خود را از میاں بیرون کنم گفت کو زنجیرِ تہمیراںِ محسنوں کنم  
چند گوی عشق را از دلِ بلانِ خوش بزی .. ..  
گر تو نامِ جانِ خود از دستِ تہمیراںِ کنم .. ..  
از دلِ بختے خود خونِ نابہ دارم کہ گر من کہ رہ بردم بختِ جن بے پامانِ دست  
قطرہ از دلِ بیرونِ ریزم جگرِ باخون کنم صد گدائے بچہ خود را بعد ازین قارون کنم  
گوہرے دارم کہ دے نیتِ جز لولہی آ نکتہ ہا سنجیدہ گفتم دہسرا معذور دار  
چون شاربِ خاکِ پایت لولہ لولہ کون کنم عشوہ فرمائے تامن طبع را موزوں کنم  
سردین یک رہ بجز آرائیِ مادر پیش تو قاقمش را مرد گفتم کہ کشید از من بختم  
سرد اگر تہمیراںِ باشد رواں بیرون کنم دوستان از دست می رنجہ نگارم چون کنم

بھی اپنی آواز مقامِ سدرہ تک پہنچائی ہے۔ خواجہ نے امیر کے مضمون کی تقلید کرتے ہوئے  
شامِ سحر، مرغِ سدرہ اور صفیر کے اجتماعِ مناسب مضمون نکالیں کر دیا ہے۔

خواجہ حافظ

امیر خسرو

|                                     |     |                                       |
|-------------------------------------|-----|---------------------------------------|
| ماںِ خوشانِ مست دل از دستِ دادہ ایم | (۲) | رحمے کہ بردر تو غریب و فدا دہ ایم     |
| ہمرازِ عشق و ہمنفسِ جامِ بادہ ایم   |     | دردِ خونِ دل ز دستِ چون جامِ بادہ ایم |
| لے گل تو دوشن جامِ صبحِ کشیدہ       |     | دی بادِ صبح بوئے تو آدرسوئے ما        |
| ماں شقایقِ تم کہ بادِ داغِ نادہ ایم |     | امروز دل ہوئے تو بربادِ دادہ ایم      |
| کار از تو میر و مدد لے لیلِ راہ     |     | از بہرِ نیم بوسہ کہ بر پلے تو دہیم    |
| انصاف می دہیم کہ از رہِ فدا دہ ایم  |     | یارِ بک چنبارِ بپایت فدا دہ ایم       |
| بر ما بسے کمانِ سلامتِ کشیدہ اند    |     | آخر چہ شد کہ چشمِ بستی بروئے من       |
| تا کارِ خود زابر دے جانِ کشادہ ایم  |     | زیناں کہ باروئے تو ابر کشادہ ایم      |

خواجہ اور امیر کے مطلع کا مآل واحد ہے مگر عالمِ جداگانہ ہے۔ امیر کے ہاں "غریبے در  
افنا دہ" پر محبوب سے رحم کی درخواست ہے۔ خواجہ "دل از دست دادہ" اور "ہمرازِ عشق"  
سے اپنی عاشقی کا دعویٰ کرتے ہوئے جامِ بادہ سے سرشار ہیں۔ انہوں نے خونِ دل  
(عشق) جامِ بادہ بھی تیار کیا ہے۔ دوسرے شعر میں امیر نے گل کا ذکر نہیں کیا بلکہ  
بادِ صبح نے اُن کی بو اُن کے مشامِ جاں میں پہنچائی ہے۔ انہوں نے اگلے مصرع میں  
بو کے معنی اُمید لے کر تمناے وصال میں جان و دنیا بیان کیا ہے۔ خواجہ صاحب نے

حافظ

خسرو

من آں مرغم کہ ہر شام دہر گاہ

نئی آید گوشت نالار من

رسد تاسدرہ آواز ز نفیرم

کہ گوشش چرخ گشت از نفیرم

مطلع میں جس مضمون کو امیر خسرو نے ادا کیا ہے وہی مضمون خواجہ حافظ کے ہاں موجود ہے۔ اگر امیر نے ”وگر میرم بجاں منت پذیرم“ میں اظہار امتنان کیا ہے تو خواجہ نے بھی ”بتیرم گزنی منت پذیرم“ میں اپنی منت پذیری کا اعتراف کیا ہے۔ امیر خسرو کے مطلع میں ”بیا جانا“ سے مخاطبت کا لطف بھی موجود ہے۔ دوسرے شعریں امیر غم بھر سے جاں لب ہیں اور خواجہ غم گیتی سے عاجز آکر اپنے مذاق کے موافق ساغر بہت ہیں۔ تیسرے شعریں امیر نے اپنا امیر محبت ہونا اس طرح ظاہر کیا ہے جس سے کبھی رہائی نہ ہوگی۔ خواجہ نے اس مضمون کو ”فکر خویش گم شد“ سے ادا کیا ہے۔ ”چناں پُر شد فضائے سینہ از دوست“ میں الفاظ اس تناسب سے لائے گئے ہیں کہ مصرع بہت بلند ہو گیا ہے لیکن اس مضمون امیر ہی کا مصرع ہے کہ ”من در قید مہر اواسیرم“

شعر چارم میں دونوں نے اپنی مسکنت و فقر کے اظہار سے فائدہ اٹھانا چاہا۔ امیر ”نظر داری... الخ“ سے استدلال کر کے اپنے آپ کو مستحق نظر قرار دیتے ہیں خواجہ صاحب زکوٰۃ حسن سے مستفید ہونا چاہتے ہیں۔ بالکل امیر کے ہم مضمون ہے آخری شعریں اگر امیر نے اپنے تالہ و فریاد سے آسمان کو زہر بنا دیا ہے تو خواجہ نے

اسی طرز (منقبتِ شیخ) میں ایک اور غزل جس کا مطلع یہ ہے

ہر قوم رست سے دینے وقبلہ گاہے

ماقبلہ رست کر دیم با طرف کج گاہے

اس غلط و اشتراک سے بھی ثابت ہوتا ہے کہ شیخ امیر اور خواجہ حافظ لغزل میں وحدتِ ذوق رکھتے ہیں جس سے ایک گو نہ استفاوہ و متبع کا پتا چلتا ہے جس سے ناقیلین کو ایک کے کلام پر دوسرے کا شبہ ہو جاتا ہے۔

اب ہم خواجہ کے ان غزلیات کا موازنہ کرتے ہیں جو امیر کے جواب میں معلوم ہوتی ہیں جس سے پتا چلے گا کہ خواجہ حافظ کے اکثر مضامین پہلے سے اخیر کے ہاں موجود ہیں۔

خواجہ حافظ

امیر خسرو

بتیم گزندش نگریم

(۱)

بیا جانا کہ جانت را میرم

وگر تیرم زدمت پذیرم

وگر میرم بجا منت پذیرم

غم گیتی چو از پائ در آورد

دل نہ بجاں بجاں نہ کہ ازجاں

بجز ساغر نباشد دشتگیرم

گزیرم نیست از تو ناگزیرم

چناں پرشد فضلے سینہ از دست

خلاص من مجبورید اے رفیقان

کہ فکر خویش گم شد از ضمیرم

کہ من در قیدِ مہراؤ اسیرم

نصابِ حق در حد کمال است

نظر گشتنداری با فقیراں

ز کا تم دہ کہ مسکین و فقیرم

من مسکینِ آخر ہم فقیرم

موجود ہے۔ وہ شیخ اور خواجہ کے کھلے لفظوں میں متوجع ہیں اور امیر کے دبے لفظوں میں

شکر ٹھکن شونہ ہمسہ طلیان ہند

(حافظ)

اس قند پارسی کہ بہ بنگالہ می رود

علامہ ازیں جیسا کہ اوپر ذکر ہوا ہے کہ شیخ کی ایک غزل امیر کے دیوان میں باغظ پائی گئی تھی حالانکہ وہ امیر کی نہ تھی بلکہ شیخ کی تھی۔ اسی طرح خواجہ صاحب کے دیوان میں بھی امیر کی ایک غزل کے اکثر اشعار بظہا پتھلےس حافظ موجود ہیں جو یقیناً حافظ کے نہیں بلکہ امیر خسرو کے ہیں۔ وہ غزل یہ ہے ”بغراق دل زمانے نظر سے بہ ماہر دے“ اور جو وسط میں موجود ہے۔ دیوان حافظ میں اس غزل کے جو اشعار پائے جاتے

ہیں یہ ہیں

بغراق دل زمانے نظر سے بہ ماہر دے      بہ ازاں کہ چتر شاہی ہم روز بے دہوئے  
بند کہ رشک آید بد و چشم روشن خود      کہ نظر دینغ باشد بچن لطیف روئے  
دل من شد و نہ اغم چہ شد آں غریب را      کہ گزشت عمر نامہ خبر سے یہیچ سوئے  
انفسم باخر آمد نظم مذید سیرت      بجز این نماند مارا ہوئے و آرزوئے  
مکن لے صبا مشوش سر زلف آں پرئی      کہ ہزار جانِ حافظ بہ فدائے تار ہوئے  
ان اشعار کو امیر خسرو کا تسلیم کر لینے میں ہم کہ کچھ پس و پیش نہیں۔ پوری غزل کے

۹ شعر ہیں جو وسط میں موجود ہیں۔ علامہ ازیں خود خسرو کا طرز اس غزل میں موجود ہے

## امیر خسرو اور خواجہ حافظ

پہلے معلوم ہو چکا ہے کہ شیخ سعدیؒ کی زندگی ہی میں خسرو کا شہرہ (جب کہ وہ ملتان میں شہزادہ خان شہید کی ملازمت میں تھے) شیرازہ پہنچ چکا تھا اور خود شیخ نے امیر کے جوہر قابل ہونے کا اعتراف کیا تھا۔

بنا بریں خیال پیدا ہوتا ہے کہ خواجہ حافظ شیرازیؒ کو بھی (جسے سعدی اور امیر دونوں کے بعد ہیں اور زمانی حیثیت سے تابع ہیں) امیر کے کلام پر نظر ڈالنے اور اس سے استفادہ کا موقع ملا ہو گا۔ اس خیال کی تصدیق کے لئے ہم نے خود خواجہ صاحبؒ کے دیوان کا مطالعہ کیا۔ پڑھنے کے بعد بتا چلا کہ بعض غزلیات خواجہ کے دیوان میں ایسی موجود ہیں جن کو امیر کی غزلیات (موجودہ وسط بحقیقہ) کا جواب کہا جاسکتا ہے (جیسا کہ موازنہ سے ثابت ہو گا) امیر نے شیخ کے قائم کردہ اساس پر جو عالی شان عمارت قائم کی تھی اس کے نقش و نگار خواجہ صاحبؒ کے ہاں بھی موجود ہیں۔ اگرچہ ان کے ہاں شراب، ساقی، مستی و مدہوشی اور زلف و خال کے استعارے میں وارداتِ قلبی اور نکاتِ تصوف کا بیان خود ان کا حصہ ہو گیا ہے اور کھلے لفظوں میں انھوں نے خواجہ کی پیروی اور سعدی کا اعتراف کیا۔

استادِ غزل سعدی .... الخ

لیکن اس سے انکار نہیں ہو سکتا کہ خواجہ کے کلام میں امیر خسرو کی جھلک بھی

سعدی (۲) خسرو  
 سر زینیا بھسری روی (باغونہ تانیہ) ترک بریں پر شکل دیگر می روی  
 نیک برعدی کرے مای روی بارہ از خوبی برابر می روی

(۳)

باز از شراب دوشیں سر درخوار دارم نہ کنم ز عشق توبہ کسے چناہ دارم  
 در بیاض و صل جانان گل نہ کنار دارم دل خود نمی توانم کر ازین گناہ دارم

(۴)

منم ایں بے تو کہ پر لے تاشا دارم منم اردو ز کدہ غناہ بھستان دارم  
 کافرم گردل بنی دسر سحر دارم نظر اندر من دسینل دریاں دارم

(۵)

تو پری زادہ نہ نام ز کجائی تو بازے سرو زماں ز کجائی آئی  
 کادی زادہ نباشد بچیں بربائی کز برائے دل دیوانہ مائی آئی

(۶)

اے باد صبحم خبر دل تاساں گورے اے باد گاہ گاہ بھن نام اد گورے  
 دسین ہال آں بیت نامہاں گورے خواب غیر تم بہ لب جام اد گورے



امیر کہتے ہیں گویا عشاق کو ماں کی بددعا نے بے نصیب کر دیا ہے جن کا دستِ مراد ہمیشہ خالی رہتا ہے۔ دونوں شعر یکساں رتبہ کے ہیں۔ شعرِ پنجم میں دونوں نے ناصح خٹک کا خاکہ اڑایا ہے۔ شیخ محبوب کی طرف مخاطب ہو کر کہتے ہیں کہ زرا ان ناصح مشفق کو بھی چکھا دو کہ سب نصیحت و ملامت بھول جائیں۔ امیر فرماتے ہیں (اور صحیح فرماتے ہیں) کہ ناصح (نادان) ہتھیار تو نبٹا ہے مگر اتنا نہیں جانتا کہ بے ہوش اور بے خبر (عشاق) کو نصیحت و ملامت کرنا۔ اپنی نادانی اور بہودگی کا ثبوت دینا ہے۔

ماکجا نیم و نصیحت گر بیکار کجا ست (حافظ)

دونوں شعر بلیغ ہیں۔

اس قدر موازنہ سے غالباً امیر خسرو کے طرزِ تغزل اور ان کے اتباع کی حقیقت ناظرین پر اچھی طرح منکشف ہو جائے گی۔ وسطیں ایسی اور غزلیات بھی موجود ہیں جو سعدی کا جواب معلوم ہوتی ہیں۔ بخوفِ طوالت ان کا موازنہ قلم انداز کیا جاتا ہے صرف اُن کے اور شیخ کی غزلیات کے مطالعے نقل کئے جاتے ہیں تاکہ اہل ذوق ہر ایک کے اپنی اپنی جگہ ملاحظہ فرما کر مخطوط ہو سکیں۔

خسرو

سعدی

اے زبنا رخک تو یافتہ دیدہ روشنی

(۱)

کس گزشتِ دردِ لم تا تو بجا طرِ منی

چند بستی و جفا قصدِ ہلاکِ من کنی

یک نفسِ زرد و زینِ جاخیمِ برونِ منی زنی

امیر خسرو

شیخ سعدی

تو بہ شکاری لے پند گودن پیش

بیار ساقی سرست جام بادہ عشق

چہ جائے ایت کہ ہجودہ مید ہی پند

بدہ برغم ناصح کہ می دہ پند

شیخ محبوب کو بے وفا اور ست پیمان بنا کر شکوہ شکایت کا مزہ لے رہے ہیں۔

امیر نے مطلع میں محبوب کی بے وفائی سے جو دلی داغ پیدا ہوئے ہیں ان سے اپنا سجدہ خوش ہونا ظاہر کیا ہے یہاں تک کہ مرہم کی پروا بھی نہیں جس سے محبوب کی جفا کا باطن صبح مرغوب ہونا ثابت ہوتا ہے۔ امیر کا مطلع بلند ہے۔ دوسرے شعر میں شیخ نے محبوب کی جفا کا ذکر اس طرح کیا ہے کہ اُس سے اپنا بے حد بلا کش اور صابر و ضابط ہونا مفہوم ہوتا ہے یعنی محبوب جو جفائیں عشاق پر کرتا ہے میں ان کو دشمن سے دشمن پر بھی روا نہیں کرتا لیکن امیر کے ہاں اظہار بلا کشی کے ساتھ محبوب کے طبع نازک کا لحاظ و ادب بھی ملحوظ ہے۔ ”عبار خُگ تو بردا من تو نہ پندم“

تیسرے شعر میں شیخ کے ہاں ”خاکِ پائے تو“ اور ”جانِ زندہ دلاں“ کے مقم بہ لانے سے (بقاعدہ بلاغت) خاکِ پائے محبوب اور زندہ دلوں (عشاق) کی جان کی عظمت کا نکتہ موجود ہے۔ باقی مضمون شیخ اور امیر کے ہاں یکساں وارد ہوا ہے یعنی ”محبوب کی قدمبوسی اور زیارت“ چوتھے شعر میں شیخ کہتا ہے کہ عاشق باپ کی نصیحت بھی نہیں سنا اور اس معاملہ میں وہ ایک نالائق فرزند ہے جس کا نام مراد او بد نصیب ہونا ظاہر ہے۔

حرکت نہیں کر سکتے۔ چہ چارہ کنم، کجاروم کے ساتھ مل کر وہ لطیف نکتہ ہی جس سے گرفتار گیسو پر ترحم کی حد باقی نہیں رہتی۔ چوتھے شعر میں شیخ نے طعن و تشنیع سے ترک محبت نہ کرنا بیان کیا ہے۔ امیر نے بھی ”مرا ہر سخنے از زبان غمزہ مسوز“ سے یہ دکھلایا ہے کہ اب طعن و تشنیع کی برداشت نہیں رہی۔ جرم عشق میں آپ قتل کر دیں تو ہتھکڑیاں (اپنا مطلب یعنی درخواست قتل اب بھی محفوظ ہے) مقطع میں شیخ محبوب کی محبت و عشق کا مقررہ گو تمام جہان اس کا مخالف ہو جائے جس سے اس کی خشکی عشق کا پتا چلتا ہے، امیر کے مقطع میں ”فتا دیر دیر تو“ سے صرف اقرار و خشکی عشق ہی ثابت نہیں ہوتے بلکہ اس سے لزوم خدمت کا پتا بھی چلتا ہے جس پر ترحم اور التفات کی توجہ دلانا نہایت مناسب ہے کہ ارتقاء خود را فرو نہ بگزارم۔

امیر خسرو

شیخ سعدی

(۵) شکست عند مودت نگار دلبندم  
چو من دوست بدایغ درو نہ خرمدم  
برید عند وفایارست پیوندم  
نہ دوستی بودار دل برہمے بندم  
تطاوے کہ تو کردی بدوشی ہامن  
ہزار کوہ غم ار بردلم نہی بکشم  
من آں شبنم خنخوار خوش نہ پندم  
غبار خنک تو بردا من تو نہ پسندم  
بخاک پائے تو سو گد مجاہد نہ دلا  
روا دادر کہ از دیدنت شوم محروم  
کہ من بیائے تو در مردن آرزو مندم  
من آں نیم کہ زیریم نصیحت عقلا  
مگر کہ مادیو پریم شکستہ بود انگشت  
پدر گوی کہ من بے حفاظ فرزندم  
کہ از مراد تہی باد دست فرزندم

سعدی

خسرو

نہ روئے رفتن از خاک آستانہ اد  
چہ وقت بود کہ افتاد با تو ام و ز کار  
نہ احتمال نشستن نہ پائے رفتارم  
کہ کار سرشد و در سر نمی شود کارم  
بکار و دم چہ کنم کہ تو ہر کجا کہ روم  
کنیز گیسوئے تومی کند گرفتارم  
اگر ہزار رفت کنی و طعنہ زنی  
مرا ہر سخنی از زبان غمزہ مسوز  
من این طریق محبت ز دست نگذارم  
ہرست خویش بزنی تیغ اگر گنگارم  
بجست رنئے تو از آزادی کند سعدی  
فادہ بردہ تو خسرو و دہشتی  
ہم جہاں بد را آید گو با نگارم  
کہ فادہ خود را فرد نہ بگزارم

مطلع میں شیخ دشمن کی کچھ پروا نہ کر کے اپنے آپ کو بچا و فادہ ادا کر رہا ہے۔ امیر کی نظر میں بیخ یار کے سوا کچھ نہیں سماتا جس سے ان کی وفاداری اور محبت صادقہ کا پتا چلتا ہے۔ دو سرے شعر میں شیخ نے کمال اضطراب کا اظہار کیا ہے جو خاصہ عشق ہی ”نہ روئے رفتن“ نہ احتمال نشستن“ اور ”نہ پائے رفتن“ سے شعر میں لطف پیدا ہو گیا ہے۔ امیر بھی اپنے افتاد و محبت کے وقت کو یاد کر کے سر دھن رہے ہیں اور ”کار سرشد و در سر نمی شود کارم“ میں اپنی ناکامی پر افسوس کر رہے ہیں۔ تیسرے شعر میں شیخ اپنے ساتھیوں سے کہتا ہے کہ تم جاؤ کیوں کہ میں محبوب کی محبت میں گرفتار ہو گیا ہوں لہذا میں ہوں۔ امیر خسرو اپنے تئیں ہر جگہ گرفتار گیسو پاتے ہیں اس لئے کیس نقل

شیخ کا مطلع محبوب کی تصویر نہ کھینچ سکنے کا عجز ظاہر کرتا ہے اور وجہ عجز حیرانی ہے جو کمالِ حسن سے پیدا ہوئی ہے۔ امیر کا مطلع بہت بلند ہے۔ وجودِ معشوق علت ہے وجودِ عشاق کے جسم و روح کی تمثیل سے جو لطیف استدلال اس پر قائم کیا ہے وہ اُن کا حق ہے۔ دوسرے شعر میں شیخ یہ دکھاتے ہیں کہ عشقِ کامل ملامت سے دُور نہیں ہوتا۔ اس میں ناصحین کی نصیحت بے کار ہے۔ امیر خسرو یہاں تک اپنی محویت اور کمالِ عشق کا اظہار کر رہے ہیں کہ اُن کو اپنی خودی کا خیال بھی نہیں رہا ہے

”باوجودتِ زمن آواز نیاید کہ نم“ (سعدی)

دونوں نے اپنے عشقِ فطری کا اظہار کیا ہے۔ تیسرے شعر میں شیخ اور امیر یہ بتانا چاہتے ہیں کہ جو جان، جاناں پر قربان نہ ہو بے کار ہے۔ شیخ کے سادہ مضمون کو امیر نے لفظ ”پشیمانم“ سے لطیف کر دیا ہے۔ چوتھے شعر میں جس مدعا کو شیخ نے مخفی رکھا ہے (کہ میں عاشقِ کامل ہوں) اس کو امیر نے اجاگر کر دیا ہے۔ یعنی محبوب کی بے عتنائی سے خام کار ہوس پرست عشاق متاثر ہو کر ترکِ عشق کر دیتے ہیں لیکن جاں بازانِ حقیقی جان جانے پر بھی محبت سے باز نہیں آتے جو کمالِ عشق کی دلیل ہے۔

(۴)

امیر خسرو

شیخ سعدی

بدیدہ کہ ترا دیدہ ام نمی یارم  
کہ آں نظر تو بر رُئے دیگرے آم

من آنیم کہ دل از ہر دوست بردارم  
و گز ز غصہ دشمن بجاں رسد کارم

امیر پہلے ہی سے اپنا راز کسی سے اس لئے نہیں کہتے کہ کوئی ان کے نزدیک چاراز دار  
نہیں ہے۔ امیر کا یہ مضمون بھی شیخ کے شعر سے ماخوذ ہے۔ آخری شعر میں شیخ نے  
غم تنہائی کا نقشہ پیش کر کے کہیں چاہا ہے

چو بل در نفس فصل بہاراں

امیر نے بھی اپنے عشیقہ نالہ و فریاد کی تصویر بل ہی کو قرار دیا ہے اور حتی یہ ہے  
کہ امیر نے شیخ کا یہ بلند مصرعہ چو بل در نفس فصل بہاراں - اپنے مطلع میں  
اس خوبی سے تفہیم کیا ہے کہ گویا اس سے چھین لیا ہے جس سے شیخ کے لفظی معنوی  
اتباع کا تین ثبوت ملتا ہے۔

| امیر خسرو                | (۳) | شیخ سعدی                  |
|--------------------------|-----|---------------------------|
| لے وجود تو دیدہ جانم     |     | بسکہ در نظر تو حیرانم     |
| جسم پیدا و جان پہنا نم   |     | صورت را صفت نمی دانم      |
| بسکہ سچے تومی دم بخیاں   |     | پارسیاں ملامت مکیند       |
| سچے خود باز رہ نہی دانم  |     | کہ من از عشق تو بہ نوانم  |
| تا ترا دیدم و نذا دم جاں |     | بچہ کار آید ایں بقیہ عمر  |
| واللہ از زیستن پشیمانم   |     | کہ بہ معشوق بر نیش انم    |
| مہر از جان من برون نرود  |     | گر تو از من غناں نگر دانی |
| جان من گر برون رود جانم  |     | من بشمشیر بر نگر دانم     |

شعریں شیخ نے محبوب کے روئے تاباں کی شکایت آمیز تعریف کی ہے یعنی تمہیں جو دیکھے گا غذا ہوگا۔ اس میں کسی کا کیا قصور ہے۔ امیر بھی شاکہ ہیں کہ جس کی یاد میں ہم سب بھول گئے وہ ایک دم کے لئے بھی نہیں یاد نہیں کرتا۔ تیسرے شعریں شیخ مقید بل کے سوز کو باغ میں آزاد بل کے گانے سے بہتر بتاتا ہے لیکن امیر خسرو اس مضمون کو یوں ادا کرتے ہیں کہ میں بدون دیدار مقید بل کی طرح نعرہ زن ہوں۔ ایسے یادہ صبر کی تاب نہیں۔ اپنی بے تابی اور شوق دیدار کا مضمون امیر کے ہاں زیادتی مقیدہ موجود ہے۔ چوتھے شعریں ”ہوس“ سے شیخ کی مراد عشق ہے مطلب یہ ہے کہ جب تک عشق نہ ہو کلام میں درد پیدا نہیں ہوتا۔ امیر کہتے ہیں کہ اور لوگ تو تیرے وصل کا سودا پکا رہے ہیں میں ہی صرف ایک ایسا محب ہوں جو تیرے تصور کے سوا اور کسی چیز کی خواہش نہیں رکھتا۔ امیر کا مضمون لطیف اور رنگین ہے۔ آخری شعریں امیر خسرو نے شیخ کی طرح حسن دوست کو لازوال اور غیر متناہی دولت کے مالا مال بیان کرتے ہوئے اپنے عجز و قصور کا اظہار اس خوبی سے کیا ہے کہ اپنا مطلب بھی فوت نہیں ہوتا۔ اس کے سوا ”شکر خویش“ کی اضافت سے لفظ ”شکر“ میں صنعت ایہام نے لطف مزید پیدا کر دیا ہے۔

”پیش از نیم چو گس از شکر خویش مراں“  
 خواجہ حافظ نے اس ”شکر“ کو یوں بانڈھا ہے  
 یک شکر انعام با بود بخت خدا د

# موازنہ خسرو و سعدی

سعدی

خسرو

(۱) گردروں سوختہ بہا تو بر آرد نفی  
چہ تفاوت کند از شکرستان گسے  
اے کہ انصاف دل سوختگاں می ندہی  
خود نہیں بے بنایت نمودن یکے  
چوں سرسیدین بلبل کہ خوش آید ز باغ  
لیکن آں سوز ندارد کہ بود در قفسے  
تا با مروز مراد سخن ایں سوز نبود  
کہ گرفتار نبودم بکندہ ہو سے

من ترا دارم و جز لطف تو ام نیت کے  
در جہانم نبود غیر تو قسریا در سے  
نفسے بے تو نیارم زدن اے جاں گرچہ  
نکلی یاد من سوختہ بہرے نفسے  
بلبل جان من از شوق گستان رخت  
تا بکے نہر کند لغو زباں در قفسے  
ہر کسے رامت ہوئے ز وصال در سر  
من بجز فکر خیال تو ندارم ہو سے  
پیش از نیم چو گس از شکر خویش مراں  
کہ تفاوت نکند در شکرستان گسے

امیر کی غزل شیخ کی غزل کا لفظاً و معناً جواب ہے وزن و قوافی متحد ہونے کے علاوہ شیخ کے مطلع کا دوسرا مصرعہ امیر نے آخری شعر میں بالکل اپنا بنالیا جو مطلع میں شیخ بطور تذلل اپنی آواز کو آواز گس قرار دیتا ہے اور شکر و گس کی تمثیل سے اپنے فطری عشق کا ثبوت دیتے ہوئے محبوب کی دولت حسن کو بے پایاں بتاتا ہے۔ امیر کی لفظی دست سے مالا مال ہیں اور محبوب کے ہوتے ہوئے کسی سے فرما دینی نہیں چاہتے۔



۵ . . . بنے دست رسی بیادارم { وسط ص ۱۵۲  
 نے طاقت انتظار دارم { طبیب ص ۸۶

یہ غزل خسرو کی ہو یا سعدی کی؟ اس امر کا قطعی فیصلہ مشکل ہے لیکن غور کرنے  
 معلوم ہوتا ہے کہ امیر کی بیاض مشق میں جس پر شیخ کی غزلیں بطور نمونہ درج ہونگی  
 دیکھنے والوں نے یہ غزل امیر کی تصور کر کے خسرو تخلص کے ساتھ داخل دیوان  
 امیر خسرو کر دی ہوگی یعنی ناقلین نے بے احتیاطی سے سعدی کی بجائے ”خسرو“  
 ہم وزن لاحق کر کے اس غزل کو خسرو کی غزل قرار دیدیا ہو۔ یہ بھی ممکن ہے کہ ہر اچھی  
 غزل کو امیر خسرو کی مقبولیت عامہ اپنی طرف جذب کرنے میں کامیاب ہو جاتی ہو  
 خصوصاً جب کہ دوسری غزل کا تخلص ہم وزن ہو۔ بہر حال ہمارے نزدیک یہ غزل  
 شیخ کی ہے۔ شیخ کے دیوان میں موجود ہونے کے علاوہ شیخ کا طرز بھی اس میں  
 موجود ہے ۵

دشنام ہی دہی بہ سعدی      من باد لب تو کار دارم

جیسے ۵

رنجیدہ رنجیدہ از من گناہے دیدہ      دائم گنہ بخشیدہ از من چہ رنجیدہ  
 یا . . . . .      لعل لب حلو بے من از من چہ رنجیدہ

پہلے کی ردیف مثلاً دال شین وغیرہ کو کیوں کر خالی چھوڑ دیا ہوگا۔ ظن غالب یہ ہے کہ اس دیوان کی صنف غزل کا جزو (می) بہت طویل ہوگا اور اس میں بقیہ حروف کی ردیفوں میں بھی غزلیات ضرور ہونگی۔ موجودہ ردیفوں کی غزلوں کی تعداد تین سو سے زائد ہے کیا اچھا ہوتا کہ اس دیوان کے کل غزلیات کے مجموعہ سے ناظرین لطف اندوز ہوتے غزلیات کے اعتبار سے ہیں اب تک وسط کا ہمہ جہت کامل نسخہ (باوجود سعی بلیغ) دستیاب نہیں ہوا۔ مجبوراً نسخہ موجودہ کی غزلیات ہی پر نظر ڈالی گئی ہے۔

صنف غزل میں امیر خسرو (جیسا کہ انھوں نے تصریح کی ہے) شیخ سعدی شیرازی کے متبع ہیں بنا بریں شیخ اور امیر کے تعزل کا مابہ الاتحاد معلوم کرنا اور دونوں کے کلام کو بغور پڑھ کر متبوعہ اور جوابیہ غزلیات تلاش کرنا ایک تنقید نگار کا فرض ہے۔ لہذا ہم نے وسط کی غزلیات کے ساتھ کلیات سعدی کے غزلیات کا مطالعہ بھی کیا تاکہ ہم کو متحد المضمون اور متحد الوزن غزلیات دستیاب ہو جائیں جن میں اچھی طرح تابع اور متبوع کا فرق دکھایا جاسکے۔ کلیات پڑھ کر معلوم ہوا کہ اس میں کچھ غزلیات ایسی موجود ہیں جن کا جواب امیر خسرو کے غزلیات (موجودہ دیوان وسط) کو کہا جاسکتا ہے اور جو لفظاً یا معنماً متحد معلوم ہوتی ہیں (جیسا کہ موازنہ میں ثابت ہوگا) دوران مطالعہ میں ایک غزل ایسی بھی ملی جو وسط الحیوة میں اور کلیات دیوان طلیات میں ص ۸۶ پر یکساں طور پر بلفظ مشترک موجود ہے صرف فرق یہ ہے کہ وسط میں خسرو تخلص ہے اور کلیات میں ”سعدی“ وہ غزل یہ ہے۔

شیخ کے کلام کے مطالعہ اور اس سے استفادہ کا موقع اچھی طرح ملا ہوگا۔ اور اسی زمانے میں شیخ کی اساس غزل پر امیر نے وہ شاندار عمارت قائم کی ہوگی جس کا خوش نما وسیع منظر آج ہمارے پیش نظر ہے۔ امیر کا شباب، طبعی جودت، اور تغزل سے فطری مناسبت ساتھ ہی شیخ کے دوا دین کا مطالعہ یہ سب وہ اسباب تھے جنہوں نے امیر کی غزل کو شہرت عام و بقائے دوام کا خلعت بخشا۔ اُن کی غزل میں وہی سادگی، صفائی، گھلاؤ اور بیاضی موجد ہر جو شیخ کے ہاں ہے۔ علاوہ ازیں سوز و درد اور شوخی کے لحاظ سے بعض اہل نظر کے نزدیک امیر کا شعر شیخ سے بھی زیادہ تیز ہے۔

اگرچہ شاعرانِ تغزل گفزار      زبک بام اندر بزم سخن مست  
وے بآبادہ یعنی حریاں      خمار چشم ساقی نیند پرست  
مشو منکر در اشعارِ ایں قوم      وراے شاعری چیزے دگرست

شیخ کے ہاں اگر ”خمار ساقی“ ہی تو خسرو کے ہاں ”چیزے دگر“ بھی ہی یعنی ”سوز و درد“۔

وسط الحیوۃ کا جو نسخہ ہمارے پیش نظر ہے اس میں صرف ردیف میم، نون اور می تک کی غزلیات ہیں۔ باقی ردیفوں میں یا تو امیر نے اس دیوان میں کوئی غزل نہیں لکھی یا تیسریں دیوان و ناقیلین کے غلط ملط اور بے احتیاطی سے اس نسخہ میں موجود ہیں۔ پہلے سے ثانی احتمال زیادہ قوی معلوم ہوتا ہے۔ اس لئے کہ صرف ردیف میم میں جس نے دو ڈھائی سو غزلیات لکھ کر داخل دیوان کی ہوں اس نے اس سے

۴- کمزور دشمن سے غافل نہ ہو جانا چاہیئے

بدخواہ میں کہ بہت بے زور  
خس دیدہ آدمی کسہ کور

سب سے آخر دعا ہو اور اسی پر ختم مثنوی ہو

شہ پر سر ہاگ باداں باد

بر بندہ خویش نہراں باد

بندہ خویش سے امیر خسرو "مراد ہیں اس لئے یہ دعا ممدوح و مدح دونوں کے لئے  
جامع دعا ہے۔

## غزلیات

پہلے گزر چکا ہے کہ وسط الحیوۃ کا کام امیر خسرو کی بیس سالہ عمر سے پونیس سالہ  
عمر تک کا ہے اور امیر کا یہ زمانہ زیادہ تر دار الحکومت ملتان میں شہزادہ سلطان محمد خاں شہید  
کی خدمت میں گزرا ہے۔ اس زمانے کے کارناموں سے وسط الحیوۃ کے قصائد  
ترجیحات قطعات اور مثنویات بھرے پڑے ہیں۔ یہ وہ زمانہ ہے جس میں سلطان محمد  
شیخ سعدی کو شیراز سے ہندوستان طلب کیا ہے مگر شیخ نے پیرانہ سال کا عذر کر کے اس سے  
انکار کر دیا ہے اور کہہ بھیجا ہے کہ امیر خسرو جو میر قابل ہیں ان کی تربیت کی جائے یا تہی  
لیئے دواوین (غزلیات) بھی بھیج دیئے ہیں۔

نظر میں قیاس چاہتا ہے کہ امیر کو اس زمانہ میں جب کہ دیوان وسط الحیوۃ مرتب تھا

جو مغلاں سے

توے ہمہ گریہ چشم سگسار      چوں گرگ درندہ آدمی خوار  
ہم بوزنہ دار نادانہ جوے      ہم پوست کے گنبدہ بردے  
چوں سگ ہمہ زرد و مال ماندہ      چوں بوزنہ در جوال ماندہ

اس سے پہلی شنوی میں بھی خوب دل کھول کر مغلوں کی خبر لی ہے۔ یہاں بھی ان کی  
شکل و شبہات اور خصال کا نقشہ کھینچا ہے۔ مردم خوار، گریہ چشم، بے وفائے شرم،  
پیشک، بوزنہ حرکت، سگ صفت۔ غرض ہمہ نابود دنیا و صاف ان میں موجود تھے۔  
مغلوں کی نامردمی اور گریز سے

نہتے کازد جہاں کشادند      چوں روے بداد پشت ڈاؤند  
اس کے بعد امیر نے شہزادہ کو چند مشورے دیئے ہیں جو تجربہ کی بنا پر نہایت  
مفید ہیں :-

- ۱۔ جنگ میں بے وجہ تعجیل و اقدام نہ کرنا چاہیئے ہے
- بے صرفہ کن بجنگ تعین      کز خار خشک زبوں شود پیل
- ۲۔ اپنی پوری حفاظت کر لینے کے بعد دوسرے پر حملہ کرنا چاہیئے ہے
- گر سرخواہی برید ز نہار      اول سر خوشی نگہ دار
- ۳۔ جنگ و سردار در تھوڑی سی کامیابی پر مغرور نہ ہونا چاہیئے ہے
- کم کن یکی چو برق درینغ      زیرا کہ دو سو می رودیتغ

سامانِ عیشِ میاں تھے

از بوسے بخورد نکستِ غود      مشکِ شدہ خاکِ عنبرِ آلود

وز بانگِ طبع و نغمہ و نوش      دلِ راشدہ نامِ غمِ فراموش

چنگے ز نوائے چنگِ مست      سر رشتہ عیشِ کردہ بردست

جود و سخا

دستِ تو کلیدِ گنجِ شاہی ست      گنجینہٴ رحمتِ الہی ست

بر گنجِ نہ اگر نہ رنج      بے رنج دہر اگر دہر گنج

خزانہ تو زیرِ بارِ ہی در نہ خواہندہ پر کوئی زحمت نہیں بے رنج سوال مل جاتا ہے۔  
اس لئے کہ مدوح کا ہاتھ گنجینہٴ رحمتِ الہی ہے۔

امیر نے مختصر عرضِ حال کے بعد مغلوں کی پسپائی کا ذکر اس طرح کیا ہے

از عنونِ خدائے دولتِ شاہ      بر تافتہ گشتِ روئے بدخواہ

جمعیتِ آں جود کیشاں      چوں تخمِ جہودِ شہ پریشاں

مغلوں کے اقدام کی وجہ سے

غازی بغرا چومی نہ پخت      کافر بچار سونے می ناخت

مغلوں کی شکست اور پسپائی کی وجہ سے

چوں لشکرِ غازیوں برآمد      کافرِ شہادت اندر آمد

کافر پر شہادت کا اطلاق بطور تعریض ہے۔

اور آغازِ مہرِ شہزادہ اس طرح کیا ہے

رزم - فارمنش و سکندرِ ستار  
لشکرِ تنگن و مخالفتِ آزار

جمِ مکت و کیتبادِ تمکین  
شہزادہٗ عصرِ نصرۃ الدین

از لرزہٗ تیرہٗ درِ دلِ خاک  
زلزالِ درافتہٗ اندرِ افلاک

تیرش ز دلِ عدوِ شگافد  
وانِ رشتہٗ را موشِ گافد

زاں مومےٗ شگافِ تیرِ دلِ جگر  
بدخواہ شود ز لاغریِ سحر

ممدوح کو دارِ افش، سکندرِ شوکت، جمشیدِ مکت اور کیتبادِ تمکین بتاتے ہوئے اس کی  
بروزِ نامائی، لشکرِ شگنی اور قادرِ اندازی کا ذکر کیا ہے۔ تیر اندازی پر جو خاص توجہ کی گئی  
ہی وہ محض شاعرانہ مہرِ سرائی نہیں ہے بلکہ یہ وصفِ شہزادہ ممدوح کی جنگی قابلیت کے ساتھ  
ایک ممتاز وصف تھا۔ اس میں جو کچھ شگافی کی گئی ہے وہ مبنی بر واقعیت ہے تیرِ دل جو  
کا ایہام پر لطف ہے۔ ریختہ میں حکیم مومن خاں دہلوی نے ”قاتلِ دل جو“ لکھ کر تحسینی  
نکتہ پید کیا ہے

روزِ جزا جو قاتلِ دل جو خطاب تھا  
میرا سوال ہی مرے خون کا جواب تھا

رزم مجلسِ چہ صفتِ کم بہارے  
وزِ جنتِ عدن یا دگارے

ہر دستہٗ گلِ تلقتہٗ باغے  
ہر لالہٗ تر چو شبِ چراغے

ینلو فرِ بزمِ پوشِ زیبا  
از عشقِ بنفشہٗ ناشکیبا

گلِ بانگِ زناں چو بیلِ مست  
ساقی و شرابِ بعلِ بردست

وہابیہ کی خیریت و نہایتی خیریت

تجارت و صنعت و معادن

دیوانی و شاعری کے لیے ایک نیا باب۔

وہ جو بھی روز در و دنیا  
۱۔ محمد بن سیدنا

در آیه اول و آخره و در آیه اول و آخره

۱- استغفار و توبه  
۲- دعا و نیایش

نکاح، اہل بیت، اہل بیت

[illegible]

کتابخانه

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

U, V, W, X

۱۰۲

# ۱۷۱ .. " جبرئیل

اگر کسی شخص نے ایک سو اسی بار " "

۱۰۰٪ از کسب و کارهای کوچک و متوسط

میں نے وہ سب کچھ دیکھا ہے اور اس کی وجہ سے



عکس روشن بزیر زلف بہ تاب      رگ نمودہ بروں ز لطف بدن  
چوں حوصل بزیر پر عقاب      ہم چو رشتہ درون دُرعدن  
خالش از زلف خنبر افشاں تر      برچو نارنج نو بشاخ درخت  
چشمش از خال نامسماں تر      سخت رستہ رضیبت دل سخت

مولانا نظامی کے پہلے شعر میں استعارہ کی لطافت اور حسن تکرار کا لطف قابل دید ہے  
قامت منارض کی تعریف چونکہ ایک ہی شعر میں کی گئی ہے اس لئے دوسرا شعر  
جہاں چہرہ کی تازگی و سُرخئی کو ظاہر کرتا ہے وہاں خوش رفتاری سے بھی مشغول ہو گیا  
شعرا کے کلام میں شراب سے مُنہ دھونا چہرہ کو زیادہ گل گوں کرنے کے معنی میں  
آتا ہے۔ لیکن نظامی نے اُس گلِ رخسار کے رنگیں چہرے کو شراب سے نہیں دھویا ہے  
بلکہ خونِ تدروسے دھوتے ہیں جس میں لطیف اشارہ اس طرف ہے کہ تدرو جس کی  
خوش رفتاری ضربِ اہل ہے اُس کے خرام ناز نے اُس کا خون کر دیا تھا۔ اسی طبع  
میسرے شعر میں لبِ لعل کو برگِ گلِ تر کہہ کر پرشکر کہنا موصوف واحد کے لئے صفات متعدّد  
ثابت کرنے کی ایک عمدہ مثال ہے۔

پانچویں شعر میں عکس رخسار اور گیسو کی تاب دار کے لئے جو تشبیہ مولانا نے بیان کی  
ہے غالباً اُس کے موجد خود مولانا ہیں کسی دوسرے اہل زبان کے کلام میں یہ نادار  
تشبیہ دیکھی نہیں گئی۔

خسر و ملیہ الرحمۃ کے اشارہ پر سو وہی کینز یہاں بھی ہے لیکن ادائیں زالی۔  
 ٹمٹمے تے۔ کرشمے جدید۔ مولنہا نے اس کے رُخ دلفروز کو ماہ کہا ہے۔ خسرو نے اُفتاب  
 بزمِ چرخِ کبود فرما کر سر کا رُسن کے عیب و غریب کرشموں کا خاکہ کھینچ دیا۔ پھر تیسرے  
 شعر میں قامت کی ایک نئے انداز سے تعریف کرتے ہوئے ہوس انگیز ترز عشق  
 مجاز صرف اسی ایک مصرعہ میں ایک دفتر کا دفتر لکھ دیا۔ الصاف شرط ہے ایک مصرعہ  
 میں بنامیت کے ساتھ جس کے قلم نے سراپا کشی کی ہو اس کے خسرو اقلیم سخن ہونے میں  
 کیا کھام ہو سکتا ہے۔

## ایک اور موقع

خسرو

نظای

|                           |                                |
|---------------------------|--------------------------------|
| روئے گل رنگ داد گل رازنگ  | خرمن گل دے بقامت سرو           |
| دہش تنگ باشکر ہم تنگ      | دشمنانی شستہ روئے دے بخون تدرو |
| زرکش دُور باش غمرہ خدنگ   | غمرہ خوبی غمرہ اش سحر کہ خویش  |
| لعل در آشتی و عشوہ بجنگ   | بستہ خواب ہزار عاشق پیش        |
| خال ادگو ہزار پردہ درید   | لب لب لعلش چو برگ تر باشد      |
| عالے را بکنجے نخزید       | برگ آں گل پراز شکر باشد        |
| گیسوئے پیچ از سر ناز      | چشم چشم چوں زرگی کہ خفتہ بود   |
| داد در دست فتنہ رشتہ دراز | فتنہ در خواب او نہفتہ بود      |

واقعہ نگاری جسے مثنوی کی جان کہا جاسکتا ہے اس میں خسرو کا پلہ نظامی سے ہرگز کم نہیں۔ اب ایک موقع مرقعہ نگاری کا دکھایا جاتا ہے جس میں ایک شاہنواز کا سراپا کھینچا گیا ہے۔

مولانا نظامی کا یہ کمال خصوصیت کے ساتھ ہر مقام پر نمایاں ہے مثلاً تسلیم کیا گیا ہے آپ کا خامہ فکر ایسی تصویرت طنائز کی کھینچتا ہے جس کے مقابل بانی و بنیاد کے اسنام بھی سرسبز ہو جاتے ہیں۔

| نظامی                       | خسرو                        |
|-----------------------------|-----------------------------|
| داشت با خود کینز کے چوں ماہ | خاصہ ترزاں ہمہ کینزے بود    |
| چت بچا یک ہم کا بے شا       | آفتابے بزیر چرخ کبود        |
| فتنہ نامی ہزار فتنہ درو     | اصلش از چین دین چو صورت چین |
| فتنہ شاہ و شاہ فتنہ برو     | گیسوس چوں سواد چین مشکیں    |
| تازہ روئے چو نو بہار بہشت   | قائمے در خوشی چو عمر دراز   |
| خوش خرامے چو بادیر سرکشت    | ہوس انگیز تر ز عشق مجاز     |
| انگبینی بردغن آلودہ         |                             |

چرب و شیریں چو صحن پالودہ

مولانا نظامی نے اختصار کے ساتھ جو کچھ کہا ہے خوب کہا ہے بالخصوص دوسرے شعر میں فتنہ کا انقلاب لا جواب ہے اس کے شیریں لب و شکر گفتار ہونے کے لئے جو ہمیں لائی گئیں سب کی سب حلاوت بخش ہیں۔

انوکھی فرمائش بیان کی تھی بہرام کی قدر اندازنی اسی کی مقتضی تھی کہ عجیب سے عجیب تہ  
فرمائش بھی پوری کی جائے۔ انہیں امور کا لحاظ رکھتے ہوئے مولانا بہرام کے کمال  
کو یوں بیان فرماتے ہیں کہ بہرام نے بجائے تیس روٹمان کے پہلے غلیل  
کو اٹھا کر ایک نفلہ اُس کو رخ کے کان میں پینچا یا جس سے اُس کا مغز جوش  
مارنے لگا۔ کو رخ نے اپڑسم سے کان کھنچا یا بہرام کا برق رفتار تیر فوراً آپینچا اور کو رخ  
کے سم کو اُس کے سر سے بخیہ کر دیا۔

چند اشعار میں واقعہ کی تصویر کشی کر صورت حال کو اس طرح دکھا دینا کہ گویا  
ہم اُس کو چشم سردیجہ رہے ہیں مولانا کا قصہ ہے۔

خسر و علیہ الرحمۃ کے یہاں بھی برابر کا جواب ہے۔ صرف فرق یہ ہے کہ وہاں  
گور کو شک رہنا یا ہے اور یہاں ہرن کو نشانہ ٹھیرا یا ہے۔ بہرام نے ایک خدنگ سے  
آہوئے زر کے دونوں شاخوں کو سر سے ایسا اڑایا کہ اُس کو خبر بھی نہ ہوئی۔ اور دوبارہ  
اپنے تیر دو شاخہ کو دوسری آہوئے مادہ کے سر پر ایسا جمایا کہ گویا وہ اُسی کی دو  
شاخیں ہیں اس طرح چشم زدن میں آہوئے مادہ زار و زما دہ کر کے دکھا دیا۔

تنبیہ و استعارہ مبالغہ و اغراق جو غروس سخن کے زیور ہیں ان کی چند مثالیں  
گزر چکیں انہیں منوں سے قیاس کیا جاسکتا ہے کہ خسر و علیہ الرحمۃ کو نظامی جیو ملک الکلام  
کے ساتھ ان انواع میں پہلو بہ پہلو رہے گا پورا استحقاق ہے۔ اور یہ محض بہتان ہو کہ  
خسر و صناع لفظی کے لیے دلدادہ ہیں کہ اس کے التزام سے لطف معنی خاک میں مل جاتا ہے۔

کلام مساوی ہے۔ ہاں آخر شعر مولانا نظامی کا اہل زبان ہونے کو بتا رہا ہے اور خسرو کا  
آخر شعر ان کے زبان داں ہونے کا مقصد یہی ہے اور بد پسچی خاص اہل زبان کا  
لب و لہجہ ہی خسرو کے یہاں لفظ خوردہ دانی واقع ہوا ہے ارباب مذاق صحیح متین  
کر سکتے ہیں کہ اہل زبان و زبان دان ہونے میں اسی طرح کا ایک فرق لطیف پایا جاتا ہے۔

خسرو

نظامی

|                            |                               |
|----------------------------|-------------------------------|
| خوست اول کہاں گروہ چو باد  | بخت گنگے دو شاخ آہوئے ز       |
| مہرہ در کہاں گروہ ہر تہا   | برودہ زان گوئے کونداشت خبر    |
| صید راحہ در فگت دگوش       | چو بہر فرق او بدایاں ساں اند  |
| آمد از تاب مہرہ مغز بجوش   | کہ از اں زربادہ فرق نماںد     |
| سم سمنے گوش برد صید زبوں   | دو یک اند از باہم پیوست       |
| تا ز گوش آرداں غلولہ بروں  | پس برآہوروانہ کرد رشت         |
| تیر شہ برق شد جہاں از رخت  | ہر دو در سر خیاں نشان دیش غرق |
| گوش و سم را بہ یک گربد رخت | کہ دو شاخش پدید کرد بہ فرق    |
| چوں سرو سم بد رخت شاد زیر  | زان دو شرط ہنر کہ در خور کرد  |
| بسرو سم در آمد ان نخبیر    | کرد زرادہ۔ مادہ را نر کرد     |

واقعہ نگاری کا کمال یہ ہے کہ اُس کے اجزاء و لوازم اس طرح بیان کئے جائیں کہ  
سامع کی نگاہ میں اُس کی ہر ہر تصویر کھینچ جائے مولانا نظامی نے دلارام کی ایک

## واقعہ نگاری

بہرام نے اپنی معشوقہ دلارام سے پوچھا کہ تو فرمایش کر کہ کس طرح ہرن کو اپنے تیر سے  
شکار کروں نظامی علیہ الرحمۃ نے دلارام کی یہ خواہش بیان فرمائی ہے کہ ایسا تیر لگایا  
جائے جو گورخر کے سر کو اُس کے سُم کے ساتھ بخیہ کر دے خسرو یہ بیان کرتے ہیں  
کہ دلارام نے کہا کہ کمال جب ہی کہ تیر آہوئے نر کو مادہ بنائے اور مادہ کو جامہ نر  
دونوں کے اشعار یہ ہیں -

خسرو

نظامی

|                         |                           |
|-------------------------|---------------------------|
| گورے آبدگو کہ چوں تازم  | بازگو تازنم بدانائی       |
| وز سرش تاسمش چہ اندازم  | ہر کیے را چنانکہ فرمائی   |
| گفت باید کہ رخ برافروزی | سیمبر ہم بر خست شاہی      |
| سہر آں گور بزمش دوزی    | گفت ایں خواہش از من نجوہی |
| شاہ چوں دید پیچ پیچی او | ناوک زن بر آہوئے سادہ     |
| چارہ گر شد ز بد پیچی او | کہ بود مادہ نر ز سرش مادہ |
|                         | شاہ دریافت خوردہ دانی او  |
|                         | تاخت مرکب بہ ہم عنانی او  |

دونوں کے اشعار موجود ہیں اگر انصاف کی نظر سے دیکھا جائے تو دونوں پلے برابر  
ہیں۔ اگرچہ فرمایش دلارام دونوں کے یہاں غیر غیر ہے مگر صفائی و بے ساختگی میں دونوں کا

کہ یہ سب کچھ میری طرف سے ہے۔

میرا دل ہے تیرا دل ہے

۵۔ میری زندگی تیرے لیے ہے

میرا دل ہے تیرا دل ہے

۵۔ میری زندگی تیرے لیے ہے

میرا دل ہے تیرا دل ہے

میرا دل ہے تیرا دل ہے

۵۔ میری زندگی تیرے لیے ہے

۵۔ میری زندگی تیرے لیے ہے

۵۔ میری زندگی تیرے لیے ہے

میرا دل ہے تیرا دل ہے

میرا دل ہے تیرا دل ہے

۵۔ میری زندگی تیرے لیے ہے

میرا دل ہے تیرا دل ہے

میرا دل ہے تیرا دل ہے

میرا دل ہے تیرا دل ہے

۵۔ میری زندگی تیرے لیے ہے

اور آغازِ مہج شہزادہ اس طرح کیا ہے

رزم - دارمنش و سکندر آسمان شکر شکن و مخالف آزار

جم مکت و کیتباد تمکین شہزادہ عصر نصرۃ الدین

از لرزہ تیر در دل خاک زلزال در افقہ اندر افلاک

تیرش ز دل عدو شگافد وان رشتہ تار مو شگافد

زناں موئے شگاف تیر دل چہ بدخواہ شود ز لاغری سو

ممدوح کو دارمنش، سکندر شوکت، جمشید مکت اور کیتباد تمکین بتاتے ہوئے اس کی  
نبرد آزمائی، لشکر شکنی اور قادر اندازی کا ذکر کیا ہے۔ تیر اندازی پر جو خاص توجہ کی گئی  
ہی وہ محض شاعرانہ مہج سرائی نہیں ہے بلکہ یہ وصف شہزادہ ممدوح کی جنگی قابلیت کے ساتھ  
ایک ممتاز وصف تھا۔ اس میں جو کچھ موثر گانی کی گئی ہے وہ مہنی برواقیت ہی تیروں جو  
کا ایہام پر لطف ہے۔ ریختہ میں حکیم مومن خاں دہلوی نے ”قاتلِ دل جو“ لکھ کر تجنیلی  
نکتہ پیدا کیا ہے

رویز خزا جو قاتلِ دل جو خطاب تھا میرا سوال ہی مرے غول کا جواب تھا

بزم - مجلسِ چہ صفت کنم بہارے دوزخِ عدن یا دگارے

ہر دستہ گلِ تلگتہ باغے ہر لالہ تر چو شب چراغے

ینلو فرسز پوش زیبا از عشق بنفشہ ناشکیبا

گلِ باغِ زناں چو بیلِ مست ساقی و شرابِ بعلِ بردست



[illegible]

ہفت روزہ نسیم آباد

تہذیب و تمدن کے نام پر      تہذیب و تمدن کے نام پر

ویرای ویرای

۱- اگر کسی در جبهه ای باشد که در آن یک نفر دیگر هم باشد

ترتیب : ۱- استرادیل ۲- تیغی - ۳- سیمینو ۴- کربنیکس ۵- یونیکس

کے ہر ذرہ میں ہے یہ سچ، ابھی ہے، "تشموس" ہمیں یہ سچ کی طرف رہنمائی

[illegible]

تکون، کبریا، سبزه بزم،  
استیلا، یوم لیل، و زواری

[illegible]

کند و مرا بجهت دیگر که از بهر این است که بهر حال که باشد

۱۰۹۸۷۶۵۴۳۲۱

۱۴، سترجاء یٰٓاَیُّهَا  
۱۵، سترجاء یٰٓاَیُّهَا

تیرہ روز کی بیماری

۱۳۰۲ هجری قمری ۱۳۰۲ هجری قمری

ס' תתקצ"ה

مکتبہ اسلامیہ لاہور، لاہور، پاکستان

از شعر ۱۷۴ تا ۱۷۵ مراجعت شاہ بہتان

۱۷۶ تا ۱۷۸ درخواست حاضری بارگاہ

۱۷۹ تا ۱۸۰ آئنا مصلحتاً ملتوی کرنا

۱۸۱ .. حضور در گاہ

۱۸۲ تا ۱۸۴ تمناے مداومت حضوری

۱۸۵ تا ۱۸۸ دعا

۱۸۹ تا ۱۹۰ معذرت طول کلام

تفصیلی نظر

یہ مثنوی رزم و بزم دونوں کی جامع ہے اس میں امیر نے ایک شاندار عشقیہ تمہید کے بعد مح شہزادہ محمد کی ہی اور اسی ضمن میں واقعات حربِ بغل بشرح و بسط بیان کئے ہیں۔  
حقِ بزم و رزم ادا کیا ہے۔

ذیل میں چند نمونے ہدیہ ناظرین کئے جاتے ہیں :

تشبیب اے تازہ نسیمِ نو بہاری دے پیکِ روِ امید واری

اے محرمِ رازِ مستمندان دے مونسِ وزِ دردندان

اے مرغِ ہوائے دلِ نوازی دے قاصدِ راجِ عشقِ بازی

اے نامہ رسانِ گلِ بیل پیغام گزارِ سبزہ برگل

درو کئے نگارِ من گزر کن و ز حالِ دلِ منشِ خبر کن

۱۰۷

سید محمد علی شاہ

۱۵۴

کتابخانه عمومی مسجد جامع اصفهان

الحمد لله الذي هدانا لهذا

== تنبيه ٢٠١٨ء ==

مجلس ششم ۱۷ شهریور

مستند

کتابخانه مجلس شورای اسلامی - تهران

کون

شیرازی، پیرزاده، کوهستانی، قزوینی، متحرک، اصفهانی

(الہدیہ) سے منقولہ سرائیکی جملہ ۱۱

الحمد لله، من حج قبله فمستور  
لنفسه، من حج قبله فمستور

لے آئے ہیں۔ اس پر ہرگز ہرگز۔

[illegible]

دونوں لشکروں کی معرکہ آرائی اور رزم کا ہولناک منظر ہے ۔

ہر دو لشکر و برو بر تافتند تیغ و بازو یک دگر بر تافتند

از تنگ خنجر ہیلوشکاف پارہ می شد مرد را پہلوئے نان

وز طاق گرزہ پولاد دست پہلوئے ہر پہلوئے می شکست

کشتہ می شد چون ز شیری آمد ہشت پہلوئے ز ہر ش پہلوئے

سرکہ می بزد تیغ کینہ جو مرگ بر آب و اں می بخت گو

بر زمین از خون شدہ دریا پدید روشنی گشتہ ز عالم ناپدید

از مغل ہر سو فغاں برداشتہ رنجیز از جہاں برکاشتہ

ہر یکے زان خاکساران خواہ بر زمین غلیبہ خاک آلودہ خواہ

جیش اول حملہ چوں بر کار شد خصم را یک خطہ مارا وار شد

بہادر بادشاہ قلب لشکر کو لٹکارتا اور جنبش کا حکم دیتا ہے۔ جس نے تمام مغلوں کو

پس کر گرد کر دیا اور خجک بھی گر کر مر گیا ہے

تند شد شاہنشہ پیر ذراے قلب افرمودہ جنبیدن ز جلعے

قلب چوں دریائے جوشاں حملہ کرد خاکساران را در آمد سرگرد

خجک افتاد و سران نامدار دیگر اں را خود کہ آرد در شمار

ہر ایک مغل کا خاتمہ ہو گیا کوئی زندہ نہیں بچا ہے

ہرگز زیر تیغ تر کاں مرز مرد و انکہ بیروں شد ز ہند و جان نبرد



آگے چل کر فریقہ تفصیل کے ساتھ بہادر اور بہتر کا فرق بیان کرتے ہیں ۛ

این رآند تند و در پیکار شد      و اں دگر رادست و پا بے کار شد

ایں بگردن سرکش از پشت زین      و اں دگر می خواست کافتد بر زین

ایں ز بہر حملہ می شد پُر ز باد      و اں دگر از خانہ ماں می کرد یاد

اس کے بعد یہ دکھاتے ہیں کہ کبھی کبھی ایسا بھی ہوتا ہے کہ مرد کی موت نامرد کے ہاتھ

سے واقع ہو جائے اور نامرد مرد پر فتح پا جائے ۛ

اے با شیراکہ در ہنگام جنگ      یوزگشت از پیش یک روباہ ننگ

اے بسا آہو نایاں در مصاف      شیر را چوں نافذ بہریدند ناف

لشکر کی اس تفصیل کے بعد امیر خسرو نے نام بہ نام اُن لوگوں کا ذکر کیا ہے جو مختلف

خدمات پر مامور تھے مثلاً چتر بردار، علم بردار، دور باش بردار وغیرہ وغیرہ۔ ساتھ ہی

ان پہلوؤں کا نام بھی لیا ہے جو مغلوں کو شکست دینے میں خون و پسینہ ایک کر رہے تھے

اس کے بعد امیر نے مغلوں کے کیریئر نویسی میں جو کمال دکھایا ہے وہ نہایت چسپ

ہے ملاحظہ ہو۔

سرگشتا ہوا۔ آتو کے پردوں کی کلنی ۛ

بستہ پتر بوم بر بالائے سر ۔ سرزائیدہ چو بیضہ زیر بر

بدن اکپڑے ہیں مجھ عاجز کے جسم زار پر  
(آتش) یوں گلہ سرری ہے آبلہ ہو خار پر

خداوند را در هر روز بخواند

و هر روز در هر روز بخواند

و هر روز در هر روز بخواند

و هر روز در هر روز بخواند

و هر روز در هر روز بخواند

و هر روز در هر روز بخواند

و هر روز در هر روز بخواند

و هر روز در هر روز بخواند

و هر روز در هر روز بخواند

و هر روز در هر روز بخواند

و هر روز در هر روز بخواند

و هر روز در هر روز بخواند

و هر روز در هر روز بخواند

و هر روز در هر روز بخواند

و هر روز در هر روز بخواند

و هر روز در هر روز بخواند

بالآخر سخت خوں ریزی کے بعد پہاڑی راجہ نے اطاعت قبول کی اور جزیہ  
بھی دیا۔

یہیچ دردِ امانِ کوہِ سنگے نہ بود      کش ز خونِ کشتگاں رنگے نہ بود

از چہاں خوں ریز پیروں از قیاس      راسے کوہی راشد اندر دل ہراس

لرزہ در کالوسے بے فرماں نداد      بندہ شد سہم بر خطِ فرماں نہ داد

مال داد و خدمتے فرزندِ نینسز      وز عجب ابھائے کہ بسیار چیز

اس فتح کے بعد راجہ نگر کوٹ پر حملہ، میر حاجب تھلی اور دیگر بہادرانِ لشکر کی نامزدگی

پس بہ پیروزی شہِ پیروزِ نرم      سوے رائے نگر کوٹ آور دوزم

میر حاجب تھلی آں پہلی مست      نام زد گشت و میانِ کار بست

پہل زوہانِ دگر پہلوے او      چوں علم پیوستہ بازوے او

راسے نگر کوٹ نے بھی جزیہ قبول کیا۔ مٹلیع و فرمانبردار بن گیا۔

راسے خود فرماں بری راسا ز کرد      بندہ مست و بندگی آغا ز کرد

جزیہ چنڈاں زر کہ نتواں بر کشید      بر کشید و پیش آں لشکر کشید

پہاڑی مقامات کی فتوحات سے فراغت پا کر شہزادہ ملتان واپس آیا۔

شاہ باغیر شکوہِ خسروی      ملائے فرزند و بختے نوی

کوہِ راسفہ بہ تیزی سناں      سوئے ملتان داد تیزی راعاں



پیش از این در این کتاب

مکتبہ خیریت پبلیکیشنز

پیشو بہار بہار بہار بہار

جے ایچ ایچ

مکتبہ انوار اسلام، لاہور

کتابخانه عمومی

८-१-१९५०

مکتبہ اسلامیہ

اسی طرح آخر سر آسمان پر

پیشہ و تجارت

منہ سے کہتا ہوں کہ

۵۔ ۱۹۱۱ء میں کراچی

حکومت ہندوستان

۵- سید مرتضیٰ

مؤلف: شیخ الحداد

۱- در این مورد نیز باید گفت که

جہاں سے ہرگز نہ ہٹاؤں

۵- چیرا بھارتیہ

کے سرور شہزادہ کریم خان

بسم الله الرحمن الرحيم

ایں مخالف چہ بہ تری رہ نیافت خاک غیاں جانبِ شکلی تہافت  
 بالآخر بلبن نے حدودِ حاجی نگر میں پہونچ کر طغزل کی گرفتاری کے لئے خاص لوگوں  
 (ملک محمد تیر انداز، ملک مقدور وغیرہ) کو نامزد کیا۔ جنہوں نے پتا لگا کر طغزل اور  
 اس کے لشکر پر چھاپا مارا۔ طغزل بھاگ کھڑا ہوا لیکن ملک مقدور اور طغزل کش نے اس کا  
 تعاقب کر کے اس کو تیر مار کر گرایا۔ ملک مقدور نے اس کا سر آمار کر لاش پانی میں  
 پھینک دی اور بشارت فتح حضور بلبنی میں پہونچائی۔ امیر خسرو نے یہ سب حالات  
 اس طرح دکھائے ہیں ۷

|                              |                              |
|------------------------------|------------------------------|
| لشکرش چوں تیغ زن شد نام زد   | ناگماں بر قلبِ آں گنم زد     |
| سرکشاں شد آنکہ پے د کیں نشرد | واکہ ناکشہ بل انداز غم برد   |
| طغزل بیدولت انا بقاں شاہ     | تافت رومے نامبارک نہ اس سپاہ |
| گرفتارے اشت بہر کارزار       | جز ز آب تیغ نہ نشست آن غبار  |
| گرچہ بود از بادہ کیں شیر گیر | خفت چوں خر گوشے از یک چہ پیر |
| حاصل آں پلین دگنج خواستہ     | جملگی ترتیب ملک آراستہ       |
| دور باش و چتر و ریاتِ سپاہ   | یک بیک بر دیشِ تخت شاہ       |

سلطان بلبن با فتح و ظفر لوٹ کر لکھنؤ پہونچا اور وہاں کا انتظام بغراخاں کے

سپرد کر کے دہلی واپس ہوا ۷

فتح و فیروز شاہ و تاج بخش باز گشت باز گردانید خوش

حزب دین و اخلاق

مجلس - ۱۰۰ -

၇၂၈

۱- در این کتاب، که به نام "تذکره" است، از زندگی و آثار بزرگان ایران و جهان یاد شده است.

۱- در این کتاب چه چیزهاست؟  
۲- در این کتاب چه چیزهاست؟

کتابخانه عمومی مسجد جامع اصفهان  
کتابخانه عمومی مسجد جامع اصفهان  
کتابخانه عمومی مسجد جامع اصفهان

چرا که اینها در این دنیا و آن دنیا  
و این دنیا و آن دنیا و این دنیا و آن دنیا

لے پھریں گے اور جوتی

لے نہ تھی نہ بوجہ نہ وجہ

۱- تکرار (یا) است و متغیر باشد

بسم الله الرحمن الرحيم

تقریباً ۱۰۰۰ سالہ

بہارِ شیعہ برائے چہرہ برائے قوم

مجلس عمومی

७-अज्ञानात्मा

فہرست کتب و نسخہ کرامت  
فہرست کتب و نسخہ کرامت

سید مرتضیٰ تبریزی رحمه اللہ

مہر شہید کی پیر و پیر

[illegible]

نہ ہوا نہ ہو سکتا

نہایت ہی دلچسپ اور دلکش

— הייזער: הייזער? הייזער?

سکشی کرے۔ طغرل نے یہی کیا اور بلینی قہر و انتقام کی کچھ پروا نہ کر کے تمام سامان و اموال اور ہاتھی حاجی نگر کو خود ہی رکھ لیا اور دہلی نہ بھیجا۔ یہاں تک کہ سلطان مغنی اللہ کے لقب سے لقب ہو کر خود بادشاہ بن بیٹھا اور اپنے نام کا سکہ و خطبہ جاری کر دیا۔ سلطان بلین اس خبر سے نہایت برا فروختہ ہوا اور طغرل کی یہ حرکت ناقابلِ معافی قرار دے کر طغرل کی سرکوبی کے لئے ایک مہم بھیجی جو طغرل کے مقابلہ میں ناکام رہی۔ دوسری دفعہ پھر ایک لشکر طغرل کے مقابلہ کے لئے لکھنوتی بھیجا گیا۔ طغرل نے اس کو بھی مار بھگایا۔ اس دفعہ بلین نہایت پر غضب اور شرمندہ ہوا اور طغرل کے قلع قمع کے لئے خود آمادہ ہوا۔ سامانہ سے بغرا خاں کو لیا اور مختلف اطراف و جوانب سے ایک کثیر العدد لشکر لے کر لکھنوتی کا رخ کیا۔ امیر خسرو نے اس مثنوی میں بلینی لشکر اور اس کے کوچ کی تفصیل اس طرح دکھائی ہے

چوں ہائے دولتش پروا نہ گرد چنگے رخوں ریز طغرل باز کرد

آسمانِ چتر بر بالا کشید لشکرے چوں کوہ در صحرا کشید

نے عدد چندانکہ بتواں عرض داشت چار منزل دست چپا دست راست

از غبارِ نعلِ مہ در میغ بود رنج مسکوں زیر آبِ تیغ بود

امیر خسرو کی شاعری مخزنِ محاسن ہے۔ طغرل کی خوں ریزی اور اس کی باز مکاری لشکر کی کثرت اور مہینہ میسرہ کی کیفیت سب کچھ بیان کر کے اب تیغ اور مہ در میغ پڑے سے یہ بھی اشارہ کیا ہے کہ کوچ کرتے ہی برسات شروع ہو گئی تھی اور کثرتِ بارش سے



یہی مضمون اپنے ہاں اس طرح ادا کیا ہے لیکن دشمنوں میں ادا ہوا ہے  
 محیٹے چہ گویم چو بارندہ میخ بیک دست گوہر بیک دست تیغ  
 گوہر جہاں را بیمار است بہ تیغ از جہاں را دین خواستہ  
 مولانا نے علت معفوہ و انتقام بصراحت بیان کرتے ہوئے اس مضمون میں ایک  
 شاعرانہ لطافت پیدا کی ہے۔

چوتھے شعر میں معراج ختمی تاب کی طرف اشارہ ہے اور مولانا نظامی کے شعر  
 زمیں زادہ بر آسمان تاختہ زمین وزماں را پس انداختہ  
 کا مضمون ادا کرنے کی کوشش کی ہے۔ آخری شعر میں مضمون الفقیر فخری کی عظمت  
 ذہن نشین کی ہے۔ مولانا نظامی اس مضمون کو یوں ادا کرتے ہیں  
 تہمت دست سلطان ہشمنہ پوش غلامی خرد پادشاہی فروش  
 خواجہ میر انصاری نے اس مضمون میں اک خاص شان اور لطف پیدا کیا ہے  
 عاشقان نعرۃ الفقیر فخری میزنند  
 بر سر کوئے ملامت پائے کوہاں آمدہ

مدح سلطان غیاث الدین

چتر آباد درباش جاں خراش آفتاب و آسمان را خواجہ آتش  
 خسرواں چوں در رضایش روندند خردی خویش را یکسو نہند  
 تاز ملکش در جہاں آوازہ گشت ملک را تا بیخ دارا تازہ گشت



ادا فرمایا ہے۔ آخری شعر نظامی کے شعر ہے

آنکہ آرد برون از دل ننگ

آتش لعل و لعل آتش رنگ

کا ہم مضمون ہے۔ اس کا حاصل بھی قدرت و صنعت باری پر اظہارِ حیرت ہے۔ جو اصل حمد ہے

## نعت

اولیں شمع از شبتان وجود ، آخیں گل در گلستانِ کبود

ہر کہ ننگ افکند سے گو ہر شش خود بند تاجِ ہدایت بر سرش

دستِ اقبالش بیدیدہ گلو مشرکان را زیر تیغِ اقلوا

خنگِ چرخ از گردنِ گنبد گشت توشش ازوے بیاگنبد گشت

از تفاخرِ چوں کند رایتِ فراز بر لواے فقر پر بند طراز

پہلا شعر مولانا نظامی کے شعر ہے

نقطہ خطِ اولیں پر کار

خاتم کارِ آفرینش کار

کا ہم مضمون ہے، اس کا مصرعہ اولیٰ حدیثِ اول مآخلاق اللہ نوری اور دوسری

آیت مآکان محمد با احد من رجالکم ولكن رسول اللہ وخاتم النبیین کو مضمون

ہے، امیر کے ہاں شمعِ شبتان وجود اور گلِ گلستانِ کبود اور لطیفِ تشبیہات موجود ہیں



دو کتیبہ پہنچانے کے لئے

(۱۵۵)

دو کتیبہ پہنچانے کے لئے

— دو کتیبہ پہنچانے کے لئے

— دو کتیبہ پہنچانے کے لئے

— دو کتیبہ پہنچانے کے لئے

— دو کتیبہ پہنچانے کے لئے

— دو کتیبہ پہنچانے کے لئے

— دو کتیبہ پہنچانے کے لئے

— دو کتیبہ پہنچانے کے لئے

— دو کتیبہ پہنچانے کے لئے

— دو کتیبہ پہنچانے کے لئے

— دو کتیبہ پہنچانے کے لئے

— دو کتیبہ پہنچانے کے لئے

— دو کتیبہ پہنچانے کے لئے

— دو کتیبہ پہنچانے کے لئے

— دو کتیبہ پہنچانے کے لئے

— دو کتیبہ پہنچانے کے لئے

از شعر ۱۷۳ تا ۱۷۷۔ چتر بردارانِ شاہی کی نام بنام تفصیل۔

۱۷۸ تا ۲۱۳۔ اُن پہلوانان و جان نثاران کی نام بنام تفصیل جنہوں نے  
جان پر کھیل کر مغلوں کو شکست فاش دی۔

از شعر ۲۱۴ تا ۲۳۱۔ مغلوں اور اُن کے لشکریوں کا ذکر، طلیہ، کیرکٹیر، ثباہت وغیرہ

۲۳۲ تا ۲۵۳۔ دونوں طرف سے لشکروں کا حملہ، تیر اندازی، تیغ زنی اور

بے حد کشت و خون کا ذکر۔

جنگ اور اس کے ساتھی بڑے بڑے نامور مغل مارے گئے۔ بقیہ ایف لیٹروں کے  
ہاتھوں سے تلوار کے گھاٹ اترے۔ ۱۱ رمضان ۱۰۸۵ھ یوم جمعہ بوقت شام۔

از شعر ۲۵۴ تا ۲۶۴۔ واپسی شاہ (خان محمد) با فتح و ظفر بکمان و تہنیت نامہ خسرو  
بات دعا کے قبول و خطا پوشی۔

پہلی مثنوی پر تفصیلی نظر:

حمد

|                            |                            |
|----------------------------|----------------------------|
| حاکم بنیاد، ہستی و راز     | خنی مطلق بادشاہ و لم یزل   |
| بے نشان از ہر جہینہ و خیال | بے گزنا ز ہر چہ آمد و رزوا |
| چشم و صورت بستہ برادر اک   | صورت و عقل از وجود پاک     |
| بے قلم صورت کند بر روی آب  | صانع مردم کہ از رستے جو آب |
| محل جویش آتش بروں روز رنگ  | انکہ بند و برین یا قوت رنگ |



کروں تو میری طرف سے اجازت ہے کہ میرے سر کی کھاں کھینچ لی جائے۔

صفت انگور۔ انگور کہ کرد خانہ عیش آباد ہر خوشہ چومادرے کہ صدمچہ بڑا  
تو عاقبتش راہ نمودی بفساد ہر چند کہ پستان بدہان ترکشاد

انگور کے متعلق جو کچھ امیر نے نقل کیا ہے اور اس کی حالت واقعہ سے جو خیال اخذ کیا ہے بالکل مطابق حال ہے۔ انگور سے عیش کی خانہ آبادی اس کا مادرِ صدیچہ زاہونا، اور اسی مناسبت سے دانہ ہائے انگور کو دانہ پستان کہنا تبتہات نادرہ و واقعہ ہیں باوجود ان خدمات و فیاضی کے اس غریب کو الزام فساد اور لقب اُمّ التجائست عطا ہونا کس قدر ظلم ہے۔ نہایت پاکیزہ تخت پر اس رباعی کی تباہی۔ ہمدردی کے پردہ میں سب کچھ کھدیا ہے جو کمال شاعری پر داں ہے۔

## مثنویات وسطا کی حوۃ

عام خیال ہے کہ جو اچھا مثنوی نگار ہے وہ تغزل اور قصائد میں کمال نہیں پیدا کر سکتا اور جو عمدہ تغزل کر سکتا ہے اس سے عمدہ مثنوی نویسی نہیں ہو سکتی لیکن یہ خیال سب سے پہلے شیخ سعدی اور ان کے بعد حضرت امیر خسرو کی شاعری پر منطبق نہیں ہوتا۔ ان بزرگوں کی شاعری میں جب غزلیات پر نظر پڑتی ہے تو خیال ہوتا ہے کہ ان کو مثنوی نویسی میں شاید یہ کمال نہ ہو جو اس صنف میں ہے اور اسی طور پر مثنویات دیکھ کر گمان ہوتا ہے کہ تغزل میں ان کو وہ رتبہ حاصل نہ ہوگا جو مثنوی میں ہے۔ لیکن یہ امر ان کے کمال سخن

دیکھو کہ اہل بیت علیہم السلام کی کتنی بڑی شہادت ہے کہ ان کی  
 بیعت میں کون سے لوگ شامل تھے، کون سے نہیں تھے، کون سے  
 نے اس جہت سے ان کی بیعت کی، کون سے نہیں کی، کون سے نے اس  
 جہت سے ان کی بیعت کی، کون سے نہیں کی، کون سے نے اس  
 جہت سے ان کی بیعت کی، کون سے نہیں کی، کون سے نے اس  
 جہت سے ان کی بیعت کی، کون سے نہیں کی، کون سے نے اس

بیر: ایشیائی و اروپائی  
بیر: آسیائی و اروپائی

۱- استیضای امر، مگر چه - ۲- اگر بپوشید به این امر که:

وہی ہے جس نے اس کو پیدا کیا اور اس کو پالیا اور اس کو پرورش کیا اور اس کو بڑھا دیا اور اس کو چاہا کہ وہ اس کی رضا کرے۔

[illegible]

۱- سحر، جادو، جادوگر، جادوگری

[illegible]

سید ابوالحسن علی محمد

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible][illegible]

سید احمد علی خان صاحب  
سید احمد علی خان صاحب

زلف کی تعبیر ”راہ مار پیچ“ سے لطیف و نادر ہے۔ خواجہ حافظ لکھتے ہیں سے  
 ہمیں بیسپ نہ خداں کہ چاہ در راہ است  
 کجاہمی روی لئے دل بدیں شباب کجا  
 میر تقی لکھتے ہیں سے

خط و زلف و کامل ہیں دل جاگے ابجھا \* نہ سمجھایہ ناداں کہ ہندوستان ہے  
 یاسرخ۔ جمعے ہم گردن برسن کردہ گرد۔ بودند چون کشتگان اندر دو  
 ہم خار بھی گرفت دامن کہ مچھے ہم آبلہ می فناد در پا کہ مرد  
 یہ رباعی واقعہ بغل کے متعلق ہے۔ جانبازان شاہی کو بعد شہادت شہزادہ  
 مغلوں نے گرفتار کر لیا ہے۔ امیر بھی اسیر ہیں۔ پیادہ پا ہیں۔ آبلہ پانی سے چلا نہیں جاتا۔  
 یاد رنگان { آن کیت کہ سچے رنگاں وہ جوید مارا خبر از حال اسیراں گوید  
 اسیران { پائے کہ بزرگ خراشیدہ بھد یارب کہ میان خاچوں می پوید  
 مولانا خوب فرماتے ہیں سے

یاد یاراں یار را سیموں بود

خاصہ کاں لیے داو مجنوں بود

واقعہ شہادت خان شہید میں جو نازک اور لطیف طبع احباب متفرق ہو گئے ہیں ان کو

نہایت دردناک لہجہ میں یاد کیا ہے

رشتی و بکا۔ زیر واقعہ کاسال ملتان نہایت از گریہ غیر درجاں افتاد

بروز وادارہ کے لئے علم و تجربہ کے ساتھ ساتھ  
۵۔ ہر روز دوا و دوا کے لئے

دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے  
۶۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے

۷۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے  
۸۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے

۹۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے  
۱۰۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے

۱۱۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے  
۱۲۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے

۱۳۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے  
۱۴۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے

۱۵۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے  
۱۶۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے

۱۷۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے  
۱۸۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے

۱۹۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے  
۲۰۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے

۲۱۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے  
۲۲۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے

۲۳۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے  
۲۴۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے

۲۵۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے  
۲۶۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے

۲۷۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے  
۲۸۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے

۲۹۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے  
۳۰۔ دوسرے دن کے لئے دوا و دوا کے لئے

می جنبانید و رنج برایشان (فضلاً و بلغاً) کشادہ می شد ”

غرة الکمال کے دریاچہ میں فرماتے ہیں :

” شجرہ سخن بندہ شیب بسیار دارد ... اپنے جزا قطعات و رباعیات و

نغزست از وجود من خاکی ست ”

یہی وجہ ہے کہ ان کے کلام کا ایک معتد بہ حصہ صنف رباعی کے لئے مخصوص ہے اور ہر دیوان میں کافی تعداد رباعیات کی پائی جاتی ہے۔ وسط الحیوۃ میں بھی تقریباً (۱۵۷) رباعیات ہیں (جو امپریل لائبریری کلکتہ کے نسخہ وسط الحیوۃ سے نقل کر کے شامل دیوان کی گئی ہیں)

رباعی کے مضامین کے متعلق ہر شاعر کا اپنا جداگانہ مذاق ہے کوئی فلسفہ (آزادانہ خیالات) اور خمریات کوئے ہوئے ہے کسی نے تصوف و اخلاق کے مضامین پر اکتفا کیا ہے، بعض نے محض حسن و عشق، ہجر و وصل اور سوز و درد کے مضامین ادا کئے ہیں لیکن امیر خسرو کی رباعی تاریخ اور فطرت نگاری کے لحاظ سے ایک خاص امتیاز رکھتی ہے اور مضامین تصوف، اخلاق، فلسفہ، حسن و عشق، مدح و ہجو، زندگی و نہل، خزان و بہار وغیرہ کی جامع ہے۔ ذیل میں چند نمونے ملاحظہ ہو :-

بہارِ نور روز ۵

|                            |                                 |
|----------------------------|---------------------------------|
| نورِ وزرید بوستان شد گلگوں | مئی نوش، مشو بہ ستِ اندیشہ زبوں |
| بارے بگر کہ چوں ہی آید چوں | از بیضہ خاک طوطی سبزہ بروں      |



سہم کے لئے بنایا گیا ہے اور اس کے لئے بنایا گیا ہے

:- نتیجہ :-

”جس کے لئے بنایا گیا ہے اور اس کے لئے بنایا گیا ہے“

”جس کے لئے بنایا گیا ہے اور اس کے لئے بنایا گیا ہے“

:- نتیجہ :-

”جس کے لئے بنایا گیا ہے اور اس کے لئے بنایا گیا ہے“

”جس کے لئے بنایا گیا ہے اور اس کے لئے بنایا گیا ہے“

”جس کے لئے بنایا گیا ہے اور اس کے لئے بنایا گیا ہے“

”جس کے لئے بنایا گیا ہے اور اس کے لئے بنایا گیا ہے“

”جس کے لئے بنایا گیا ہے اور اس کے لئے بنایا گیا ہے“

”جس کے لئے بنایا گیا ہے اور اس کے لئے بنایا گیا ہے“

”جس کے لئے بنایا گیا ہے اور اس کے لئے بنایا گیا ہے“

:- نتیجہ :-

”جس کے لئے بنایا گیا ہے اور اس کے لئے بنایا گیا ہے“

”جس کے لئے بنایا گیا ہے اور اس کے لئے بنایا گیا ہے“

”جس کے لئے بنایا گیا ہے اور اس کے لئے بنایا گیا ہے“

”جس کے لئے بنایا گیا ہے اور اس کے لئے بنایا گیا ہے“

خونش نہ برگ و سے چو غائیش      خوں از دہنت بروں دہد جوش  
ہم گفتہ سخن ز تیزدی جوش      ہم دادہ خبر تیزی گوش  
سبب آخری قطعہ وسط الحیوۃ کے تعداد ابیات کے متعلق ہر سہ

واسطہ است از پے حیات ابد      این کتاب از چین خجستہ خطاب  
در شمر دن ز بہتہائے ترشش      ہشت ابر آمدست بر یک آب  
غیم یعنی کہ ہشت بار بخواں      ما بیکبارہ دیدہ ایم صواب  
چار صد چل یکےست و ہشت ہزار      ہمہ بیت از جمل کثا و نقاب  
این شمارےست وضع بندہ کہیت      یہ پیکس را درو محل جواب

یعنی غیم کے اعداد (۱۰۵۰) کو ۸ گنا کیا تو  $(۸ \times ۱۰۵۰) = ۸۴۰۰$  ہوئے  
اس میں ”ما“ کے اعداد (۴۱) ملائے تو کل (۸۴۴۱) ہوئے۔ اس لحاظ سے  
تعداد ابیات وسط الحیوۃ آٹھ ہزار چار سو اکتالیس ہی۔ آخری شعر میں اس مقتدا بجا پر  
امیر کا فخر کرنا بالکل بجا ہے۔ غالباً ان سے پیشتر کسی نے یہ التزام اپنے مصنفات کے متعلق  
نہیں کیا۔

## رباعیات وسط الحیوۃ

صنف رباعی کما و کیفاً۔ دو جداگانہ حیثیتیں رکھتی ہے، اس میں ایک طرف  
اوزان مخصوصہ اور اختصار مضمون کے لحاظ سے تحدید ہے، دوسری طرف تنوع مضامین

[illegible]

۱۔ کتبہ - کتبہ کی ایک مثال

تو کہی کہ میں نے اس کو دیکھا ہے۔ مگر میں نے اس کو دیکھا ہے کہ اس نے اس کو دیکھا ہے۔

[illegible][illegible]

وَقَدْ رَفَعْتُكَ فِي الْبُحْرِ بِرَحْمَةٍ

ہرچیز پر انہیں پوری نظر ہے

کتابخانه عمومی و موزه ملی ایران

تو که در خفا و در خلوت  
لایه بپوشیده و لایه بپوشیده

وہی کہ جس نے اسے پہچان لیا

۱۰۸  
ازین جهت که در این کتاب

جے برکت پر پورے دل سے دعا کرتا ہوں کہ

[illegible][illegible][illegible]

۵- این آیه سه مرتبه تکرار

باد برفرق ظفر ناشیہ دولت تو فتح دہاں رکاب تو دواں غاشیہ دار  
مغلوں کی شکست پر شکست اور ان کے فتنہ کا ذکر امیر نے قصائد ترجیبات  
اور مثنویات میں خوب دل کھول کر کیا ہے صنف قطعہ اس سے کیوں کر خالی رہ سکتی تھی  
چنانچہ یہ قطعہ بھی مغلوں کی شکست کی یادگار ہے جس میں شہزادہ خان محمد کو پہاڑی مقامات پر  
حملہ کرنے اور سخت کوشش کے ساتھ وہاں شکرے جانے پر سراہا گیا ہے

آفریں اے کشن لشکر و کوشش درکار

اور دکھلایا ہے کہ بندگان شاہی نے مقام بہتوں میں مغلوں کو شکست دی اور دہلیہ کا  
حصار تیار کر لیا۔ اور اشارۃ اللہ متعدد فتوحات یکے بعد دیگرے حاصل کیں  
زاں دوبازو کہ فتح بدو ہم کیا

صنعت تجنیں تام وزاید اور تصحیف میں بھی ایک قطعہ ملاحظہ ہو (مدحیہ) ۷

اے کہ چوں خاکِ تو جو لاں رگرفت گرد گردا گردا گردا گردا گردا

بس کہ خلق از تو بسرا برد برد برد برد برد برد برد برد

چوں دو درو در قیمت خمر گفت درد درد درد درد درد درد درد

الفاظ گرد۔ برد اور درد میں صناعی کی ہے۔ گرد بالکسر و بالفتح اور برد اور

درد بالفتح و بالضم میں تجنیں تام ہے اور گردا گردا برد اور دردا درد میں  
تجنیں زاید ہے۔ اسی طرح گردا گردا میں صنعت تصحیف ہے۔ اس قسم کی صناعیاں زیادہ تر  
تحفۃ الصغریں پائی جاتی ہیں۔ وسط الحیوۃ کا کلام صاف ہے اس میں صرف یہی قطعہ ہے

۱۰۰  
 ۱۰۱  
 ۱۰۲  
 ۱۰۳  
 ۱۰۴  
 ۱۰۵  
 ۱۰۶  
 ۱۰۷  
 ۱۰۸  
 ۱۰۹  
 ۱۱۰  
 ۱۱۱  
 ۱۱۲  
 ۱۱۳  
 ۱۱۴  
 ۱۱۵  
 ۱۱۶  
 ۱۱۷  
 ۱۱۸  
 ۱۱۹  
 ۱۲۰  
 ۱۲۱  
 ۱۲۲  
 ۱۲۳  
 ۱۲۴  
 ۱۲۵  
 ۱۲۶  
 ۱۲۷  
 ۱۲۸  
 ۱۲۹  
 ۱۳۰  
 ۱۳۱  
 ۱۳۲  
 ۱۳۳  
 ۱۳۴  
 ۱۳۵  
 ۱۳۶  
 ۱۳۷  
 ۱۳۸  
 ۱۳۹  
 ۱۴۰  
 ۱۴۱  
 ۱۴۲  
 ۱۴۳  
 ۱۴۴  
 ۱۴۵  
 ۱۴۶  
 ۱۴۷  
 ۱۴۸  
 ۱۴۹  
 ۱۵۰  
 ۱۵۱  
 ۱۵۲  
 ۱۵۳  
 ۱۵۴  
 ۱۵۵  
 ۱۵۶  
 ۱۵۷  
 ۱۵۸  
 ۱۵۹  
 ۱۶۰  
 ۱۶۱  
 ۱۶۲  
 ۱۶۳  
 ۱۶۴  
 ۱۶۵  
 ۱۶۶  
 ۱۶۷  
 ۱۶۸  
 ۱۶۹  
 ۱۷۰  
 ۱۷۱  
 ۱۷۲  
 ۱۷۳  
 ۱۷۴  
 ۱۷۵  
 ۱۷۶  
 ۱۷۷  
 ۱۷۸  
 ۱۷۹  
 ۱۸۰  
 ۱۸۱  
 ۱۸۲  
 ۱۸۳  
 ۱۸۴  
 ۱۸۵  
 ۱۸۶  
 ۱۸۷  
 ۱۸۸  
 ۱۸۹  
 ۱۹۰  
 ۱۹۱  
 ۱۹۲  
 ۱۹۳  
 ۱۹۴  
 ۱۹۵  
 ۱۹۶  
 ۱۹۷  
 ۱۹۸  
 ۱۹۹  
 ۲۰۰  
 ۲۰۱  
 ۲۰۲  
 ۲۰۳  
 ۲۰۴  
 ۲۰۵  
 ۲۰۶  
 ۲۰۷  
 ۲۰۸  
 ۲۰۹  
 ۲۱۰  
 ۲۱۱  
 ۲۱۲  
 ۲۱۳  
 ۲۱۴  
 ۲۱۵  
 ۲۱۶  
 ۲۱۷  
 ۲۱۸  
 ۲۱۹  
 ۲۲۰  
 ۲۲۱  
 ۲۲۲  
 ۲۲۳  
 ۲۲۴  
 ۲۲۵  
 ۲۲۶  
 ۲۲۷  
 ۲۲۸  
 ۲۲۹  
 ۲۳۰  
 ۲۳۱  
 ۲۳۲  
 ۲۳۳  
 ۲۳۴  
 ۲۳۵  
 ۲۳۶  
 ۲۳۷  
 ۲۳۸  
 ۲۳۹  
 ۲۴۰  
 ۲۴۱  
 ۲۴۲  
 ۲۴۳  
 ۲۴۴  
 ۲۴۵  
 ۲۴۶  
 ۲۴۷  
 ۲۴۸  
 ۲۴۹  
 ۲۵۰  
 ۲۵۱  
 ۲۵۲  
 ۲۵۳  
 ۲۵۴  
 ۲۵۵  
 ۲۵۶  
 ۲۵۷  
 ۲۵۸  
 ۲۵۹  
 ۲۶۰  
 ۲۶۱  
 ۲۶۲  
 ۲۶۳  
 ۲۶۴  
 ۲۶۵  
 ۲۶۶  
 ۲۶۷  
 ۲۶۸  
 ۲۶۹  
 ۲۷۰  
 ۲۷۱  
 ۲۷۲  
 ۲۷۳  
 ۲۷۴  
 ۲۷۵  
 ۲۷۶  
 ۲۷۷  
 ۲۷۸  
 ۲۷۹  
 ۲۸۰  
 ۲۸۱  
 ۲۸۲  
 ۲۸۳  
 ۲۸۴  
 ۲۸۵  
 ۲۸۶  
 ۲۸۷  
 ۲۸۸  
 ۲۸۹  
 ۲۹۰  
 ۲۹۱  
 ۲۹۲  
 ۲۹۳  
 ۲۹۴  
 ۲۹۵  
 ۲۹۶  
 ۲۹۷  
 ۲۹۸  
 ۲۹۹  
 ۳۰۰  
 ۳۰۱  
 ۳۰۲  
 ۳۰۳  
 ۳۰۴  
 ۳۰۵  
 ۳۰۶  
 ۳۰۷  
 ۳۰۸  
 ۳۰۹  
 ۳۱۰  
 ۳۱۱  
 ۳۱۲  
 ۳۱۳  
 ۳۱۴  
 ۳۱۵  
 ۳۱۶  
 ۳۱۷  
 ۳۱۸  
 ۳۱۹  
 ۳۲۰  
 ۳۲۱  
 ۳۲۲  
 ۳۲۳  
 ۳۲۴  
 ۳۲۵  
 ۳۲۶  
 ۳۲۷  
 ۳۲۸  
 ۳۲۹  
 ۳۳۰  
 ۳۳۱  
 ۳۳۲  
 ۳۳۳  
 ۳۳۴  
 ۳۳۵  
 ۳۳۶  
 ۳۳۷  
 ۳۳۸  
 ۳۳۹  
 ۳۴۰  
 ۳۴۱  
 ۳۴۲  
 ۳۴۳  
 ۳۴۴  
 ۳۴۵  
 ۳۴۶  
 ۳۴۷  
 ۳۴۸  
 ۳۴۹  
 ۳۵۰  
 ۳۵۱  
 ۳۵۲  
 ۳۵۳  
 ۳۵۴  
 ۳۵۵  
 ۳۵۶  
 ۳۵۷  
 ۳۵۸  
 ۳۵۹  
 ۳۶۰  
 ۳۶۱  
 ۳۶۲  
 ۳۶۳  
 ۳۶۴  
 ۳۶۵  
 ۳۶۶  
 ۳۶۷  
 ۳۶۸  
 ۳۶۹  
 ۳۷۰  
 ۳۷۱  
 ۳۷۲  
 ۳۷۳  
 ۳۷۴  
 ۳۷۵  
 ۳۷۶  
 ۳۷۷  
 ۳۷۸  
 ۳۷۹  
 ۳۸۰  
 ۳۸۱  
 ۳۸۲  
 ۳۸۳  
 ۳۸۴  
 ۳۸۵  
 ۳۸۶  
 ۳۸۷  
 ۳۸۸  
 ۳۸۹  
 ۳۹۰  
 ۳۹۱  
 ۳۹۲  
 ۳۹۳  
 ۳۹۴  
 ۳۹۵  
 ۳۹۶  
 ۳۹۷  
 ۳۹۸  
 ۳۹۹  
 ۴۰۰  
 ۴۰۱  
 ۴۰۲  
 ۴۰۳  
 ۴۰۴  
 ۴۰۵  
 ۴۰۶  
 ۴۰۷  
 ۴۰۸  
 ۴۰۹  
 ۴۱۰  
 ۴۱۱  
 ۴۱۲  
 ۴۱۳  
 ۴۱۴  
 ۴۱۵  
 ۴۱۶  
 ۴۱۷  
 ۴۱۸  
 ۴۱۹  
 ۴۲۰  
 ۴۲۱  
 ۴۲۲  
 ۴۲۳  
 ۴۲۴  
 ۴۲۵  
 ۴۲۶  
 ۴۲۷  
 ۴۲۸  
 ۴۲۹  
 ۴۳۰  
 ۴۳۱  
 ۴۳۲  
 ۴۳۳  
 ۴۳۴  
 ۴۳۵  
 ۴۳۶  
 ۴۳۷  
 ۴۳۸  
 ۴۳۹  
 ۴۴۰  
 ۴۴۱  
 ۴۴۲  
 ۴۴۳  
 ۴۴۴  
 ۴۴۵  
 ۴۴۶  
 ۴۴۷  
 ۴۴۸  
 ۴۴۹  
 ۴۵۰  
 ۴۵۱  
 ۴۵۲  
 ۴۵۳  
 ۴۵۴  
 ۴۵۵  
 ۴۵۶  
 ۴۵۷  
 ۴۵۸  
 ۴۵۹  
 ۴۶۰  
 ۴۶۱  
 ۴۶۲  
 ۴۶۳  
 ۴۶۴  
 ۴۶۵  
 ۴۶۶  
 ۴۶۷  
 ۴۶۸  
 ۴۶۹  
 ۴۷۰  
 ۴۷۱

(تشریح) : ان اچھے نمونہ کے اسی طرح

[illegible]

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

- نیوٹن کے چار قوانین اور کائنات کی پانچ آکسیجن  
 اور آکسیجن کے ساتھ ساتھ

گویا یاد کرتے کرتے اس قدر بے ہوش ہو گئے ہیں کہ لوگ سلطان محمد کے  
 ملتان پہنچنے کی خوش خبری سنا رہے ہیں جیسا کہ اس کی زندگی میں سنا تے تھے۔  
 تمام عالم اس غم سے متاثر ہو رہا ہے۔ یوں دکھاتے ہیں سے

نے صبر ماند دام فرد و خوش طیر را      نے فوق بود روز و شب و صبح و شام را  
 چوں نیمہ وقت کوی ز پا اندر آمدہ      ہر کو تہی بماندہ ز کو چت مقام را  
 ہم وقت گریہ شد رخ شمشیر آیدار      ہم چو ب شد در و نہ ز خشکی نیام را  
 اسپان پیل و پیکر دیکبان ز رخ چشم      از گماندہ کردہ فراموش گام را  
 و خوش و بہائم کی یہ حالت ہو سے

سراغ کندہ کردہ پریشاں بفرق ہو سے      دہما بریدہ بستہ دگر گوں سننام را  
 وجود و عدم بھی رو رہے ہیں سے

لے جام چرخ بہر تو جم غوں گریستہ      بر ذات تو وجود و عدم غوں گریستہ  
 مرحوم کے نیزہ، چوگان اور علم وغیرہ کی یاد سے

جولاں کن کہت گزیر نہ بافتن      چوگاں بزن کہت گزیر نہ بافتن  
 بانوبی، بلو کہ بچنباں دامہ را      کامر و نہت وقت علم بر فرافتن

آگے چل کر امیر نے اس بے نظیر ترجیع کو نہایت پاکیزہ دعا پر ختم کر دیا ہو سے

سرو تر با سایہ طوبی پناہ باد      ہمایہ تو سایہ لطف الہ باد  
 رضواں چو بر سر تو کشد بار گاہ نور      گیسوے حور رشتہ آں بار گاہ باد



## امیر خسرو

## ششمی سعدی

چشم و چراغ خسرو سے زینِ برفت  
دگر خونِ سیاوشاں بود رنگ  
پشت و پناہ کشورِ ہندوستان نماند  
کہ باراں بیشترِ سیلابِ خونِ ست  
از مملکت چہ کام بر آید چو خاں بشد  
کہ دنیا صاحبِ بہ عہد و خونِ خوار  
وز کالبد چہ کار کشاید چو جاں نماند  
زمانہ ما در لبِ مہر و دونِ ست  
خواہم زباں ز بارہٴ دناں خود برم  
نہ اکنون ست بر ما جو رہِ اُتیام  
گر خواہد ایں حدیث بگوید کہ خاں نماند  
کہ از دورانِ آدم تاکنون ست  
آں ونگاہِ دولتِ دیں اگیس کجاست  
نمیدانم حدیثِ نامہ چون ست  
ہاں شاہزادہٴ ہمہ روئے زیں کجاست  
ہمیدانم کہ عنوانش بخون ست

ہر ہر شعر کے مقابلہ کی ضرورت نہیں دونوں کے ہاں قدر مشترک شہزادہ کی موت پر اظہارِ غم ہے شیخ نے شہزادہ سعد بن ابوبکر کا مرثیہ لکھا ہے اور امیر نے خان محمد کا۔ شیخ کے بند میں کسی شعر سے یہ پتا نہیں چلتا کہ شہزادہ کا کیا نام ہے اور لقب کیا اور یہ کہ وہ راستہ میں شہید کیا گیا ہے یا اپنی موت سے مراد ہے۔ شعر ہے

گر شاہنشاہ اندر قلبِ شکر

میں رایت کے سرنگوں ہونے اور شاہنشاہ کے قلبِ شکر میں نہ آنے کی وجہ صرف قرائن سے شہزادہ کی موت قرار دی جاسکتی ہے ورنہ احتمالِ خلاف ممکن ہے۔ علاوہ ازیں شیخ کا مذاقِ پند و نصیحت مرثیہ میں بھی موجود ہے۔



ہوئی امانت کے لئے، دیکھو

تو سب کو دیکھو، دیکھو

ہوئی امانت کے لئے، دیکھو

تو سب کو دیکھو، دیکھو

ہوئی امانت کے لئے، دیکھو

تو سب کو دیکھو، دیکھو

ہوئی امانت کے لئے، دیکھو

تو سب کو دیکھو، دیکھو

دیکھو، دیکھو

سب کو دیکھو، دیکھو

تو سب کو دیکھو، دیکھو

سب کو دیکھو، دیکھو

تو سب کو دیکھو، دیکھو

سب کو دیکھو، دیکھو

تو سب کو دیکھو، دیکھو

سب کو دیکھو، دیکھو

تو سب کو دیکھو، دیکھو

دیکھو، دیکھو

دیکھو، دیکھو

دیکھو، دیکھو

دیکھو، دیکھو

دیکھو، دیکھو

دیکھو، دیکھو

دیکھو، دیکھو

دیکھو، دیکھو

ناصر الدین محمود (بغرا خاں) بلبن کا دوسرا چھوٹا بیٹا ہی اور کیتباد و خسرو پوتے ہیں۔

## ترجیع ہشتم

مضامین غم و رشتی کے اعتبار سے یہ ترجیع خاتم الترجیات ہے۔ یہ تین ترجیات کا مجموعہ ہے۔ پہلے میں سات دوسکے میں پانچ اور تیسرے میں سات بند ہیں۔ کل انیس<sup>۱۹</sup> بند ہیں۔ اس لحاظ سے وسطا کیلئے کے ترجیات کی تعداد دس پوری ہو جاتی ہے جیسا کہ خود امیر فرماتے ہیں ۷

چونکہ وہ ترجیع صد سا گہر دیدی کوں قطعہائے نہر اگر خواہی بد کان من  
شہرت اور مقبولیت کے لحاظ سے امیر کے یہ ترجیات رشتی خاص امتیاز رکھتے ہیں۔  
صاحب منتخب التواریخ (علامہ القادر بدایونی) لکھتے ہیں۔

” ایں مرثیات ایک ماہ و بیش اس ترکیب بند ہمارا مردم می خوانند و بہر گشتگان خوش  
خاند بخاند نوحہ می کردند۔“ (بدایونی)

امیر اس واقعہ میں خود شریک تھے جو مغلوں کے ہاتھ قید ہو کر تو بہ سر پر رکھ کرے چلنے پکے  
مجبور ہوئے۔ خود فرماتے ہیں ۷

من کہ بر سر نی نہادم گل  
تو بہ بر سر نہاد و گشتا جل

۱۰، محمدیہ، سنجہ، پیرا، اختر ۱۰، محمدیہ، سنجہ، پیرا، اختر

۱۰ - کبیر (مجنه) ، اے ، بے ، کھڑے ، جہاں ، استیلا ، ان کے ہاتھ

[illegible]

۱۔ حق تعالیٰ نے اپنے پیغمبروں کو جو دنیاوی و دینی امور کے لیے بھیجے ہیں

وہابیہ کی تائید و تحریک کے لئے

[illegible]

وَأَمَّا الْفُلُ فَأُرْسِلَتْ بِرَحْمَةٍ مِنَّا لِيُبَيِّنَ لَكُمْ آيَاتِنَا فَتَدَارَكُوا أَعْيُنُكُمْ إِن كُنتُمْ فَاعِلِينَ

۱۰

*(Faint handwritten text)*

د

۱۔ اگرچہ اس کے لئے کہ وہ اپنے

میں نے اپنے لیے کچھ بھی نہیں کیا ہے

[illegible]

آیا چنین است یا نه؟ و اگر نه، چرا؟

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

“အဘိုးခင်မောင်”

[illegible]

مخبر از من است که این شهر را پسندید

اولو الغم انبیا کی مصائب اور شہادت کو یاد دلانے کے بعد لکھتے ہیں ۵  
 باغل ہر سال بہر دیں سرو کارشیں بڑے عاقبت جانِ گرامی در سیراں کار کرد  
 یعنی خان شہید ہر سال مغلوں کے فتنے کو فرو کرتا رہتا تھا لیکن بالآخر انہیں کے  
 ہاتھ سے شہید ہوا۔ یہ سب امور مقدرات الہی سے ہیں اور ان سے کوئی نہیں لڑ سکتا ۵  
 دست تقدیرست گزوں یزدو گہ جان بد نہا تو انیم نتواں کینہ بر قہار کرد  
 شیراز پیش مویرے صہ فروغ صہ پیل مست از نو گہارے صد خان ار کرد  
 تمثیل سے ثابت کیا ہے کہ فضائے الہی ضعیف کو قوی اور قوی کو ضعیف کر دیتی ہے ۵  
 تاریخ وقعہ۔ جمعہ بودیغ ذی الحجہ گرفتار کارزار آخر ہشتاد و سہ آغاز ہشتاد و چہار  
 یعنی جمعہ ذی الحجہ ۹۸۳-۹۸۴ھ۔

آگے چل کر تین بندوں (۸ - ۹ - ۱۰) میں امیر نے مرثیہ کی وہ خصوصیت  
 نظم کی ہے جو مرثیہ کے لئے بمنزلہ روح و رواں ہے یعنی ”بین و بکاء“  
 عالم کی بڑی سے بڑی چیز اس صدمہ سے رو رہی ہے اس طرح لکھتے ہیں ۵  
 بند ہستم مہر دمہ بر رویے فنج تھا بگریستند روز و شب برآں آنک بکا بگریستند  
 آسمان ہا با ہزاراں یہ براہل زمین چھو بارانِ باری بر گیا بگریستند  
 اس غم میں اہالیِ ملتان کی حالت ۵  
 خلقِ ملتان مرد و زن گریہ کنانِ موکنا کو بکو و سو بسو و جا بجا بگریستند  
 آسمان را گویا بدیدہ و قیمت کرد خلق بلکہ اطرافِ زمین از جامہ شد مہر و کوہ

[illegible]

چھ ترک پر تیار ہو جاؤ اور اُن کی ہر لپٹ پر سہارا دے دو۔

ကမ္ဘာတစ်ဝှမ်းလုံး

وہو پیار کی مہمہ کی جیو کیلئے اپنے عمر

۵۔ سرخوئی میں جو تین سو روپے کا مال تھا اسے لے کر آکر اس کو بیچ دیا۔

بسم الله الرحمن الرحيم - الحمد لله رب العالمين - والصلوة والسلام على سيدنا محمد وآله الطيبين الطاهرين

وہابیہ کی تائید کے لئے جو کچھ لکھا ہے وہ سب سچ ہے اور وہابیہ کی تائید کے لئے جو کچھ لکھا ہے وہ سب سچ ہے

[illegible]

وہابیوں کی شیعہ شریعت پر مذمتی تقریریں

وہ کہتا ہے کہ میں نے اپنے آپ کو بڑا ہی اچھا سمجھا کرتا تھا۔ لیکن اب میں نے اپنے آپ کو بڑا ہی بُرا سمجھ گیا۔

۱- حضرت جبریل علیہ السلام فرماتا ہے کہ جو شخص روزانہ سورۃ الفاتحہ پڑھے اس کی عمر پانچ سو سال ہوگی۔

۱- کریم بیکر در این دستنویس میگوید: «مجلس»

بند چہارم میں دونوں لشکروں کا صف بندی کر کے مصروف پیکار ہونا اور دو پہر  
لے کر رات تک بازار قتل گرم رہنا نہایت خوبی سے دکھایا ہے

یک زمان شمشیرِ قاتل نیا سودا ز قاتل

از زوالِ روز تا شبِ اندراں و در زوال

اس گشت و خون پر امیر کا تعجبانہ تردیدی اسلوب اور مقتولین کا منظر ہے

بند پنجم۔ یارِ بیاںِ خوں بود کا ز رُسے حرامی وید      یا بسوئے تننگان مجھے ز دریا می وید

آبِ رغریلِ یزی چوں فرویزد بزمیر      خندگانِ راخوں براگونہ ز اعصابی وید

کشتہ اند خاکِ ثانی کند و بر خود می تپید      وز گلویش موج ز خونِ بہلا می وید

معرکہ کارزار کی تصویر کھینچنے کے بعد مومن اور کافر کے خون کی تفریق اس طرح

کرتے ہیں

اَس بد و زنجِ برد آ ب این بختِ ادو جی      گرچہ خونِ گبر د مومن ہر دو یکجائی وید

یک جنگِ دسردار دے

خانِ لشکر کش تیر تبصوف آئینِ جنگ      مید و اندیشہ بجاں رات می وید

باز می برد گردوں مو گرفتہ فستج را      فتح ہر چند از ملا میں جانبِ پامی وید

کافرانہ انتظارِ شب کہ تابروں شود

ناگماں میزانِ مارا پتہ دگر گوں شود

یعنی ابھی صورتِ حالات ہمارے موافق تھی لیکن رات ہوتے ہی بساطِ کالج بدل گیا



رثی کا درد انگیز اور موثر طرز سے

از بند اول - واقعہ ہستائیں یا بلاگز آسمان آمد پید  
آفت تائیں یا قیامت کز جہاں آمد پید  
راہ در بنیادِ عالم دا وسیلِ فتنہ را  
رخنہ کا مسال در ہندوستان آمد پید  
مجلس یاراں پریشان شد چو برگ گل ز با  
برگ ریزی گوئی اندر گلستان آمد پید  
ہر خرو بے دیدن یاراں شانے شد بچشم  
نیزہ بالا خون ہر نوکِ شان آمد پید  
دل بے سجد چوں زمانہ رشتہ صبح گست  
دور برید چوں خلل در سیاں آمد پید

الح

مغلوں کے حملے کو آفت اور بلائے آسمانی کہنا اور اس سے بنیادِ عالم کا ہل جانا  
مجمعِ احباب کا متفرق و پریشان ہو جانا اور اس صدمے سے آنکھوں سے خون کا بہنا  
اور روتے روتے چہرہ کا گوشت و پوست گر کر ہڈیاں نکل آنا، درد انگیز اور رقت خیز  
الفاظ میں بلیغ اسلوبِ رثی ہے۔ بند دوم میں اس واقعہ کے ابتدائی تفصیلی حالات پر  
روشنی ڈالتے ہوئے دکھلایا ہے کہ سلطان محمد (شہید) نے ملتان سے سہا ورتاک لشکر کشی  
کر کے مغلوں کے اتھیاں کا غزمِ مصمم کر لیا تھا لیکن چوں کہ تقدیر ایسی اور مشیتِ ایزدی  
اس کے موافق نہ تھی۔ لہذا نتیجہ برعکس پیدا ہوا اور

درس تدبیر آگے نہ کہ تقدیر فلک  
صفحہ تدبیر را خطِ مشیت در کشید  
غزہ شد محرم نے برو بر کل خلق  
چوں بلخ اندر گلے و شمنان خنجر کشید  
تار شد عاشور در صفِ غزا چوں حسین  
گرد خنجر سرہ در چشم میرا نو کشید



- ک' تر میله لویجی لکچر، د مپته بند سر لکچر میله  
 شری، بند م تر میله لکچر، د مپته بند سر لکچر میله  
 ت، د مپته بند سر لکچر، د مپته بند سر لکچر میله

## لکچر میله

- د مپته بند سر لکچر، د مپته بند سر لکچر میله  
 شری، بند م تر میله لکچر، د مپته بند سر لکچر میله  
 ت، د مپته بند سر لکچر، د مپته بند سر لکچر میله

- ک' تر، د مپته بند سر لکچر، د مپته بند سر لکچر میله  
 شری، بند م تر میله لکچر، د مپته بند سر لکچر میله  
 ت، د مپته بند سر لکچر، د مپته بند سر لکچر میله

- ک' تر، د مپته بند سر لکچر، د مپته بند سر لکچر میله

- ک' تر، د مپته بند سر لکچر، د مپته بند سر لکچر میله

- ک' تر، د مپته بند سر لکچر، د مپته بند سر لکچر میله

- ک' تر، د مپته بند سر لکچر، د مپته بند سر لکچر میله

باقی شہزادہ سلطان محمد کی طرح میں ہیں۔ جن میں مغلوں کو حدودِ دِلتان سے بنجارا کی طرف بھگانے کا ذکر کیا ہے۔

از بندِ نجم لے آتشِ دریا صفتِ خورشید و تابِ شمشیر  
تست اندر گفت کا تیشِ زوریا بر کند  
زا گونہ کر ز آستانِ در شکرِ کافروں کاں تیرِ آبِ از موتاں  
سرد بنجارا بر کند  
مغلوں کو دریا پار کر کے اتر آنے کی جرأت نہیں ہوئی ہے  
ہندوستان کے سردار لشکرِ کافریا از تیغِ کافر سوزا و تاہست  
آبِ اندر گیا

## ترجیع بند سوم

اس میں سات بند ہیں کچھ بند نشاطِ عید کی تہنیت میں ہیں اور کچھ طرحِ سلطان محمد ہیں۔ اس میں بھی مغلوں کو شکست دینے پر محمدِ موح کو سراہا گیا ہے۔

چوں در صاف آتشِ تیغِ زباں نہ پڑاں سرِ خسود تو پھوں شہارِ باد  
سلاست و روانی میں کمال

ایں شعرِ ترکیافتِ مبانی از و کمال آمد ز آسمان نقشبِ رویۃ الملل  
یعنی اس پر معنیِ ترجیع کا نام رویتِ الملل ہے

## ترجیع چہارم

اس ترجیع میں معز الدین کی قباد کی طرح ہی اور اس کی تہنیت تا چوشتی۔ سات بند ہیں۔



قصائد کے مقابلہ سے معلوم ہوتا ہے کہ کمال درخی وغیرہ کی تہنیک اشعار کی  
تعداد امیر کے تہنیک اشعار سے بہت کم ہے۔ غالباً اس کی وجہ یہ ہے کہ اس زمانہ کے ممد و چین  
یہ خیال تھا کہ اگر شاعر تہنیک پر سارا زور بطبع صرف کر دے گا تو ہماری مدح کے لئے  
اس کے پاس کیا خاک باقی رہے گا۔ لیکن امیر خسرو کے ہاں قصیدہ کا بیشتر جزو وقف  
تہنیک ہے۔ جو مباح سے زیادہ شاندار ہوتی ہے۔

## ترجیحات

وسط الحیوۃ کے ترجیحات واقعات تاریخی پر مشتمل ہیں جن میں مباح اور مرثیہ دونوں  
پر خامہ فرسائی کی گئی ہے۔ مغلوں کے حملے، اُن کی شکست اور اُن کی سپہائی کا ذکر بشرح و  
کیا گیا ہے۔ آخری ترجیحات شہزادہ خان محمد (شہید) کی شہادت کی مفصل داستان ہے۔  
جن میں امیر نے بہترین مرثیہ نویسی کا نمونہ پیش کیا ہے اور نہایت شگلی و دار فکری کے ساتھ  
حق رتی ادا کیا ہے۔

## اول ترجیع بند

پانچ بندوں پر مشتمل ہے جس میں شہزادہ خان محمد (شہید) کی مدح مغلوں کے فتنے کو  
دبا دینے کی بنا پر کی ہے اور شبیرات اور اس کی روشنی وغیرہ سے آغاز تہنیک کیا ہے۔  
اس کا ضروری اقباس ملاحظہ ہو:

از بند اول - شبیرات کہ روشن کند ہر خانہ      ماز روئے تو باشد چراغ ہر خانہ



عروس عافیت آں کہ قبول کرد مرا کہ عمر بیش بہا دادش بشیر بہا

اسی زمین میں امیر نے ایک قصیدہ لکھا ہے جس میں کیفیت بادِ سموم و گرمی اور اعزہ  
احباب سے جدا ہو کر لشکرِ شاہی کے ساتھ اپنی بادیہ پمائی کا ذکر کیا ہے۔ شکر کی پہلی منزل  
سیری (نواحِ دہلی) میں ہوئی ہے۔ تین روز بعد بادشاہ نے پٹار کی طرف کوچ کیا ہے۔  
اہل لشکر میں سوائے امیر کے دو ماموؤں اور دو بھائیوں کے کوئی رفیقِ حال نہیں۔  
شہاب الدین لطیف ملک اور علی شہ کاتب علاوہ غیرہ کو بہت یاد کیا ہے۔ اس قصیدہ کا نام  
مروۃ الروح ہے۔ ذیل میں ضروری اقتباس ہدیہ ناظرین ہے۔

بادِ سموم و سخت گرمی سے

دور و بیست کمر آفتابِ رجزا پرشت ہفت زمیں آتشے فگندہ صبا

بادخانہ بروں رفت گرم کرد مزاج کہ سوے بادِ رود ہر کہ ہست در گریا

چناں ز آتشِ خورشید صبح می بید کہ تفتاںِ رزمیں میرو و باوج سما

آفتاب کے سبج جو زیا میں گئے ہی زمین پر آتش باری ہونے لگی۔ ہوا گرم مزاج

ہو گئی اور صبح کی آتین آہ آسمان تک پہنچنے لگی۔

گر آفتاب قیامت کند بغداد گرم قیامت نیست کا مرو ز دیدم آن فردا

فردا کا امرو ز بن جانا شاعرانہ نکتہ ہے۔

گرم ہوا سے بوستاں کی حالت سے

بوستاں گلی تازک مزاج را بنگر کہ بادِ گرم ز فتنے بروز با صبا



نسیم خُلقِ نازک را سجدے شکر از سر ہم میزد  
 اگر نسیم خُلق تو بر نازک از نفس شود  
 حزن طلب بندہ خسرو را پروردگار جهان نیست  
 تا ازین پس نام تو شاہاں پرورد شود  
 بیشک امیر خسرو جهان دانش ہیں اس اعتبار سے اُن کی پرورش ایک علمی جہان کی  
 پرورش ہی۔

غیاث الدین بلبن کی طرح میں امیر نے ایک قصیدہ خاقانی کے ایک قصیدہ کے  
 ہمزون و قوافی لکھا ہے۔ نہایت شاندار ہی ذیل میں دونوں کا کچھ انتخاب کر کے مقابلہ  
 کیا جاتا ہے۔

### خاقانی

### امیر خسرو

- |                          |     |                             |
|--------------------------|-----|-----------------------------|
| روئے بنود صبح سیم غدار   | (۱) | اصبوح اصبوح کامد کار        |
| ساتی صبح روئے بادہ پیار  |     | انشار انشار کامد یار        |
| جام دہ روئے ناصبح کہ باز | (۲) | جام فرعون انذار کہ صبح      |
| روئے بنود صبح سیم غدار   |     | دست موسیٰ برآرد از کسار     |
| شمع را بر سر آمدت حیات   | (۳) | چرخ بر کار و یار و ما اصبوح |
| شربتے از قینہ بیروں آ    |     | می کند بعبتان دیدہ نثار     |
| آتش شترق از میدان صبح    | (۴) | در سفال خم آتشے ست کہ بہت   |
| می زند شعلہ بے دھان شرار |     | عقل خرق او در وح شرار       |

دونوں نے صبح و صبح سے آغاز تہنیت کیا ہے۔ خاقانی کے مطلع میں اصبوح



چہ سب سے پہلے کر یہ سچ ہے کہ  
۱۔ ہر چیز پر سچ ہے اور سچا ہے  
۲۔ ہر چیز پر سچ ہے اور سچا ہے  
۳۔ ہر چیز پر سچ ہے اور سچا ہے

۴۔ ہر چیز پر سچ ہے اور سچا ہے

۵۔ ہر چیز پر سچ ہے اور سچا ہے

۶۔ ہر چیز پر سچ ہے اور سچا ہے

۷۔ ہر چیز پر سچ ہے اور سچا ہے

۸۔ ہر چیز پر سچ ہے اور سچا ہے

۹۔ ہر چیز پر سچ ہے اور سچا ہے

۱۰۔ ہر چیز پر سچ ہے اور سچا ہے

۱۱۔ ہر چیز پر سچ ہے اور سچا ہے

۱۲۔ ہر چیز پر سچ ہے اور سچا ہے

۱۳۔ ہر چیز پر سچ ہے اور سچا ہے

۱۴۔ ہر چیز پر سچ ہے اور سچا ہے

۱۵۔ ہر چیز پر سچ ہے اور سچا ہے

۱۶۔ ہر چیز پر سچ ہے اور سچا ہے

۱۷۔ ہر چیز پر سچ ہے اور سچا ہے

اب ترکوں کے حملے کا خطرہ جانتا رہا ۵

کنوں روئے درہیں نیارند ترکاں      ہندوستان چوں وفاقاں یکے شد  
ترک و ہندو ایک ہو گئے ۵

بروں شد دوی از سر ترک و ہندو      کہ ہندوستان با خراساں یکے شد  
جشن و صلائے عام ۵

بصد میہانی صدا داد عالم      چو بر خوانِ شاہی وہاں یکے شد  
مقام مصاحت ۵

بابِ دگر بینی آفاق ہر دم      چو از ابر رحمتِ مباراں یکے شد  
ناصر الدین لکھنؤی سے اور معز الدین دہلی سے چل کر اودھ میں دریائے سرو  
(سرج) کے کناروں پر دونوں طرف آپڑے تھے بالآخر باپ نے بڑھکر آپس میں  
مصاحت کر لی اور باہمی مناقشہ رفع کر دیا۔

امیر نے شہزادہ محمد کی طرح مغلوں کو شکست دینے پر کئی قصیدوں میں کی ہے۔  
ذیل میں جس قصیدہ کا انتخاب کیا گیا ہے وہ باعتبار تشبیب و تفسین واقعات تاریخی  
بالیب تنوع نہایت شاندار ہے۔ ہم ذیل میں اس کا ضروری اقتباس ہدیہ ناظرین  
کرتے ہیں۔

تنبیب | وقت آں آمد کبر بالائے گردوں شہزاد  
ابر نیانی کزو آوازِ بل تر شود

بسم الله الرحمن الرحيم  
الحمد لله رب العالمين  
والصلاة والسلام على  
سيدنا محمد وآله الطيبين  
الطاهرين

بسم الله الرحمن الرحيم  
الحمد لله رب العالمين  
والصلاة والسلام على  
سيدنا محمد وآله الطيبين  
الطاهرين

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين  
والصلاة والسلام على  
سيدنا محمد وآله الطيبين  
الطاهرين

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين  
والصلاة والسلام على  
سيدنا محمد وآله الطيبين  
الطاهرين

بسم الله الرحمن الرحيم  
الحمد لله رب العالمين  
والصلاة والسلام على  
سيدنا محمد وآله الطيبين  
الطاهرين

امیر خسرو کے ترکِ خطا ہونے کا ایہام۔ اور معذرت  
چو ترک بستہ زبان ست دگر خطا گوید بذیلِ عفو فرد پوش بر خطا پردہ

ایک قصیدے میں مغلوں کے حملے اور ان کی شکست کھا کر بجاگ جانے کا ذکر نہایت  
خوبی سے کیا ہے۔ اس قصیدے کے جسے جسے اشعار ہدیہ ناظرین ہیں ۷  
ملح : شہزادے کا فرش تاماہا باں میرد تاماہا باں از پئے خدمت شتا باں میرد  
نصرت دنیا غم گویہ ہر افراسیاب آنکہ اورا دور دارائی ز دوراں میرد  
می برد تختِ سلیمانی زیادہ دلش من برین غم گر کش خواہم سلیمان میرد  
شہزادہ محمد کی ملح ہی ردیف و قوافی نہایت پسندیدہ ہیں۔ مطلع ہی میں  
”کافرش تاماہا تاماہا میرد“ سے حملہ کفار مغل کی طرف اشارہ کر دیا۔ نسب اور شان  
شکوہ کے لحاظ سے افراسیاب اور دولت و مملکت کے اعتبار سے اس کو سلیمان کہنا  
ملح خوشترین و بہترین اسلوب ہے۔ اس مختصر مگر شاندار و لطیف ملح کے بعد امیر نے  
واقعات حملہ اس طرح بیان کئے ہیں :

|  |  |
|--|--|
| مغلوں کا خراسان سے<br>حملہ اور کرمان کی طرف<br>گزرنے | گرچہ در سائے مغل با پڑ بوم و روے شوم<br>صف کشیدہ چوں کلنگاں از خراسان میرد<br>لیک در وقت گریز از تیر کشور گیر شاہ<br>ریزہ ریزہ می شود آنکہ بکریاں میرد |
|--|--|

خبر از این است که این (مستند) محول و این است که از این (مستند) خبر

در شهرهای دیگر و این (مستند) خبر

در شهرهای دیگر و این (مستند) خبر

و این (مستند) خبر

و این (مستند) خبر

و این (مستند) خبر

و این (مستند) خبر

و این (مستند) خبر

و این (مستند) خبر

و این (مستند) خبر

و این (مستند) خبر

و این (مستند) خبر

و این (مستند) خبر

و این (مستند) خبر

و این (مستند) خبر

و این (مستند) خبر

و این (مستند) خبر

و این (مستند) خبر

## امیر خسرو

## کمال اسمعیل

گل از رخ تو بد ز دید روئے نہاں داشت

ز شرم قامت تو سر دہوتاں چہ عجب

دیک پاره شدش ناگہ از صبا پرده

(۳) کہ ہچو غنچہ کند دامن قبا پرده

جمالِ روئے تو پوشیدہ چوں نخواہد ماند

مرا چو مردم چشمنی ز پرده بیرون آ

پوش پیشِ رخ از پرده دو تا پرده

(۴) کہ نیست مرد یک چشم را سزا پرده

دونوں نے خطِ رخ سے تلبیب شروع کی ہر اور پرده کی مناسبت سے شاعرانہ نکات

پیدا کئے ہیں۔ کمال نے مطلع میں خط کو سنبھل کر اور رخ کو لالہ احمر قرار دے کر عکسِ رخ

سے آسمان پر حسن کا خیمہ قائم کیا ہے، امیر نے اپنے مطلع میں خطِ دلربا کو شب اور

چہرہ تاباں کو آفتاب بنا کر تعجب کے لہجے سے تشبیہ کی ندرت اور لطافت کو قوی کر دیا

ہر چمکتے ہوئے چہرہ پر خط کی سیاہی آفتاب پر شب کا پرده ہے۔ دونوں شعر بلیغ ہیں۔

دوسرے شعر میں کمال نے شاعرانہ انداز میں یہ بیان کیا ہے کہ آفتاب، رخ یا ر کے

بے نقاب ہونے سے شرمندہ ہو کر پرده نشین ہو جاتا ہے جس سے چہرہ کی چمک تابش کا

آفتاب کی چمک پر فوقیت رکھنا مفہوم ہوتا ہے۔ لیکن امیر کے ہاں یہ مضمون بہت بلند

اور برجستہ واقع ہوا ہے۔ یعنی اس خیال سے کہ آفتاب کی نظر (بد) رخ ممدوح پر نہ پڑے

اب ہر وقت ہوا میں بادلوں کا پرده کئے ہوئے ہے۔ لطیف اسلوب ہے۔

تیسرے شعر میں کمال نے قامتِ یار کی تعریف کا یہ اسلوب اختیار کیا ہے کہ

غنچہ کی طرح سر و بستانی اپنی قبایں رو پوش ہے اس کو قامتِ ممدوح کے مقابلہ کی

۵۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر  
 ۵۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر  
 ۵۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر  
 ۵۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر

(۲)

(۱)

۵۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر  
 ۵۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر  
 ۵۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر  
 ۵۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر

استحقاق

کذا فی الترتیب برآمد که در نتیجه استحقاق  
 این شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر  
 ۵۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر  
 ۵۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر

۵۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر  
 ۵۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر  
 ۵۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر  
 ۵۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر

۵۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر

۵۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر ۱۰۰ شتر

استحقاق

استحقاق

کذا فی الترتیب برآمد که در نتیجه استحقاق

دکھا کر اس کے روبرو آفتاب کو عاجز اور ناصیہ فرسا قرار دیا ہے۔ دوسرے شعر میں  
کمال نے پریشانی کا داغ حسینوں کی زلف سے مٹا کر عہدِ ممدوح کی تعریف کی ہے، لیکن  
امیر کے ہاں یہ پریشانی زلف کا ممتاز وصف ہے اور تہا مہ باقی ہے سے

نمی کند سرموے کم از پریشانی

تیسرے شعر میں کمال نے ”پیکا مناے لعل“ اور ”لعل ہاے پیکاں“ کا الٹ پھیر  
پیدا کیا ہے۔ اس کے مقابلہ میں امیر کے ہاں خیم کا فر کا استعارہ اور اس کی غارت گری سے  
سارے جہان کا ویران ہو جانا اور کسی کو فکرِ مذہب باقی نہ رہنا اور اس پر اٹھارہ فیسوں کرنا  
تغزل کی انتہائی حد پر بلاشبہ امیر کا شعرا پرستی خوئیوں کے لحاظ سے نہایت بلند ہے۔

کمال کے چوتھے شعر میں ”ز فرط حیوانی“ سے ممدوح کے لئے خلاف مقصود  
ایام بھی موجود ہے۔ امیر کے شعر میں خط کی ”سیاہ کاری“ ”آب حیوانی“ سے جھلکی ہے۔  
آگے چل کر امیر نے ممدوح کی سواری اور اس کے عرق فشاں چہرہ کا نقشہ کھینچ کر  
”آہستہ خرام بلکہ مخرام“ کی درخواست اس طرح پیش کی ہے۔

سوارہ می گزری مست کز نہادہ کلاہ      عرق چکاں زد و رخ چوں گلابِ ریحانی  
بزیلِ نعلِ سمند تو گشتہ شد شہرے      عنانِ بدار کہ مستی و تندی رانی

کمال

امیر

چو ابر وجود تو بارانِ جو بارانہ  
ہوا نہ ابر ہو شد لباسِ بارانی

جو دو تہا۔ حدیثِ بخشِ ادا د اگر برابر برد  
ہزار بار کند ابر تیرہ بارانی



بہارِ انارچہ بزمِ بشارتِ انارچہ شکرِ حرمِ جنتِ انارچہ  
بہارِ انارچہ بزمِ بشارتِ انارچہ شکرِ حرمِ جنتِ انارچہ

(د)؟ اتمہ کو برسرِ پستقیم لکھ جائے

؟ اتمہ نہ لکھ جائے اور نہ ہی اس کے سر پر لکھ جائے

[illegible]

؟ قہر - اہم، یہ کعبہ کی پختہ

پہلے یہ کہتا تھا کہ یہ لکھتا تھا:

۱) چیتہ ترشیمہ و جگر و جگر  
۲) چیتہ ترشیمہ و جگر و جگر

بسته بچہ پرست و بچہ پرست و بچہ پرست

پہلے سے؟ یہ سب کچھ؟

[illegible][illegible]

- کتب و خطرات بر احمد کریمینا

[illegible]

- آخر کتابتہ فیۃ القریبہ احمدیہ بخیر - کتب خانہ - ہفتہ

[illegible]

حاصل یہ ہے، خالقِ خیر و شر واحد ہی ورنہ اگر دو ہونگے تو (دونوں کے علتِ مستقلہ ہونے کی وجہ سے) ایک ہی وقت میں ایک ہی شے سے صدورِ خیر و شر ہونا واجب ہوگا لیکن یہ خلافِ بداهت ہے۔ اگر کہا جائے کہ دو تو ہیں لیکن ایک قوی ہی اور دوسرا عاجز تو اس صورت میں بھی ظاہر ہے کہ عاجز و مغلوب قوی اور غالب کے ہوتے ہوئے کسی شے کی علتِ تامہ بننے کی صلاحیت نہیں رکھتا پس لامحالہ علتِ تامہ (خیر و شر کی) ایک ہی۔ اس استدلال سے امیر کی دقتِ نظر اور وسعتِ معلومات کا پتا چلتا ہے۔ نیز یہ کہ فلسفہ و کلام میں ان کا پایہ نہایت بلند ہے:

عناصرِ ربوبہ لطفِ حق سے پیدا ہوئے ہیں ۛ

فاک و آب و باد و آتش شد ز لطفِ حق پدید من کہ نظمِ نیتِ خالکے بر بقائے حق زغم

مولانا روم لکھتے ہیں ۛ

آب و باد و خاکِ نار پُر شرر بے خبر با ما و با حقِ باخبر

ما بعکسِ آں ز غیرِ حقِ خیر بے خبر از حق و ز چندیٰ ظنیہ

امیر نے "از لطفِ حق پدید شد" سے مولانا کے شعرا و ل کا مضمون صرف

مصرعہ اولیٰ میں ادا کر دیا ہے، دوسرا مصرعہ مولانا کے دوسرے شعر کو مضمون ہے۔

انوری و سنائی کا ایہام ۛ

گرچہ خورشیدِ انوری گردِ دم چو گردوں ازرق

بے سائے دم کزاں انجم سائے می زغم

و من کافر لکرمی سیرت یقین برهان ای که بر خواتید و کافر  
پیشین کفر است این کفر لکرمی سیرت یقین برهان ای که بر خواتید و کافر

لکرمی سیرت یقین برهان ای که بر خواتید و کافر  
لکرمی سیرت یقین برهان ای که بر خواتید و کافر  
لکرمی سیرت یقین برهان ای که بر خواتید و کافر  
لکرمی سیرت یقین برهان ای که بر خواتید و کافر

سیرت یقین برهان ای که بر خواتید و کافر

سیرت یقین برهان ای که بر خواتید و کافر

لکرمی سیرت یقین برهان ای که بر خواتید و کافر  
لکرمی سیرت یقین برهان ای که بر خواتید و کافر  
لکرمی سیرت یقین برهان ای که بر خواتید و کافر  
لکرمی سیرت یقین برهان ای که بر خواتید و کافر

سیرت یقین برهان ای که بر خواتید و کافر

سیرت یقین برهان ای که بر خواتید و کافر

لکرمی سیرت یقین برهان ای که بر خواتید و کافر  
لکرمی سیرت یقین برهان ای که بر خواتید و کافر  
لکرمی سیرت یقین برهان ای که بر خواتید و کافر  
لکرمی سیرت یقین برهان ای که بر خواتید و کافر

سیرت یقین برهان ای که بر خواتید و کافر

- ۱- لا زان شد از دہائے دوستانہ خود ہر شرک و شک کہ در رہ الا شود عیاں
- ۲- لا حاجب ست بر در آتشہ مقیم کو اہمان باطلہ را می زند قفا
- امیر نے بھی اشعار بالا میں خاقانی کی طرح (لا الہ الا اللہ) نفی و اثبات مراد لے کر اس کو ”دور باش“ دین و دنیا قرار دیا ہے۔ اس کا ایک سرا دین اور دوسرا دنیا کا نقیب ہے۔

دوسرے شعر سے یہ بھی ظاہر کیا ہے کہ میری ضرب لگانے مجھے دونوں جہاں سے مستغنی کر دیا ہے۔

علو سے مرتبہ، فلک خیمہ کمر کی لکھ کو بی، ۱ میرے اقلیم سخن کی وسعت اور اس کا دار سلطنت۔

پانچم بر پشت گردوں یک می سوزم زہر کیں لکھ بر چہ بر پشت دوائے می زخم

خسروم بر بادشاہان سخن فرماں روا تخت خود بر فرق ہر فرماں رواے می زخم

جائے من دہلی کہ ہر حرف سواد اعظم طبل دار الملکی اندر روتاے می زخم

آہ دہلی! تیرا سواد اعظم، تیرا خسرو اقلیم سخن اور اس کا طبل دار الملکی کہاں؟

تیرے کچھ آثار باقی ہیں جو اہل نظر کے لئے عبرت انگیز و رقت خیز ہیں۔

از نقش و نگار درو دیوار شکستہ آثار پدیدست صنادید عجم را

موعظت حسنہ :

رغبتہ دفتس چوں سست اعتقادے می کمم رکھتے بے صدق چوں ناپا رساے می زخم



من کہ بر سرنی نہادم گل      تو برہ بر سرنہاد و گفتا بجل  
بالاخر امیر رہا ہوتے ہیں اور رہائی موجب مسرت نہیں ہوتی کیوں کہ یارانِ رفتہ  
اور دوستانِ گزشتہ کی یاد تازہ ہی ہو ۷

ہزار شکر خداوند را کہ داد خلاص      نہ دل ز تیر شگاف نہ تن ز تیغ نگار  
وے چہ سود مرا از خلاص آئینہ      گستہ گشت چو سلکِ مہاجر و انصار  
نماز ہیچکس از دوستانِ پارِ مہال      معائنہ بہت کہ امسالِ نیرِ گرد و پار  
تاریخ واقعہ ۷

کنوں کہ کش صد ہشتاد چار <sup>۶۸۳</sup> تاریخ  
مرا بہ سی و سہ آمد نوید سی و چہار <sup>۶۸۴</sup>

یعنی یہ واقعہ امیر کی عمر کے تینتیسویں سال کے آخر اور چونتیسویں سال کے  
آغاز میں پیش آیا (۶۸۳-۶۸۴ء) اس لحاظ سے امیر کا سن ولادت آغاز ۶۵۱ء  
ہوتا ہے۔

وسط میں ایک شاندار قصیدہ خاقانی کی طرز پر مواعظ و حکم و نکات علوم و فنون  
سے لبریز پایا جاتا ہے جس میں امیر نے اپنی جودتِ طبع اور قوتِ تخیل کے پورے  
جوہر دکھائے ہیں۔ قصیدہ کا نام بھی نہایت موزوں ”عالم العلم“ رکھا ہے۔ ذیل میں  
اس قصیدہ کا ضروری اقتباس ہدیہ ناظرین کیا جاتا ہے:

۵۔ کہ اگر مرد سچا ہے

بہتر ہے اگر تیرا مرد سچا ہے نہ کہ اگر تیرا مرد کج ہے  
اگر تیرا مرد کج ہے تو تیرا مرد کج ہے نہ کہ اگر تیرا مرد سچا ہے  
تو تیرا مرد سچا ہے نہ کہ اگر تیرا مرد کج ہے  
تو تیرا مرد کج ہے نہ کہ اگر تیرا مرد سچا ہے  
تو تیرا مرد سچا ہے نہ کہ اگر تیرا مرد کج ہے

مرد سچا ہے نہ کہ اگر تیرا مرد کج ہے  
مرد کج ہے نہ کہ اگر تیرا مرد سچا ہے  
مرد سچا ہے نہ کہ اگر تیرا مرد کج ہے  
مرد کج ہے نہ کہ اگر تیرا مرد سچا ہے

۵۔ اگر مرد سچا ہے

تو تیرا مرد سچا ہے نہ کہ اگر تیرا مرد کج ہے  
تو تیرا مرد کج ہے نہ کہ اگر تیرا مرد سچا ہے

مرد سچا ہے نہ کہ اگر تیرا مرد کج ہے  
مرد کج ہے نہ کہ اگر تیرا مرد سچا ہے

۵۔ اگر مرد سچا ہے

تو تیرا مرد سچا ہے

تو تیرا مرد کج ہے نہ کہ اگر تیرا مرد سچا ہے  
تو تیرا مرد سچا ہے نہ کہ اگر تیرا مرد کج ہے

سروکار نہیں ہوتا وہ کبھی حضرت موسیٰؑ کی طرح جواب ناکامی (لن ترانی) سن کر محو ہوجاتے  
 ہیں اور کبھی حضرت سلیمانؑ کی طرح ہمہ نعمت سے سرفراز ہو کر شکر بجالاتے ہیں ان کے  
 نزدیک محبوب کی طرف سے قہر و لطف، صلح و جنگ، الزام و انعام (جو بھی ہو)  
 سب محبوب ہی سے

صلح و جنگِ دوست محبوبِ دلم  
 قہر و لطفِ ہمت مطلوبِ دلم  
 (عطار)

سب وجودِ قلم کن بزخمِ تیغِ نیازِ خطِ بکشِ پس از اں بر حقیقہ پندار  
 تواضع اور تکبر و متضاد اوصاف میں سے اول الذکر کی ترغیب و تحریص  
 ثانی الذکر سے احتراز کی تعلیم ہے۔ تمام ملکات فاضلہ کا وجود تواضع پر موقوف ہے جو  
 رفعِ تکبر سے حاصل ہوتی ہے۔

گریز و مخلص سے

بگرم مہری گریہوں میں کہ ایں مادر ہزار حادثہ جوید زہ شکر یک بار  
 ہیں بلا نگر ایں سال در حدِ ممان شکستِ مہینہ مومن از کفِ کفار  
 چگونہ شرح تو اں داد آں قیامت را کہ اں فرخ ملک الموت خواتے زہار  
 حملہ بر کفار سے

چہ گویم آں صفتِ حملہ کردنِ غازی بڑے خیریاں ہیچو حیدرِ گزار  
 دے چہ چارہ تو اں کرد حکمِ محکم را کہ گشت نامزد از کار حسدِ قہار





شیخ کا زمرہ ابدال سے ہونا ۵

اگرچہ دریا در راہ پیش او آید قدم نہ دوترنگر دوش دامن

بیانِ اوصاف بے کم و کاست ہی امیر نے جو کچھ بیان کیا ہے وہ سلطان جی کے حالات واقعہ سے مطابق ہے جن سے امیر خسرو سے زیادہ واقف کون ہو سکتا ہے

بجن و انس راند پا دشاہی

نظام الدین محبوب الہی



دیباچہ پور، حدودِ ملتان میں شہزادہ خان محمد کی شہادت اور لشکرِ اسلام کی شکست مغلوں کے ہاتھ سے ۶۸۳ھ میں واقع ہوئی ہے۔ خود امیر بھی شریک واقعہ تھے۔ گرفتار ہو کر رہا ہو گئے۔ یہ سب حالات ایک تاریخی قصیدہ میں امیر نے قلم بند کئے ہیں تقریباً سوا دو سو اشعار ہیں۔ قصیدہ کا نام ”حکم الحکم“ ہے۔ ملا روضی کے ایک قصیدے کے بحر و ردیف ہے دونوں کے چند تمثیلیہ اشعار درج ذیل ہیں:

حضرت امیر خسرو  
روضی نیشاپوری ۱

خوش اند راہ روانِ ولایتِ اسرار  
چہ مایہ رنج کشیدم زیارِ تائیں کار  
کہ در شین عزت گرفتہ اند قرار  
بر آب دیدہ و خون جگر گرفت قرار (۱)

۱۔ شیخ روضی الدین نیشاپوری بڑے علامہ و فاضل تھے ان کے دس بیٹے ملکہ کی سات جماعتیں روزانہ تحصیل علم کرتی تھیں۔ طلبہ کے خواجہ و ضروریات کی کفالت بھی شیخ روضی کی ہمت کرنا کرتی تھی شیخ کی حیات ہی میں شیخ کے دربار میں شہر مشرق و مغرب میں پہل چکا تھا شیخ کا زاد بھٹی صدی ہجری ہے خود اپنے دیوان میں لکھتے ہیں کہ

پان صد و پنجاہ و نہ چوں گشت از ہجرت نام  
نقد شد در دربارِ دنیا طبع را در اہل اسلام (دیوان روضی) ۵۵۹ھ



## منقبتِ شیخ

حضرت سلطان المشائخ نظام الدین محبوب الہی قدس سرہ امیر کے محبوب معنوی  
ہیں ان کی منقبت میں امیر کا قلم افراط و تفریط سے بچ کر جاوہ اعتدال پر ہر جو کچھ لکھا  
وہ شایان شان سلطانی ہے۔ اس قصیدے کی تمیذ زمانی کی بے ثباتی، عالم روحانی کی سر  
مرشدِ کامل سے تعلق، نفس کشی اور معارف و حقائق سے بہرہ یز ہی جس میں بتایا ہے  
کہ ہر سالکِ طریقت کو کن اصول پر کاربند ہونا چاہیے۔ سب سے پہلے مرشد کی نظر  
کی کیا اثر کی ضرورت ہے لکھتے ہیں ۛ

روندہ از نظر رہنما رسد بہ مقام نہ از سجادہ و زنبیل و خرقدہ سوزن  
آئینہ دل کو زنگِ ماسوا (اللہ) سے صاف کرنا ۛ

دے کہ نورِ خدا اندر و مقام گرفت خیال رانتواں داد اندر و مسکن  
چو آئینہ کہ مقابل بافتاب کنی در و چگونہ کسے صورتے توان بدین  
فریب و ریاسے احتراز ۛ

بلوٹ و زرق میالائے دامنِ طاہر کہ زہرِ ناب شود از لعابِ مارِ لبن  
زہد و طاعات کا اظہار سالیکن کے نزدیک ”ریا“ ہی جو راہِ زنِ سلوک ہے  
خواجہ حافظ شیرازی لکھتے ہیں ۛ

بشارت بر بکوے محفوشاں  
کہ حافظِ توبہ از زہد و ریا کرد



لطیف استعارات بھی موجود ہیں۔ کمال نے صرف دستِ تسلیم سے آب در زنجیر اور شعلہ  
 جاب سے ”بادور زنداں“ کے تخیلی نکتے پیدا کئے ہیں اور دائرۃ آب کو سپر اور اس پر  
 قطرہ باراں کو گھماے سیم مان کر قوتِ شاعری صرف کی ہے اور شعر ۵

برو یہ ہیں کہ چہ زیبا کشد دست بہار

ز گونہ گونہ در اطراف باغ شادروں

میں، طرفِ چمن کا موسم بہار میں نقشہ کھینچ کر دیکھنے والے کے اندازہ کے لئے  
 چھوڑ دیا ہے۔ لیکن حضرت امیر نے شعر ۵

چمن چو طوطی گوئی حدیثِ خواہد کرد

چو دیدار آئینہ آب عکسِ خود بیاں

میں، طراوتِ چمن اور صفائے آب کی بولتی چالتی تصویر کھینچی ہے۔ فیضِ بہار سے  
 چمن کا طوطی بن جانا اور چمن میں آبِ جھوکا آئینہ کی طرح مجلّٰی و مُصنّعی ہونا جس سے  
 چمن بول اٹھا ہے وہ نکتہ ہے جو کمال کے شعر میں موجود نہیں۔

امیر کا مخلص ۵

مرا بہ شعر مباحاتِ نیت انا بہت ز بعد حمد بہ نعتِ گزیدہ سبحان

محمد ابنِ ذبیحین صاحبِ قوسین کہ زیب یافت از دو دو کمانِ دو دریا

بہت ذہنیت میں اقرار و انکار دو مختلف حیثیتوں کے اعتبار سے ہے نعتِ محمدی نے  
 شعر کو اس قابل بنا دیا کہ اس پر فخر و مباحات کیا جاسکتا ہے ورنہ شعر کی حقیقت بقول  
 لے کمال دون ۱۲

[illegible]

۱۰۸

(b)

[illegible]

কর্তব্য

(c)

ကံၤစုၤတီၢ်ကံၤတၢ်တၢ်တၢ်တၢ်

الحمد لله الذي هدانا لهذا

(d)

برگرفته از مجموعه کتابخانه

اگرچه بعضی از اینها در بعضی از

(d)

؟ اور جو چیزیں ہم نے نہیں کیں

۹۰، ۸۰، ۷۰، ۶۰، ۵۰، ۴۰، ۳۰، ۲۰، ۱۰

(A)

۱۰۸

۱۰۸

(1)

پیر، پکچر، ہنر، اور تہذیب

کے لئے ہے۔

۱۲۸۱

کمال اسماعیل

امیر خسرو

رید کو کیہ آفتاب در سرتاں (۱) جہاں شد از نغماتِ نیم مشکِ فشاں  
 سحاب گشت بروے زمین تارِ فشاں چہاں کہ از دمِ مجسم غلاکہ جاناں  
 شیندہ ام سرتاں بود بچشمہ گزر (۲) کشادہ ماشطہ روضہ روے بند عدم  
 عجب گر کہ گزر یافت چشمہ در سرتاں بدست لطف ز رخسار خیرات حساں  
 قمر کہ ان درتش پس از مے بینی (۳) سراز در پیچہ رستی ہی کند بیروں  
 چرا بخاندہ آفتاب شد ہماں ہر آں لطیفہ کہ بد در مشیمہ امکاں  
 نخت ہچو سیلماں بہ تختِ بادشت (۴) .. ..  
 پس آنگہ چو خضر تافت سوائے آبِ ہماں .. ..

قدر مشترک دونوں کے ہاں تثنیہ بہار و برسات ہی۔ امیر نے آفتاب کے  
 برج سرطان میں پہنچنے سے موسمِ باراں کا بیان اور لفظ سرطان سے ایہام  
 ذومعین لے کر اظہارِ استعجاب کیا ہے۔ ساتھ ہی آفتاب کے خانہ قمر میں ہماں پہنچنے پر  
 بھی تعجب کیا ہے، کمال۔ یہی تثنیہات و استعارات کا مینہ برسا کر ذکرِ برسات کیا  
 اور ۷

”ہر آں لطیفہ کہ بد در مشیمہ امکاں“

سے کائناتِ بہار میں لطف پیدا کیا ہے، لیکن امیر کے ہاں تثنیہات ”ہچو سیلماں“  
 اور ”چو خضر“ قریب الغنم ہیں۔



کایا ترانه کر که اینها را به شعر خسته بیاور

به شعر خسته بیاور که اینها را به شعر خسته بیاور

(۱۳)

هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره

هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره

هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره

هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره

هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره

هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره

هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره

هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره

هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره

هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره

هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره

هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره

هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره هزاره

نظر کے ایراد سے امیر نے اس شعر کو لفظی و معنوی محاسن کا مجمع بنا دیا ہے۔ دوسرے شعریں مرغ، چمن، عین اور منتخبات میں رعایات لفظیہ ملحوظ ہیں۔ ساتھ ہی یہ بھی بتایا ہے کہ چشم زدن میں مسافت نہ چننے سے ہوئی ہے

تن ادا کہ صافی تر از جانِ ماست

(نظامی)

اگر آمد و شد بیک دم رواست

آخری شعر میں اسی مضمون کو باسلوب دیگر لطیف تشبیہ و استعارے میں ادا کیا ہے ”زہے شب گرد عیارے“ کا لطف اس شعر سے حاصل ہوگا

بتاراج اسیراں زلف تو عیارہ می در

(خسرو)

بخوں ریز غریباں چشم تو ہیار تر بادا

نعت (۲)

تشبیب | نسیم باری خوش آمد ہوا را کہ برگے دہد بلبل بے نوا را

کیش از میاں بید شمشیر لزاں کنوں دست بنما چہ پلے خارا

بہشت مست باغ اند و سرو و طوبی کہ ہمایہ سدرۃ المنتہی را

ہوا گرم شد باد سرد اندر آمد گل محل بکشا د بند قبا را

چو آتش کہ از چوب از ننگ خیزد گل دلادی خیزد از خار خارا

بلبل کے با ساز و برگ کہنے سے ”جوش گل“ کا اور ”شمشیر لزاں“ سے بید کی

نزاکت کا استعارہ بننے پر سایہ سرو کو سدرۃ المنتہی اور طوبی کا سایہ قرار دینا

روا ہے: "جی ڈاؤ" جی ڈاؤ کے کہنے پر یہی کہتا ہے "جی ڈاؤ" جی ڈاؤ کے کہنے پر یہی کہتا ہے

یہی کہتا ہے "جی ڈاؤ" جی ڈاؤ کے کہنے پر یہی کہتا ہے "جی ڈاؤ" جی ڈاؤ کے کہنے پر یہی کہتا ہے

جی ڈاؤ کے کہنے پر یہی کہتا ہے "جی ڈاؤ" جی ڈاؤ کے کہنے پر یہی کہتا ہے

جی ڈاؤ کے کہنے پر یہی کہتا ہے "جی ڈاؤ" جی ڈاؤ کے کہنے پر یہی کہتا ہے

جی ڈاؤ کے کہنے پر یہی کہتا ہے "جی ڈاؤ" جی ڈاؤ کے کہنے پر یہی کہتا ہے

جی ڈاؤ کے کہنے پر یہی کہتا ہے "جی ڈاؤ" جی ڈاؤ کے کہنے پر یہی کہتا ہے

جی ڈاؤ کے کہنے پر یہی کہتا ہے "جی ڈاؤ" جی ڈاؤ کے کہنے پر یہی کہتا ہے

جی ڈاؤ کے کہنے پر یہی کہتا ہے "جی ڈاؤ" جی ڈاؤ کے کہنے پر یہی کہتا ہے

جی ڈاؤ کے کہنے پر یہی کہتا ہے "جی ڈاؤ" جی ڈاؤ کے کہنے پر یہی کہتا ہے

۴ - اَنی وَجَّهْتُ وَجْهَیَّ لِلَّذِیْ فَطَرَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ حَنِیْفًا وَمَا اَنَا مِنَ الْمُشْرِکِیْنَ۔  
 اَوَّل کی تین آیات میں کوکب، قمر، اور شمس ہر اک کے لئے حضرت ابراہیم کا قول  
 ہذا ربی نقل ہوا ہے اور اُن کے چھپ جانے پر قبری کا انہار جملہ لاجبلاہِ فَلَیْن  
 میں کیا گیا ہے۔ حضرت امیر نے اس شعر میں انھیں دو جملوں کا اقتباس فرما کر متقرر ابراہیمی  
 کی طرف اشارہ فرما دیا جس کا خلاصہ یہ ہے کہ یہ چیزیں مٹ جلنے والی ہیں اور رہنے والی  
 چیز ربوبیت کی اہلیت نہیں رکھتی اس لئے یہ سب چیزیں ربوبیت کی اہلیت نہیں رکھتی  
 یعنی رب نہیں ہیں۔ بلکہ ان سب کے سوا جو ذات غیر متغیر اور ان سب کی پیدا کرنے والی  
 ہے وہی رب ہے۔

**نعت** | وسط الحیوة میں تین قصیدے نعتیہ ہیں سب پہلایہ ہے : ۵

|                                    |                                       |
|------------------------------------|---------------------------------------|
| وفا را نیست و رآئینہ عالم نموداری  | کہ از آسیب ہر تر دامن بست رنگاری      |
| نہ بیم صیقل صدق تا ز آئینہ بزداید  | کہ رخسار سلامت را پدید آید نموداری    |
| ولیکن صورت از آئینہ چوں برافت بپنہ | نگر صورت کہ نہ ہد آئینہ از صورت ستاری |
| دیرینہ از کے گائین نیگوی بود صورت  | نکو صورت کے بیش نہ مردم رفتے لگاری    |

خاقانی کے نعتیہ ”قطب و فاست در بنہ آخر الزماں“ کی طرح امیر نے بھی اس نعت کا آغاز  
 مواعظ و حکم سے کیا ہے اور زمانے کی غدری و بے وفائی پر شان دار تشبیہ لکھی ہے۔  
 آئینہ عالم کا کثرت گناہ سے رنگ آلود ہو جانا اور اس میں سلامت و وفا کا منعکس نہ ہونا  
 اور کسی صیقل گر کا کہ اس کو صاف کر دے نہ پایا جانا مواعظ و حکم کے ایراد کا بہترین

۱۔ حکم کی پیروی کرنا نہ ہونا

က- ရှားလွန်းသော အရာကို ရှားရှားရှားရှား ခြားခြင်း

၁- ရွာကြီးရွာငယ်ရွာများရှိ ရွာအုပ်ချုပ်ရေးမှူးရုံး

၁- ရှမ်းတို့၏ နိဂုံးဝတ္ထုများကို ရေးသားပါ။

:- تہذیب و تمدن کا ارتقاء و ترقی :-

بسم الله الرحمن الرحيم  
الحمد لله رب العالمين

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

(۱) جنت - قیامت و ایمان و کفر

وہاں سے آکر کراچی پہنچا۔

[illegible]

وہاں پہنچ کر آیت اور تفسیر پڑھ کر سب کو دعا کی اور فرمایا کہ تم لوگ جو اس وقت تک نہیں ہوئے

فیه تفسیر و تبیین

سید محمد صالح بن علی بن ابی طالب علیه السلام

این خط را که می نویسد

تجارت و بازرگانی در ایران  
در دوره قاجاریه

[illegible]

وَقَدْ تَرَكْتُ فِيهِ كَثِيرًا مِمَّا كُنْتُ أَهْتَمُّ بِهِ

# باب دوم

## وسط پر تفصیلی نظر

(یعنی وسط کے قصائد، ترجیحات، قلمات، رباعیات، اشعار اور غزلیات میں سے)

## قصائد

حمد | حمد را نم بر زبان الله والبعالمیں  
 آنکہ بخشد است از قرآن هدی المتعین  
 از سپیدی و سیاہی گیر تا لوح و قلم  
 یک رقم از خطِ مکش و هو خیر الحکمین  
 رحمتش میں مہربان چوں باد سے کہ فرشتہ دم  
 شیر خالص می رساند لذتہ للشاربین  
 شکر اگر گویم و گرنے ناگاہیاں را از غیب  
 قیمت روزی دہم واللہ خیر الراغبین  
 دامن کہ از قدر شکوتم کہ بشیر کام خوش  
 از نوازش خود دلو را بسجڑی الشاکرین

تختہ الصغر کی طرح وسط الخیوۃ کی حمد یہ نظم بھی طویل نہیں ۴۳ شعر ہیں ہر شعر میں آفتاب  
 آیاتِ قرآنی کیا گیا ہے۔ مواضع و حکم کے ضمن میں حمد کا انداز اور اس پر یہ التزام، بالکل  
 جدید اسلوب ہے۔ حمد کی ابتدا تربیتِ عالم اور ہدایت پر ہیز گاران سے کی ہے، ربوبیت کے بعد  
 احکم الحاکمین کی غیر متناہی وسعت کا بیان اور اس کے امر گن سے لوح، قلم، دن، رات اور

لے آیت، وان لکم فی الانعام لعلہ تفعلون کافی بطونہا میں بین غوث و دم لبنا خالصا سائغا للشاربین  
 (پارہ ۱۴ سورۃ النحل)



بتائی گئی ہے۔ وہ قطعہ یہ ہے

واسطست از پئے حیات ابد      این کتاب از چیں خجستہ خطاب  
در شمر دن ز بہتہائے ترشش      ہشت ابرآمدت بر یک آب  
غیم یعنی کہ ہشت بار بخواں      مابیک بارہ دیدہ ایم صواب  
چار صد چل یکے ست و ہشت ہزار      ہمہ بیت از جمل کشادہ نقاب  
این شمارست وضع بندہ کنیت      ہیج کس را درو محل جواب

یعنی غیم کے اعداد (۱۰۵۰) کو اٹھ گنا کیا تو  $(۸ \times ۱۰۵۰) = ۸۴۰۰$  ہوئے  
اس میں ۸ کے اعداد (۸۴) اور ملائے تو کل آٹھ ہزار چار سو اکتالیس ہو گئے  
یہی تعداد وسط کی کل ابیات کی ہے۔

آخری شعر میں امیر خسرو کا اس ایجاد پر فخر کرنا باطل بجا ہے غالباً اُن سے  
پہلے کسی نے اپنے مصنفات کے متعلق یہ التزام و اہتمام نہیں کیا۔

بہر حال امیر کے صنائع بدائع کے متعلق بحث کو طویل کرنا لا طائل ہے

نہ حسنش غایتے دارد نہ سعدی راسخ پایا

بمیر و تشہ مستقی و دریا ہچنساں باقی

تحفۃ الصغریٰ طرح امیر خسرو وسط کے کلام کو بھی جمع کرنا نہ چاہیے  
لیکن بعض اجاب و مخلصین جن کے پاس یہ کلام (تباہا) محفوظ تھا  
مصر ہوئے کہ اس کو جمع کر دیا جائے۔ نابراں مرتب کیا گیا اور وسط الجیوة کے نام سے

وجہ ترتیب وسط



۱- در این کتاب که در این کتاب است  
 ۲- در این کتاب که در این کتاب است  
 ۳- در این کتاب که در این کتاب است  
 ۴- در این کتاب که در این کتاب است  
 ۵- در این کتاب که در این کتاب است

[illegible]

کیا گیا ہے کہ ممدوح کی مدح کے ساتھ ایک بیت میں لقب اور دوسری میں اس کا نام  
 لایا جائے اور صنعت کی علتِ غائی یہ بیان کی ہے کہ اگرچہ بیتِ سرخ سے یہ پتا لگ سکتا  
 کہ یہ قصیدہ فلاں صاحب کی مدح میں ہے لیکن اگر بیتِ سرخ محو ہو جائے تو پھر بقائے نام  
 کی صورت بجز اس کے متصور نہیں ہو سکتی کہ خود شعر میں مدح کے ساتھ ممدوح کا نام  
 نظم کر دیا جائے اس طور پر یہ غرض بخوبی حاصل ہو سکے گی۔ اسی کی تائید میں فرماتے ہیں  
 نکو تر خیرے اندر شعر نام ست کہ مافی زندہ زین نقشِ سیاہی  
 تن خسرو میردایں یقین ست دل خسرو نمیرد، هیچ گاہی  
 گویا شعر کو امیر خسرو نے آخری مصرعہ میں دل سے تعبیر کیا ہے اور شاید  
 خواجہ حافظ نے عشق سے ہے

ہرگز نمیرداں کہ دلش زندہ شد بہ عشق  
 ثبت ست بر جریدہ عالم دوام ہا (خواجہ حافظ)  
 اس صنعت کی چند مثالیں درج ذیل ہیں :

(ا) شرف الدولہ فتح ملک کے لئے

اکنوں کہ آب دیدہ بلا گشت مر مرا چشم مرا کہ باز خرد از بلائے آب  
 دریائے کرمیت شرف الدولہ فتح ملک لے آئے کہ ریزی از سخن جانقزائے آب

(ب) سلطان محمد خاں شہید کے لئے

ہنوز تاجچہ کند غمزا ہے کینہ ورت اگر ز لطف بریں بندہ مہرباں نبود

لا اے اللہ میری زندگی بھر میں جو کچھ چاہیے ہے وہ سب دے دے۔  
- اے اللہ! میری زندگی بھر میں جو کچھ چاہیے ہے وہ سب دے دے۔  
- اللہ! میری زندگی بھر میں جو کچھ چاہیے ہے وہ سب دے دے۔

۱۴۰۰ بچہ ہستی؟ کرتا۔ کی طرح میرے؟ یہ کیا ہے؟

۱- متی ۲۳  
 متی ۲۳: ۱-۱۲  
 متی ۲۳: ۱۳-۳۵  
 متی ۲۳: ۳۶-۳۹  
 متی ۲۳: ۴۰-۴۶  
 متی ۲۳: ۴۷-۵۲  
 متی ۲۳: ۵۳-۵۹  
 متی ۲۳: ۶۰-۶۲  
 متی ۲۳: ۶۳-۶۵  
 متی ۲۳: ۶۶-۶۸  
 متی ۲۳: ۶۹-۷۱  
 متی ۲۳: ۷۲-۷۴  
 متی ۲۳: ۷۵-۷۷  
 متی ۲۳: ۷۸-۸۰  
 متی ۲۳: ۸۱-۸۳  
 متی ۲۳: ۸۴-۸۶  
 متی ۲۳: ۸۷-۸۹  
 متی ۲۳: ۹۰-۹۲  
 متی ۲۳: ۹۳-۹۵  
 متی ۲۳: ۹۶-۹۸  
 متی ۲۳: ۹۹-۱۰۱  
 متی ۲۳: ۱۰۲-۱۰۴  
 متی ۲۳: ۱۰۵-۱۰۷  
 متی ۲۳: ۱۰۸-۱۱۰  
 متی ۲۳: ۱۱۱-۱۱۳  
 متی ۲۳: ۱۱۴-۱۱۶  
 متی ۲۳: ۱۱۷-۱۱۹  
 متی ۲۳: ۱۲۰-۱۲۲  
 متی ۲۳: ۱۲۳-۱۲۵  
 متی ۲۳: ۱۲۶-۱۲۸  
 متی ۲۳: ۱۲۹-۱۳۱  
 متی ۲۳: ۱۳۲-۱۳۴  
 متی ۲۳: ۱۳۵-۱۳۷  
 متی ۲۳: ۱۳۸-۱۴۰  
 متی ۲۳: ۱۴۱-۱۴۳  
 متی ۲۳: ۱۴۴-۱۴۶  
 متی ۲۳: ۱۴۷-۱۴۹  
 متی ۲۳: ۱۵۰-۱۵۲  
 متی ۲۳: ۱۵۳-۱۵۵  
 متی ۲۳: ۱۵۶-۱۵۸  
 متی ۲۳: ۱۵۹-۱۶۱  
 متی ۲۳: ۱۶۲-۱۶۴  
 متی ۲۳: ۱۶۵-۱۶۷  
 متی ۲۳: ۱۶۸-۱۷۰  
 متی ۲۳: ۱۷۱-۱۷۳  
 متی ۲۳: ۱۷۴-۱۷۶  
 متی ۲۳: ۱۷۷-۱۷۹  
 متی ۲۳: ۱۸۰-۱۸۲  
 متی ۲۳: ۱۸۳-۱۸۵  
 متی ۲۳: ۱۸۶-۱۸۸  
 متی ۲۳: ۱۸۹-۱۹۱  
 متی ۲۳: ۱۹۲-۱۹۴  
 متی ۲۳: ۱۹۵-۱۹۷  
 متی ۲۳: ۱۹۸-۲۰۰  
 متی ۲۳: ۲۰۱-۲۰۳  
 متی ۲۳: ۲۰۴-۲۰۶  
 متی ۲۳: ۲۰۷-۲۰۹  
 متی ۲۳: ۲۱۰-۲۱۲  
 متی ۲۳: ۲۱۳-۲۱۵  
 متی ۲۳: ۲۱۶-۲۱۸  
 متی ۲۳: ۲۱۹-۲۲۱  
 متی ۲۳: ۲۲۲-۲۲۴  
 متی ۲۳: ۲۲۵-۲۲۷  
 متی ۲۳: ۲۲۸-۲۳۰  
 متی ۲۳: ۲۳۱-۲۳۳  
 متی ۲۳: ۲۳۴-۲۳۶  
 متی ۲۳: ۲۳۷-۲۳۹  
 متی ۲۳: ۲۴۰-۲۴۲  
 متی ۲۳: ۲۴۳-۲۴۵  
 متی ۲۳: ۲۴۶-۲۴۸  
 متی ۲۳: ۲۴۹-۲۵۱  
 متی ۲۳: ۲۵۲-۲۵۴  
 متی ۲۳: ۲۵۵-۲۵۷  
 متی ۲۳: ۲۵۸-۲۶۰  
 متی ۲۳: ۲۶۱-۲۶۳  
 متی ۲۳: ۲۶۴-۲۶۶  
 متی ۲۳: ۲۶۷-۲۶۹  
 متی ۲۳: ۲۷۰-۲۷۲  
 متی ۲۳: ۲۷۳-۲۷۵  
 متی ۲۳: ۲۷۶-۲۷۸  
 متی ۲۳: ۲۷۹-۲۸۱  
 متی ۲۳: ۲۸۲-۲۸۴  
 متی ۲۳: ۲۸۵-۲۸۷  
 متی ۲۳: ۲۸۸-۲۹۰  
 متی ۲۳: ۲۹۱-۲۹۳  
 متی ۲۳: ۲۹۴-۲۹۶  
 متی ۲۳: ۲۹۷-۲۹۹  
 متی ۲۳: ۳۰۰-۳۰۲  
 متی ۲۳: ۳۰۳-۳۰۵  
 متی ۲۳: ۳۰۶-۳۰۸  
 متی ۲۳: ۳۰۹-۳۱۱  
 متی ۲۳: ۳۱۲-۳۱۴  
 متی ۲۳: ۳۱۵-۳۱۷  
 متی ۲۳: ۳۱۸-۳۲۰  
 متی ۲۳: ۳۲۱-۳۲۳  
 متی ۲۳: ۳۲۴-۳۲۶  
 متی ۲۳: ۳۲۷-۳۲۹  
 متی ۲۳: ۳۳۰-۳۳۲  
 متی ۲۳: ۳۳۳-۳۳۵  
 متی ۲۳: ۳۳۶-۳۳۸  
 متی ۲۳: ۳۳۹-۳۴۱  
 متی ۲۳: ۳۴۲-۳۴۴  
 متی ۲۳: ۳۴۵-۳۴۷  
 متی ۲۳: ۳۴۸-۳۵۰  
 متی ۲۳: ۳۵۱-۳۵۳  
 متی ۲۳: ۳۵۴-۳۵۶  
 متی ۲۳: ۳۵۷-۳۵۹  
 متی ۲۳: ۳۶۰-۳۶۲  
 متی ۲۳: ۳۶۳-۳۶۵  
 متی ۲۳: ۳۶۶-۳۶۸  
 متی ۲۳: ۳۶۹-۳۷۱  
 متی ۲۳: ۳۷۲-۳۷۴  
 متی ۲۳: ۳۷۵-۳۷۷  
 متی ۲۳: ۳۷۸-۳۸۰  
 متی ۲۳: ۳۸۱-۳۸۳  
 متی ۲۳: ۳۸۴-۳۸۶  
 متی ۲۳: ۳۸۷-۳۸۹  
 متی ۲۳: ۳۹۰-۳۹۲  
 متی ۲۳: ۳۹۳-۳۹۵  
 متی ۲۳: ۳۹۶-۳۹۸  
 متی ۲۳: ۳۹۹-۴۰۱  
 متی ۲۳: ۴۰۲-۴۰۴  
 متی ۲۳: ۴۰۵-۴۰۷  
 متی ۲۳: ۴۰۸-۴۱۰  
 متی ۲۳: ۴۱۱-۴۱۳  
 متی ۲۳: ۴۱۴-۴۱۶  
 متی ۲۳: ۴۱۷-۴۱۹  
 متی ۲۳: ۴۲۰-۴۲۲  
 متی ۲۳: ۴۲۳-۴۲۵  
 متی ۲۳: ۴۲۶-۴۲۸  
 متی ۲۳: ۴۲۹-۴۳۱  
 متی ۲۳: ۴۳۲-۴۳۴  
 متی ۲۳: ۴۳۵-۴۳۷  
 متی ۲۳: ۴۳۸-۴۴۰  
 متی ۲۳: ۴۴۱-۴۴۳  
 متی ۲۳: ۴۴۴-۴۴۶  
 متی ۲۳: ۴۴۷-۴۴۹  
 متی ۲۳: ۴۵۰-۴۵۲  
 متی ۲۳: ۴۵۳-۴۵۵  
 متی ۲۳: ۴۵۶-۴۵۸  
 متی ۲۳: ۴۵۹-۴۶۱  
 متی ۲۳: ۴۶۲-۴۶۴  
 متی ۲۳: ۴۶۵-۴۶۷  
 متی ۲۳: ۴۶۸-۴۷۰  
 متی ۲۳: ۴۷۱-۴۷۳  
 متی ۲۳: ۴۷۴-۴۷۶  
 متی ۲۳: ۴۷۷-۴۷۹  
 متی ۲۳: ۴۸۰-۴۸۲  
 متی ۲۳: ۴۸۳-۴۸۵  
 متی ۲۳: ۴۸۶-۴۸۸  
 متی ۲۳: ۴۸۹-۴۹۱  
 متی ۲۳: ۴۹۲-۴۹۴  
 متی ۲۳: ۴۹۵-۴۹۷  
 متی ۲۳: ۴۹۸-۵۰۰  
 متی ۲۳: ۵۰۱-۵۰۳  
 متی ۲۳: ۵۰۴-۵۰۶  
 متی ۲۳: ۵۰۷-۵۰۹  
 متی ۲۳: ۵۱۰-۵۱۲  
 متی ۲۳: ۵۱۳-۵۱۵  
 متی ۲۳: ۵۱۶-۵۱۸  
 متی ۲۳: ۵۱۹-۵۲۱

چیتہ دیا کہ اس پر ابھی مانتے ہیں۔ کہ یہ تہذیب آج ایک پیچھے ہے۔  
 شریعت سے۔ کہ ان کے دل میں ابھی اتنی تہذیب کی چیز ہے جو پیدائش سے ان کے  
 ہر آدمی کے دل میں ہے۔ کہ ان کے دل میں ابھی اتنی تہذیب ہے۔ کہ ان کے دل میں  
 ابھی اتنی تہذیب ہے۔ کہ ان کے دل میں ابھی اتنی تہذیب ہے۔

[illegible]

نہیں ہے اور اگرچہ اس میں کچھ کمی ہے مگر یہ بھی ایک بڑا کام ہے۔  
 (د) - چوتھی بات یہ کہ اس میں کچھ کمی ہے۔

موسے شگافند و دو کتہ و اس نوع خاصہ طریق منطق اس منطق ست کہ ذو معین می گنم

در ہر معنی من کہ چوں موسے باریک جنگافند و شود یعنی باریک در نظر آید ۵

یکے معنی چو موسیٰ را کہ جنگافند و دو گوردو جو انم من ولے اس طرہ کا دلا و دو دو نام

یعنی نکتہ شناس عہد جوانی میں کہ زندگی کا وسط ہی) اپنے قلم عطار در قم کے تیرے

اندھیری رات میں (بھی) بال کے دو ٹکڑے کر دیتے ہیں بدیں وجہ اس عمر میں

میرے کلام کا خاصہ بھی ذو معین ہی اور عام طور پر میرا کلام متضمن بدو معنی ہی

تعجب ہی کہ ہوں جوان مگر اولاد (یعنی اشعار) ادھیڑ (دورنگے) عمر کی

رکھتا ہوں۔

اس عبارت سے معلوم ہوتا ہے کہ وسط کا زیادہ تر کلام ذو معین ہی ذو معین

کی چند مثالیں درج ذیل ہیں :

۱۔ کلک من گزشتک ریز دم را نہ بوی بر خطلے میز نم گر بے خطلے می ز نم

آہو اور خطا کے دونوں معنی ملحوظ رہیں۔

۲۔ آدمی حیوان ناطق داں چو شد ناطق شکا ناطم اینک ہستی جاگزائے می ز نم

حیوان کے دو معنوں میں سے ایک معنی عربی مراد ہیں یعنی مطلق حیوان نیز یہ کہ

”کل حیوان ناطق“ کے لفظی معنی ملحوظ ہیں نہ اصطلاحی اور منطقی۔

۳۔ گرچہ خورشید انوری گرم چو گردوں نے بے سائی دم کز ان انجم سائے می ز نم

انوری اور سائی کے معانی لفظیہ مراد لیتے ہوئے خود حکیم سائی اور انوری کا ایہام بھی

اگرچہ یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے

میں نے :

یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے

یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے

یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے

یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے

یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے

یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے

یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے

یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے

یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے

یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے

یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے

یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے

یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے

یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے

یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے مگر یہ سب کچھ ہے

## متوفی کے محاسن و فضائل کا ذکر

کو آں جہاں گرفتار شکر کشیدنش      بروج آفتاب علم بر کشیدنش  
کو آں بجوار بامبند نشاندنش      صف ہا صفاں ہمتا در کشیدنش  
کو آں تہا مے مرصع فگندنش      اپان فوجی ہمت در ز کشیدنش  
کو آں بلوک خاندن درے نشاندنش      و آں بزم رہت کردن و کشیدنش

چوں سال مہ تمام نگردد ثنائے او

آں بہ کہ صبح و شام بگویم ثنائے او

شروع کے ہ شعروں میں حسب ذیل جزئیات کا احصا کیا ہے :

خان شہید کی شکر کشی، فتوحات، بہادریوں کی قدردانی، صف بندی، ساز و سامان، گھوڑوں کا ہمت سونے میں لانا، محفل ملوک، جشن نشاط، بحث علوم اور مسائل علمیہ کی موٹگیاں اور آخر میں شمار محاسن سے اپنا معجز ظاہر کرتے ہوئے بند کو دعا پر ختم کر دیا ہے۔  
وسط کی ایک رباعی میں اس واقعہ کا ذکر اس طرح کیا ہے :

زیر واقعہ کہ اسال بلبان زادت      از گریہ نغیسہ در جہان افتاد دست

فریاد ز گوش من برآمد چہ کنم      ہر سوے کہ گوش می نهم فریاد دست

بہر حال (غزل کو چھوڑ کر) قصائد، ترجیعات رباعیات اور مثنویات سب ہیں

یہ طرز موجود ہے اور قریب قریب وسط کی ہر صنف کا قلیل و کثیر حصہ وقف رثی ہے اور اس کی وجہ عواذِ حاضرہ تھے۔



خود ان پر نہایت پاکیزہ نقش و نگار اضافہ کئے جن پر اب کسی کو اضافہ کی جرأت نہیں ہوئی۔  
اس بحث کے ضمن میں یہ بتادینا مناسب معلوم ہوتا ہے کہ عذوبت و سلاست میں (جس کا ذکر اوپر ہوا) وسط کا کلام متقدّمین اساتذہ میں سے کس کے کلام کا متبع ہو؟ اور اُس زمانے میں عام طور پر کس کے کلام کا سکہ بٹھا ہوا تھا؟ ان دونوں باتوں کے متعلق دیباچہ وسط الخیوۃ میں خود امیر کے یہ الفاظ ہیں۔

”مردانِ سودا و پاسبانی در چشم می کشیدند۔ بندہ نیز بر حکم متبع آزادگان آں سکہ را خریداری کرد۔ و آں سعادت را مشتری شد۔ و یگان چہار گانی را بطراز پاسبانی با صحت کمال می نمود و از انم حاصل می آمد“

یعنی اُس زمانے میں کمال اسمعیل صفابانی کا کلام عام پسند تھا۔ امیر نے بھی اسے پیش نظر رکھ کر آواز داندہ متبع کی کوشش کی اور محاسنِ شعری مثل ایہام خیال وغیرہ میں اپنا کلام خلاق معانی کے ہم پلہ کر کے دم لیا۔ لیکن کمال کے متبع کی یہ بحث وسط کے صرف قصائد کے لحاظ سے ہو۔ باقی نفس تغزل کے لحاظ سے امیر کا جو پایہ ہے اُس سے کمال کو کیا نسبت؟

رثیٰ خصوصیت تاریخی کے محل بیان میں رثی پر ضمناً روشنی پڑ چکی ہے۔ لیکن رثیٰ مستقل طور پر خصوصیتِ رثی قائم کرنے کی وجہ امیر خسرو کا وہ بے نظیر طرز رثی ہے جس کی نظیر خود اُن کے دوسرے کلام میں ملتی ہے نہ کہیں اور۔ یہ ظاہر ہے کہ



“*میں نے اپنے آپ کو سزا دے رکھا ہے، میں نے اپنے آپ کو سزا دے رکھا ہے*“

۱۵۱۲

## غرة الکمال

## تحفة الصغر

ہر کہ اینجاد بر آنجاش خوانی بادشاہ  
ہر کہ اینجایش و آنجاش بینی پیشکار  
رو ریاضت کن کہ زو بسیار مرداں را نجاش  
ایت گاورا بلق مطلق عنان روزگار  
مرد گر خواہد کہ برگردوں شود باید صفا  
آب گر خواہد کہ بر بالا رود گردد بخار

زمانہ خانہ دیوست اگر اماں طلبی  
قدم بروں نہ ازین دیولخ اہرمن  
مدار دست ز فترک صاحب بقائے  
کہ چہرہ دست بود بر عنانہ توسن  
رونندہ از نظر رہنما رسید بقام  
نہ از سجاد و زنبیل و خرقة و سوزن

دونو انتخاب منبقت شیخ کے قصائد سے ماخوذ ہیں۔ قدر مشترک دونو جگہ مواعظ و حکم  
ہیں نفیس مضمون (تذکیر و تزکیہ نفس) کے لحاظ سے دونو یکساں ہیں لیکن عذوبت و  
سلاست غزہ کے اشعار میں زیادہ ہے اور یہ فوقیت غزہ کے قصائد میں مواعظ و حکم  
رحم و نعت و منبقت کی خصوصیت مختصہ ہے (جیسا کہ غزہ کے تبصرہ میں مفصل آئے گا)

(۲)

## غرة الکمال

## تحفة الصغر

صبا را گاہ آں آمد کہ راہ بوستاں گیرد  
زمین را سبزہ در دیبا و گل در پریاں گیرد  
تا شاکن کہ چوں گرفت لالہ کوہ را دامن  
کے کو تیغ بے موجب کشد خوش چاں گیرد

صبا امروز پیغام گل آورد دست جوئے من  
کہ یاد می دہم وقت شرابے موسم گلشن  
چمن چوں خار سوزن نہ در بے طلس لالہ  
فروغ گلزار اشت از آرائش گل کیسر سوزن



کر رہا ہے۔ بخلاف وسط کے اشعار کے جن میں روانی اور سلاست کے ساتھ چنگی ترکیب اور شگلی الفاظ اس بلا کی ہر کہ کسی کو انگلی رکھنے کی جگہ نہیں ملتی۔ تیسرے شعر میں زلف شانہ اور سرکشی کے اجتماع سے مضمون کس قدر بلند ہو گیا ہے؟ دل غم کے ڈر سے زلف دیار میں چھپ جاتا ہے لیکن شانہ اس کے بال پکڑ کر باہر نکال لاتا ہے۔ کس قدر ظلم ہے؟۔ ۷

شانہ نگر سرکشی ہوئے کشاں پر دشن

نہایت پاکیزہ تخیل ہے۔ چوتھا شعر بلاغت کی انتہائی حد ہے۔ اظہار غم اور اپنی بیکسی پر رحم دلانے کا اس سے بہتر اسلوب کیا ہو سکتا ہے کہ کہا جائے۔ بے تابی سے آنسو کا دیار رواں ہے، صبر و قناری کی ناؤ ڈوب گئی ہے جس سے اک عام آواز ترخم اور المدد کی نکل رہی ہے ۷

کیست کہ رختِ بیکسی ز آبِ ویاں پر دشن

(۲) مداح

تحفة الصغر

وسط الحیوة

اے ایک ملک صفت کرپے شمع مجلیست  
طشکِ آفتابِ راساختہ آسمانِ گن  
سنگِ نیکنند زلبِ حوتِ فلکِ زہیت  
تا تو کنی زینگِ اودستہ تیغِ خوشین

قلبِ شکنِ شہنشاہِ بندہ کترین تو  
قابِ خاکِ بشکند قلبِ جاں پر دشن  
بہرِ گرختن کند کوہِ قیامت آرزو  
در غصاتِ رزم اگر گزراں پر دشن

[illegible]

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

နိဂုံး

چند روز بعد، در این وقت که من و دوستانم به بیرون می‌رفتیم،

شکر نارم در بگوئی صانع خیرست و شکر  
 یک زماں در یک تن از ہر دو فراہم گشت صد  
 چوں دم عاجز نہ حق پس لازم آمد حق یکے  
 من یکے گویم و چرخ از دلاے می زخم  
 فن نجوم

ناقصہ را ماہ خوانم گاؤ را بروے شرف  
 مشتری ہستم سعادت را دے چوں بایست  
 جویم از ہم سعادت در رسد سمی ز غیب  
 کار نقار سعدا کبر بر ہماے می زخم  
 کل کا کل قصیدہ اسی رنگ میں رنگا ہوا ہے۔ اس پر تشریحی تبصرہ دوسرے  
 باب میں آئے گا۔

سلاست و عبودیت | چوتھی خصوصیت وسط کے کلام کی سلاست و روانی اور پختگی و  
 شیرینی ہے تحفہ کی طرح اس میں تکلف تصنع اور آوڑ و بالکل نہیں  
 جہاں کہیں کسی صنعت سے کام لیا ہے نیگینے جڑ دیے ہیں۔ چنانچہ  
 وسط کے دیباچہ میں ایسے خود فرماتے ہیں

”بعد ازاں بلاد نوزخ زان عصر شادین راجا شنی روندہ و خوش قلم راروش آئندہ

ومرجان مجانی را کلید زندہ ومرجان الفاظ را پختن خندہ برانگینم۔

طرفا بے ست دریں چشمہ حواں کہ از د

دوست شد زندہ جاوید و پادشہ میرد



لفظ فیروز اور فیروزی میں تخیلی نکتے بھی زیادہ تر شعروم دہشتم میں موجود ہیں۔  
 نو شعروں میں صرف اس قدر بتایا ہے کہ بادشاہ کو ایک سال میں چار تختیں حاصل ہوئیں  
 پہلی میں ایک سرکش مرا، دوسری میں دوسرا اور تیسری میں تیسرا مارا گیا اور چوتھی  
 فتح تھان کے راجہ پر ہوئی۔ باقی بیان مدحیہ ہے۔ اب وسط کی مثنوی کے اشعار  
 واقعات ملاحظہ ہوں جو حسب ذیل ہیں:-

- ۱۔ بادشاہ (سلطان محمد) ملتان سے لشکر کشی کر کے دامن کوہ میں پہنچا۔
- ۲۔ کالو (نام راجہ) سرکش یہ دیکھ کر کانپ اٹھا اور مطیع ہو گیا۔
- ۳۔ کالو نے اطاعت کے ساتھ ہر خدمت مالی و جانی پیش کی اور عمدہ عمدہ  
 کوہستانی تحائف و ہدایا بھی دیئے۔
- ۴۔ بادشاہ نے نگر کوٹ کے راجہ پر بھی دھاوا کیا۔ جس میں میر منگلی منتظم بنایا گیا اور  
 اس کے ساتھ بہت نامور کئے گئے جنھوں نے خوب جان توڑ کر چاروں  
 طرف سے راجہ پر حملہ کیا۔

- ۵۔ راجہ نگر کوٹ بھی مطیع ہو گیا اور بے حد مال و دولت دے کر صلح کر لی۔
- پس بیان واقعات پر نظر کرتے ہوئے کہا جاسکتا ہے کہ وسطا یحیوہ کے کلام کی خصوصیت  
 (تاریخی) منفردہ ہے جس میں کوئی دیوان اس کا شریک نہیں۔

تضمین علم  
 وسط کے کلام کی تیسری خصوصیت تضمین علوم و فنون ہے۔ امیر نے مواظ و



چندین روز به تیرتیر و پاره پاره می بود که چون به خانه رسید  
تیرتیر و پاره پاره می بود و در آن روز که به خانه رسید

لست به این که در آن روز که به خانه رسید  
لست به این که در آن روز که به خانه رسید

در آن روز که به خانه رسید  
در آن روز که به خانه رسید

در آن روز که به خانه رسید  
در آن روز که به خانه رسید

در آن روز که به خانه رسید  
در آن روز که به خانه رسید

در آن روز که به خانه رسید  
در آن روز که به خانه رسید

در آن روز که به خانه رسید  
در آن روز که به خانه رسید

در آن روز که به خانه رسید  
در آن روز که به خانه رسید

در آن روز که به خانه رسید  
در آن روز که به خانه رسید

کوئی نگاہیں کھاتے۔ تحفہ کے بعد غرہ کو لو۔ اس کے قصائد (جیسا کہ واضح ہو گا) یا کتباً  
 کی طرح میں یا جلال الدین فیروز کے (مواعظ و حکم اور حمد و نعت کو چھوڑ کر) ان میں  
 واقعات تاریخی کے نظم کرنے کا التزام امیر خسرو نے نہیں کیا۔ گو مواعظ و حکم اور حمد و  
 نعت کے قصائد غرہ الکمال میں اپنی خصوصیات کے لحاظ سے (جن کا ذکر غرہ کے تبصرہ میں  
 آئے گا) ہر اگلے پچھلے دیوان سے شاندار ہیں لیکن تاریخی خصوصیت غرہ کے قصائد  
 ہے یہ صرف وسط کے کلام کے لئے مخصوص ہے۔ غرہ کی مشنویاں بھی تاریخی واقعات  
 کچھ تعلق نہیں رکھتیں لیکن ان میں سے صرف ایک مشنوی فتح نامہ (یا مفتاح الفتح) کو  
 تاریخی مشنوی کہا جاسکتا ہے (جس میں بعض تاریخی واقعات پر مجملاً اور ضمناً روشنی پڑتی ہے)  
 لیکن وہاں بھی ترتیب واقعات اور احصائے جزئیات میں محاکات پر تخیلی عنصر غالب ہے  
 ذیل میں اس مشنوی کا کچھ اقتباس وسط کی ایک چھوٹی سی مشنوی سے مقابلہ کے لئے  
 درج کیا جاتا ہے جس سے یہ حقیقت اچھی طرح آشکارا ہو جائے گی۔

### از مشنوی غرہ الکمال

### از مشنوی وسط الحیوۃ

۱۔ زہے فیروز سلطانی کہ در حال  
 برآید چار فخش در یکے سال  
 ۲۔ بفتح اول از تیغ ظفر ناک  
 سر یک ایترا فکندہ در خاک

۱۔ شاہ نیز از موتاں شکر کشید  
 بر کرانِ گہ چو دریا در رسید  
 ۲۔ لرزہ در کالوے بے فرماں فدا  
 بندہ شد سر بر خطِ فرماں نہاد



گرچہ در سائے مغل با پڑ بوم و روئے شوم صف کشیدہ چوں کلنگاں از خراساں میرسد  
 یک در وقت گریز از تیر کشور گیر شاہ ریزہ ریزہ می شود آنگہ بگر ماں میرسد  
 یعنی جن مغلوں نے خراسان کی راہ سے حدود ملتان پر حملہ کیا تھا وہ بہت بُری  
 طرح شکست کھا کر کرمان کی طرف بھاگ گئے۔

اسی طرح ایک اور قصیدے میں لکھتے ہیں ۵  
 دست او شمشیر بر او زنگ چنگر خاں زند چوں بعزم رزم سوئے لشکر آں کا فر شود  
 گر پرنیاشاں ز شکر ہائے پُر مور و ملخ باک نبود مور را در دقت مردن پر شود  
 یعنی چنگر خانی ٹڈی دل لشکر مدوح کی فوج ظفر موج کے مقابلہ میں شکست کھا کر  
 بھاگ ہی نہیں گیا بلکہ پردار چٹوئوں کی طرح ہلاک ہوا ۵  
 مور ہاں بہ کہ نباشد پرش

ان قصائد میں چوں کہ واقعی فتح اور اولوالعزمی کی طرح ہی اس لئے زورِ کلام  
 حقیقی ہے محض لغاطی نہیں ہے۔ محمود اور کیتباد کی ملاقات کے متعلق جو تاریخی قصیدہ  
 وسط میں ہے اس پر اگلے باب میں تبصرہ ہوگا۔ وہیں ملاحظہ ہو۔

ترجیات اور قصائد کے علاوہ وسط کی مثنویاں بھی تاریخی ہیں جن میں نہایت تفصیل  
 کے ساتھ تاریخی واقعات کا ذکر ہے۔ نام بنام ہیلوانان جان نثار اور غازیان و فاشا  
 کی فہرست دی ہے اور شکر یوں کا حلیہ، شکل و شباہت تک نظم کر دیا ہے۔ و مرلیہ، نگر کوٹ  
 اور دیگر پہاڑی مقامات جو لشکر اسلام نے بقیات شہزادہ خان محمد فتح کئے ہیں ان کا

سید محمد علی حسینی شریعتی و سید محمد علی حسینی شریعتی

و کرم و حقیقتی که در این کتاب است

کرم مجرب کرم استیلا - کرم جوی خرم کرم جوی خرم کرم جوی خرم

میں نے اس وقت تک اس کی تائید نہیں کی کہ وہ اپنے پیارے دوست کے ساتھ

[illegible]

وہ کہتے ہیں کہ اگرچہ وہ ایک ہی چیز ہے لیکن اس کی شکل و صورت مختلف ہے۔

وَأَمَّا الْفُلُ فَأَنزَلْنَاهُ ذِكْرًا لِّعِبَادِنَا إِنَّهُ كَانَ كَافَّةً

[illegible]

۱

مجلس اول در بیان احوال و حال  
و شرح مختصر از تاریخچه این شهر

بیت ۱۰۲۵: کرگشتی که در کوه بخت

— कर्मणि

۱۰۳۰

۱- هیومن پراپرٹیز اینڈ سٹینڈرڈ ایجوکیشنل

۱۰۴۸ کرمک آتہ تہ تیغ و تہ تیغ و تہ تیغ

مشتبه و متوجس من ان

چند روزی که در آنجا بودم

۵- کایا فکرتی کہ فرشتہ فرشتہ ہوتا ہے؟

یوم وغیرہ نظم کر دی گئی ہے اور قریب قریب کل امور متعلقہ واقعہ بیان کر دیئے گئے ہیں  
 جمعہ بود و سبغ ذی الحجہ گرفت آں کار زار آخر ہشتاد و سہ آغاز ہشتاد و چہار  
 یعنی واقعہ شہادت خان شہید یوم جمعہ ماہ ذی الحجہ ۹۸۳ھ کے آخر اور  
 ۹۸۴ھ کے شروع میں واقع ہوا۔ وسط میں اس واقعہ کو ترجیحات کے علاوہ قصائد  
 میں بھی امیر خسرو نے نظم کیا ہے۔ ایک قصیدہ ہے

خوش اندازہ روانِ دلالتِ اسرار

جس کا نام حکم الحکم ہے نہایت طویل ہے اس میں نہایت شاندار حکیمانہ تمہید کے بعد  
 مغلوں کے مظالم اور شہدائی حالت بشرح و بسط بیان کی گئی ہے اس کی تفصیلی بحث تو  
 اگلے باب میں آئے گی یہاں صرف چند اشعار متعلقہ واقعہ درج کئے جاتے ہیں

|                                  |                                   |
|----------------------------------|-----------------------------------|
| ہیں بلا نگر اسال در حد متان      | شکست مہینہ مومن از کف کفار        |
| چگونہ شرح توان داد اقامت را      | کہاں فرغ ملک الموت خواستہ ز نہاں  |
| چو جرمہ خون شہیدان بگل شستہ تمام | چو گل بر بے اسیران رشتہ بستہ فگار |
| دول باز رہی ہر روز کینہ و فراق   | شکستہ کاری گردن پرستہ فگار        |
| اسیر شتم و ذہیم آں کہ خون ریزد   | نمی نماند ز خون در تن نجف زار     |

حد متان سے مراد موضع دیبا پور ہے جہاں شہزادہ خان محمد شہید ہوا ہے اور شکر اسلام

کو مغلوں کے ہاتھ سے شکست ہوئی ہے۔ امیر نے اپنا گرفتار ہونا یہاں بھی بیان کیا ہے اور  
 مغلوں کے طرح طرح کے مظالم کا ذکر کرتے ہوئے تاریخ واقعہ اس طرح نظم کی ہے کہ اس سے

۱۰۰- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان  
بجویشم و نه از تو بگریزم و نه از تو بگریزم

۱- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان

۲- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان

۳- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان

۴- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان

۵- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان

۶- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان

۷- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان

۸- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان

۹- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان

۱۰- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان

۱۱- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان

۱۲- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان

۱۳- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان

۱۴- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان

۱۵- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان

۱۶- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان

۱۷- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان

۱۸- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان

۱۹- چو سینه سپارم بر تو ای کز قهر یزدان

دل بعد رخنہ چو غریب دہمی بیزم خاک  
دامن اندر گسر دیدہ ہی بینم کم  
صد ہزاراں گلم از گریہ دیدست بچشم  
تن کہ شد زخمن آتش بدش می سوزم  
در میائند دریں خانہ کہ تار یک شد ہست  
ویدہ در خار کشیدم ہمہ در تابستان  
روے من بیش مبیند کہ روے آن نیست  
گم شد آں گوہر و از بکہ پرشایم  
والضیٰ خواند الحمد ہی خواہم من

یہ بند اول سے آخر تک پڑھ لو گداز و شکستگی اس بند میں وسط الجوۃ کے بندے  
بہت زیادہ ہیں۔ زور اور گلاوٹ کا فرق ہے۔ یہ بیٹے کا مرثیہ ہے وہ شکست جنگ کا مرثیہ  
ہے۔ فرق ظاہر ہے۔ وہی مناسبت فرق کلام میں ہے وہو البلاغۃ۔

غزہ کے بعد تحفہ کو لیجیے۔ تحفۃ الصغریٰ امیر خسرو نے اپنے نانا عماد الملک  
بخشی فوج کا ایک ترجیع میں مرثیہ لکھا ہے لیکن تاریخی حیثیت وہاں بھی مفقود ہے۔

اس ترجیع کا پہلا بند یہ ہے

آفخ کہ شمع ہفت فلک در نقاب شد  
روشن زمانہ بر صفت شام تیرہ گشت  
ہر عمل کاں و دیدہ فیروزہ چرخ دشت  
و افسوس کاں چراغ دو عالم ز تاب شد  
مطلق جہاں مقید رنج و عذاب شد  
یک ایک نیکینہ کسر آفتاب شد



چو لعل چهره زده است بر آینه دلچسپه  
چو لعل زده است بر آینه دلچسپه

[illegible]

۱۰ سجده و سوره تیسیمه اتر، کایه آفرین و سوره بزمه، امه و جودیه  
کایه، سوره و سوره بزمه و سوره بزمه و سوره بزمه

اُس وقت معرکہ حرب سے جدا ہوئے جب کہ شہادت شہزادہ (خان شہید) واقع ہوئی  
اور تمام رفا ایک ایک کر کے کام آچکے، اس لئے امیر کا بیان بے کم و کاست اس  
واقعہ کی عینی شہادت ہے جو منظوم سحر حلال بن گیا ہے اور تاثر میں ڈوبا ہوا ہے۔ اس  
ترجیع کا ایک بند ملاحظہ ہو۔

واقعہ است ایں یا بلا کز آسماں آمد پدید  
آفت ست ایں یا قیامت کر جہاں آمد پدید  
راہ در بنیادِ عالم داد سیلِ فتنہ را  
رخنہ کا مسال در ہندوستان آمد پدید  
مجلسِ یاراں پریشاں شد ز بادِ تندہ دہر  
برگِ ریزی گوئی اندر گلستان آمد پدید  
ہر مژہ بے دیدنِ ایثاں سنائے شد بچشم  
نیزہ بالآخوں زہرِ لکِ سناں آمد پدید  
دل بے پدید چوں نامہ رشتہ صحبت گست  
بسکہ آجے چشمِ خلقے شد روان از چار سو  
خو استم من تا ز آتشِ برزباں آرم سخن  
سینہ خاک بکندم گریہ بکشا د از دو چشم  
جمع شد تیارہ در چشمِ مگر طوفاں شود  
چوں بروجِ آبی انجم را قراں آمد پدید  
گریہ ہم بے پوستِ روی می کذب من کنو  
پوست اندر ویم برفت و استخاں آمد پدید  
مرداں بودند تاثرِ قراں را منتظر  
ایک اینک خمر و آثارِ آں آمد پدید

من نخواہم جز ہماں جمعیتِ ایں کے شود  
خود خیالِ ست ایں نباتِ انجمنِ دیں کے شود

مکتبہ انجمن ترقی اسلام آباد، ایچ۔ ٹریڈنگ کمپنی، سب سے زیادہ مقبول، اسلامی اسکول

وہ کہتا ہے کہ وہ سب

[illegible]

سرگرمی:

[illegible][illegible]

چرا ایمان بخیر است و شر را بد است؟

کتابت الہیہ، ایضاً منجبت اثرات کثیرتہ و جہد کرم و جہاد

[illegible]

سخن و آفرینش را که از او میسر است

وہ کہتا ہے کہ یہ ہے جسے آج سنا، اور کہتا ہے کہ یہ ہے آج سنا

مجلسیہ اسلامیہ، لاہور، پاکستان

[illegible][illegible][illegible]

میں نے اپنے دل سے یہ بات کہہ دی تھی کہ میں نے اپنے دل سے یہ بات کہہ دی تھی

مکر ایم و نہ کر جو کچھ ہم نے تم سے سیکھا ہے۔

نصاب اول۔ حافظوا علی الصلوات خبر دار ہو نمازوں سے اور بیچ والی  
والصلوة الوسطیٰ نماز سے۔

۲۔ وكذلك جعلناکم امة اور اسی طرح ہم نے تمہیں درمیانی (بہتر)  
وسطا امت بنایا

۳۔ من اوسط ما تطعمون اہلکم (جو تم کھاتے ہو اس سے اوسط (بہتر) درجہ کا)  
۴۔ خیر الامور اوسطہا (کاموں میں بہترین کام ان کا اوسط ہے۔)

نماز وسطیٰ کی حفاظت امت محمدیہ کی فضیلت، کفارہ کبیرین میں اوسط درجہ کا  
کھانا کھلانے کے حکم اور جملہ امور میں بہترین امر، اوسط درجہ کا فرمانے سے ثابت ہوتا  
کہ ہر چیز کا اوسط افضل ہے، اس قاعدہ سے وسط حیات کی شاعری بھی بقیہ عمر کی شاعری  
سے افضل ہوگی۔

گر بخوابی کہ راست آید کار راست پرسی زمین میانہ نکوست  
تو ہم از نقش کار صورت کن کالف راست در میانہ اوست

خصوصیت تاریخی وسط الحیوۃ کی نہایت نمایاں خصوصیت اس کی تاریخی حیثیت ہے  
یہ حیثیت قصائد، ترجیحات، قطعات اور شہادتوں میں خاص طور پر

قابل لحاظ ہے جن میں مغلوں کی یورشوں، شکستوں، شہزادہ (خان شہید) محمد ولی محمد  
سلطنت کی شہادت کی قیاد اور سلطان محمود (والی لکھنؤ) کی ملاقات اور طغرل والی  
لکھنؤ (بنگال) کی نہریت و بربادی وغیرہ کا مفصل ذکر ہے۔ اگر کوئی سلطان



کی ہر صنف شعر پر مفصل بحث ہو اور یہی باب احقر کی سعی بے حاصل و جانفشانی کی نگاہ ہے۔  
تایار کرنا خواہد و ملیش بکدام ست

## پہلا باب

(وسط کی خصوصیات - وجہ ترتیب - مہناں شعر)

وسط الحجوة امیر خسرو کا دوسرا دیوان ہے اس میں بیس سال سے چونتیس سال کی عمر تک کا کلام ہے۔ وسط کی وہ خصوصیات جو اس کو تحفة الصغر (پہلا دیوان) اور غرة الکمال (تیسرا دیوان) سے ممتاز کرتی ہیں حسب ذیل ہیں :

۱۔ وسط الحجوة کی خصوصیت زمانی (اس حیثیت سے یہ دیوان امیر کے کلام

زبدہ ہے)

۲۔ وسط کی خصوصیت تاریخی (باعتبار تفسیر تاریخی واقعات کے یہ کلام تاریخی

میں ایک محققانہ اور مستند باب کا اضافہ ہے)

۳۔ = = = تفسیر علوم و فنون

۴۔ = = = سلاست در روانی اور عذوبت و پختگی

۵۔ = = = رثی (جذبات کی بے کم و کاست تصویر)

۶۔ = = = صنائع و ایجاد و صنائع

ان خصوصیات کے علاوہ بغض اور خصوصیات بھی ہیں جن کا ذکر اگلے باب میں ہے

ایمان بخدا و روزگاری که در آن همه چیز استوار است و روزگاری که در آن همه چیز استوار است  
بسم الله الرحمن الرحیم و به استعاذته استعاذ - ایمن از هر که است

و در روزی که در آن همه چیز استوار است و روزگاری که در آن همه چیز استوار است  
و در روزی که در آن همه چیز استوار است و روزگاری که در آن همه چیز استوار است  
و در روزی که در آن همه چیز استوار است و روزگاری که در آن همه چیز استوار است  
و در روزی که در آن همه چیز استوار است و روزگاری که در آن همه چیز استوار است

و در روزی که در آن همه چیز استوار است و روزگاری که در آن همه چیز استوار است  
و در روزی که در آن همه چیز استوار است و روزگاری که در آن همه چیز استوار است  
و در روزی که در آن همه چیز استوار است و روزگاری که در آن همه چیز استوار است  
و در روزی که در آن همه چیز استوار است و روزگاری که در آن همه چیز استوار است

و در روزی که در آن همه چیز استوار است و روزگاری که در آن همه چیز استوار است

و در روزی که در آن همه چیز استوار است و روزگاری که در آن همه چیز استوار است





# RAJASTHAN UNIVERSITY LIBRARY

## DATE LABEL

Call No. 0160:1967  
Accn. No. 100477  
Date of Release  
for loan

This book should be returned to the library on or before the date last stamped below.

|  |  |  |
|--|--|--|
|  |  |  |
|  |  |  |
|  |  |  |
|  |  |  |
|  |  |  |
|  |  |  |
|  |  |  |
|  |  |  |
|  |  |  |
|  |  |  |

R.U.P.—U.L.(525)—10,000—11-64.



۱  
 شد چنانچه که در کتاب مذکور است و در این کتاب نیز  
 در این کتاب نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب  
 نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب  
 نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب

در کتاب مذکور است و در این کتاب نیز که در این کتاب  
 نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب  
 نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب  
 نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب

و در این کتاب نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب  
 نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب  
 نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب

و در این کتاب نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب  
 نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب  
 نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب نیز که در این کتاب

چنانچہ ہندوستان کی ایک عورت اُس کے پاس تھی جس کے شمع حسن کا وہ پروانہ تھا۔ یہی عورت اُس کے ساتھ صید و شکار میں بھی رہتی تھی اور غالباً یہی دلارام ہے۔ شکار کا شوقین تو تھا ہی اتفاقاً ایک روز کسی گورخر کا تعاقب کرتے ہوئے ایک کوئیں میں آ رہا اور اسی جگہ خود موت کا شکار ہو گیا۔ تاریخ میں بہرام کے متعلق جو کچھ ہے اوس کا خلاصہ یہی قدر ہے۔

مولانا نظامی نے ہفت پیکر میں چند ابواب خسرو سے زیادہ قائم کئے ہیں جن میں خاقان چین سے بہرام کی جنگ و فتح کا ذکر ہے کہیں اُس کے شیر مارنے کی تعریف کہیں اُس کے اژدہا مارنے میں بہادری کا تذکرہ۔ کچھ وہ واقعات ہیں جو اُسے مالک تخت و تاج ہونے میں پیش آئے ہیں غرض چھوٹے چھوٹے پندہ میں عنوان انہیں جزئیات میں ہیں۔ پھر ان کے ذیل میں کہیں کوئی حکایت آ جاتی ہے اور کہیں کوئی تمثیل۔ ان عنوانوں کے علاوہ وہ سارے ابواب ہفت پیکر میں موجود ہیں جو ہشت بہشت میں ہیں صرف مدح شیخ کا ایک عنوان (جیسا کہ عموماً خسرو کی مثنویوں میں ہوا کرتا ہے) اس مثنوی میں بھی موجود ہے ہفت پیکر میں نصیحت کا مخاطب بیٹا ہے اور ہشت بہشت میں بیٹی باقی تمام بیان ایک ہیں خسرو کی کتاب ہشت بہشت میں حسب ذیل اکیس ابواب ہیں۔

حمد۔ نعت۔ مہراج۔ ترقی بادشاہ۔ خطاب بسوے بادشاہ۔ سبب تالیف نصیحت بدختر۔ صفت دلارام و شکار بہرام۔ رنجیدگان بہرام و گذشتن دلارام

[illegible][illegible]

یہاں سے تھوڑا سا دور چل کر ایک چھوٹے سے گاؤں میں پہنچے۔  
وہاں ایک بڑے سے گھر میں ایک بوڑھے آدمی کے پاس پہنچے۔

۵۔ یہ سچا ہے

[illegible]

کلام کی سلاست و روانی کا جو ہر دکھا دے۔

مثنوی ہشت بہشت | امیر خسرو علیہ الرحمۃ کی مثنوی ہشت بہشت اس وقت پیش نظر ہو  
کا درجہ | ان نکات کو خوب سمجھے ہوئے تھے۔ یہی وجہ ہے کہ زبان

ہو کر جب کسی اہل زبان کے پہلو بہ پہلو چلتے ہیں تو کتنے اہل زبان ہیں جنکو اپنے  
دامن کی ہوا بھی پانے نہیں دیتے۔ آپ کی مثنوی ہشت بہشت تمام اُن محاسن  
سے آراستہ ہے جو مثنوی کے زیور قرار دیے جائیں۔ لیکن واقعات کے تسلسل  
اور استقصاے جزئیات میں ایسی کامل ہے کہ بلا خوف تردید یہ کہا جاسکتا ہے  
کہ اس وصف خاص میں کوئی مثنوی اس کی ہمسری کا دعویٰ کر نہیں سکتی چاہے  
مقصدین کی ہوا یا متاخرین کی۔ یہ مثنوی بھی اپنی سابق کی چار مثنویوں کی طرح سلطان  
علاء الدین خلجی کے نام سے معنون ہے۔ فلسفہ تاریخ سے آشنا جب عہد علانی پر  
ایک گہری نظر ڈالتا ہے اور پھر اس مثنوی کو پڑھتا ہے تو نصیحت گری کا یہ انوکھا  
طرز اور تنبیہ و بیداری کا جدید پر لطف سبق دیکھ کر بے اختیار کہہ اٹھتا ہے

خوشتر آں باشد کہ سر دلبراں      گفتہ آید در حدیث دیگران

اس تمہید کے بعد مقصود یہ ہے کہ مثنوی کے جن محاسن کا بیان مجملہ ہوا۔ اور جبکہ  
معلق ہشت بہشت میں پایا جانا کہا گیا اُن امور کی تفصیل و تمثیل مثنوی ہشت بہشت  
کے اشعار لیکر کر دیجائے۔ ہر چند مثنوی ہفت پیکر مولانا نظامی کے ساتھ ساتھ  
اگر اشعار کی خوبی بیان کی جانی تو لطف مزید حاصل ہوتا۔ لیکن یہاں صرف خسرو

171

آپ کی عمر کیا دن سال کی تھی۔ کل اشعار اس کے تین ہزار تین سو پچاس ہیں جیسا کہ ان اشعار سے ظاہر ہو ۵

ہمہ پیش بگاہ عشر ض شمار      مہ صد و خبیہ آمد و سہ سنا

سال ہجری یکے وہ مقصد بود      کیس بنا برد سر بحسب رخ کبود

بحر اس کی خفیف مدس مخوں مقصور ہے۔ یعنی فاعلاتن مفاعلن فعلات یوں تو شاعر کے آخر عمر کا کلام سابق کے کلام سے پختگی و جربستگی صفائی و استواری میں بڑھ کر ہوتا ہی ہے لیکن امیر صاحب نے کوشش بھی کی ہے کہ اس کتاب میں شاعری حد کمال تک پہنچ جائے۔ فرماتے ہیں ۵

کوش کیس خط چنان نگاری چیت      کہ منندوں آید از چار نخست

کا دلین نکتہ گر چہ چیت بود      آخیز بہت از نخست بود

چنانچہ جب یہ مثنوی تمام ہو چکی تو امیر صاحب نے اس کو دیسا ہی بہتر و برتر پایا جیسا کہ اوں کی تمنا تھی۔ اپنی اس کامیابی کی طرف بھی اشارہ فرماتے ہیں ۵

گر بود نامستد خزائن راز      داند اندیشہ مرا پرواز

مثنوی بمقابلہ دیگر | ان جزیات کے بعد دو باتوں کا بیان کر دینا نہایت ضروری اصناف نظم کے | سمجھتا ہوں۔ اول یہ کہ شاعر مثنوی لکھنے کے قابل کب ہوتا ہے۔ دوسرے یہ کہ وہ کون سے محاسن ہیں جن سے مثنوی کی آرائش تمام ہوتی ہے۔ امر اول کے متعلق ارباب تحقیق کی یہ رائے ہے کہ شاعر مثنوی اس وقت



یہ ہے۔ اے کتاب، تیرے ساتھ جو اب اس کی پیروی کرے وہ اس کے ساتھ ہے۔

جس کا دل اچھا ہے، سر بہت بھر پور ہے  
جس کا دل سب سے بڑا ہے، سر بہت بھر پور ہے

[illegible]

در این مکتب به جهت ترویج علم و دانش و به منظور آشنایی بیشتر دانش آموزان با مبانی و اصول و روش های مختلف تدریس و به منظور آشنایی بیشتر دانش آموزان با مبانی و اصول و روش های مختلف تدریس

کوی پسند یابد که میسر است مرا بکار چنانچه میسر آید  
کوی پسند یابد که میسر است مرا بکار چنانچه میسر آید

وہ جو کھڑے ہو کر دعا مانگا اس کا

ۛ رتبه بنده سرور مرتضیٰ قزوینی

ကိစ္စတစ်ခုခုရှိပါက အကူအညီပေးပါမည်။

استه متعلقاته بجز این که در این کتاب مذکور است به جهت این که در این کتاب مذکور است

[illegible][illegible]

تہذیب و تمدن کے لیے

[illegible][illegible]

پسندیدہ

گر بہ ازین ست گہر سفتش عیب بود عیب کساں گفتش  
 اگر اُس کی سخن طرازی مجھے بہتر ہے تو دوسروں کی عیب چینی خود اُس کے لیے بہتر ہے  
 و کرم ازیں مایہ رسیدش ز غیب طفل رہ ماست ز طفلان چہ عیب  
 اور اگر اُس کا کلام مجھے بہتر ہے تو وہ بھی اس راہ میں بہتر ہو سکے گا بڑا مانا گیا

الحمد للہ کہ اُن مضامین سے فرصت ملی جن کی ترتیب علاوہ تنقید ہشت بہشت کے  
 فقیر کے متعلق کی گئی تھی مولیٰ تبارک و تعالیٰ اپنے فضل و کرم سے اُس جناب کا  
 اسے مقبول و پسندیدہ فرمائے جس کے کلام و کمال کا نمونہ پیش کرنے کی کوشش  
 کی گئی ہے۔

آخر میں اُس بزرگ و مخلص کی دعا کا خواستگار ہوں جس کی پیہم سرگرمیوں  
 نے مجھے جیسے کاہل و ناکارہ کو بھی معطل نہ چھوڑا۔ فخرًا لا اللہ عنی خیر الجزاء



اُس کے مکمل ہونے کا بھی سہرا انھیں کے سر ہے۔ یہ دو کمال یعنی ایجاد و تکمیل مولانا کے ایسے ہیں جن میں کوئی اُن کا ہمسر نہیں خیر و کا نظامی سے جب مقابلہ کیا جائے گا تو یہ حیثیت ضرور ملحوظ ہوگی۔

نظامی کی قلاع البالی | خسر علیہ الرحمۃ فرماتے ہیں کہ مولانا نظامی ایک فنی تھے طبیعت کا سارا زور مثنوی پر ختم کر دیا۔ اللہ تعالیٰ نے ہر طرح کا فراغ عطا فرمایا تھا مولانا کو نہ کوئی دوسرا خیال تھا نہ طبیعت پر کسی طرح کا بار۔ اطمینان و سکون کے کلام میں کمال پیدا کرتے رہے۔ خسر کے وہ اشعار یہ ہیں۔

اوزان ہمہ فکر گو ہر آماے نہ ہما ذریک و ش پروں پا

وانگہ ز جہاں فروغ جستہ وز شغل زمانہ دست شستہ

باے نہ بدل مگر ہمیں بار کارے نہ دگر مگر ہمیں کار

کوشش ہمہ در سخن سگالی خاطر زہر التفات خالی

اس کے بعد اپنے متعلق فرماتے ہیں کہ میں مسکین ہوں بندگی سے چارہ نہیں

پیٹ کے لئے مزدوری کرتا ہوں صبح سے شام تک اپنے ہی جیسے انسان کے

آگے پاؤں پر کھڑا رہتا ہوں۔ اس محنت و ملازمت کا جب صلہ دیتے ہیں تو ایسا

معلوم ہوتا ہے کہ حق محنت و مزدور نہیں دیتے بلکہ احسان کر رہے ہیں۔ خود خسر کے

اشعار ملاحظہ ہوں۔

مسکین من مستند بہوش از سوختگی چو دیگ در بوش

11

یہ مثنوی نہ پہر کے ہمرنگ ہو بغیر کتاب دیکھے جو اجتہاد و قیاس کیا جاتا ہو وہ ایسا ہی غلط ہے  
لیکن جس میں خسرو نے اپنی روش چھوڑ کر حضرت نظامی کی روش اختیار کی ہے اور یہ  
ثابت کر دیا کہ اس روش میں بھی مثنوی کہہ سکتا ہوں چنانچہ فرماتے ہیں ۷

|                              |                          |
|------------------------------|--------------------------|
| میں خواست بے دل ہوں باز      | کز سحر قدیم نو کسٹم ساز  |
| پے بر پئے اوچناں کہ دائم     | گفتم قدم زدوں تو انم     |
| از شیوہ خود رمیدہ گشتم       | قلیم ہماں جس بدیدہ گشتم  |
| چیدم بقلم نمونہ پیش          | بر دم زمیاں تکلف خویش    |
| زاں کردہ ام ایں نواؤ خوش ساز | تا گوش زمانہ را کسٹم باز |
| فوتے کہ دیریں دم حیات ست     | ہمیشہ اولیں نبات ست      |

خسرو علیہ الرحمۃ اپنی مثنوی مجنوں لیلیٰ کے متعلق آخر شعر میں فرماتے ہیں کہ یہ کتاب اولیں  
نبات (یعنی لیلیٰ مجنون نظامی) کی ہمیشہ ہے جس طرح کہ یہ مثنوی مجنوں لیلیٰ کے متعلق ہے  
کیا گیا ہے دیگر مثنویوں کے متعلق بھی کیا جاسکتا ہے خود اسی مثنوی بہشت بہشت کو بخیل  
نکتہ چینی اول سے آخر تک اٹھا کر پڑھ جائے کسی جگہ اور کسی موقع پر کسی قسم کا مضمون  
آپ ایسا نہ پائیں گے کہ اُس کو آپ کسی مضمون کی نقل خیال کر سکیں یا پیش رو اوپر  
کا فرق محسوس ہو اگرچہ وہی قصہ ہے وہی داستان وہی عالم ہے وہی جہان۔

نیکے متاخرین اہل کمال نے جو امام فن مسلم ہو چکے ہیں جب کسی مقدم کی غزل پر غزل  
لکھی تو چند اشعار میں بھی وہ اس نقصان کو پوشیدہ نہ کر سکے اور یہاں دفتر کے دفتر

441

سر پھوڑتا وہ غالب شوریدہ حال کا یاد آگیا ہیں تبری دیوار دیکھ کر  
 خلاصہ یہ کہ کوئی مضمون جسے مقدم نے کہا ہو اگر اُسے کوئی متاخر کہے تو اگر  
 دونوں کے کلام میں باعتبار بندش و ترکیب الفاظ مساوات ہی تو فضل مقدم کی طرف  
 ہوگا۔ لیکن اگر متاخر نے اُس میں کوئی لطف پیدا کیا تو پھر یہ مضمون اُس کا ہو جائے گا  
 اور یہ ایک طرح کی صنعت شمار کی جاتی ہے جسے ابداع کہتے ہیں۔

جواب کا دوسرا حصہ | یہ واقعہ ہے کہ ہر شاعر کی طبیعت ایک خاص رنگ رکھتی ہے  
 اور اُس کے بیان کا اسلوب ایک خاص طرز رکھتا ہے۔ اکثر کلام اُس کا اُسی رنگ  
 روش میں پایا جاتا ہے۔ لیکن کبھی کبھی وہ اپنے مخصوص طرز سے علیحدہ ہو کر کسی دوسرے  
 طرز میں بھی طبیعت کی جولانی دکھاتا ہے جس سے یہ معلوم ہوتا ہے کہ دوسری روش  
 بھی اُس کی قدرت سے باہر نہیں۔

مثلاً غالب کی نازک خیالی اور دقت پسندی ضرب المثل ہے جیسا کہ وہ خود کہتا

مشکل ہے زبیں کلام میر لے دل سن سن کے اُسے مخمورانِ کامل

آسان کہنے کی کرتے ہیں فرمایش گویم مشکل و گرنہ گویم مشکل

لیکن جب کبھی اُس کا جی چاہتا ہے تو اپنے خاص رنگ سے علیحدہ ہو کر سہل کہنے پر  
 جاتا ہے تو سہل ممتنع میں بھی اپنی استادِ ثابت کر دیتا ہے۔ مثلاً اُس کی ان غزلیں

کو دیکھئے جن میں سے ایک ایک شعریاں دج ہے

دل ناداں تجھے ہوا کیا ہے آخر اس درد کی دوا کیا ہے



سید امیر محمد اسماعیل

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

روزہ شریف ۱۲۸۵ھ

**ۛ ڈاکچہ سرقاوت ترکیم**

مہدی چال

استبداد بر این پایه استوار است، و این پایه بر این اساس استوار است

[illegible]

تیشہ اجر کر اب پتہ بخون مر مٹو ، مسخ ہے لوترا یہ اجر چے جگر

۵۔ کہتے ہیں کہ ایمان کے ساتھ ساتھ عمل کی ضرورت ہے۔

تہذیب و تمدن کے لیے جو کچھ ہے

[illegible]

میں نے کہا،

ترتیب مجید، دستور تہجد، احزاب مجید

مسائل و مسائل دیگر در علم نجوم

۱۵۰- به استحضار آید

کتابچه‌های دیگر از این مجموعه، در کتابخانه‌های مختلف  
موجود است و به همین جهت، به شما پیشنهاد می‌کنیم که

بوعلی سینا کی معرکہ الآرا کتاب اشارات ہر اُس کی بھی دو شرحیں ہیں اور دونوں شرح اشارات سے موسوم ہیں شعر و شاعری میں جہاں صرف طبع آزمائی ہوتی ہے اُس میں اگر ایک ہی داستان کو دو شاعروں نے نظم کیا تو یہ اعتراض کیونکر ہو سکتا ہے۔ زور طبیعت کا اسی جگہ صحیح اندازہ ہوتا ہے جہاں ایک ہی مضمون کو دو شخص بیان کریں اس سے ہر ایک کی قوت فکریہ کا زور اور اُس کی رسائی معلوم ہوتی ہے۔ بدینِ خسرو شیریں، مجنونِ لیلیٰ و داستانِ بہرام گور متعدد شعرانے نظم کی ہیں جن میں سوا امیر خسرو کے سب اہل زبان ہیں۔ پھر خسرو پر اس اعتراض کی تخصیص کیا ہے۔ خسرو نے نام رکھنے میں جو صنعت قلب سے کام لیا ہے اُس سے ایک لطف پیدا ہو گیا۔ مثلاً مولانا نظامی کی کتاب کا نام لیلیٰ مجنوں ہے اور ان کی مثنوی کا مجنوں لیلیٰ۔ اساتذہ فن کے کلاموں پر جن کی نظر ہے اُن سے یہ امر مخفی نہیں کہ ایک ہی مضمون ہوتا ہے جسے ہر ایک شاعر کہتا ہے لیکن ہر ایک کا انداز جدا ہر ایک کی بندش الگ کہیں اگلوں کے کلام میں لطافت ہوتی ہے اور کہیں پچھلے اُس مضمون کو زیادہ پُر تاثر بنا دیتے ہیں مثلاً سعدی کا ایک شعر ہے۔

### پہلی مثال

بجز ایں گنہ ندارم کہ محبِ مہربانم      بچہ جرمِ دیگر از من سرِ انتقام داری  
اسی مضمون کو خسرو کہتے ہیں ۷  
گفتم کہ ہمیں ترا عن سلام      گر ہست گناہِ من بہنِ ست



دیوان صرف ایک جلد ہی اور وہ بھی مختصر کیا عبید کے اس شعر کو جو اسکی حاسدانہ طبیعت کی یادگار ہے اس ثبوت میں پیش کرنا کہ اہل ایران نے خسرو کو مشنوی نگار تسلیم نہیں کیا آفتاب پر خاک ڈالنا نہیں ہے؛

عبید کا افساد | صاحب منتخب التواریخ تعلق شاہ کا عبید بیان کرتے ہوئے ایک اور اُس کا انجام | فتنہ کا یوں ذکر کرتے ہیں ”دیں میان عبید شاعر مشہور مفتن معارض امیر خسرو علیہ الرحمۃ کہ ایں بیت ازاں بد بخت شہرت دارد غلط او فتاد الخ امیر در کثر تصانیف از دست او وسعد فلسفی شکایت ہا کردہ وشیح زادہ ومشتقی بہ تقریب دیر رسید ڈاک چوکی از دہلی بدروغ آوازہ در انداختند کہ سلطان تعلق نمازد۔ وقتوے عظیم در اہل اسلام رفت۔“ اس کے بعد فتنہ اور پھر اُس کے اندفع کا ذکر ہے آخر میں مفیدین کا ذکر کرتے ہوئے یوں لکھا ہے ”عبید نیز ہم چاں منکوب بدست آمد و ایں جماعت را باخیل و تبار زیر پاے فیل انداختند در سنہ احدی و عشرین و سبعمائے“ تاریخ فیروز شاہی میں مولانا ضیاء برنی کے الفاظ عبید کے متعلق یہ ہیں۔ بد بخت خبیث فتنان و مشطط“ اس عبارت سے صاف واضح ہے کہ عبید ایک مفید فتنہ پرداز ہے مایہ اور معمولی قابلیت کا شخص گزرا ہے شعر و سخن میں اُسے کچھ دخل ہی لیکن اس فن میں اسکا کوئی خاص پایہ نہیں اُس عہد میں عبید جیسے شاعر ہندوستان کے ہر گلی کوچے میں تھے۔ اُس کے اخلاق کی خامی و کمزوری اُس کی فتنہ پردازی و فساد انگیزی سے ظاہر ہے۔ کسی تذکرے میں بھی فقیر کی نظر سے یہ نہیں گزرا کہ اُس کے ثبوت شاعری میں

و کذا...  
...  
...

...  
...  
...  
...  
...

...  
...  
...  
...

...  
...  
...  
...  
...

کمال نے اُسے شذر تو کر دیا لیکن حسد سے مجبور تھا داد کیونکر دیتا اس لئے کہ یہ شیوہ اہل ہنر  
ہی نہ طریق حسد۔ آخر ایک شعر میں اپنے حسد ہی کا اظہار کیا ہے

عقظ اوقتا دخر و راز حسامی

کہ سب کا بخت در دیگ نظامی

ادبی مذاق رکھنے والوں سے یہ امر مخفی نہیں کہ اہل کمال کا ایک گروہ ایسا بھی گزر رہا ہے  
جسے معاصرین سے دو افضل کہاں نہ ملی بلکہ بعض ایسے شرکاء فن جو اُن کے علوِ شان  
کے سمجھنے سے قاصر تھے انھوں نے نہ صرف اُن کے کمال کا انکار کیا بلکہ مطاعن  
کی بوچھاڑ کی ہے۔ لیکن جبکہ معاشرت جو تنافر کی ایک قوی علت تھی مٹ گئی تو پھر  
اُس کا آفتاب کمال ایسا چمکا کہ اُس کے انوار میں تمام ہلکی اور دھیمی روشنیاں جذب ہو کر  
فنا ہو گئیں۔

یادش بخیر غالبؔ ہلوی کی شان میں اُس کے بعض معاصرین نے کیا کیا کچھ بکھا  
کسی نے تو یہ کہا ہے

کلام میرؔ سمجھے ہم زبان میرؔ زابھے

مگر ان کی کہی یہ آپؔ سمجھیں یا خدا سمجھے

کسی نے اُس کے دیوان کے حجم و ضخامت پر یہ شعر حیرت کیا ہے

ڈیڑھ جزیرؔ پر بھی تو ہے مطلع و مقطع غائبؔ

غالبؔ آسان نہیں صاحبؔ دیواں ہونا

بگویند که اینها را که در این دنیا و آخرت  
 در این دنیا و آخرت در این دنیا و آخرت  
 در این دنیا و آخرت در این دنیا و آخرت  
 در این دنیا و آخرت در این دنیا و آخرت  
 در این دنیا و آخرت در این دنیا و آخرت  
 در این دنیا و آخرت در این دنیا و آخرت

در این دنیا و آخرت در این دنیا و آخرت  
 در این دنیا و آخرت در این دنیا و آخرت  
 در این دنیا و آخرت در این دنیا و آخرت  
 در این دنیا و آخرت در این دنیا و آخرت  
 در این دنیا و آخرت در این دنیا و آخرت  
 در این دنیا و آخرت در این دنیا و آخرت

در این دنیا و آخرت در این دنیا و آخرت  
 در این دنیا و آخرت در این دنیا و آخرت  
 در این دنیا و آخرت در این دنیا و آخرت  
 در این دنیا و آخرت در این دنیا و آخرت  
 در این دنیا و آخرت در این دنیا و آخرت  
 در این دنیا و آخرت در این دنیا و آخرت

کہ مثنوی میں بعد نظامی علیہ الرحمۃ کی خسرو دہلوی سے بہتر کسی نے مثنوی نہیں لکھی۔ مولانا جامی خواجہ کرمانی امیر ہاشمی کرمانی آذر اصفہانی سلم السماوات شرح اشعار والدہ اغتسانی وغیرہ یہ سب اس کے معترف و مقرب ہیں۔ قصائد میں خاقانی اور غزل میں سعدی کے بعد ہیں۔ باعتبار جامعیت کے کوئی ان کا مقابل نہیں۔ صاحب شعر العجم کی عبارت ملاحظہ ہو۔

### (۱۶) شعر العجم کی عبارت

”ایران میں جس قدر شعر اگزے ہیں خاص خاص اصناف شاعری میں کمال رکھتے تھے مثلاً فردوسی و نظامی مثنوی میں۔ انوری اور کمال قصائد میں سعدی و حافظ غزل میں۔ یہی لوگ جب دوسری صنف میں ہاتھ ڈالتے ہیں تو پھیکے پڑ جاتے ہیں۔ بخلاف اس کے امیر قصائد مثنوی اور غزل تینوں میں ایک درجہ رکھتے ہیں مثنوی میں نظامی کے بعد آج تک ان کا جواب نہیں ہوا۔ غزل میں وہ سعدی کے دوش بدوش ہیں قصائد میں ان کی چنداں شہرت نہیں ہوئی لیکن کلام موجود ہی مقابلہ کر کے دیکھ لو۔ کمال اور ظہیر سے ایک قدم پیچھے نہیں۔“

اسی شعر العجم میں ایک دوسرے موقع پر ہے۔

”ہندوستان میں چھ سو برس سے آج تک اس درجہ کا جامع کمالات نہیں پیدا ہوا۔ اوپر سچ پوچھو تو اس قدر مختلف اور گونا گوں اوصاف کے جامع ایران و روم کی خاک نے بھی ہزاروں برس کی مدت میں دو ہی چار پیدا کئے ہوں گے صرف ایک



میں نے اس کی تشریح کی ہے۔ لہذا اس کے بارے میں کوئی شک نہیں ہے  
کہ اس کی تشریح کی ہے۔ لہذا اس کے بارے میں کوئی شک نہیں ہے

میں نے اس کی تشریح کی ہے۔ لہذا اس کے بارے میں کوئی شک نہیں ہے

میں نے اس کی تشریح کی ہے۔ لہذا اس کے بارے میں کوئی شک نہیں ہے

میں نے اس کی تشریح کی ہے۔ لہذا اس کے بارے میں کوئی شک نہیں ہے

میں نے اس کی تشریح کی ہے۔ لہذا اس کے بارے میں کوئی شک نہیں ہے

میں نے اس کی تشریح کی ہے۔ لہذا اس کے بارے میں کوئی شک نہیں ہے

میں نے اس کی تشریح کی ہے۔ لہذا اس کے بارے میں کوئی شک نہیں ہے

میں نے اس کی تشریح کی ہے۔ لہذا اس کے بارے میں کوئی شک نہیں ہے

میں نے اس کی تشریح کی ہے۔ لہذا اس کے بارے میں کوئی شک نہیں ہے

میں نے اس کی تشریح کی ہے۔ لہذا اس کے بارے میں کوئی شک نہیں ہے

میں نے اس کی تشریح کی ہے۔ لہذا اس کے بارے میں کوئی شک نہیں ہے

میں نے اس کی تشریح کی ہے۔ لہذا اس کے بارے میں کوئی شک نہیں ہے

رحمۃ اللہ علیہ کو خود بھی قدرت تھی بہر حال حدیث کی چھان بین کرنے والے کی نظر تنقیدی ہو ہی جاتی ہے۔ پس شیخ رحمۃ اللہ علیہ ایک ایک جملہ شعر کمال خسرو پر۔

(۱۴) تذکرہ دولت شاہ سمرقندی

تذکرہ دولت شاہ میں ہے کہ امیر زادہ بالیغ خمسہ خسروی کو خمسہ نظامی پر ترجیح دیتا تھا اور خاقان مغفور الغ بیگ اسے قبول نہیں کرتا تھا۔ اس بحث نے یہاں تک طوالت اختیار کی کہ دونوں بادشاہوں میں کشاکش بڑھتی بڑھتے نوبت مقابلہ و قتال تک پہنچی۔ آخر میں دولت شاہ خسرو علیہ الرحمۃ کے متعلق یہ فقرات لکھتا ہے۔

الفصۃ معانی خاص و ناز کیا ہے امیر خسرو دہلوی و مہتمائے پر شور عاشقانہ او آتش در نہاد آدمی میزند خواہ خسرو پادشاہ عاشقان ست از انش خسرو نام ست و در ملک سخنوری اس نامش تمام ست در حق او مرتبہ سخن گزاری ختم ست۔

(۱۵) آزاد بلگرامی

رئیس المحققین میر غلام علی آزاد بلگرامی فرماتے ہیں کہ حضرت سعدی شیرازی کے کلام میں اگرچہ خیال غالب وقوعہ گوئی پائی جاتی ہے جیسا کہ اس شعر سے ظاہر ہے (شعر سعدی)

دل و جانم بتو مشغول و نظر در چپ و دست

تاناہ گویند رقیباں کہ تو منظور منی

مگر ناسخ نقوش مانوی حضرت امیر خسرو دہلوی وقوعہ گوئی کے بانی تسلیم کئے گئے ہیں حضرت خسرو فرماتے ہیں ۷

چون که در این عالم همه چیزها را که در این عالم  
نموده اند و هر چه در این عالم است و هر چه  
- ۵۰ - در این عالم است و هر چه در این عالم است

و هر چه در این عالم است و هر چه در این عالم است  
و هر چه در این عالم است و هر چه در این عالم است  
و هر چه در این عالم است و هر چه در این عالم است

و هر چه در این عالم است و هر چه در این عالم است  
و هر چه در این عالم است و هر چه در این عالم است  
و هر چه در این عالم است و هر چه در این عالم است

و هر چه در این عالم است و هر چه در این عالم است  
و هر چه در این عالم است و هر چه در این عالم است  
و هر چه در این عالم است و هر چه در این عالم است

و هر چه در این عالم است و هر چه در این عالم است

- ۵۰ - در این عالم است و هر چه در این عالم است

و هر چه در این عالم است و هر چه در این عالم است  
و هر چه در این عالم است و هر چه در این عالم است  
و هر چه در این عالم است و هر چه در این عالم است

کرتے ہیں۔ اُس کے بعد خسرو ہی کی اُستادی تسلیم کرتے ہیں خسرو کے بعد جامی کا مرتبہ  
 قرار دیتے ہیں۔ خسرو کے متعلق اُن کے اشعار یہ ہیں ۷

|                           |                           |
|---------------------------|---------------------------|
| چوں ز قضا لاسخہ نور سید   | کو کبہ نوبت خسرو رسید     |
| خامہ بر آرد و بفکر جواب   | ماند قلم بر ورق آفتاب     |
| خامہ خسرو چو گھر بار شد   | نامہ او مطلع الانوار شد   |
| کرد در اں نامہ تکلف بے    | گفت جوابے کہ چہ گوید کے   |
| بزم سخن را بسخن ساز کرد   | بر ہمہ کس راہ سخن باز کرد |
| فہم رموزش نکند ہر کسے     | ز انکہ معانیت بے در بے    |
| زبدۂ اسرار حق یاق ہمہ     | محض اشارات دقایق ہمہ      |
| گفتہ او در نطر نکتہ داں   | مید ہد از علم لدنی نشان   |
| انچہ دریں ماندہ افگند شور | سر بسر از قوت طبع ست زور  |
| ایں مے صاف از قح دیگر گشت | مستی اور انسج دیگر گشت    |
| ہست میریں بزم گہ دلفروز   | نوبت ہر اہل دلچسپ پنج روز |
| دور قح طے شد و ساقی نمائد | در خم دوراں مے باقی نمائد |
| چوں مے خسرو بہ تہائی رسید | دور مے عشق بحبامی رسید    |

(۱۱) ضیاء برنی کا قول

مولانا ضیاء برنی صاحب تاریخ فیروز شاہی جو خسرو کے ہم عصر ہیں تحریر فرماتے

را کجا فرستد، و بنام خداوند بزرگوار  
 تر از این که در این دنیا و آخرت  
 بجا آید و سجد و سجده و این که در این دنیا و آخرت (۱۰)

|                           |                           |
|---------------------------|---------------------------|
| سیرت و سیرت و سیرت و سیرت | سیرت و سیرت و سیرت و سیرت |
| سیرت و سیرت و سیرت و سیرت | سیرت و سیرت و سیرت و سیرت |
| سیرت و سیرت و سیرت و سیرت | سیرت و سیرت و سیرت و سیرت |
| سیرت و سیرت و سیرت و سیرت | سیرت و سیرت و سیرت و سیرت |
| سیرت و سیرت و سیرت و سیرت | سیرت و سیرت و سیرت و سیرت |

و این که در این دنیا و آخرت  
 و این که در این دنیا و آخرت  
 و این که در این دنیا و آخرت (۱۱)

و این که در این دنیا و آخرت  
 و این که در این دنیا و آخرت  
 و این که در این دنیا و آخرت  
 و این که در این دنیا و آخرت  
 و این که در این دنیا و آخرت

خمسہ بھی نظامی کے خمسہ سے بڑھ نہ سکا بلکہ اُس کے بعد کا اُسے مرتبہ ملا۔ نظامی کا خمسہ  
دُر شاہوار ہی اور خسرو کا خمسہ زیرِ خالص فرماتے ہیں۔

#### (۷) مولانا جامی اور خسرو

زورِ رائے گنج شد گنجِ سنج      رسانید گنجِ سخن را بہ سنج  
چو خسرو بد اداں پنجہ ہم پنجہ شد      وزاں بازوئے فکرش رنجہ شد  
کفش بود ز اں گو نہ گوہر تہی      زرش ساخت لیکن نبردہ وہی

ان اشعار سے جہاں نظامی کا فضل ثابت ہوتا ہے وہاں یہ بھی ثابت ہے کہ نظامی کے  
بعد مثنوی میں خسرو ہی کا مرتبہ ہے۔ دوسرے مثنوی نگاروں کا مولانا جامی کے  
نزدیک یہ مرتبہ بھی نہیں کہ اُن کا نظامی کے مقابلہ میں نام تک لیا جاسکے۔  
چہ جائیکہ مقابلہ۔

#### (۸) مولانا جامی کی دوسری شہادت

مثنوی تحفۃ الاحرار کے خطبہ میں مولانا جامی یوں تحریر فرماتے ہیں اِس صند  
پارہ چند ست بے مقدار از جہت جوئی کار گاہ بے سرا جامی گرد کردہ شدہ و خرب  
ریزہ چند بے اعتبار از رفت و دوب بزم گاہ شکستہ جامی فراہم آوردہ چہ قدر آں دارد  
کہ در سلک جواہر شاہوار مخزن الاسرار حکیم گرامی شیخ نظامی انتظامش دہند چنانچہ جام  
ز رنگار مطلع الافوار مورد بدائع لفظی و معنوی امیر خسرو دہلوی نامش بر ند چہ آں د  
جووت الفاظ و سلاست عبارات بمنزلہ ایست کہ فصیح زبانان عجم در بیان اوصاف

و کسب و تجارت و کار و بار و هر چه در این باب باشد  
در این کتاب مذکور است و هر که بخواهد بداند  
چگونه از این راهها سودا بردارد و چگونه  
از این راهها زیان نبرد

تہذیب و کتب و احوال و اخلاق (۱۲)

۱۰۰ - تہذیب و تمدن

[illegible]

شماره سی و نهم، روزنامه کیهان، تهران، ۱۳۴۸

[illegible]

چشمه، و قنات، و آبشار، و بزم، و بستان، و باغ، و...

تذکرہ امیر قیصر فیض آبادی و مولوی صاحب  
حیات و توفیق احمد علی خان، مولوی صاحب

ترک با جمیع کسب و کارها و بختی  
تستین می پسندید و بختی را بدید، و

مکتبہ، دہلی، ۱۹۰۵ء، قریب ۱۰۰۰  
 اگر تہہ سیہ نہ کر، کر کے امیر کر

۱- تختی که در مسجد است را بنام حضرت علی علیه السلام میگویند.

جب وہ اپنے کلام کا خسر و علیہ الرحمۃ کے کلام سے مقابلہ کرتے ہیں تو اس طرح کہتے ہیں :-

خسرو از راہ کرم بہ پذیرد      انچہ من بندہ حسن می گویم  
 سخنم چوں سخن خسرو نیست      سخن این بست کہ من می گویم  
 ملا عصمت بخاری اور بابا کمال خجندی جیسے بابکمال اساتذہ بھی خسر و علیہ الرحمۃ کے خوشہ چین ہیں بہارستان میں مولانا جامی نے اس کی تصریح کی ہے۔ اور کاتبی نیشاپوری نے ملا عصمت کے خصوص میں نہایت ہی لطیف قطعہ کہا ہے۔

(۲) قطعہ کاتبی نیشاپوری

میر خسرو را علیہ الرحمۃ شب دیدم بخواب      گفتم ایں عصمت ترا یک خوشہ چین خرمست  
 شعرا و چوں شعر تو اندر جہاں شہرت گرفت      گفت باکے نیست شعرا و ہاں شعرمست  
 بابا کمال خجندی جو عجم کے ایک مشہور سخنور اور خواجہ حافظ اور عصار تبریزی کے معاصر و حریف مقابل ہیں ان کے متعلق امیر شاہی سبزواری یوں کہتا ہے۔

(۳) قطعہ امیر شاہی سبزواری

گر حسن معنی ز خسر برد نتوان عیب کرد      ناکہ استاد دست خسر و بلکہ ز استاد زیاد  
 در معانی حسن را برد از دیوان کمال      ہیچ نتوان گفتن اور از دورد برد و اوقفا  
 کمال سے مراد بابا کمال خجندی کی ذات ہے۔

(۴) قطعہ مرزا محمد طاہر آشنا

کسی نے مرزا محمد طاہر آشنا سے پوچھا کہ اگلوں میں کس کا کلام دل فریب ہے اور پچھلوں میں



تو ای که در این کجاست که میوه است و کسب و کار و بخت و اقبال  
- تر که کسب و کار و بخت و اقبال و کسب و کار و بخت و اقبال

بخت و اقبال و کسب و کار و بخت و اقبال و کسب و کار و بخت و اقبال  
تو ای که در این کجاست که میوه است و کسب و کار و بخت و اقبال  
و کسب و کار و بخت و اقبال و کسب و کار و بخت و اقبال

و کسب و کار و بخت و اقبال و کسب و کار و بخت و اقبال

و کسب و کار و بخت و اقبال و کسب و کار و بخت و اقبال  
و کسب و کار و بخت و اقبال و کسب و کار و بخت و اقبال

و کسب و کار و بخت و اقبال و کسب و کار و بخت و اقبال  
و کسب و کار و بخت و اقبال و کسب و کار و بخت و اقبال

و کسب و کار و بخت و اقبال و کسب و کار و بخت و اقبال  
و کسب و کار و بخت و اقبال و کسب و کار و بخت و اقبال

و کسب و کار و بخت و اقبال و کسب و کار و بخت و اقبال

و کسب و کار و بخت و اقبال و کسب و کار و بخت و اقبال  
و کسب و کار و بخت و اقبال و کسب و کار و بخت و اقبال

ورغزلت یاد جوانی دہد      وز خوشی طبع نشانی دہد  
تن زن ازاں ہم کہ کساں گفتند      ہرچہ تو گوئی بہ ازاں گفتہ اند  
نوبت سعدی کہ مباد اکہن      شرم نداری کہ بگوئی سخن

پھر اپنی ایک غزل کے مقطع میں یوں فرماتے ہیں :-

خسر مرست اندر ساعز معنی بخت      شیر و زان نجناہ زمستی کہ در شیراز بود  
مثنوی نہ سپہیں ایک جگہ سعدی وہام دونوں کو استاد غزل تسلیم کرتے ہوئے ان کے  
دیگر اصناف نظم پر نہایت محققانہ و مودبانہ تنقید فرماتے ہیں :-

کس نہ بیند سوئے نظم دلیگیر      کہ نہ گرد و بدے منزل گیر  
چوں نہ اند بدے خلقے یاد      گرچہ شد زادہ ہاں دل کہ نہ دد  
تا بجا نیکہ حد پارسیاں      اندر میں حمد و تن گشت عیاں  
زاں یکے سعدی و ثانیں ہام      ہر دو را در غزل آئین تمام  
لیک اگر سوئے دگر بایے بہت      شعر شاں بہت بدایں گوئے بہت

دیباچہ غزوة الکمال میں نہایت وضاحت سے اس کی تصریح خسر و علیہ الرحمۃ نے خود  
فرمادی ہے کہ اصناف نظم میں سے کس پیشرو کی روش کس صنف میں اختیار فرماتے  
ہیں تفصیل کے لئے ناظرین کو غزوة الکمال کی اشاعت کا منتظر رہنا چاہیے۔ لیکن مجبلاً  
اُس کا خلاصہ یہ ہے۔ فرماتے ہیں :-

قضا میں خاقانی و اسماعیل کا پیرو ہوں مثنوی میں نظامی کا غزل میں سعدی کا

مکتبہ اچھا بڑا ہے جس میں تین سو سال کا کتب خانہ ہے۔ یہاں پر کتب خانہ کے نام سے  
مکتبہ اچھا بڑا ہے جس میں تین سو سال کا کتب خانہ ہے۔ یہاں پر کتب خانہ کے نام سے  
مکتبہ اچھا بڑا ہے جس میں تین سو سال کا کتب خانہ ہے۔ یہاں پر کتب خانہ کے نام سے

مکتبہ اچھا بڑا ہے جس میں تین سو سال کا کتب خانہ ہے۔ یہاں پر کتب خانہ کے نام سے  
مکتبہ اچھا بڑا ہے جس میں تین سو سال کا کتب خانہ ہے۔ یہاں پر کتب خانہ کے نام سے  
مکتبہ اچھا بڑا ہے جس میں تین سو سال کا کتب خانہ ہے۔ یہاں پر کتب خانہ کے نام سے

مکتبہ اچھا بڑا ہے جس میں تین سو سال کا کتب خانہ ہے۔ یہاں پر کتب خانہ کے نام سے  
مکتبہ اچھا بڑا ہے جس میں تین سو سال کا کتب خانہ ہے۔ یہاں پر کتب خانہ کے نام سے  
مکتبہ اچھا بڑا ہے جس میں تین سو سال کا کتب خانہ ہے۔ یہاں پر کتب خانہ کے نام سے

مکتبہ اچھا بڑا ہے جس میں تین سو سال کا کتب خانہ ہے۔ یہاں پر کتب خانہ کے نام سے  
مکتبہ اچھا بڑا ہے جس میں تین سو سال کا کتب خانہ ہے۔ یہاں پر کتب خانہ کے نام سے  
مکتبہ اچھا بڑا ہے جس میں تین سو سال کا کتب خانہ ہے۔ یہاں پر کتب خانہ کے نام سے

میں کامل ہو کوئی بزم کا نقشہ کھینچنے میں جیتا ہے کوئی غزل سرائی میں بے نظیر ہے  
 کوئی قصائد میں بے ہمتا ہے کوئی اخلاقی رنگ میں فرید ہے کوئی متصوفانہ وحیما نہ  
 آہنگ میں بے مثل۔ لیکن ایک جامع کمالات جس کے رشحات قلم سے نثر و نظم کی  
 تمام اصناف نے ترقی و تازگی پائی ہو اور جس نے اپنی پر جوش طبیعت کے اوج و موج  
 سے مضامین گونا گوں کا دریا بہا دیا ہو جب وہ اپنی ہیچدانی کا اظہار کرتا ہے تو  
 اُس سے اُس کا کمال اور بھی ارفع و اعلیٰ ہو جاتا ہے جیسا کہ خسرو علیہ الرحمۃ باوجود اُس  
 جامعیت کے جو انھیں حق تعالیٰ نے عطا فرمائی تھی اپنی کم مائیگی و بے بضاعتی اس طم  
 بار بار بیان کرتے ہیں جس سے صاف معلوم ہوتا ہے کہ غرور و پندار کا ایک شتمہ بھی  
 اس کامل الفن میں نہ تھا۔ حالانکہ شعر و سخن کا وہ میدان ہے جس میں تلامذہ نے اپنے  
 اساتذہ کو ہل من مبارزہ کر پکڑا ہے۔ لیکن خسرو علیہ الرحمۃ کا یہ کمال ہے کہ اساتذہ  
 متقدمین جن کا کلام ابتدا میں آپ نے مطالعہ فرمایا تھا اور جن کی سچت و پسندیدہ  
 روش آپ نے اختیار کی اُن کا نام بھی ادب سے لیتے ہیں اپنے کو اُن کا ارادت مند  
 و شاگرد بتاتے ہیں اپنے تلمذ کو اس جوش عقیدت سے ظاہر کرتے ہیں کہ واقعی تلامذہ  
 جو اُن اساتذہ کے ہوں گے انھوں نے بھی اس سے زیادہ ادب آمیز کلمات نشا  
 نہ کئے ہوں گے۔

نظامی سے اظہار عقیدت اور | امام شہزادی گویاں مولانا نظامی علیہ الرحمۃ کے کمال  
 اُن کے کمال کا اعتراف | اور اُستادی کا اس جوش عقیدت سے بار بار مختلف



اول آن اولین خلیفہ رکاز ثانی اشین اذہما فالغاد

فصل ہبار | مناظر قدرت میں ہبار کا سماں ایک ایسا مضمون ہے کہ شاید ہی کوئی شاعر ایسا ہوگا جس نے اس منظر کی تصویر نہ کھینچی ہو۔ لیکن یہی مضمون جب خسرو کے یہاں آتا تو پھر اس کی ہبار قابل دید ہوتی ہے خسرو نے جہاں کہیں ابرو ہبار باغ و کسار گل و گلزار کا نقشہ کھینچا ہے وہاں ہو ہو فوٹو پیش کر دیا ہے۔ مثلاً چند اشعار دیکھیں ناظرین ہیں :

|                           |                            |
|---------------------------|----------------------------|
| چوں نافہ کشاد باد نور روز | بگفت ہبار عالم آفر روز     |
| ابر از صدف سپر بکیر       | در گوش نبشہ ریخت گوہر      |
| سرو از علم بلند پایہ      | بر فرق سمن فگند سایہ       |
| از شبم گوہر میں شمال      | آر است گلوئے گل حامل       |
| غنجہ بدر آمد از شبستان    | پر شیر شدش زابر پستان      |
| بید از سر عجز چوں گہوار   | شد بر سر یاسمین گہوار      |
| نازک تن لالہ دل آفر روز   | لر زیدہ شد از نسیم نور روز |

خود اپنے کلام کی تنقید | بایں ہمہ کمال وہ اپنے کلام و شاعری کو خود پر کھتے ہیں اور خوب پر کھتے ہیں اپنا مرتبہ آپ بتاتے ہیں اور تواضع کا بیش بہا نمونہ پیش کرتے ہیں :

|                            |                              |
|----------------------------|------------------------------|
| مشو خسرو بشعر خویش غرہ     | کہ گویندہ بے ہمت از پس و پیش |
| چو گفتم خویش را بے عیب خہی | بچشم دشمنان میں گفتہ خویش    |

باز بگویم که در این کتاب

در هر یک از اینها

چهار نوع از اینها

و هر یک از اینها

در هر یک از اینها

در هر یک از اینها

در هر یک از اینها

در هر یک از اینها

در هر یک از اینها

در هر یک از اینها

در هر یک از اینها

در هر یک از اینها

در هر یک از اینها

در هر یک از اینها

در هر یک از اینها

در هر یک از اینها

در هر یک از اینها

در هر یک از اینها

بہش بجا تم کہ بجا تم تو ام زندہ و نامزندہ ہن ام تو ام  
ع تہمتن تن سیاوش و ش فریدوں فرسکند در

ع شاں قاراں قلم ہا ماں علم خاقاں دہل سنج  
فردوسی نے نقارہ کی آواز کو ایک شعر میں اس طرح بانڈھا ہے کہ شعر بھی بامعنی رہا اور  
ایک مصرع کے الفاظ سے نقارہ کی آواز پیدا ہوتی ہے۔ وہ شعر یہ ہے  
ز نقتارہ آواز آمد بروں کہ دون ست و ن ست گردون و

یہ شعر فردوسی کا بہت مشہور ہے اور اس کے اس کمال کا بہترین نمونہ لیکن خسرو علیہ الرحمۃ کا  
ایک شعر نفیس میں ہے جس کے مقابلہ میں فردوسی کی یہ صنعت خاک میں مل جاتی ہے خسرو کا یہ شعر  
ہ دہل زن دہل زد تجہ سین او کہ دیں دین او دین او دین او  
علم موسیقی سے آشار اباب فوق سمجھ سکتے ہیں کہ خسرو کے شعر کا پایہ کس قدر بلند ہے۔ اس  
کہ نہ صرف ایک بامعنی مصرع کے الفاظ آواز دہل ادا کئے ہیں بلکہ اس میں تال اور سر کے  
اصول کی پوری پابندی ملحوظ رکھی ہے۔ اگرچہ خسرو جیسے شاعر کے لئے جو فن موسیقی  
کا بھی امام ہو فردوسی کے جواب میں اس سے بہتر شعر پیش کر دینا ایک معمولی بات ہے۔  
اسی طرح خسرو کی ایک رباعی مشہور ہے جس کے چوتھے مصرعہ میں اسی کمال کا اظہار ہے  
آں دوز کہ روح پاک آدم بہ بدن گفتند در آہنی شد از ترس بدن  
خواندند ملائکاں بہ لحن داؤد در تن در تن در آ در تن در تن





## تصوف

بتاں چو بسر کشید پیرائیہ ابر آوردہ برو شیر فرو دایہ ابر  
گل بیکہ لطیف و نازک آمد در باغ ترسم کہ گراں شود بر و سایہ ابر  
دیگر

دل در شکن زلف و دلمے تو بماند جاں نیز چو ذرہ در هواے تو بماند  
ہر کس سر خود گرفت درفت از کوئے الاسرین کہ زیر پایے تو بماند

## عشق

جاناں منیش بر گزے تیزی آہ آتش رسد ز آتش انگیزی آہ  
تا دسر کوئے تو نہ پنداری سل شب گردی گریہ و سحر خیزی آہ  
دیگر

مانیم خراب جرعه می خواراں مارا چہ غم از طعنه بنیکو کاراں  
از سر کہ لکد می خورد از خواراں کے غم خورد از سر ز نشیشاں  
دیگر

اے غم ہی کہ برین غم خوارائی وقت چہ شود گر بدل یارائی  
دی شب کہ سیاہ میکنی روز مرا یارب کہ بروز من گرفتارائی

ارمیله ایله سوخته تیر  
 ارمیله ایله سوخته تیر  
 ارمیله ایله سوخته تیر  
 ارمیله ایله سوخته تیر

تشریح

اتمه لم سوخته تیر  
 اتمه لم سوخته تیر  
 اتمه لم سوخته تیر  
 اتمه لم سوخته تیر

تشریح

اتمه لم سوخته تیر  
 اتمه لم سوخته تیر  
 اتمه لم سوخته تیر  
 اتمه لم سوخته تیر

تشریح

اتمه لم سوخته تیر  
 اتمه لم سوخته تیر  
 اتمه لم سوخته تیر  
 اتمه لم سوخته تیر

تشریح

اتمه لم سوخته تیر  
 اتمه لم سوخته تیر  
 اتمه لم سوخته تیر  
 اتمه لم سوخته تیر

تشریح

تشریح

از جو دو کرم قبولِ حق جوئے      خود نام بود گرائت میلست  
مقصود ز سرمه نو چشمست      زیبائی چشم خود طفیلست

دیگر

روشن دلانِ صاف درون را خلل بود      در کارِ حلق چشم کشادن بخیر و شر  
پوشیده نیست نزدِ همه کس که طاس یا      سوراخ عیب باشد و غریبال را تنہا

دیگر

خسرو چه حالتست که در دہرِ عالماں      از جاہلانِ دودنِ دنی باز پس ترند  
ایں نکته را بہ ہیں و بالِ نصابِ خوش برا      کز چارِ حرف قطره کو دریا برابرند

دیگر

قبال را بقانہ بود دل در و مہند      عمرے کہ برگز و رگزاری ہب بود  
در نیت باورت زمن ایں نکته یاد گیر      قبال را چو قلب کنی لابت بود

دیگر

رفتم سوے خلیفہ و بگریستم ہزار      از ہجر دوستان کہ اسیرِ فنا شدند  
ایشان کجا شدند چو گفتم خلیفہ ہم      داد از صدا جواب کہ ایشان کجا شدند



کی ثنویوں میں سے یوسف زلیخا، سعدی کے کلام میں سے بوستاں اور خسرو کی تصانیف سے قرآن احمیدین داخل نصاب کی گئیں۔ خلاصہ یہ کہ خسرو کی ثنویوں کو سلطنت، ملک اور تعلیم تینوں نے انتہائی غرت و پسندیدگی سے دیکھا۔

قطعہ رباعی | غزل، قصیدہ، ثنوی میں جب کہ کسی شاعر کا کمال ثابت ہو جائے تو پھر کسی اور صنف نظم کی بحث سے اُس کا کمال بے نیاز ہو۔ لیکن جب کہ یہ دیکھا جاتا ہے کہ بعض شعرا کے لئے صرف چھوٹی قسمیں نظم کی دلیل کمال سمجھی گئیں تو پھر یہی مناسبت معلوم ہوتا ہے کہ خسرو جیسے ہمہ گیر شاعر کی خسرویت کا نمونہ اُن چھوٹی قسموں میں بھی دکھا دیا جائے۔

سب سے پہلے خسرو کا وہ قطعہ ہر یہ ناظرین ہی جس میں انہوں نے موسیقی و شاعری کا محاکمہ کیا ہے۔ کیوں کہ جہاں خسرو کو دیوان فطرت سے تنگ شاعری ملا تھا وہاں فن موسیقی میں بھی ان کو یدِ طولیٰ حاصل تھا پھر ان سے بڑھ کر کس کا محاکمہ قابلِ وقت ہو سکتا ہے۔

دیگر قطعات رباعیات کا بھی یہی حال ہے کہ ہر ایک میں ایک لطف خاص اس طرح پایا جاتا ہے کہ اُن کو پڑھ کر یہ معلوم ہوتا ہے کہ شاید خسرو کا اصلی میدان ہی ہے۔ لیکن خصوصیت خسرو کی صرف قطعہ و رباعی کے ہی ساتھ نہیں ہے بلکہ صنایع نظم میں سے جس قسم نظم خسرو کا مطالعہ کرو گے تو بے اختیار ”کرشمہ دامنِ دلِ می کشد کہ جا اینجا“ کہہ اٹھو گے۔

[illegible]

ۛ ہفتہ کی طرح ہے۔ کہیں کہیں ایسے کچھ فرق نظر آئے۔

۱۰۰ -

و در این کتب مستند، نسخ قرآن که در این شهر و سیه ای در این شهر  
پایه و در این شهر، این کتب مستند، نسخ قرآن که در این شهر و سیه ای در این شهر

دیکھی ایک ام فطری ہے۔ پھر مضامین میں اس قدر تنوعات ہیں کہ ہر طرح کے خیالات موجود۔ کہیں بہار کا ترانہ ہے اور اس کی نسیم کی عطر فشانی۔ کہیں لو کی لپٹ اور بادِ خزاں کے جھونکے۔ کسی جگہ سیر دریا اور کشتی کی روانی ہے اور کسی جگہ ساتی و جام کی گرد و سسے مستی و مدہوشی۔ صرف وصف نگاری کی تحت میں چالیس سے زیادہ اشیاء کا بیان آگیا ہے۔ لطف یہ کہ ان سب چیزوں کا تعلق ہند کی ہی خاک سے ہے۔ پھر کیوں ایسی کتاب مطبوع عام و خاص نہوتی۔ ہر شخص کے جذبات کی ضیافت کا سایاں جس چیز میں جمع ہوگا اُسے ہر شخص ضرور پسند کرے گا۔ قرآنِ سعیدین کی یہی بوقلمونی اس کی شہرت و ہمہ گیری کی قومی و اصلی علت ہے۔ اس لئے اساتذہ فن نے بھی اسے تعلیم فارسی کا ایک عنصر بنادیا تاکہ طلبہ کو ایک ہی کتاب میں موقع موقع سے اصنافِ نظم کی تمام اقسام کا اجمالی علم ہو جائے۔ مضمون کی رنگارنگی دیکھی کچھ روز افزوں کرتی ہے۔

دوسری وہ مثنویاں جن میں ہندوستان کے ہی واقعات بیان کئے گئے ہیں وہ داخلِ درسِ نویں مثلاً

مثنوی خضر خاں دیول دئی کا | خضر خاں دیول دئی کا قصہ بادِ وجود اس کے کہ خود موبو رہے  
 اجمالی بیان | اس پر ہندوستان عشق و حسن میں حسن کی ناز آفرینی عشق  
 کی نیاز مندی، فراق کے صدمے، وحدۂ یار کی لذتیں۔ یہ ایسے مضامین ہیں جنہیں اگر  
 خاص بلک خسرو کہا جائے تو کچھ بیجا نہ ہوگا۔

پھر وہ شخص جس کے عشق کی داستان ہو خسرو کو اس سے تعلقات گونا گوں رہے



[illegible]

۱۰۰  
 ۱۰۱  
 ۱۰۲  
 ۱۰۳  
 ۱۰۴  
 ۱۰۵  
 ۱۰۶  
 ۱۰۷  
 ۱۰۸  
 ۱۰۹  
 ۱۱۰  
 ۱۱۱  
 ۱۱۲  
 ۱۱۳  
 ۱۱۴  
 ۱۱۵  
 ۱۱۶  
 ۱۱۷  
 ۱۱۸  
 ۱۱۹  
 ۱۲۰  
 ۱۲۱  
 ۱۲۲  
 ۱۲۳  
 ۱۲۴  
 ۱۲۵  
 ۱۲۶  
 ۱۲۷  
 ۱۲۸  
 ۱۲۹  
 ۱۳۰  
 ۱۳۱  
 ۱۳۲  
 ۱۳۳  
 ۱۳۴  
 ۱۳۵  
 ۱۳۶  
 ۱۳۷  
 ۱۳۸  
 ۱۳۹  
 ۱۴۰  
 ۱۴۱  
 ۱۴۲  
 ۱۴۳  
 ۱۴۴  
 ۱۴۵  
 ۱۴۶  
 ۱۴۷  
 ۱۴۸  
 ۱۴۹  
 ۱۵۰  
 ۱۵۱  
 ۱۵۲  
 ۱۵۳  
 ۱۵۴  
 ۱۵۵  
 ۱۵۶  
 ۱۵۷  
 ۱۵۸  
 ۱۵۹  
 ۱۶۰  
 ۱۶۱  
 ۱۶۲  
 ۱۶۳  
 ۱۶۴  
 ۱۶۵  
 ۱۶۶  
 ۱۶۷  
 ۱۶۸  
 ۱۶۹  
 ۱۷۰  
 ۱۷۱  
 ۱۷۲  
 ۱۷۳  
 ۱۷۴  
 ۱۷۵  
 ۱۷۶  
 ۱۷۷  
 ۱۷۸  
 ۱۷۹  
 ۱۸۰  
 ۱۸۱  
 ۱۸۲  
 ۱۸۳  
 ۱۸۴  
 ۱۸۵  
 ۱۸۶  
 ۱۸۷  
 ۱۸۸  
 ۱۸۹  
 ۱۹۰  
 ۱۹۱  
 ۱۹۲  
 ۱۹۳  
 ۱۹۴  
 ۱۹۵  
 ۱۹۶  
 ۱۹۷  
 ۱۹۸  
 ۱۹۹  
 ۲۰۰

۱۔ اسی کے لئے کہ اس کی ساری باتیں اور اس کی ساری باتیں  
 ۲۔ اسی کے لئے کہ اس کی ساری باتیں اور اس کی ساری باتیں  
 ۳۔ اسی کے لئے کہ اس کی ساری باتیں اور اس کی ساری باتیں  
 ۴۔ اسی کے لئے کہ اس کی ساری باتیں اور اس کی ساری باتیں  
 ۵۔ اسی کے لئے کہ اس کی ساری باتیں اور اس کی ساری باتیں  
 ۶۔ اسی کے لئے کہ اس کی ساری باتیں اور اس کی ساری باتیں  
 ۷۔ اسی کے لئے کہ اس کی ساری باتیں اور اس کی ساری باتیں  
 ۸۔ اسی کے لئے کہ اس کی ساری باتیں اور اس کی ساری باتیں  
 ۹۔ اسی کے لئے کہ اس کی ساری باتیں اور اس کی ساری باتیں  
 ۱۰۔ اسی کے لئے کہ اس کی ساری باتیں اور اس کی ساری باتیں

تہ چہ شہزادہ لہو، لہو تہ تہ کیم، لہو تہ تہ کیم، لہو تہ تہ کیم  
 تہ تہ کیم، لہو تہ تہ کیم، لہو تہ تہ کیم، لہو تہ تہ کیم  
 تہ تہ کیم، لہو تہ تہ کیم، لہو تہ تہ کیم، لہو تہ تہ کیم

کالج نہیں پہنچ سکتا۔

غریزان وطن! صدیوں بعد جب کہ مذاق سخن باقی نہ رہا کتابیں پناہیوں کی  
دکانوں میں بچھڑ کر پڑیاں ہانڈھنے کے مصرف میں آنے لگیں قدیم علمی خاندان دیر  
ہو گئے مصائب و آفات نے گھر کے گھر تباہ کر دیئے بہت سے قیمتی جواہر جنہیں  
اسلاف نے صدیوں میں کمایا تھا یکسر غارت ہو گئے۔ خسرو کی شنویوں کا اس وقت تک  
باقی رہنا اُس کے کمال مقبولیت و گرانماگی کو مشعر ہے۔ ہاں اس کا گلہ کہ سیکڑوں نسخے  
کیوں نہ ملے۔ تلاش و جستجو کی زحمت ہی کیوں ہوئی۔ اس کا علمی کے زمانے میں  
ایک امر فضول ہے۔

ہم مٹ گئے تو پریش نام و نشان ہے۔ اس کی تلاش کر کہ محبت کہاں ہے۔  
اب اس پہلو سے بھی ایک نظر ڈالنی ضروری ہے کہ خسرو کی تصنیف سلسلہ تعلیم و تعلم  
میں کہاں تک مقبول ہوئی۔

سلسلہ تعلیم میں مقبولیت | سلسلہ تعلیم میں آپ کی شنوی قرآنِ سعیدین جو سب شنویوں سے  
مقدم ہے ویسی ہی مقبول ہوئی جیسا کہ سکندر نامہ مولانا نظامی۔ بڑے بڑے فضلا و اجل  
نے اُس کے حواشی و شروح لکھیں۔ وقت تصنیف سے اُس وقت تک کہ علوم  
مشرقی کی تعلیم ہندوستان میں جاری رہی قرآنِ سعیدین داخل نصاب فارسی تھی۔

واقعہ ہے کہ یہ شنوی نہایت ہی دلچسپ ہے۔ یہ صرف اپنا تاریخی ہی پہلو نہیں رکھتی  
ہر ملک و گوناگون مضامین پر مشتمل ہے اور انہیں تنوعات نے اسے اس قدر مقبول بنا دیا

741

شاہ گنج بخشا کرم گستا  
 معانی ثنا سا سخن داورا  
 مرا عمر کز شصت بالا گزشت  
 ہمہ پیشِ شاہانِ والا گزشت  
 ز شاہاں کسے اولم کر دیاد  
 مغر الدنا بود شہ کی قباد  
 ازاں پس ز فیروزہ چرخ بلند  
 شدم پیشِ فیروز شہ ارجمند  
 ازاں پس کہ در شہ ستائی شدم  
 تو گکر ز گنجِ عسلائی شدم  
 شد اکنوں کہ قبال ہدم مرا  
 نوازندہ شد قطبِ عالم مرا  
 چنین بخشش کز تو جم یستم  
 ز شاہانِ پیشینہ کم یستم  
 کنوں لابد از سحر بجے چو من  
 باز ازہ بخشش آید بمن  
 جریدہ بریں پیش پر د ختم  
 چو ایں نامہ خاص کم ساختم

خسرو کے کلام کی قدر افزائی عصبی کہ ان کے عہد میں ہوئی زمانہ مابعد میں بھی اُس کی  
 عظمت و غرت وہی قائم رہی چنانچہ خسرو کا تعلق نامہ جب کہ اُس کے چند اوراق فنا  
 ہو گئے اور جاگیر نے اپنے عہدِ ثلاثہ میں اُسے کچھ نامکمل پایا تو اُس کے دل میں  
 یہ تڑپ پیدا ہوئی کہ کسی طرح یہ مثنوی مکمل ہو جائے شعراے دربار سے فرمائش کی  
 ہر ایک نے طبع آزمائی کی لیکن حیاتی کا کلام بادشاہ نے پسند کیا۔ اگرچہ خسرو کے کلام  
 میں کوئی پیوند تو کیا لکاسکتا ہی لیکن پھر بھی اُس کے کلام کی شایستگی و متانت اُس جہ  
 پر تسلیم کی گئی کہ اوراقِ گم شدہ کی جگہ حیاتی کا کلام پیوند کر دیا گیا۔ بادشاہ نے اس صلے  
 میں حیاتی کو چاندی سونے میں رکھ کر قول دیا۔ چنانچہ کسی شاعر نے اس واقعہ کو نظم کیا



ہفت پیکر میں جو حضرت سلیمان علیہ السلام کا قصہ بیان کیا ہے مذہبی نقطہ نظر سے سخت قابل گرفت ہے لیکن یہ وہ انتقام شاعری ہیں جن سے شعرا کا کلام خالی نہیں ہوتا ہاں یہ خسرو علیہ الرحمۃ کا کمال ہے کہ شاعری کے تمام اسلحہ ان کی سرکار میں سب سے زیادہ رواں لیکن علم و مذہب ان کے حملے سے بالکل مامون و مصون۔

وصف نگاری کا ایجاد (۶) وصف نگاری کا ایجاد بھی خسرو ہی کی قوت فکر یہ صحیح تخیل کا نتیجہ ہے۔ شعراء سلف محسوسات موجودات خارجیہ کی لفظا میں تصویر کشی نہیں کرتے تھے حال آنکہ یہ چیزیں بھی اس کی مستحق تھیں کہ ان کے بیان سے بھی نظم کا چمن آراستہ کیا جاتا مثلاً

کسی شہر کے سواد کا اس طرح بیان کرنا جس سے اُس کا شوق دلو

میں پیدا ہو جائے یا وہاں کے پھول پھل کا بیان یا وہاں کی عمارتوں کا بیاں۔

خسرو علیہ الرحمۃ نے قرآن اُسعدین میں اس طرح کے بہت مضامین نظم کئے ہیں

شہر دہلی کی تعریف، اہل شہر کی تعریف، وہاں کی مسجد کی تعریف، کشتی کی تعریف

کاغذ کی تعریف، منارہ کی تعریف وغیرہ وغیرہ اس طرح کے کثیر مضامین اُس ثنوی ہیں

ہیں اور اس کا نام خسرو نے وصف نگاری رکھا ہے۔

جس طرح کسی شے کی تصویر اپنی اصل سے زیادہ دلکش ہوتی ہے اسی طرح

اُس کا نظم میں بہ تمام و کمال بیان بھی ایک خاص لطف پیدا کر دیتا اور شاعر کی

قوت متینہ اور زور بیان سے خبر دیتا ہے۔ اس لئے خسرو علیہ الرحمۃ نے اس کی طرف

و پیرایه پند و اندرز و تفسیر و تفسیر و تفسیر و تفسیر

۱- اگر تفسیر و تفسیر و تفسیر

لحم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم  
تفسیر و تفسیر و تفسیر و تفسیر و تفسیر و تفسیر و تفسیر و تفسیر

۲- اگر تفسیر و تفسیر و تفسیر

و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم  
چشم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم  
و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم  
و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم  
و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم

۳- اگر تفسیر و تفسیر و تفسیر

و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم  
و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم  
و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم  
و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم  
و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم

۴- اگر تفسیر و تفسیر و تفسیر

و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم  
و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم  
و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم  
و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم و عظم

غرض تحریر عنوان کا یہ جدید و دل پذیر طرز خاص ایجا و خسرو علیہ الرحمۃ ہی۔ اگرچہ جس طرح اس کے موجد ہونے کا انتساب خسرو علیہ الرحمۃ کی طرف ہو اسی طرح اس کے خاتم بھی وہی ہیں (اس لئے کہ آئندہ آنے والے اس کی تقلید نہ کر سکے) لیکن اگر غالب و دہلوی کی اُردو تحریر کی روش پچھلے نہ اختیار کر سکے تو اس سے غالب کی ایجا و اوز کمال میں کیا نقص لازم آتا ہے۔

(۳) واقعات تاریخی یا قصص ماضیہ جن شعرا نے کہ نظم کیا مثلاً شاہنامہ سیکندرنامہ مثنوی میں صحیح | اور یوسف زلیخا وغیرہ ان کا مرتبہ نظم میں آکر بہت ہی گر جاتا ہے، لوازم عری و لکھی تاریخ کا ایسا ہجوم ہوتا ہے کہ واقعات کی صورت بالکل متغیر و متبدل ہو جاتی ہے ایسی مثنویوں سے شاعری کی ترقی زبان کی صفائی، محاورات کی چاشنی، بندش کی چستی لبتہ حاصل ہوئی لیکن علمی و تاریخی فائدہ اُس سے حاصل نہ ہو سکا۔

خسرو علیہ الرحمۃ کی مثنوی نگاری میں یہ بھی ایک کمال ہے کہ جہاں شعرے سلف کی روش پر قصص منظوم فرمائی، وہاں شاعری و مثنوی گوئی سے ایک صحیح افادہ بھی فرما گئے۔ چند ایسی مثنویاں ہیں جن سے قطع نظر محاسن مثنوی کے تاریخی حالات نہایت متحققانہ و ناقدانہ حیثیت سے معلوم ہوتی ہیں مثلاً خضر خاں و دیول و دی، تعلق نامہ نہ سپہ، قرآن السعدین وغیرہ۔

ان کتابوں میں اُس عہد کے واقعات و حالات، سلطنت و سلاطین کی روش اراکین و اعیان دولت کا طرز اس تحقیق و خوبی سے نظم کیا ہے کہ آج اُس عہد کی بہت سی





اشعار کا مقابلہ کیا گیا ہے۔

صنفِ مثنوی پر احسان | لیکن اس جگہ محل طور پر اس کا اظہار ضروری ہے کہ صنفِ مثنوی پر خسروی کی تفصیل وہ کونسا خاص احسان ہے جسے خسروی کی گوہر افشانی کہی جائے۔

(۱) ابھی یہ مضمون بیان ہو چکا ہے کہ قدام کے کلام میں مثنوی کے لئے صرف تین بحریں تھیں نظامی علیہ الرحمۃ نے دو بحریں اس پر اضافہ کر کے مثنوی میں وسعت پیدا کی۔

بحرِ مثنوی میں ازدیاد | خسرو علیہ الرحمۃ کا جب زمانہ آیا تو آپ نے پانچ پر دو بحریں اور بڑھائی اور اس طرح مثنوی کے لئے سات بحریں ہو گئیں پھر آپ نے ایک مثنوی لکھی جس کا نام نہ سپہر قرار دیا اور اس میں دہنی بحریں اور بھی اضافہ کیں اس طرح چار تازہ بحریں مثنوی کو خاص خزانہ خسروی سے عطا ہوئیں۔

(۲) نظامی کے عہد تک یہ دستور تھا کہ عنوان محض سادہ ہوتے مثلاً حمد نعت مدح سلطان و قس علیٰ ہذا۔ اسی قدر عبارت عنوان کے لئے کافی سمجھی جاتی۔

عنوان میں جدت | لیکن خسرو علیہ الرحمۃ نے اس میں بھی ایک جدت پیدا کی۔ آپ نے انہی مثنویوں میں عنوان کو ایک عجیب دلکش و رنگین نثر میں لکھا ہے دیکھو اسی ہشت بہشت کے عنوانات۔

چنانچہ مثنوی مطلع الانوار میں اپنی اس ایجا دکو خود فرماتے ہیں ۷  
چوں شود آراستہ نظم چو دُر از گہرِ نثر کلم خسانہ پُر

کے لیے، جو اپنے لیے کتب و تصانیف لکھ کر اپنے لیے ہی رکھ لیا  
 کرتا ہے، اسی لیے اسے اس کے لیے لکھ کر اپنے لیے ہی رکھ لیا  
 ہے، کہ اس کے لیے لکھ کر اپنے لیے ہی رکھ لیا ہے۔

چشمه خلدی به آب سبزه سحر

سے کر حقہ کا ابرتہ و سبب شہر گتہ، ان کے لئے کہتے ہیں کہ

جہاں بہت سے نوجوان لڑکے اور لڑکیاں تھیں جن کے پاس کچھ بھی نہ تھا۔

جہاں سے کہیں گے، وہاں سے کہیں گے۔

چشمه لایزال و آب حیات بخش

وہی ہے جو میرے لئے ہے، ہرگز نہیں دیتا۔

[illegible]

- منتہی

و بهر شکر و بر سر هر که از این بر سر هر که از این بر سر هر که از این

تقریباً ۱۰۰۰ سالہ پہلے، ایک ایسا ہیرو تھا جس کا نام تھیوڈور تھا۔

[illegible]

چیز کی برکت و جبروت

چندین سال بعد، جب کہ امر

[illegible]

ماہنامہ سائنس و ہنر

۴۷۱، ۴۸۲ جگر سبز خجرو

مکتبہ اہل بیت علیہ السلام

خاطر سے مشق اس کی بڑھاتے رہے یہاں تک کہ کلام کی بلندی اُس مرتبہ پر پھنچی کہ خداے سخن کا لقب ملا لیکن خسرو علیہ الرحمۃ جنہیں اپنا وقت صبح سے شام تک و بار شاہی میں بسر کرنا ہوتا تھا اور اُس کے بعد جب مہلت و فرصت ملتی تو اُسے اپنے شیخ طریقت کی خدمت میں سعادت اذوذ فرماتے۔ اسی کشاکش و ضیق وقت میں جو لمحات کہل جاتے اُن میں شاعری کی طرف توجہ ہوتی۔

الضاف شرط ہے کہ ایک ایسے شخص کا خمسہ نظامی کے مقابل جو اُن کی عمر کا سرمایہ ہر تین برس میں خمسہ طیار کرنا کیا کر امت نہیں ہے۔

اس بحث کو ہم یہاں چھیڑنا نہیں چاہتے کہ خسرو کا خمسہ کہاں تک کامیاب ثابت ہوا۔ اس لئے کہ اس رسالہ کے آخری حصہ میں مبسوط بحث اسی مضمون پر ہے ہفت پیکر و مشیت بہشت کا سیر کن مقابلہ کیا گیا ہے یہاں صرف اس قدر بیان کرنا ہے کہ خسرو علیہ الرحمۃ نے جب یہ دیکھا کہ شاعری کی ایک مفید صنف معدوم ہوئی جاتی ہے نظامی کی ہیبت کسی کو قلم اٹھانے کی اجازت نہیں دیتی تو آپ نے بسم اللہ کہہ کر ہیبت مردانہ سے کام لیا۔ اور الحمد للہ کہ آپ کی سعی مشکور ہوئی جیسا خمسہ کی پہلی مثنوی مطلع الانوار میں فرماتے ہیں ۵

|                          |                            |
|--------------------------|----------------------------|
| گر چہ ہلک سخن از پنج گنج | نوبت آں گنجہ نشین گشت پنج  |
| نوبت خسرو کہ پسچش نوبت   | پنجہ زن نوبت آں خسروست     |
| سازم ازاں ساں بسرے پنج   | پنج کلید از پئے آں پنج گنج |

جہاں بہت سی چیزیں تھیں جن کی قیمتیں بہت کم تھیں

۔ یہی چیزیں تھیں جن کی قیمتیں بہت کم تھیں

یہی چیزیں تھیں جن کی قیمتیں بہت کم تھیں

۔ یہی چیزیں تھیں جن کی قیمتیں بہت کم تھیں

یہی چیزیں تھیں جن کی قیمتیں بہت کم تھیں

یہی چیزیں تھیں جن کی قیمتیں بہت کم تھیں

یہی چیزیں تھیں جن کی قیمتیں بہت کم تھیں

۔ یہی چیزیں تھیں جن کی قیمتیں بہت کم تھیں

یہی چیزیں تھیں جن کی قیمتیں بہت کم تھیں

۔ یہی چیزیں تھیں جن کی قیمتیں بہت کم تھیں

یہی چیزیں تھیں جن کی قیمتیں بہت کم تھیں

۔ یہی چیزیں تھیں جن کی قیمتیں بہت کم تھیں

یہی چیزیں تھیں جن کی قیمتیں بہت کم تھیں

یہی چیزیں تھیں جن کی قیمتیں بہت کم تھیں

یہی چیزیں تھیں جن کی قیمتیں بہت کم تھیں

یہی چیزیں تھیں جن کی قیمتیں بہت کم تھیں

رکھا ہے لیکن اقسام سہ گانہ مثنوی پر قوت و شوکت کے ساتھ صرف نظامی ہی کا قلم  
رواں ہے۔

|                         |  |
|-------------------------|--|
| خمسہ نظامی کا سو برس تک | الغرض اس خداے سخن کی پانچ مثنویاں جو خمسہ نظامی کے ساتھ          |
| جواب ہنو کا             | مشہور ہیں ۱۹۵۷ء میں مکمل ہو کر ایسی مقبول خاص عام ہوئیں کہ ان کا |

جواب غیر ممکن سمجھا جانے لگا۔ اور اس طرح یہ خمسہ نظامی سو برس تک انا و لا غیر کی  
کا مدعی رہا۔ اب سو برس بعد تلك الايام ند اولها بين الناس کا یوں ظہور ہوتا ہے  
کہ حضرت امیر خسرو علیہ الرحمہ اس میدان میں قدم رکھتے ہیں اور اس جوش و مستی سے  
بادیہ سپاہیے سخن ہوتے ہیں کہ باوجود مشاغل گونا گوں و تصانیف متنوعہ تین برس  
سے کم عرصے میں نہایت کامیابی کے ساتھ خمسہ نظامی کی منزل سے قریب اپنے  
خمسہ خسروی کا نیمہ نصب کر دیتے ہیں۔ ذالك فضل الله يوتيه من ليشاء والله  
ذوالفضل العظیم

بیان مثنوی میں یہ صفحات جو فردوسی و نظامی کے متعلق لکھے گئے ان سے  
صرف اس امر کا ظاہر کرنا مقصود تھا کہ اقسام نظم میں مثنوی اپنے ایسے مرتبہ کمال پر  
پہنچ گئی تھی کہ سو برس کے عرصے میں جس قدر بھی کہ شعر اکرے انہوں نے قصاً  
کے غزلیں کہیں اور اسلاف سے کہیں زیادہ اپنے کلام کو محاسن و لطائف سے  
آراستہ کیا لیکن مثنوی کے ارادے سے جب نظامی کے خمسہ پر نظر ڈالتے تو جو اس  
خمسہ جواب دے جاتے۔



مگر نظامی اس واقعہ کو یوں بیان کرتے ہیں کہ اگر بادشاہ کسی معمولی وکتر  
 شخص کے لباس میں بھی آجائے تو شاہانہ دماغ کے لوازم اُس حال میں بھی اُسے  
 اہل بصیرت کی نگاہوں میں ممتاز رکھتے ہیں۔

اس لئے سکندر جب نوشاہ کے دربار میں پہنچا تو سجدہ برسم قاصداں بجا  
 نہ لاسکا طرز کلام میں اُس کے جو وقار و جرأت پائی جاتی تھی اُس میں شان  
 قاصدوں کی نہ تھی۔ اس سے نوشاہ کو حیرت ہوتی ہے اور خیال گزرتا ہے کہ یہ جرأت  
 بادشاہوں جیسی ایک قاصد میں کیونکر ہو سکتی ہے۔ اس خیال کی بنا پر وہ  
 کہتی ہے کہ

کہ صد آفریں بر تو شاہ دلیر کہ پیغام خود میگزاری چو شیر  
 میا بنی نہ شاہ آزادہ فرستد نہ فرستادہ

سکندر انکار کرتا ہے۔ قاصد ہونے پر مصر ہے اور سکندر کی عظمت و جلال کا خطبہ پڑھتا ہے  
 تب نوشاہ تصویر منگواتی ہے سکندر کی تصویر اُس کے روبرو رکھ دیتی ہے اب وہ  
 حیران ہوتا ہے۔

غرض یہ کہ فردوسی جو مثنوی کے باب میں پیغمبر تسلیم کیا گیا ہے اور جس کے  
 کلام کی نختگی خیالات کی بلندی جذبات و احساسات کی مصوری ایک امر مسلم  
 ہے نظامی نے اُس استاد مسلم کے ساتھ میدانِ رزم میں مسابقت کی اور اس میں





## فردوسی

## نظامی

ز نکی جدا ماذہ ام زیں نشاں  
 تو لے پہلواں گادی سوے من  
 گرفتار و در دست دشمن کشاں  
 نگہ دار پہلو ز پہلوے من  
 ز فرزند و خویشاں شدہ نا امید  
 کہ با آنکہ پہلو دریدم چو میخ  
 یہ شد جہاں دید گانم سفید  
 ہی آید از پہلویم بوعے تیغ  
 ز خویشاں کسے نیت فریادرس  
 چہ دست کہ با ما درازی کنی  
 چہ دست کیوں دست بازی کنی  
 امیدم بہ پروردگارست و بس  
 برین ست آئین چرخ رواں  
 اگر شہریاری و گر پہلواں  
 نہ پناہاں چو روز آفتکارست ایں  
 بزرگی بفرجام ہم بگزر د  
 زمیں را منم تاج تارک نشیں  
 شکارست مرکش ہی بشکرد  
 مچباں مرا تا بنجبہ زمیں

دیکھو فردوسی نے بجز اس کے کہ پہلے شعر میں اس کا صاحب تخت و تاج ہوتا  
 بیان کیا ہے اس کے سوا اور کوئی کلمہ ایسا نہیں کہا جس سے ایک ایسے شخص  
 کے جذبات کی خصوصیت معلوم ہوتی جس کا وجود ایک بہت بڑے شاہی  
 خاندان کی یادگار تھا اور جس کی زندگی کی ہر حرکت و سکون سلطنت کیانی کا ایک  
 تاریخی ورق تھا۔

برخلاف اس کے مولانا کا ہر شعر اس خصوصیت کے اظہار میں کیسا کامل ہے



خلقی حسین آرائش کا محتاج نہیں ہوتا لیکن جب وہی حسین آرائش کے ساتھ سامنے آتا ہے تو پھر دل پر کچھ اور ہی اثر پڑتا ہے۔

نظامی کے کلام میں وہ حسن بھی ہے جو قدما کی شنیوں میں تھا اور اس کے ساتھ ہی ساتھ اُسے سولہ سنگار سے ایسا آراستہ کیا ہے کہ اہل نظر کی نگاہ اُن سے ہٹنے نہیں پاتی۔ مولنا کے اس کمال کا سخن سنجوں نے ایسا صحیح اعتراف کیا کہ بزمِ شعرا میں انھیں خدا کے سخن کا لقب ملا۔ اور یہ لقب مولنا کے ساتھ مخصوص اور آپ کے تخلص نظامی کا مرادف ہو گیا ہے۔

اقسام نہ گناہ شنی میں جس قوتِ جامعیت سے کہ مولنا کے قلم نے مضامین رنگین کے مینہ برسائے ہیں اُن کا احاطہ ناممکن ہے۔ پھر جذبات کی مصوری و واقعات کی تصویر کشی مولنا نے کچھ اس کمال و خوبی سے کی ہے کہ فردوسی جیسا واقعہ نگار بھی کہیں کہیں پیچھے رہ جاتا ہے۔ مولنا کے اس کمال کے دو نمونے ہدیہ ناظرین ہیں۔

مثال اول | دارا جب غلاموں کے ہاتھ سے زخمی ہوتا ہے اور حالتِ نزع میں آخری سانس لے رہا ہے اس وقت سکندر اُس کے پاس جاتا ہے اور دارا اُس سے کچھ کہتا ہے اس واقعہ کو فردوسی و نظامی دونوں نے بیان کیا ہے لیکن جو تصویر کہ مولنا کے قلم نے کھینچی ہے اُس کے خط و خال ایسے نمایاں ہیں کہ دارا کے جذبات جذبات معلوم نہیں ہوتے بلکہ گوشت و پوست سے درست ایک چلتی پھرتی صورت معلوم ہوتی ہے۔

۱۱۱  
 ۱۱۲  
 ۱۱۳  
 ۱۱۴  
 ۱۱۵  
 ۱۱۶  
 ۱۱۷  
 ۱۱۸  
 ۱۱۹  
 ۱۲۰  
 ۱۲۱  
 ۱۲۲  
 ۱۲۳  
 ۱۲۴  
 ۱۲۵  
 ۱۲۶  
 ۱۲۷  
 ۱۲۸  
 ۱۲۹  
 ۱۳۰  
 ۱۳۱  
 ۱۳۲  
 ۱۳۳  
 ۱۳۴  
 ۱۳۵  
 ۱۳۶  
 ۱۳۷  
 ۱۳۸  
 ۱۳۹  
 ۱۴۰  
 ۱۴۱  
 ۱۴۲  
 ۱۴۳  
 ۱۴۴  
 ۱۴۵  
 ۱۴۶  
 ۱۴۷  
 ۱۴۸  
 ۱۴۹  
 ۱۵۰  
 ۱۵۱  
 ۱۵۲  
 ۱۵۳  
 ۱۵۴  
 ۱۵۵  
 ۱۵۶  
 ۱۵۷  
 ۱۵۸  
 ۱۵۹  
 ۱۶۰  
 ۱۶۱  
 ۱۶۲  
 ۱۶۳  
 ۱۶۴  
 ۱۶۵  
 ۱۶۶  
 ۱۶۷  
 ۱۶۸  
 ۱۶۹  
 ۱۷۰  
 ۱۷۱  
 ۱۷۲  
 ۱۷۳  
 ۱۷۴  
 ۱۷۵  
 ۱۷۶  
 ۱۷۷  
 ۱۷۸  
 ۱۷۹  
 ۱۸۰  
 ۱۸۱  
 ۱۸۲  
 ۱۸۳  
 ۱۸۴  
 ۱۸۵  
 ۱۸۶  
 ۱۸۷  
 ۱۸۸  
 ۱۸۹  
 ۱۹۰  
 ۱۹۱  
 ۱۹۲  
 ۱۹۳  
 ۱۹۴  
 ۱۹۵  
 ۱۹۶  
 ۱۹۷  
 ۱۹۸  
 ۱۹۹  
 ۲۰۰  
 ۲۰۱  
 ۲۰۲  
 ۲۰۳  
 ۲۰۴  
 ۲۰۵  
 ۲۰۶  
 ۲۰۷  
 ۲۰۸  
 ۲۰۹  
 ۲۱۰  
 ۲۱۱  
 ۲۱۲  
 ۲۱۳  
 ۲۱۴  
 ۲۱۵  
 ۲۱۶  
 ۲۱۷  
 ۲۱۸  
 ۲۱۹  
 ۲۲۰  
 ۲۲۱  
 ۲۲۲  
 ۲۲۳  
 ۲۲۴  
 ۲۲۵  
 ۲۲۶  
 ۲۲۷  
 ۲۲۸  
 ۲۲۹  
 ۲۳۰  
 ۲۳۱  
 ۲۳۲  
 ۲۳۳  
 ۲۳۴  
 ۲۳۵  
 ۲۳۶  
 ۲۳۷  
 ۲۳۸  
 ۲۳۹  
 ۲۴۰  
 ۲۴۱  
 ۲۴۲  
 ۲۴۳  
 ۲۴۴  
 ۲۴۵  
 ۲۴۶  
 ۲۴۷  
 ۲۴۸  
 ۲۴۹  
 ۲۵۰  
 ۲۵۱  
 ۲۵۲  
 ۲۵۳  
 ۲۵۴  
 ۲۵۵  
 ۲۵۶  
 ۲۵۷  
 ۲۵۸  
 ۲۵۹  
 ۲۶۰  
 ۲۶۱  
 ۲۶۲  
 ۲۶۳  
 ۲۶۴  
 ۲۶۵  
 ۲۶۶  
 ۲۶۷  
 ۲۶۸  
 ۲۶۹  
 ۲۷۰  
 ۲۷۱  
 ۲۷۲  
 ۲۷۳  
 ۲۷۴  
 ۲۷۵  
 ۲۷۶  
 ۲۷۷  
 ۲۷۸  
 ۲۷۹  
 ۲۸۰  
 ۲۸۱  
 ۲۸۲  
 ۲۸۳  
 ۲۸۴  
 ۲۸۵  
 ۲۸۶  
 ۲۸۷  
 ۲۸۸  
 ۲۸۹  
 ۲۹۰  
 ۲۹۱  
 ۲۹۲  
 ۲۹۳  
 ۲۹۴  
 ۲۹۵  
 ۲۹۶  
 ۲۹۷  
 ۲۹۸  
 ۲۹۹  
 ۳۰۰  
 ۳۰۱  
 ۳۰۲  
 ۳۰۳  
 ۳۰۴  
 ۳۰۵  
 ۳۰۶  
 ۳۰۷  
 ۳۰۸  
 ۳۰۹  
 ۳۱۰  
 ۳۱۱  
 ۳۱۲  
 ۳۱۳  
 ۳۱۴  
 ۳۱۵  
 ۳۱۶  
 ۳۱۷  
 ۳۱۸  
 ۳۱۹  
 ۳۲۰  
 ۳۲۱  
 ۳۲۲  
 ۳۲۳  
 ۳۲۴  
 ۳۲۵  
 ۳۲۶  
 ۳۲۷  
 ۳۲۸  
 ۳۲۹  
 ۳۳۰  
 ۳۳۱  
 ۳۳۲  
 ۳۳۳  
 ۳۳۴  
 ۳۳۵  
 ۳۳۶  
 ۳۳۷  
 ۳۳۸  
 ۳۳۹  
 ۳۴۰  
 ۳۴۱  
 ۳۴۲  
 ۳۴۳  
 ۳۴۴  
 ۳۴۵  
 ۳۴۶  
 ۳۴۷  
 ۳۴۸  
 ۳۴۹  
 ۳۵۰  
 ۳۵۱  
 ۳۵۲  
 ۳۵۳  
 ۳۵۴  
 ۳۵۵  
 ۳۵۶  
 ۳۵۷  
 ۳۵۸  
 ۳۵۹  
 ۳۶۰  
 ۳۶۱  
 ۳۶۲  
 ۳۶۳  
 ۳۶۴  
 ۳۶۵  
 ۳۶۶  
 ۳۶۷  
 ۳۶۸  
 ۳۶۹  
 ۳۷۰  
 ۳۷۱  
 ۳۷۲  
 ۳۷۳  
 ۳۷۴  
 ۳۷۵  
 ۳۷۶  
 ۳۷۷  
 ۳۷۸  
 ۳۷۹  
 ۳۸۰  
 ۳۸۱  
 ۳۸۲  
 ۳۸۳  
 ۳۸۴  
 ۳۸۵  
 ۳۸۶  
 ۳۸۷  
 ۳۸۸  
 ۳۸۹  
 ۳۹۰  
 ۳۹۱  
 ۳۹۲  
 ۳۹۳  
 ۳۹۴  
 ۳۹۵  
 ۳۹۶  
 ۳۹۷  
 ۳۹۸  
 ۳۹۹  
 ۴۰۰  
 ۴۰۱  
 ۴۰۲  
 ۴۰۳  
 ۴۰۴  
 ۴۰۵  
 ۴۰۶  
 ۴۰۷  
 ۴۰۸  
 ۴۰۹  
 ۴۱۰  
 ۴۱۱  
 ۴۱۲  
 ۴۱۳  
 ۴۱۴  
 ۴۱۵  
 ۴۱۶  
 ۴۱۷  
 ۴۱۸  
 ۴۱۹  
 ۴۲۰  
 ۴۲۱  
 ۴۲۲  
 ۴۲۳  
 ۴۲۴  
 ۴۲۵  
 ۴۲۶  
 ۴۲۷  
 ۴۲۸  
 ۴۲۹  
 ۴۳۰  
 ۴۳۱  
 ۴۳۲  
 ۴۳۳  
 ۴۳۴  
 ۴۳۵  
 ۴۳۶  
 ۴۳۷  
 ۴۳۸  
 ۴۳۹  
 ۴۴۰  
 ۴۴۱  
 ۴۴۲  
 ۴۴۳  
 ۴۴۴  
 ۴۴۵  
 ۴۴۶  
 ۴۴۷  
 ۴۴۸  
 ۴۴۹  
 ۴۵۰  
 ۴۵۱  
 ۴۵۲  
 ۴۵۳  
 ۴۵۴  
 ۴۵۵  
 ۴۵۶  
 ۴۵۷  
 ۴۵۸  
 ۴۵۹  
 ۴۶۰  
 ۴۶۱  
 ۴۶۲  
 ۴۶۳  
 ۴۶۴  
 ۴۶۵  
 ۴۶۶  
 ۴۶۷  
 ۴۶۸  
 ۴۶۹  
 ۴۷۰  
 ۴۷۱  
 ۴۷۲  
 ۴۷۳  
 ۴۷۴  
 ۴۷۵  
 ۴۷۶  
 ۴۷۷  
 ۴۷۸  
 ۴۷۹  
 ۴۸۰  
 ۴۸۱  
 ۴۸۲

[illegible]

۱- تہذیب و تمدن

[illegible][illegible]

کتاب در بیان سوره که در پیچیده است و کما حق الله فیها منکره فی التمس بـ ا  
و لکن، برتر از همه اینها که جـ است پس تر کند در این مبحث را است و در این باب  
در هر یک از آنها به مبسوط قرار گیرد، با جزئیات

بڑھایا۔ بس فردوسی کا قلم کا منب اٹھتا ہوا اگر کوئی فردوسی کے کمالات پر خاک ڈالنا چاہے تو اس کی یوسف زلیخا سے جانی علیہ الرحمۃ کی یوسف زلیخا کا مقابلہ کر کے عوام کو بخوبی دھوکا دے سکتا ہے۔

صوفیانہ و اخلاقی ثنویاں مولانا رومی حکیم سنائی فرید الدین عطار کے رشحاتِ قلم سے عالم وجود میں آئیں اور اس طبع ثنوی کی دو قسمیں بہ تمام و کمال زیور نظم سے آراستہ و پیراستہ ہو گئیں۔ لیکن ان کی ایک قسم یعنی بزم و عاشقانہ وہ اپنی پوری آرائش و زیبائش کے لئے کسی زبردست قلم کی ہنوز منتظر تھی۔

مولانا نظامی اور ثنوی | یہاں تک کہ ۱۸۵۳ء میں مولانا نظامی گنجوی پیدا ہوئے ان کا خاندان ایک علمی خاندان تھا اور اس کے ساتھ شعر و سخن کا بھی گھر میں شغل رہا کرتا تھا۔ مولانا طالبِ علمی کے ساتھ اشعار کی بھی مشق کرتے جاتے تھے۔

پچیس یا چھبیس برس کی عمر میں بھنچکر فخرن الاسرار تصنیف فرمائی۔ اوپر ہر نام کے نام سے اسے معنون فرمایا۔ پانچ ہزار دینار سرخ ایک قطار شتر اور مختلف قسم کے کپڑے انعام پائے۔ یہ ثنوی صوفیانہ ہی فلسفہ نظری و علمی کو صوفیانہ طرز میں بیان کیا ہے اگرچہ اس موضوع پر مولانا سے پیشتر اسلاف بہت کچھ لکھ چکے تھے لیکن رنگینی و مرصع کاری مولانا کے قلم سے ہونی تھی جیسا کہ مطالعہ فخرن الاسرار سے یہ صفت ظاہر ہوگا۔ فخرن الاسرار کے بعد شیریں و خسرو تصنیف ہوئی۔ اس سے فارغ ہو کر داستانِ لیلیٰ و مجنوں کو نظم کا جامہ پہنایا۔ پھر ہفت پیکر کی آرائش کی فرمائی۔ آخر عمر میں سکندر نامہ

جس کے لئے یہ دعا ہے کہ وہ اپنے دل سے ہر شے کو نکال دے اور اپنے دل میں ہر شے کو لے لے

अभिज्ञ-

؟ ایام و کتب و سبب و نحوه و زمان و مکان

۱۲۵- جہانگیر شاہ

میں نے جو کچھ لکھا ہے اس کی تصدیق فرمائیے کہ یہ سب کچھ سچ ہے۔

- به تاج محمد، کجایان؟ - ستر بن - ستر بن در میان قبیله خدیجه

زہر کس نایدیں وستاد و شاگردی ہر کس  
 بدخشاں باشد ہر سنگ پارہ لعل رخشاں  
 زباں خبر بے زبانی نیست این ناد و معلم را  
 دروغا در ہمہ عالم ندانم کس زباں دانش  
 دو شاخ لا شود در کفر غل گردن لک  
 چو بکشاید در آلا بوحث چشم عرفاںش  
 میان لا والا یک الف فرق ست ورنہ  
 در آلا آں الف بالا شمار و عقل کیاںش  
 سخن آں بود کز اول نہاد استاد خاقانی  
 بہماں خانہ گیتی پیے دانشوراں خوانش  
 چو در سیر معانی یافت خسرو سوے آن خواں  
 ملاحتماے او گنڈ شورے در نکد انش  
 اگر امروز این خام ز بحر شعر تر آبے  
 پیے دست و زباں شستن بیارویت تاواںش

سخن سنج جام نے جو فیصلہ کیا ہے اس سے بہتر فیصلہ اس زمانے کے لوگوں کا کیا  
 ہو سکتا ہے۔ خاقانی نے خوانِ نعمت بچایا۔ خسرو نے اس کو نمک ڈال کر بافرہ بنایا  
 جاعی علیہ الرحمۃ نے کھانے والوں کے ہاتھ دھوا دیے اب ہم بھی قصائد کی بحث کو ختم  
 کرتے ہیں۔

ثنوی | ثنوی میں بھی خسرو کا پایہ بہت ارفع ہے سادگی و صفائی کے ساتھ ساتھ ایک خاص  
 دائرہ دل آویزی و دل بانی ان کی مثنویوں میں پائی جاتی ہے۔ بیان کی سلاست زبان  
 کی شوخی الفاظ کی موزونیت و ندرت۔ بندش کی نفاست۔ خیالات کی ہمہواری عبارت کی  
 روانی مثالوں کی چاشنی تمثیلوں کی برستگی موعظ و پند کی لینیت و شیرینی اہل ذوق کو  
 والہ و شیدا بناتی ہے۔

اصناف نظم میں ثنوی کی | ثنوی نظم کی بڑی صفت اور بہت قدیم صفت ہے باعتبار مضامین  
 قدیمت اور اس کے اقسام





## خاقانی

دل من پیر تعلیم است من طفل زبانش  
 نہ ہرزانو دبستان است ہر دم لوح تسلیم  
 سرزانو دبستان است چوں کشتی فوج آں را  
 کسے کیں خضر معنی رست ہنگیر چوں موسیٰ  
 مرا ہمت چو خورشید است شاہنشاہ زنداں  
 بلے خود ہمت درویش چوں خورشیدی باید  
 زہے خضر سکندر دل ہو تخت و خرد تاجش  
 دو کون امروز دکان نیست کمال شریعت را  
 بہ بندار کحل دین خوہی کمر چوں دشت ہا و ن  
 ہمہ گیتی است بانگ ہا و ن امانشود و خوا  
 فلک ہم ہا و ن کحل است کردہ سرنگوں گونی  
 حق یہ ہو کہ اس خاقان ملک سخن نے اپنی قادر الکلامی اور بلند خیالی کا بے مثال نقش  
 صفحہ قرطاس پر کھینچ دیا ہو۔ ملحوظ شکوہ الفاظ۔ رفت خیال۔ زور کلام استعارات و تشبیہات  
 کی موزونی۔ بندش کی چستی۔ اشعار کی جڑتگی فصاحت و بلاغت و مناسبت اور صنائع شعری  
 کے خاقانی کا یہ قصیدہ بے بدل ہو۔

- کتب و تراجم - تصدیق و تکرار کتب معتبره

تہمتیں برائے اہل بیت علیہم السلام

تکرار، تکرار؛ چنانچه میگوید که در این کتاب

ہم کہ ہمیشہ شکر کرتے رہیں اور اللہ تعالیٰ سے دعا کریں کہ وہ ہمیں اس کام میں کامیاب کرے۔

الحمد لله الذي جعل القرآن الكريم منبراً للعلماء والفقهاء

کے لیے اپنے بھائی کے ساتھ رہا کرتا تھا۔

سویں ایضاً قلمبند استخوانی و متاع کرپہ سحرہ۔ کویہ بے اثر نہ برسی و بے نتیجہ۔

کتابخانه عمومی آستان قدس

میں نے کبھی کسی کو اس قدر اہم نہ سمجھا تھا، اور اب اس کی وجہ سے میری زندگی بے قرار ہو گئی ہے۔

[illegible][illegible][illegible]

میتا — ہتھیار اس کے قبضہ میں اور جی کر تہہ راگی ہتھیار عیسائی کے ہتھیار سے

[illegible]

का० ५-८

وینے کے لئے یہ بات کہ وہ اس کے ساتھ ساتھ ہی رہے۔

دوم چو شعلہ در آں تکیہ کرد بر پاش  
گھے بکنج حرم کہ بصفہ نارست  
سوم رونده و گردان خزانہ خانہ جات  
کہ بہ نقب خزانہ بسیش ہنجا رست  
در آں خزینه چارم گر آں ہاگہرست  
کہ قمیش نہ دود و عالمش خریدارست  
از آں سہ جاہل سود زیان لذت و  
بریں یکے کہ یکانہ ست جملہ ثبات  
وجود آدمی از عین غتش عکسست  
چو عکس آب کہ از آدمی نمودارست

اسی قصیدے میں انسان کی ترکیب جسمانی و حیوانی کو یوں بیان کرتے ہیں ۵

ز آب گل تن مردم چو قلعة آراست  
بشکل تنگ و لمغنی جہان اسرارست  
در و کشید چو غصہ چار بازارے  
کہ رخت ہر دہانش بچار بازارست  
خزینہ دار نفائس بسینہ دل راسخست  
خرد و زیر شد و جان سپاہ لارست  
نخست حس بروں را بہ تجربہ بنگر  
کہ ذوق و فائدہ رہے یکے چہ مقدارست  
دگر جو اس دروں بینی آن غم و اندرتن  
ہزار عالم مستور خاص ستارست  
تو جس مشترک و ہم و فہم صورت کن  
کہ ہر یک آئینہ جاں بغیر زنگارست

شاعر کی جادوگری و سخن نگاری کے جو مواقع ہیں ان میں سے ایک یہ ہے کہ خشک علمی مضامین کو اپنی رنگین بیانی سے ایسا آراستہ کرے کہ صحیح مسائل کا بیان دل آویز و دل پذیر ہو جائے جس نے فلسفہ و حکمت میں ان مسائل کو پڑھا ہوگا وہی سمجھ سکتا ہے کہ ان دقیق مسائل کو نہرونے کس محققانہ طرز سے ادا کیا ہے۔ جو مسائل کتب حکمیہ میں چند صفحات میں بیان ہوئے ہیں یہاں انہیں چند اشعار میں بیان کر رہے ہیں۔

یہ سب کچھ، پسند آجے، اس

پیشتر از این که در این کتاب

آتش و آب و بزم، به پیشتر

بسم الله الرحمن الرحيم

سیدتیغی، سید، اباجہ نہ لکھنؤ

پیشرفت و ترقی و آبادی و رفاه

۱- سید احمد علی قزوینی

مجلس سیزدهم در روز شنبه ۱۳۰۲

میں نے اس سے بے انتہا محبت کی۔ اس کی ہر بات کو میں نے سنا اور اس کی ہر بات کو میں نے کیا۔

[illegible][illegible][illegible][illegible]

تو کہ ان ائمہ کرام سے کہتے ہیں کہ جب ان کے لئے یہ ہے کہ

پیشہ و تجارت اور کھیتی باڑی کے لئے جو زمینیں تیار ہوں گی ان میں سے ایک چوتھائی حصہ زمینداروں کو دیا جائے گا۔

بر آینه، منتظر چه هستی؟ که قوتت برسد  
بجز سیه، مستقر لا باجم شد بهیچان

تشریف، اسباب، اور وقتیت، اور ہرگز نہ

شکوہ ذرت الفاظ مسائل علمیہ مقدمات حکمیہ و قائل سلوک تصوف اصطلاحات  
علوم مختلفہ وقت معانی صنائع و بدائع لفظی و معنوی (خصوصاً تجنیس و ترصیع) بلند پروازی  
مبالغہ وغیرہ۔ قصائد نویسی کے زیور ہیں۔

خسر و کا خزانہ خیال ان سب متاع سے مالا مال تھا۔ پھر جس فراوانی سے وہ اس کو  
لٹا سکتے تھے وہ کچھ کہنے کی بات نہیں۔ ان کے کلیات کو اٹھا کر دیکھو مختلف بحور و قوافی  
میں پچاسوں قصیدے پاؤ گے اور نہایت سیر۔

الحمد للہ کہ پیر خواں ہمت خادم اسلام و مخدوم قوم نواب حاجی محمد سختی خاں صاحب کے چشمہ  
فیض کی بڑھتی ہوئی موجوں میں قوم کو قصائد خسرو کے بھی مطالعہ کا موقع ملے گا۔  
ہم یہاں محض ایک نمونے قصائد خسروی کے درج کرتے ہیں تاکہ ایک محل اندازہ  
ان کی قصائد نویسی کے متعلق ناظرین کر سکیں۔

موعظتِ خلاق میں ان کا ایک قصیدہ ہے جس کا نام بحر الابرار یاد دلے برابر ہے  
نہایت ہی سیر قصیدہ ہے اس میں یہ التزام ہے کہ ہر شعر کا پہلا مصرع دعویٰ ہے اور دوسرا دلیل  
و شعر اس کے یاد ہیں انھیں کو لکھتا ہوں ۛ

حاشتی رنج ست مرداں را بسینہ راحت ست      سلسلہ بندست مشیراں را گردن زیور ست  
راہِ روچوں ریا کو شد مریدِ شہوت ست      بیوہ زن چوں رخ بیا را ید بہ بندِ شہوت ست  
چند قصائد ان کے صنعتِ لفظ و نشرِ مرتب میں ہیں جن میں علامہ الدین کی طرح کی ہے۔ تین  
شعر نمونہ اس میں سے بھی لکھتا ہوں ۛ

[illegible]

مقامه ای: نیکوکاران

میں بخیر و بہتر ہوں تم کو  
بہ نسبت پیشتر، کہ ہے، اے

۸ بهر، ۹ سر، ۱۰ سر، ۱۱ سر، ۱۲ سر

[illegible][illegible]

کتابخانه ملی و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی  
کتابخانه ملی و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

۵۰

المقام الثاني في بيان حقيقة التوحيد

لا افسوس، سرفراز اچھ کر  
خسبہ و کدو، اسرار الہی،

لا براء، نہ بکیر نہ بھینچہ  
 ہم! وہ، سنبھلہ

لا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم

۵-۱۵۱

پہلے اس وقت کے شریک ہو گیا تھا

[illegible]

در زمان یحیی بن زکریا علیه السلام

اندیشہ کے رسد کہ بہ بوسہ رکاب شاہ  
 گریبوسہ بر رکاب قزل ارسلان دہد  
 زان سوئے کوں گر پرد اندیشہ تابد  
 نتواند آنکہ بوسہ براں استاں دہد  
 اسی بحر وقایہ میں سلمان ساوچی کا بھی ایک قصیدہ شیخ اولیس کی شان میں ہے اس میں  
 وہ کہتے ہیں ۷

دربوتاں بیا د وہان تو غنچہ را  
 ہر دم ہزار بوسہ صبا بردہاں دہد  
 ہست آستان حضرت اقبال راحم  
 مقل کے کہ بوسہ براں آستان دہد  
 گشت ست پائے باز مشرف بہت  
 برپائے خویش بوسہ پیائے ازان دہد  
 دیکھو ظہیر فاریابی امیر خسرو سلمان ساوچی تینوں ایک ہی مضمون کہہ رہے ہیں۔ لیکن یہاں  
 خسرو چونکہ مبالغہ کا حق ادا کرنا چاہتے ہیں اس لئے ظہیر و سلمان دونوں سے ان کا مبالغہ  
 بڑھ گیا۔

ماہ نو کی تثبیب شاہیر قصائد نگاروں کی ایک موقع پر صاحب خزانہ عامرہ نے جمع  
 کردی ہے ہم اس میں سے بخوبی طوالت صرف خاقانی و اتوری و خسرو کی تثبیب درج  
 کرتے ہیں۔ ظہیر کے ساتھ مقابلہ اوپر گزر چکا اب تکرار سے کیا حاصل۔

خاقانی ۷

دوش چوں خورشید را مصرع خاور ساختند  
 ماہ نور اچوں حامل حلقہ سپیکر ساختند  
 محسب گنجی باہ روزن جام مژگن ساخت  
 آن شکست جام را رسوائے خاور ساختند  
 چرخ جاد و پیشہ چوں زریں توان کرد گم  
 دامن کھلمش راجیب مقور ساختند





ظاہر کر گئے۔ اُسی طرح قصائد میں بھی ان بالکالوں کے پہلو بہ پہلو چلتے ہیں درجہ ان کا خاص میدان آتا ہی تو سب کو پیچھے چھوڑ کر آگے نکل جاتے ہیں۔

یہ ایک نامہ دراز تک چونکہ شاہزادوں اور بادشاہوں کے دربار کے زیور رہے ہیں اس لئے قصائد نویسی کا موقع ان کو بہت ملا جس نے ان کی طبیعت پر اور بھی جلا کی قصیدہ میں شاعر کا جو ہر وجہ کھلتا ہی ایک تو مخلص یعنی گریز جہاں سے مقصد شروع ہوتا ہی دوسری تشبیب و مقصد میں توازن و لطف کا اس طرح قائم رکھنا کہ دونوں حصوں میں سے کوئی بھی بد مزہ نہ بنے پائے۔

نصر بن یسار جو بنی امیہ کی طرف سے خراسان کا والی تھا اُس کے سامنے کسی نے مدحیہ قصیدہ پیش کیا جس میں سو شعر تو تشبیب کے تھے اور صرف دس شعریں پوری مدح تھیں۔ نصر نے جو کہ خود سخن فہم تھا قصیدہ سُن کر کہا ما بقیۃ کلمۃ عذبة ولا معنی لطیفاً الا وقد شغلته عن مدحی بتشبیہک یعنی الفاظ شیریں اور معنی لطیف تو سب تشبیب میں ختم ہو گئے اب مدح کے لئے گیارہ گیا تب اُس نے دوبارہ قصیدہ کہا جس کا مطلع یہ تھا۔

هل تعرف الدار لاه العمر دع ذا وحيد ملحه في نصر

یعنی کیا تو عمر کے مکان پہچانتا ہی اس ذکر کو چھوڑ اور نصر کی مدح لکھ۔ اسے سُن کر نصر نے کہا۔ لا ذالک ولا هذا ولكن بين الامرين۔ یعنی نہ وہ افراط نہ یہ تفریط۔ بلکہ ان دونوں کے بین میں کلام ہونا چاہیے۔

اس واقعہ سے یہ بتانا مقصود ہے کہ جہاں گریز میں شاعر کی قوت دیکھی جاتی ہے کہ



ان سے بہت قبل تھے کیا جاسکتا ہے۔ اس لئے کہ ان تینوں کا ایک ہی رنگ ہے۔ ورنہ  
یوں تو دوس میں شعر متحدہ لہجہ انتخاب کر کے لکھ دینا کچھ دشوار نہیں مگر یہ فی الحقیقت اپنی  
بد مذاقی کا ثبوت دینا ہو گا مثلاً خسر و کا ایک شعر ہے۔

اڑپس مرگ اگر بسرِ خاکم گزری      بانگِ یاتِ شنوم نعرہ زنانِ خیزم  
اسی مضمون کو اسی بحر و قافیہ میں حضرت حافظ و سلمان ساوجی نے کہا ہے۔  
حافظ

بر سرِ تربت من بامی و مطربِ نشیں      تاسم از کینجِ محدِ رقص کناسِ بر خیزم  
سلمان

چوں شوم خاکِ خنک گزرے کن چہا      تاسم بویتِ زمینِ رقص کناسِ بر خیزم

خسر نے جس ساوگی اور صفائی کے ساتھ خوش ناپیرایہ میں مضمون بیان کیا ہے وہ مذاقی سلیم  
رکھنے والوں سے پوشیدہ نہیں ہے۔ یہ امر مسلم ہے کہ عاشق جو فراقِ یار میں ہمہ تن منتظر ہے  
اُس سے اتنا صبر نہیں ہو سکتا کہ معشوق کے پھونچنے کا انتظار کرے۔ پاؤں کی آہٹ  
پاتا ہے اور استقبال کو کھڑا ہو جاتا ہے۔ چوں کہ یہ مضمون فطرت سے بہت نزدیک ہے بدینِ وہ  
کلام نہایت بلیغ ہو گیا۔ ”بانگِ پا“ اور ”نعرہ زنان“ نے شعر کے لطف کو کیسے کیسے  
پھونچا دیا۔

حضرت خواجہ حافظ نے بر خیزم کی کیفیت کو رقص سے اور بھی کیف کر دیا۔ مگر ان کو محدود  
اٹھانے کے لئے ساز و سامان چاہئے۔ مے ہو مطرب ہو اور اس کے ساتھ یار کی

b6  
b7C

ہی۔ لیکن غزل کا حق جس نے ادا کیا ہو اگر اس نقطہ نظر سے فہرست طیار کیا جا ہو تو بجز چند ناموں کے اور کچھ نہ پاؤ گے جن میں استاد غزل سعدی ہیں اور ان کے بعد خسرو حسن دہلوی۔ سعدی نے جن اصول و مضامین پر غزل کی بنیاد رکھی وہ محض شاعری نہ تھی بلکہ تقائق و معارف کی چاشنی بھی ان میں تھی اس لئے خسرو حسن دہلوی کے سوا کوئی شاعر سعدی کے متبع میں کامیاب نہ ہو سکا۔ ان دونوں میں بھی خسرو کو مرتبہ اولیت حاصل ہے خسرو کی غزلوں پر اگر ایک مختصر جامع تنقید چاہتے ہو تو صرف اس قدر کہنا کافی ہے کہ وہی بادۂ شیراز ہے جو دوبارہ کھینچ کر دو آتشہ ہو گئی ہے۔

غزل کا دوسرا دور | اس کے بعد ایک دوسرا دور غزل کا آیا جس میں خواجہ کرمانی و حافظ شیرازی ہیں اگرچہ یہ کوئی نیا دور نہ تھا لیکن بعض مضامین مثلاً ساقی و صراحی بادہ و جام مینا و د پیر میناں رند و خراباتی کی موج زار و دماغ کی ہجو۔ دنیا کی بے ثباتی انکا نہایت ہی جوش و بلند آہنگی سے ترانہ گایا گیا تھا۔ یہ باتیں سعدی کی غزلوں میں اسی انداز خاص سے جو انکا طرز تھا موجود تھیں لیکن ان کا مرتبہ بنیاد کا تھا۔ خواجہ کرمانی نے انھیں بنیادوں کو ذرا نمایاں کیا اور حافظ نے اسے آسمان تک پہنچا دیا۔ انہوں نے اپنی سریلی آواز سے فارسی و ان دنیا میں ایک مستی و مدہوشی کا عالم پیدا کر دیا جس کا نشہ کج تک باقی ہے۔ خواجہ حافظ نے جس وقت شاعری شروع کی ہے اس وقت سلمان ساوجی و خواجہ کرمانی کا رنگ چھایا ہوا خود ان کی طبیعت میں بھی فطری جوش و مستی بھری ہوئی تھی۔ انہوں نے اپنے کلام کی بنیاد ان دونوں کی داغ بیل پر ڈالی جیسا کہ ان کے بعض اشعار سے ظاہر ہے۔

دینار و تهنه لکجه تراست و اما حکم این بر ویست و در این کتاب است که در این کتاب

ست و در این کتاب است که در این کتاب

ست و در این کتاب است که در این کتاب

ست و در این کتاب است که در این کتاب

ست و در این کتاب است که در این کتاب

ست و در این کتاب است که در این کتاب

است و در این کتاب

است و در این کتاب است که در این کتاب

است و در این کتاب است که در این کتاب

است و در این کتاب است که در این کتاب

است و در این کتاب است که در این کتاب

است و در این کتاب است که در این کتاب

است و در این کتاب است که در این کتاب

است و در این کتاب است که در این کتاب

است و در این کتاب است که در این کتاب

است و در این کتاب است که در این کتاب

است و در این کتاب است که در این کتاب

من نیم خورده خوردم و ز بادہ نرنجی  
دل بر لب تو دایم می خواستن بمان

خسرو کہ بہت مطرب و امست باز بہر خوا  
ہاں در چنن نشا طے یک رقص عاشقانہ

لشکر کشید عشق و دلم ترک جاں گرفت  
صبر گریز پایے سر اندر جہاں گرفت

گفتی کہ ترک من کن و آزا دشو عزم  
آساں بہ ترک ہیچ توئی چہ تولاں گرفت

لے آشنا کہ گریہ کنساں پند میدہی  
آب ز بروں مریز کہ آتش بجائ گرفت

نظاں ہم نہ کرد گویہ سو خن مرا  
آنکس کہ آتش زد و از من کراں گرفت

در طوق بند گیش رود جاں بعافیت  
ہر فاختہ کہ خدمت سرور و اں گرفت

کج کلما شکر انگ قباے کیستی  
لا بہ گراؤ دلبر اعشوقہ نائے کیستی

زیر کلاہ جد تر تا کرت کشیدہ سر  
بتہ بہ چاکلی کمر چست قباے کیستی

مرکب باز کردہ زین دادہ بغیرہ تیج کیں  
ساختہ آمدہ چنن باز برائے کیستی

سینہ بند جائے تو دیدہ بر زیر پایے تو  
باہرہ در ہوائے تو توبہ ہوائے کیستی

خسرو خستہ راسخن بستہ شاد ز تور دہن  
طوطی شکرین من نغمہ سرائے کیستی

اگرچہ غزل میں مسلسل کلام نہیں ہوتا اس کا ہر شعر ایک الگ مضمون ہوتا ہی اور اسی لئے شعرا نے

غزل ایجاد کی، لیکن یہ عاشق کی گفتگو ہے۔ کبھی کبھی وہ ایک مسلسل کلام بھی کرتا ہی۔ اس لئے

اساتذہ غزل کے دیوانوں میں ایسی غزلیں بھی بکثرت موجود ہیں جن کا مضمون مسلسل ہی خسرو

کی آخری غزل جو میں نے درج کی ہے وہ تسلسل ہی کا نمونہ ہے۔

شوخی و ظرافت پر جب آتے ہیں تو ایک ایک جملے میں سو سو چمن کھلا جاتے ہیں



بہ ایگزٹوئیو اگروپو

بہارِ کرم کی سیرِ پیرا

بہشتی بخشنے کی دعا

بسم الله الرحمن الرحيم

بہ اس وقت تک کہ وہ اپنے

ਅੰਤਿਮ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ

۱. اندک و بزرگ، لوت و کج و شریعت

الحمد لله الذي هدانا لهذا

الذين هم في شك من ربه، وهم يفترون

لَمْ يَكُنْ لِيْ شَيْءٌ يَوْمَئِذٍ

[illegible]

پیشانی و چشم و گوش و بینی و دهان و

مستوفى من قضاة القضاة

تسبیح و تحمید

۱۰۰

2019年12月10日

...  
...  
...

١٠٠

از منتهی شایسته، منتهی، منتهی، منتهی

ایک نیا کھانا

میں نے یہ سب کچھ لکھ دیا ہے

از من بپسندید و بجز این را نبرد.

لَوْ أَنَّهُمْ كَانُوا يَفْقَهُونَ

بہارِ ہفتی از این روز جمعی

لکھنؤ میں ۱۸۵۷ء

بسم الله الرحمن الرحيم

[illegible]

مجلس ۱۲۰

[illegible]

پیش از این در این کتاب

از این جهت که در این کتاب

تتمتع بغيره

۱۰

١٠٠

بسم الله الرحمن الرحيم

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

اکثر شعرا نے کیا ہی مگر حسنِ رو و گلیز لہجہ میں راگِ خسرو الپ گئے ہیں انھیں کا حصہ ہے

یاراں کہ بودہ اند مذغم کجاشدند یارب چہ روز بود کہ از ما جدا شدند

گر نہ بہار آید و پر سد ز دوستاں گوئے صبا کہ آئیم گھلایا شدند

لے گل چو آمدی ز زمیں کو چہ گوئند آں وہیا کہ در تیر گدو فنا شدند

آں سرور اں کہ تلخ سر خلق بودہ اند اکنوں نظارہ کن کہ بہ خاک پاشدند

خورشید بودہ اند کہ رفتند زیر خاک آں ذرا کہ ہر سہما اندر ہوا شدند

باز بچہ بیت طفل فریب متاعِ دہر بے عقل مردماں کہ بریں مبتلا شدند

غزل میں خسرو کی قادرِ بکلامی احاطہ انضباط و تحمین سے باہر ہے۔ ان کی عبارت میں الفاظ کو

اپنے مضمون کے ساتھ غضب کا تناسب پایا جاتا ہے جو لفظ جہاں کے لئے مناسب ہوتا ہے

وہی یہ استعمال کرتے ہیں بحروں اور قافیوں کے یہ بادشاہ ہیں چاہئے کہ بحر و قوافی انکی

روانی طبع کے سدا رہ ہوتے ہوں ہرگز نہیں بلکہ یہ اور بھی ان کی طبیعت میں جولانی پیدا کرتے

ہیں بیشک ذیل کی غزل پڑھو کیسا سر توڑ قافیہ ہے۔ مگر ہوا رطم اس وانی سے جاتا ہے کہ زمین

ہموار و مسطح معلوم ہوتی ہے۔

سر چو تو در آجہ و درنتہ نباشد گلِ شکلِ رخِ خوب تو بہتہ نباشد

دو زند قبا بہر قدرت از گلِ سوری تا خلعتِ نیلے تو از لٹہ نباشد

در جنتِ فردوس کسے رائے گزائر تا داغِ غلامی تو ہش پتہ نباشد

تعمانی مکسین نکند میلِ جنت در صحنِ بہشت اربطی بے نباشد

۱. تبه که از چشمه آب حیات برآید و به دریا رود  
 ۲. تبه که از چشمه آب حیات برآید و به دریا رود  
 ۳. تبه که از چشمه آب حیات برآید و به دریا رود  
 ۴. تبه که از چشمه آب حیات برآید و به دریا رود  
 ۵. تبه که از چشمه آب حیات برآید و به دریا رود  
 ۶. تبه که از چشمه آب حیات برآید و به دریا رود  
 ۷. تبه که از چشمه آب حیات برآید و به دریا رود  
 ۸. تبه که از چشمه آب حیات برآید و به دریا رود  
 ۹. تبه که از چشمه آب حیات برآید و به دریا رود  
 ۱۰. تبه که از چشمه آب حیات برآید و به دریا رود

[illegible]

جاری ہیں جب تک یہ بارش نہ تھمے اُس وقت تک کے لئے معشوق سے الٹا حس توقف ہی  
 طول قیام کی آرزو کس لطف سے پیش کی گئی ہے۔ افسوس ہم سطریں کی سطریں لکھ گئے لیکن وہ فرہ کہا  
 جو خسرو کے ایک شعر میں ہے۔

اسی اشک کے مضمون کو ایک دوسرے شعر میں نظم کرتے ہیں اور ایک عجیب خیال کا ظاہر  
 کرتے ہیں ۵

اشکم برون می افکند راز درون پردہ را آ رہے شکایتا بود همان بیدوں کردہ ا  
 شعرا نے معشوق کے قامت کو گویا کچھ نہیں کہا ہے لیکن زرا انداز خسرو دیکھنا کہ وہ کیا کہتے  
 ہیں اور کس طرح کہتے ہیں ۵

یار بآں بالا گرا ز آبِ جیواں نختہ بند یا مگر جانِ کساں بگذاختہ آں نختہ بند  
 شیرہ جانملے شیریں بر کشیدند از نہاں دس تن شیریں از اں شیریںی جان نختہ بند  
 آتشِ عشق سے سوختہ و ہر شے عاشق جب اپنے معشوق کو دیکھتا ہے تو اس میں ایک حیاتِ تازہ  
 آجاتی ہے اب وہ اس اثر سے متعجب ہے حیاتِ بخشی کی وجہ پوچھے تو کس سے پوچھے خالقِ عالم  
 کو پچارتا ہے۔ اور پوچھتا ہے کہ تو ہی بنا۔ اس کا خمیر حیات سے ہے جس کی تاثیر سے مجھ میں جان  
 پڑ جاتی ہے یا بہت سی جانوں کو کھلا کر یہ ایک جسم بنا ہے یا شیریں جانوں کا شیرہ و روح کھینچ کر یہ  
 ایک جسم شیریں بنا ہے۔ دیکھو کیسا لطیف و شیریں خیال ہے۔

نظم کے پرکھنے والے ارباب بصیرت کا یہ فیصلہ ہے کہ بعض بعض اشعار خسرو کے ایسا بلند پایہ  
 رکھتے ہیں کہ ہر شعر ایک دیوان کی قوت رکھتا ہے۔ مثلاً ۵

سے معجزہ کر کے اپنی عیسائی کے لئے جو کچھ چاہئے  
 عیسائی کے لئے جو کچھ چاہئے وہ کچھ ہی ہے  
 جس کے لئے کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے  
 جس کے لئے کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے  
 جس کے لئے کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے  
 جس کے لئے کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے  
 جس کے لئے کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے  
 جس کے لئے کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے

وہ کچھ ہی ہے

وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے  
 وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے  
 وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے  
 وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے  
 وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے  
 وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے  
 وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے  
 وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے

وہ کچھ ہی ہے

وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے  
 وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے  
 وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے  
 وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے  
 وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے  
 وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے  
 وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے  
 وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے وہ کچھ ہی ہے

پر رحم آجائے۔ غزل میں شاعر کا بس یہی کمال ہے۔ اس جگہ چند اشعار لکھے جاتے ہیں تاکہ ہر ایک کی مثال ناظرین کے سامنے ہو۔ مثلاً :

ایک شخص جس کے مسلمہ فضل و کمال نے اُسے محسوس و خلائی بن کر رکھا تھا عاشق ہو کر  
سب کچھ کھو بیٹھتا ہے اب وہ حاسدوں سے کہتا ہے خوش ہو کہ تمہاری مرادیں پوری ہوئیں کیونکہ  
میں وہی یکتا زمانہ ہوں لیکن اب نہ فضل مجھ میں رہا نہ کمال۔ اس مضمون کو خسرو اس  
در سے ادا کرتے ہیں کہ سُننے والے کا دل بھر آتا ہے

حدی بردی اے دشمنِ بقل و دلشِ خسرو      بیاتاً بر مرادِ خاطرِ خود بینی اکُنش  
معتوقِ جن کو اپنے بناؤ و سنوار کے سو کسی سے کوئی غرض نہیں ہوتی اُن کے اس  
استغنا اور خود آرائی کو یوں بیان کرتے ہیں

گل چہ داند کہ حالِ بلبلِ کسیت      اوہیں کارِ رنگ و بو داند  
معتوقِ سامنے سے گزرتا ہے عاشق کے دل پر ایک بجلی گرتی ہے۔ اب طبیعت پر قابو نہ  
نہ دل پر اختیار استغناء کرتا ہے تو دارِ انصاف و دارِ اِلفا کوئی بھی اس مظلوم کی داد رسی  
نہیں کرتا اس مضمون کو دیکھو

کافرے رفت و دلمِ غارت کرد      شہرِ سلام و مرادِ اد نہ بود  
معتوق کی ہر ہر ادا ہے کہ دل چھینے لیتی ہے۔ عاشق کا ایک دل کس کس کا مقابلہ کرے۔  
بھانگنا چاہے تو یہ بھی ممکن نہیں۔ آخر گہرا کراہی سے تدبیر پوچھتا ہے  
لبِ دہان و رخت ہر یکے بلائے دل اند      کیے دلم چہ کند جانبِ کد ام شود



ادا ہو جاتے تھے۔ آخر دور قدما میں غزل نے اپنا مستقل وجود اختیار کیا لیکن اُن غزلوں کا یہ رنگ تھا کہ چمن سے گزرے ایک نگاہ بچوں کے خوش رنگ تختے پر بھی ڈالی اور بڑھ گئے۔ اچھی صورت سامنے آگئی۔ آنکھیں ٹھنڈی ہو گئیں۔ کبھی کبھی دل میں ایک گدگدی سی ہو گئی اور بس۔ جام و طرحی محفل میں رکھی گئی تو شاعری نے دو ایک گھونٹ تبدیل فرما لیا۔ یہی انداز دوسرے دور تک رہا۔

لیکن تیسرے دور میں نظم محض تفریح کے لئے رہ گئی۔ جوش اور ولولے ٹھنڈے ہو چکے تھے۔ اصل مردی مٹ رہی تھی۔ اس لئے اس دور میں نظم اور کاموں سے فارغ تھی۔ صرف ایک غزل سرائی تھی جس سے بزم سخن کی گرمی تھی، زبان زیادہ منجھ کر صاف ہو گئی تھی۔ سعدی اسی تیسرے دور کے رنگین بیان شاعر تھے۔ لیکن یہ صرف شاعری ہی تھے بلکہ ایک عالم و ولی کامل بھی تھے۔ انہوں نے غزل میں تصوف کی آمیزش کی اور نہایت لطف سے حقائق و واردات قلبیہ کو غزل میں کہنا شروع کیا۔ عشق و حسن کے راز و نیاز اور اس پر تصوف کی چاشنی پھر زبان کی صفائی و شیرینی۔ کلام میں نیچگی و گھلاوٹ ان چیزوں سعدی کو غزل کا امام بنا دیا۔

خسر و بھی اسی دور میں مسند شاعری پر جلوہ افروز ہوئے۔ قاعدہ ہو کہ اگر کسی زمانے میں کسی ناظم یا ناثر کا طرز اہل زمانہ کے مذاق و خیال کے مطابق ہو تو پھر وہی طرز اس کے وقت عام پسند ہو جاتا ہے اور خواہی غزوہی اُس زمانے کے ناظم یا ناثر کی نظم و تحریر کا جزو تفک بن جاتا ہے اور رفتہ رفتہ بلا آورد و لسی ہی عبارات مضامین و خیالات ہر ایک نے ہی جو ہر





تاثر کلام اہل دل جو کچھ کہتا ہے اُسے ایک اہل دل ہی سمجھ سکتا ہے۔ ترک جہانگیری و دیگر تذکرو  
مثل داغستانی وغیرہ میں یہ روایت مقبر موجود ہے کہ جہانگیر نے صوفیہ کی دعوت سماع کی  
مجلس گرم ہوئی۔ قوال نے امیر خسرو علیہ الرحمہ کا یہ شعر گانا شروع کیا ہے

ہر قوم رہت رہے دینے و قبلہ گاہے      من قبلہ رہت کردم برہمت کج گاہے  
مولنا علی احمد مہر کن نشانی تخلص اُس وقت وجد و رقص میں آئے۔ جہانگیر نے اس شعر کا  
مطلب پوچھا مولنا اسی طرح رقص کرتے ہوئے جہانگیر کے سامنے گئے اور فرمایا کہ ہنؤ  
اپنی کسی عید میں عورت مرد سب کے سب جوق و جوق نہایت شان و شوکت سے دریا گنا  
جمع ہو رہے تھے اور بموجب اعتقاد غسل کر کے ثواب حاصل کر رہے تھے حضرت سلطان  
بھی اُس وقت سیر کرتے ہوئے اُس طرف گزرے۔ اُن کے اس شغف مذہبی و انہماک کو  
دیکھ کر آپ نے خسرو علیہ الرحمہ کی طرف جوہر کا بتھے اشارہ کر کے فرمایا ہے

ہر قوم رہت رہے دینے و قبلہ گاہے

اُس وقت ٹوپی حضرت سلطان المشائخ کے سر مبارک پر اتفاقاً کچ تھی۔ خسرو علیہ الرحمہ نے  
فوراً دوسرا مصرع

من قبلہ رہت کردم برہمت کج گاہے

عرض کر کے پورا شعر کر دیا۔ مولنا علی احمد روایت ختم کر کے چاہتے تھے کہ اپنے سر پر ہاتھ  
سے جائیں تاکہ ٹوپی اپنی اُسی طرح کج کر کے جہانگیر کو دکھائیں کہ اس شان سے کلاہ مبارک  
حضرت سلطان المشائخ کی کج تھی۔ لیکن ہاتھ کا اٹھنا تھا کہ وجد کا وہ عالم طاری ہوا کہ ایک



ان چاروں سے ماوراءِ جو عالم ہیں ان کی سیر سے ان کی چشمِ بینا بصارت حاصل کئے ہوئے تھی اور انھیں عالموں کی آبِ ہوا میں ان کے قوائے باطنی نے پرورش پائی تھی۔ دل خستہ تھا اور آتشِ عشق سے ہرشتہ زبان صرفِ دل کی ترجمان تھی اور بس خسرو دل کی ہرشتگی و سوشکی کچھ ازل سے ہی لیکر آئے تھے جس کو حسی نسبت نے اور بھی بھڑکا دیا تھا۔ اُس پر شیخِ طریقت حضرت سیدنا نظام الدین اولیا سلطان المشائخ محبوبِ الہی (رضی اللہ عنی بھرمتہ) کی توجہ ظاہری و باطنی جب پڑتی تو اُس آتش کی شعلہ فشانے افسردہ دلوں کو اور بھی جلا کر خاکستر کر دیتی۔

لطائفِ اشرفی، سفینۃ الاولیا، سیر الاولیا، سبع سنابل، نفحات الانس وغیرہ میں خسرو علیہ الرحمہ کے شرافشاں دل کے متعلق حضرت سلطان المشائخ کے یہ کلمات نقل کئے ہیں:-

ایک بار آپ نے فرمایا کہ ”کل قیامت میں جب خداوندِ عالم پوچھے گا کہ میرے دربار کے لئے کیا تحفہ لائے تو میں خسرو کو پیش کر دوں گا“ پھر کسی وقت ارشاد ہوا کہ ”کل قیامت میں ہر ایک شخص کسی شے پر ناز کرے گا اور اُسے ترک میں تیرے سوزِ پرنماز کر دے گا“ اکثر دعائیں یوں فرماتے کہ ”اکی بسوزِ سینہ ایس ترک م بخش“ اور ایس کا اشارہ حضرت خسرو کی طرف فرماتے۔ اللہ اللہ وہ کیا دل تھا اور دولتِ عشق سے کیسا مالا مال تھا۔

اسی سوز و گداز نے خسرو کو حضرت سلطان المشائخ کا ایسا محبوب بنا دیا تھا کہ



آئینہ شہوتی ہے۔ اس کی بنیاد سعدی علیہ الرحمۃ نے ڈالی تھی جس پر ایک قصہ عالی شان  
خسر و قلیم سخن نے تعمیر کر دیا۔

تخیل کا کمال | بیان کی اس صنف میں خصوصیت کے ساتھ ان کا تخیل بہت ہی بلند پایہ  
اور کلام میں رکھتا ہے۔ اپنے تخیل کو یہ جانی جامہ پہنا کر اس طرح پیش کر دیتے ہیں جس  
ان کا تخیل تخیل باقی نہیں رہتا بلکہ وہ گوشت و پوست و استخوان سے درست ملکوتی  
روح پھونکی ہوئی موتیں ہوتی ہیں۔ تمثیلاً ذیل کے اشعار دیکھو۔

مثال | گل اندر خواجہ نگارِ فدا چوں زود بو | لیکن عشق بازاں را خاکِ خواجہ اُفتد  
اول | از چہمت کاروانِ صبر من تا راج کا خرد | مسلماناں کسے دیدست کا مذشر راہ اُفتد

مثال | فصلِ نوروز کہ آرد دطرب بر نہ خلق | چشم بد دور مرا موسمِ باراں آورد  
دوم | ہر سحر باد کہ بر سینہ من کر گذر | در چمن بجے کباب از پے مستان آورد

انہیں اشعار کو دیکھو تخیل کیسا اعلیٰ ہے اور پھر کلام میں کس طرح درد کوٹ کوٹ کر بھرا ہے  
کہ دل تڑپ کر رہ جاتا ہے یہ شاعرانہ حیثیت سے بھی اعلیٰ مظہر ملکوتی عالم میں حسن و عشق  
حقیقی کے خیالات میں محو اور دوسرے نازک تر جذبات لطائف میں غرق زندگی  
بسر کرتے تھے اور ان کے لئے بقول انہیں کے

(یک بلبِ خوش فوے و دل کش بہتر ز دوصد کلاغِ ناخوش) ہے۔

صاحب سیر لا دیلا لکھتے ہیں کہ اوائل میں جب امیر خسرو شعر کہتے تو اس کو اپنے  
شیخ طریقت حضرت سلطان المشائخ (رضی اللہ عنہ) بحرمتہ کو دکھایا کرتے تھے۔ ایک







و بخوبی که در آن روز  
در میان مردم و بندگان و

و

این همه که در آن روز  
در میان مردم و بندگان و  
و بخوبی که در آن روز  
در میان مردم و بندگان و  
و بخوبی که در آن روز  
در میان مردم و بندگان و

و بخوبی که در آن روز  
در میان مردم و بندگان و  
و بخوبی که در آن روز  
در میان مردم و بندگان و  
و بخوبی که در آن روز  
در میان مردم و بندگان و

و بخوبی که در آن روز  
در میان مردم و بندگان و  
و بخوبی که در آن روز  
در میان مردم و بندگان و  
و بخوبی که در آن روز  
در میان مردم و بندگان و

اُسے یہ معلوم ہوتا ہے کہ ساری گردش گردش پر کار تھی دائرہ امکان سے ذرہ برابر بھی  
 قدم آگے نہ بڑھا تو میا ختہ کہ اٹھتا ہے سبحان رب العزت عما یصفون۔ اب  
 اس ایک شعر کو دیکھو چند سادے الفاظ میں کس وضاحت آیتہ کریمہ کی معنی خیز تفسیر کی  
 ہے۔ کس طرح دریا کو کوزہ میں بند کیا ہے۔ یہی زور کلام اور حسن بیان۔

دوسری مثال | اس عقیدے کو کہ اللہ تعالیٰ عالم الغیب ہے اور جو کچھ عالم کون میں ظاہر ہوتا  
 اور دوسرا مسئلہ | ہے وہی مقتضائے مصلحت ہے۔ وجود و عدم دونوں اُس کے تحت حکم  
 ہیں۔ نیستی و ہستی کوئی بھی حکمت سے خالی نہیں، کس صفائی و روانی سے نظم کا جاسہ  
 پہنایا ہے۔

|                            |                             |
|----------------------------|-----------------------------|
| دائندہ توئی بہرچہ راست     | سازندہ توئی بہرچہ سازست     |
| از بودنی بہرچہ بود دارد    | از تورسم وجود دارد          |
| واجبہ از عدم ست نام او نیز | از حکمت ست ماندہ ناچیز      |
| بود ہمہ گشتہ از تو موجود   | حکم تو رواں بہ بود و نا بود |

تیسری مثال | صرف عقل علیہ معرفت باری تعالیٰ ہے یا نہیں اس کا یوں جواب دیتے  
 اور تیسرا مسئلہ | ہیں۔

|                               |                               |
|-------------------------------|-------------------------------|
| لوامع صفتش ہست چشم پوش عتول   | چو آفتاب کے نورش حجاب بصارت   |
| حکیم گفت شناسم بقتل نیرداں را | زہے کمال حماقتہ اس چہ گفتارست |

کنہ باری تعالیٰ تک عرفا کی رسائی ہے یا نہیں اس کا کیسا خوبصورت جواب دیا ہے۔

خبر نہ کرے، اور یہاں پہلے سے ایک اور کی تھی، تھیں تھیں تھیں تھیں  
خبر نہ کرے، اور یہاں پہلے سے ایک اور کی تھی، تھیں تھیں تھیں تھیں  
خبر نہ کرے، اور یہاں پہلے سے ایک اور کی تھی، تھیں تھیں تھیں تھیں  
خبر نہ کرے، اور یہاں پہلے سے ایک اور کی تھی، تھیں تھیں تھیں تھیں

تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں  
تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں

تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں  
تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں  
تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں  
تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں

تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں  
تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں

تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں

تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں  
تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں تھیں

مثال پنجم۔ جو رزائی | ایسے ایسے مضامین کو کہ صرف تنہا پستی سے بلندی تک نہیں پہنچا سکتی  
چاہئے نہ آبائی | دوسرے کے بھروسے کام نہیں چلتا استخوان فروشی دون تہمتی ہر کچھ ایسے  
دل میں گھر کر جانے والی ادا اور روانی سے بیان کر جاتے ہیں کہ بے خواستہ واہ واہ  
نکل آتی ہو۔

پست نہ گردد بہ تنہا بلند | گرچہ بہ نگشت کند پا بلند  
تمکبہ چہ آری بعصاے کساں | زندہ نشد کس بہ بقاعے کساں  
چند ز باد پدر و جد پری | باد بود ہر چہ نہ از خود ہری  
خود کا قصوف | تصوف کے اہم و معرکہ آرا مسائل کو جس صفائی و روانی سے انہوں نے  
نظم میں بیان کیا ہر اس سے قطع نظر کمال شاعری زور کلام اور حسن ادا کے یہ بھی معلوم  
ہوتا ہے کہ اس راہ کا منزل شناس کہہ رہا ہے۔

اکثر و بیشتر شرعاً نے یہ سمجھا کہ مثل گل و بلبل اور معاملات ناز و نیاز کے مسائل تصوف  
بھی صرف زبان و بیان چاہتے ہیں حالانکہ بقول سعدی شیرازی ۵

قدم باید اندر طریقت نہ دم | کہ اصل ندارد و دم بے قدم  
ایسے شعرا جو خود مقامات تصوف کے طے کرنے والے نہیں ہیں صرف الفاظ و مصطلحات  
صوفیہ لیکر اشعار میں نظم کرویا کرتے ہیں۔ اہل دل گردہ اُسے خوب پہچانتا ہے کہ یہ قال ہے  
حال نہیں۔ مولانا رومی علیہ الرحمہ ایسے ہی شعر کے متعلق ثنوی شریف میں فرماتے ہیں

لفظ درویشاں بہ زد و مرد و دل | تا بخواند برسیمے ایں فسوں

- کی بہ ہو گیا

تراویس پر غصہ ہو گیا، اور اس نے کہا کہ اس کا جھوٹا ہے

سورج کی راہ پر گئے

کہ ایک ہی وقت پر یہ سب ہو گیا، اور اس نے کہا کہ اس کا جھوٹا ہے  
بتوڑا اس کا بڑا ہی ہے، اور اس نے کہا کہ اس کا جھوٹا ہے  
خدا کا ایک ہی ہے، اور اس نے کہا کہ اس کا جھوٹا ہے

سورج کی راہ پر گئے

جیتا ہو گیا، اور اس نے کہا کہ اس کا جھوٹا ہے

کہ ایک ہی ہے، اور اس نے کہا کہ اس کا جھوٹا ہے

میں نے اس کا جھوٹا ہی ہے، اور اس نے کہا کہ اس کا جھوٹا ہے

- کی بہ ہو گیا

کہ ایک ہی ہے، اور اس نے کہا کہ اس کا جھوٹا ہے

میں نے اس کا جھوٹا ہی ہے، اور اس نے کہا کہ اس کا جھوٹا ہے

- کی بہ ہو گیا

کہ ایک ہی ہے، اور اس نے کہا کہ اس کا جھوٹا ہے

میں نے اس کا جھوٹا ہی ہے، اور اس نے کہا کہ اس کا جھوٹا ہے

کہ ایک ہی ہے، اور اس نے کہا کہ اس کا جھوٹا ہے

|                             |                           |
|-----------------------------|---------------------------|
| عرصہ عالم بہ مسافت تیرا     | دولتِ عالم بہ خلافت تیرا  |
| جلِ درید تو گنجدہ بلند      | در شرفِ گنگرہ اٹکند       |
| نورِ تو ہنگامہِ نجمِ شکست   | دستِ تو بیچِ ملائکست      |
| جانِ جانِ ہمہ عالم توئی     | دانیچہ گنجِ بجاں ہم توئی  |
| تو شے قلمِ تو ہر دوسرے      | تو ملکہ تختِ تو شد چارپے  |
| گنجِ خدرا تو کلیدِ آدمی     | نہ از پے بازیچہ پدید آمدی |
| چرخِ کہ از گوہرِ احسانت خست | آئینہ صورتِ رحمانت خست    |
| آئینہ زینِ گوہر کہ دارِ چنگ | آہ ہزار آہ کہ داری بنگ    |

اشعار مذکورہ بالا میں جو صنائعِ عجیبہ و تلمیحاتِ لطیفہ ہیں اُس کے بیان کا کہاں موقعِ شعر و سہ اگر کچھ بھی مذاقِ آشنا ہی تو خود ہی سمجھ لو۔ کرامتِ انسانی کا جو فلسفہ بیان کیا ہے وہ شاعر کے خواصِ سخن و تشاورِ فن ہونے کی دلیل ہے۔ اس حکیمانہ انداز سے اس بیان کی بداد نہایت کی گئی ہے کہ جس کی داد دی نہیں جاسکتی۔ صرف اسی ایک پہلو کو لو کہ جس طرزِ اس نصیحت میں مرصع کاری کی گئی ہے اس سے فلسفہِ نفسیات پر خسرو کا کیسا ملکہ ظاہر ہوتا ہے۔ عالمِ فلسفہِ نفسیات سے یہ امر مخفی نہیں کہ جب کسی کے ساتھ محقرانہ برتاؤ و رسوا کن انداز سے گفتگو کی جاتی ہے تو اُس سے مخاطب میں قطعِ نظرِ نفرت کے ایک طرح کی پست ہمتی او پست ہمتی سے شریفِ جذبات کا فنا اور اُس کے فنا سے کمینہ عادتوں کا نشو و نما شروع ہو جاتا ہے۔

۲۰۰. اگر چه در این کتاب  
۲۰۱. در این کتاب  
۲۰۲. در این کتاب  
۲۰۳. در این کتاب  
۲۰۴. در این کتاب  
۲۰۵. در این کتاب  
۲۰۶. در این کتاب  
۲۰۷. در این کتاب  
۲۰۸. در این کتاب  
۲۰۹. در این کتاب  
۲۱۰. در این کتاب

ॐ

[illegible]

جاں کن کہ غرض بہ چنگ یابی      کاں کن کہ گم بہ سنگ یابی  
 زاندیشہ و قیقہ نفسہ خیزد      وز بخیستن آرد مغر ریزد  
 یک شاخ کمیوہ و ہمدتر      بہتر ز ہزار باغ بے بر

مثال سوم۔ بلندی | یا مثلاً انہیں ہمت کی بلندی اور حرص و پست ہمتی کی مذمت مقصود  
 ہمت پستی حرص | ہر تو اسے اس طرح پیش کرتے ہیں ۛ

ہیچ کسے رہ سوتے بالا نیافت      تا قدم از ہمت والا نیافت  
 پڑی دل سوتے بلندی کشد      پستی ہمت بہ ترندی کشد  
 تشنگی آپ رود ز آب جو      تشنگی چشم برد آبرو  
 دیکھو یہ پیش پا افتادہ مضامین ہیں۔ شعراے سلف انہیں طرح طرح سے بیان بھی کر چکے  
 ہیں پھر اب اس انداز سے بیان کرنا کہ طبائع متوجہ ہو جائیں اور سامع اسے فرسودہ  
 سمجھ کر غفلت نہ کرنے پائے بیان کا کمال نہیں ہو تو کیا ہو؟ ہر شخص جانتا ہو کہ کاہلی  
 اچھی چیز نہیں مگر خسرو نے جس شان سے اس کی برائی دکھائی ہو وہ ایک بے نظیر  
 فلسفہ ہو ۛ

آں خواجہ کہ کاہلی ست خویش      کاہل ترا ز دست آرزویش

یعنی تو اسے علیہ کے تعطل کا اثر جذبات پر پڑتا ہو انسان جب ست و کاہل ہو جاتا ہو  
 تو یہی نہیں کہ کام نہیں کرتا ہو بلکہ آرزو و تمنا حوصلے و دلوے یہ سب فنا ہو جاتے  
 ہیں نہ دل میں اُننگ باقی رہتی ہو نہ حوصلہ۔ جس قدر اس شعر پر زیادہ غور کیا جائے



جیتے ہوئے اور زبیر کے لئے  
جیتے ہوئے اور زبیر کے لئے

جیتے ہوئے اور زبیر کے لئے

جیتے ہوئے اور زبیر کے لئے

جیتے ہوئے اور زبیر کے لئے

جیتے ہوئے اور زبیر کے لئے

جیتے ہوئے اور زبیر کے لئے

جیتے ہوئے اور زبیر کے لئے

جیتے ہوئے اور زبیر کے لئے

جیتے ہوئے اور زبیر کے لئے

جیتے ہوئے اور زبیر کے لئے

جیتے ہوئے اور زبیر کے لئے

جیتے ہوئے اور زبیر کے لئے

جیتے ہوئے اور زبیر کے لئے

جیتے ہوئے اور زبیر کے لئے

جیتے ہوئے اور زبیر کے لئے

جیتے ہوئے اور زبیر کے لئے

کے اسلوب سے بیان ہوئی ہے اس لئے جس کی طبیعت جس سے مناسبت رکھتی ہوگی  
اُس میں ایک جنبش کا پیدا ہو جانا ایک لازمی امر ہے اس حساب سے ان کو شاعر کہنا کچھ بیجا  
نہ ہوگا۔

فیض چھینچا تا ہر تسلیم کو اُس کا قلم      نفع بخش خلق ہو چو کچھ کیا اُس نے رقم  
اب ہم بعض نمونے کلام خسروی کے نمونہ پیش کرتے ہیں تاکہ اس اجمال کی تفصیل ہو جائے  
اگرچہ ان کا سارا کلام بجاے خود نمونہ ہے جہاں سے چاہو اٹھا کر دیکھ لو، کچھ انتخاب کرنے کی  
حاجت نہیں۔ لیکن چوں کہ اس کتاب کے پڑھنے والے کی سہولت اور خسرو کی شاعری سے  
اُس کی ایک عام واقفیت مقصود ہے۔ اس لئے جابجا سے مختلف نمونے لے کر یکجا  
جمع کر دیے جاتے ہیں۔

کلام خسرو کا | یہ نکتہ یاد رکھنے کے قابل ہے کہ نصیحت گری بادی النظر میں جس قدر سہل و  
ناصحا نہ پہلو | آسان معلوم ہوتی ہے مگر فی الحقیقت اُسی قدر اہم و معرکتہ آلا رہی۔ ناصح اگر ان  
نکات سے آگاہ نہیں ہے جس سے نصیحت کی تلخی و ناگواری دور ہو کر گوارا بلکہ خوش گوار  
ہو جاتی ہے تو ہمیشہ اُس کی نصیحت مقبولیت سے محروم رہیگی بلکہ بعض اوقات اُس کا سننا بھی  
گراں گزرے گا۔

خسرو علیہ الرحمہ کے ناصحانہ شعرا میں قطع نظر شاعرانہ صنائع بدائع کے یہ بھی بڑا کمال  
ہے کہ نصیحت ایسی دل گیر و دل پذیر طرز میں پیش کرتے ہیں کہ بے اختیار دل لبیک کہہ اٹھتا

بہارِ نبویؐ کی تائید و توثیق کے لئے لکھا گیا ہے۔

بہارِ غنیمت، بہارِ سعادت، بہارِ شادمانی  
بہارِ شادمانی، بہارِ سعادت، بہارِ غنیمت

کتابخانه عمومی

کی خسروی تمام ہمنائے نظم پر من و جب ظاہر ہو جائے۔

ارباب فن نے کلامِ مظلوم کی جو قسمیں کی ہیں ان میں پانچ قسمیں اصل ہیں۔ غزلِ قصیدہ  
مثنوی، رباعی اور قطعہ پھر ان میں بھی باعتبار مضامین تنوعات گوناگوں پائے جاتے  
ہیں جن کا بیان اپنے اپنے موقع پر آئندہ آئے گا۔ لیکن ماضی، ہجاء، حکیمانہ، عشقیہ، رزمیہ  
اخلاقی جذبات کی مصوری اور مناظر کی نقاشی یہ وہ اقسام ہیں جہاں شاعر کی طبیعت کا  
اصل جوہر کھلتا ہے۔

کلامِ خسرو اور ہر دور کے محسن | خسرو علیہ الرحمۃ میں یہ کمال ہے کہ نظم کی کوئی قسم ایسی نہیں ہے جس میں ان کے  
قلم کی روانی و ریا کی موجوں کی طرح لہریں نہ مارتی ہو مگر چہ ان کا  
وجود و وراثت کے شعرا میں پایا جاتا ہے لیکن ان کے کلام کی یہ خصوصیت ہے کہ ہر دور  
کے محسن ان کے کلام میں موجود ہیں۔ سادگی، رنگینی، دستاویزی جوہر و اقل کی ممتاز خصوصیت  
ہی ان کے کلام میں بکثرت اس کے نمونے پاؤ گے رنگینی لطافت اور ملائمت جو وہ  
ہنائی کا کمال ہے ہر اس آرائش سے بھی کلامِ خسرو بہ تمام و کمال فرین و مرصع ہے۔  
ہر طرح کے اسامی مضامین فردانی و انثار کے ساتھ خسروئے خزانہ خسروی میں پائے  
جاتے ہیں۔

یہ امر محتاج بیان نہیں کہ خسرو کا دور ایسے زمانے میں آتا ہے جب کہ نظم پوری آرائش  
سے آراستہ و پیرستہ ہو چکی ہے۔ اسلاف نے ہر طرح کے مضامین کا احاطہ کر لیا ہے زبان بھی



اُن کے ہاتھوں سے سوا ٹھنڈے۔ اُس وقت یہی آگ انہیں رحمت پہنچاتی ہے۔ اور حیات کو خوشگوار رکھتی ہے۔ اب لفظ آتش کو وہ مختلف اہم سے ترکیب دینگے اور اسے معانی پیدا کریں گے جن سے جستی رونق و قدر وغیرہ کے مفہوم سمجھے جائیں مثلاً آتش بیان آتش ببا آتش بے دود وغیرہ۔ اس گرمی کی ضد سردی ہے۔ وہ انہیں نامرغوب ہے۔ تو اس سے جس قدر مرکب بنائیں گے اُن میں بے رونقی و کستی و کاہلی کا مفہوم ہوگا مثلاً سرد مہر۔ سرد نفس سرد رو وغیرہ۔ یہ الفاظ کی ترکیب اہل فارس سے مخصوص ہے۔ عربوں کو اس طرح ترکیب کر الفاظ میں وسعت پیدا کرنے کی ضرورت نہیں۔ اولاً اُن کے پاس اس قدر اکثراً لفظ ہاں جو انہیں ایسی ضرورتوں سے محفوظ رکھتا ہے پھر اُن کی زبان ایک بولتی زبان ہے۔ لفظ اپنا مفہوم اور فلسفہ اس طرح بیان کرتا ہے کہ آج حیرت ہوتی ہے کہ خداوند اوہ بھی آخر بشر ہے جنہوں نے ایسی زبان وضع کی۔ ثانیاً ایک ہی مادے کو مختلف ابواب میں لے جا کر عجیب معانی پیدا کرتے ہیں۔ ثالثاً اسم ظرف و اسم آلہ وغیرہ مشتقات اپنا وسیع دامن رکھتے ہیں۔ انہیں وجوہ سے عربوں نے دیگر لہسنہ کو عجم کہا اور سچ کہا۔ عربی الفاظ کی بحث بہت ہی نادر و لطیف بحث ہے لیکن یہاں جس قدر بیان کرنا ضروری سمجھا گیا اُس قدر عرض کر دیا۔

تفصیل کے لئے دوسری ملاقات چاہئے ہے

مل رہینگے ترے کوچے میں کبھی دلِ دوہم یار باقی ہے تو صحبت ہو دلِ را باقی

[illegible]

عرب گستانی و کوہستانی ملک کے رہنے والے باغ و بہار کا نام و نشان تک  
 نہیں جانتے۔ اس لئے وہاں آپ نے تو سنبھل سونگھیں گے، نہ نرگس کی مستی دیکھیں گے نہ لالہ  
 کا ساغر آپ کو ملے گا۔ چوں کہ ان کا خبریہ نہا ملک ان چیزوں کے پیش کرنے سے قاصر ہے  
 اس لئے عربی شاعری میں نہ تو ان چیزوں کا بیان ہی نہ ان سے تشبیہ اور ہتھارے کا  
 نشان۔ بہاریہ مضمون ایران کا حصہ ہے۔

بہار کا نمونہ خزاں میں | اس دورِ آخر میں جب کہ ایران ایران نہ رہا، نہ ملک کی طرف توجہ رہی  
 نہ اُس کی آبادی و شادابی کا خیال رہا۔ سلطنتِ خافل اہل ملک کاہل۔ اُس پر بھی قحط آئی ہے  
 جو بہاریہ قصائد لکھے ہیں اُس سے سمجھنا چاہیے کہ ایران جب زندہ ہو گا تو شعرا کیسے کیسے  
 مضامین کا چمن کھلاتے ہوں گے۔ ہم چند شعر قحطی کے محض لطیف ناظرین کی غرض سے پیش  
 کرتے ہیں۔

|   |  |
|---|--|
| بہار آمد کہ از گلبنِ ہی بانگِ ہزار آید      | بہر ساعتِ خروشِ مرغِ زار از مرغزار آید   |
| تو کوئی ارغنونِ بستند بر ہر شاخ و ہر برگے   | ز بس بانگِ تدر و صلصل و دواج سارا آید    |
| بجوشد مرغِ جاں چوں بونے گل از گلستان خیزد   | بپرد مرغِ دل چوں بانگِ مرغِ از شاخ آید   |
| یکے گیرد بگف لالہ کہ ترکیبِ قحطِ دار د      | یکے بر گل کند تخیس کز و بونے نگار آید    |
| یکے بادِ برِ سادہ بطرفِ بوستاں گرد د        | یکے با ساغرِ بادہ بطرفِ جو بہار آید      |
| یکے بر لالہ پاکو بد کہ ہو نہ رنگِ محی دار د | یکے از گل بوجہ آید کہ وہ وہ بونے یار آید |





آئینہ ایران بہت جدت کی تو قاصد کی قسمت پر رشک گیا۔ مامون الرشید کے وہ شعر  
یہ ہیں۔

بُعْثْتُكَ مُشْتَقًا فَفُزْتَ بِنَظَرَةٍ      وَأَغْفَلْتَنِي حَتَّى أَسَاتَ بِكَ الظَّنَّ

[میں نے تجھے کس اشتیاق سے قاصد بنا کر بھیجا پس تیری نظریں تو اُس کے دیدار سے بہرہ اندوز ہو گئیں

اور میری جانب سے تو ایسا غافل ہو گیا کہ اپنے بارے میں تو نے میرا خیال بُرا کر دیا]

وَنَاجَيْتُ مَنْ أَهْوَى وَكُنْتُ مُقَرَّبًا      فَيَا لَيْتَ شِعْرِي عَنْ دُرُودِكَ مَا أَغْنَىٰ

[تو نے اُس سے سرگوشیاں کیں جسے دل چاہتا ہو اور اُس سے نزدیکی حاصل کی سب سے کاش تیری اس

نزدیکی کی مجھے خبر ہوتی اور میں اس سے بے پروا نہ ہوتا]

وَرَدَدْتُ طَرَفًا فِي نَحَائِسٍ جِجْهًا      وَمَتَّعْتَ بِاسْتِمَاعِ نَفْعَتِهَا أَذُنًا

[تو نے بار بار اپنی نگاہ اُس کے چہرے کی خوبصورتیوں کی طرف ڈالی اور تو نے اپنے کان کو اُس کے

خوش آئند نغمات سے لذت گیر بنایا]

أَرَىٰ أَثَرًا مِنْهَا بَعِيدًا لَمْ تَكُنْ      لَقَدْ سَرَقَتْ عَيْنَاكَ مِنْ وَجْهِهَا حُسْنًا

[تیری آنکھوں میں ایسی علامت میں دیکھتا ہوں جو پیشتر نہ تھی البتہ تیری آنکھوں نے اُس کے زیبا چہرے

سے حسن چُرا لیا ہے]

خلاصہ یہ کہ عرب کی شاعری جب گئی اور عجم کی تقلید اُس میں آگئی اُس وقت بھی عشق کو

وہ رتبہ نہ ملا جو اسے ایران میں حاصل تھا۔ یہ ایرانی ہی شاعر ہیں کمال ہو کہ وہ اداسے

مغشوقانہ کو بیان کرتا ہے بیان کرتا ہے جب تھک جاتا ہے تو صریح بیان کو اس طرز میں کسر جاتا



خط نمودار ہوتا ہے اُس وقت عشاق آتے ہیں اور دونوں ہاتھوں سے کلیجہ تھام کر کہتے ہیں  
گفتم ز غمت دارِ ہم از سبزہ دیدن      دراکہ ز خط حسن رخت گشت دبا  
حسن سبزِ خط سبز مرا کرد ایسر      دیکر دام ہر نگاہ نہیں بود گرفتار شدم

خط و سبزہ کے | اسی خط اور سبزہ سے شعر نے گوناگوں مضامین پیدا کئے۔ عرب غریب ان  
مضامین | باتوں کو کیا جانے یہ تو خصوصیات ایران ہیں۔ اب اس سے اس نتیجہ پر پہنچتے  
کہ جو بچہ بدر شعور سے پہلے معشوق بنا ہوا اور جوانی تک معشوق رہا ہو وہ جب عاشق بن کر  
شعور سخن کے میدان میں اترے گا تو بالیقین اُس کے کلام میں نزاکت و لطافت اور ایک  
طرح کی پک و شیرینی ہوگی اور یہی وہ چیزیں ہیں جن سے ایک غزل کی آرائش ہوتی ہے  
یہ ظاہر ہے کہ ایسے شاعر کے منہ سے جو بات نکلے گی وہ نازک و لطیف ہی بن کر نکلے گی  
عشق اور اُس کے معاملات و واقعات کو اس سے بہتر کون جان سکتا ہے مصرع

باشیر اندروں شد با جاں بدر برآید

انٹھا اکبر من نفعھا | یوں تو عاشق و معشوق کے ناز و نیاز کو ہر دل جانتا ہے۔ مگر اس جاننے اور  
اُس جاننے میں آسمان و زمین کا فرق ہے۔ یہاں خود حدیث نقد حال ماست آں کا قصہ ہے  
وہاں دوسروں کی سنی سنائی باتوں پر اکتفا ہے۔ اس میں شک نہیں کہ غزل کی ایجاد اور  
و قوعہ گوئی کی ایزاد نے فارسی شاعری میں چار چاند لگا دئے زبان سے الفاظ کیا نکلتے  
ہیں فصاحتِ شیراز کا شیرہ بہتا ہے۔ شہد و شیر کی نندوں کی روانی کا فرہ آجاتا ہے۔ لطیف سے  
لطیف تر محاورات پیدا ہوتے جاتے ہیں۔ لیکن دوست و انصاف شرط ہے۔ اسی شاعری و

[illegible][illegible]

ہیں مگر تاریخ کا منصب انھیں کسی طرح نہیں دیا جاسکتا۔ اس کی وجہ جو کچھ بھی ہو۔ لیکن یہ کہنا کہ شہنوی کی ایجاد اہل ایران کی خصوصیات میں سے ہے ایک مرد قبی کا اظہار ہوگا۔

### (۲) غزل

دوسری خصوصیت نظم فارسی کی غزل سرائی ہے۔ اس کے ایجاد و انشاء کا سرہ بھی اہل فارس ہی کے سر بندھا۔ عربی زبان میں غزل تو اس از و نیاز کی گفتگو کو کہتے ہیں جو خود و خود سے کی جائے یا ان کے متعلق کی جائے لیکن فارسی میں نظم کی ایک صنف مستقل کا نام ہے جس میں واقعات و کیفیات و جذبات عشق و عاشقی کو سوز و گداز سے بیان کرتے ہیں۔ عربی میں قصائد کی تشبیب و نسیم کو چاہے غزل کہہ دیا جائے۔ لیکن حق تو یوں ہے کہ وہ غزل نہیں ہے۔ یہ اہل ایران کی ایجاد ہے۔ اور وہی اس کو کہتے ہیں اور جو کہتے ہیں۔ بوالہوس اپنی ہوسناکیوں کو غزل میں لاپتے ہیں اور اہل دل صوفی اپنی آزاد قلبیہ کو اسی عشق و وصل و فراق کے استعارے میں کہہ گزرتا ہے۔ عارف کو ان اشعار سے راہ مل جاتی ہے اور نا آشنا و خال میں الجھ کر اس سے بے خبر رہ جاتا ہے۔ سچ فرمایا مولانا روم علیہ الرحمہ نے

کارِ پاک را تیس از خود گیر گر چہ ماند در فتن شیر و شیر  
 یوں تو عشق کی عالمگیری و ہمہ گیری ظاہر ہی ہے۔ لیکن اس نے جو کچھ  
 مختلف ملک میں | ایران میں آکر پائی وہ اسے کسی دیار میں نصیب نہوئی۔ ہند کی سرزمین میں  
 عورت مرد پر عاشق ہے۔ اور اکثر وہ مرد اس کا شوہر ہی ہوتا ہے۔ اس سرزمین کا خا







بھی ختم ہوئی۔ اپنے کی سرزمین میں حافظ و سعدی کا انداز لگایا تھا۔ لیکن الفاظ اکابر ہی  
 طرح میں گردش کرتے کرتے اپنا ہیج ہو گئے تھے کسی طرح کی کوئی ترقی نہ ہو سکی۔ ہندیوں نے  
 ایرانی انداز کو زندہ رکھا مگر زندگی کے آثار اس میں نہ پیدا کر سکے۔ پھر بھی فارسی شاعری  
 اہل ہند کی ایرانیوں سے زیادہ مرہونِ منت رہی۔ دہلی، بلگرام، پٹنہ وغیرہ میں ایسے  
 باکمال شعرا اٹھے جن کا کلام اپنے اپنے وقت میں سکندر رائج الوقت سمجھا گیا۔ مرزا عبد القادر  
 تبیل، میر غلام علی آزاد، بلگرامی اور یادش بخیر خاتم الشعر غالب دہلوی۔ کیا کچھ احسان فاری  
 زبان پر نہ کر گئے۔ مدتوں بعد ایران میں قافانی پیدا ہوا۔ اور اس نے شاعری کی کایا لپٹ  
 کرنی چاہی لیکن اس کی شاعری کوئی نئی شاعری نہ تھی۔ وہی چبلے ہوئے نوالے تھے  
 جو پھر منہ میں پھیرے جاتے تھے اس نے قصیدے خوب بنائے۔ شوکت الفاظ کا بادشاہ  
 ہی۔ بہارِ مضمون خوب ہی کہتا ہے۔ بہر حال ۵

حرفیاں بادہ ہا خوردند و فرستند      تہی خم خانہ کردند و فرستند

فارسی شاعری | اس کے بعد کہ نظم فارسی کی آفرینش اور عہد بعد ترقی و کمال اور پھر اس کے  
 کی لفظی و معنوی خصوصیات زوال کی تاریخ معلوم ہو چکی اب ایک اجمالی نظر ان خصوصیات پر ڈالنی  
 چاہیے جو فارسی شاعری میں باعتبار معانی و الفاظ پائی جاتی ہیں۔ ایران میں شاعری نے  
 جب آنکھیں کھولیں تو اس وقت عرب کی شاعری بالکل متبدل و متغیر ہو چکی تھی اس کی  
 یہ وجہ تھی کہ مقدس اسلام جب سرزمین عرب پر بارانِ رحمت ہو کر برسا تو کلام مجید کی  
 فصاحت و بلاغت شیرینی و لطافت دل آویزی و روح پروری کے سیلاب نے شاعری کو

دیکھتی تھی تیری آنکھوں میں  
 چھپ چھپ کر تیری آنکھوں میں  
 دیکھتی تھی تیری آنکھوں میں  
 چھپ چھپ کر تیری آنکھوں میں

ہنسی تھی تیری آنکھوں میں  
 چھپ چھپ کر تیری آنکھوں میں  
 دیکھتی تھی تیری آنکھوں میں  
 چھپ چھپ کر تیری آنکھوں میں

- کتا بچہ -

دیکھتی تھی تیری آنکھوں میں  
 چھپ چھپ کر تیری آنکھوں میں  
 دیکھتی تھی تیری آنکھوں میں  
 چھپ چھپ کر تیری آنکھوں میں

برے نام ہیں مگر غزل ایسی لکھ گئے کہ آج تک ان کا جواب نہیں۔ نہ تصنع ہی نہ تکلف جیسی گزری ہو دیا لکھا ہو۔ عرفان و حقائق کا ایک بے باگ بنیہ ہو جس پر نقوش و حروف کے قفل چڑھے ہوئے ہیں۔ ارباب بصیرت عینک کی طرح اپنی نگاہوں پر لگائے پھرتے ہیں۔ جامی۔ جامی علیہ الرحمہ کا زمانہ سترہ سبھی ہی۔ ناظم ہری نے امیر خسرو کے بعد شاعری کو ان پر ختم کر دیا ہے جیسا کہ اس کے ایک شعر سے ظاہر ہے۔

زخسرو چو نوبت، جامی رسید ز جامی سخن راتمامی رسید

علاوہ عام شاعری کے صوفیانہ طرز میں بلند پایہ رکھتے تھے۔ نقشبندیہ طریق کی تعلیم و مراقبات کی طرف عجب لطف سے اپنے کلام میں اشارہ کرتے ہیں۔

چوتھا دور | اب تیسرا دور بھی ختم ہوا اور شاعری کے لئے گراںمایہ متاع چھوڑ گیا۔ سترہ

بعد چوتھا دور شروع ہوتا ہے۔ فیضی، عرفی، نظیری، طالب علی، ابوطالب کلیم، مرزا صاحب

اس دور کے ممتاز اراکین ہیں۔ اگرچہ اس دور میں قصیدہ، مثنوی، غزل، رباعی ان تمام

اصناف کا بڑا ذخیرہ پیدا ہو گیا، لیکن فی الحقیقت یہ عہد ترقی غزل کا انتہائی اور آخری زینہ تھا

اس دور کی یہ خصوصیت ہے کہ جو بات کہتے ہیں وہ پیچ دیکر کہتے ہیں۔ دور کی راہ سے سنان

کی فہم کو مطالب تک لاتے ہیں اور دا لیتے ہیں استعارہ کو استعارہ اور استعارہ اور

مجاز کو مجاز اندر مجاز کر کے معنوں میں نزاکت اور باریکی پیدا کرتے ہیں اس لئے بہت سے

اشعار کی باریکی معشوقوں کی کمر کو بھی باز نزاکت سے خم کر دیتی ہے۔ اور کبھی کم بھی ہو جاتی ہے

مثال کے لئے کسی شاعر کا ایک شعر کفایت کرتا ہے۔



عمر خیام۔ عمر خیام علوم عقلیہ میں کمال رکھتا تھا اقسام شعر میں اس کی باعیاں ہیں جنہوں نے اس کو زندہ رکھا ہے۔ مسلمانوں سے بڑھکر اہل یورپ نے اس کے ساتھ مل کر تیسرا دور دوسرا دور بھی ختم ہوتا ہے۔ معانی والفاظ دونوں ترقی پا کر اس دور میں کامل ہو چکے ہیں اب تیسرا دور شاعری کا شروع ہوتا ہے۔ اس طبقے کے بہترین نمونہ سعدی۔ امیر خسرو اور حافظ ہیں۔ اس عہد میں غزل خوانی کی بڑی دھوم مچی سلطانین و امرا کی خوشامدوں میں خجے بقصدے لکھے جانے لگے عاشقانہ شنویوں کا رنگ لگے اہو گیا۔ اس کی وجہ یہ معلوم ہوتی ہے کہ چنگیز خاں کے مشہور حملہ نے جو ۱۲۱۹ء میں واقع ہوا دلوں کو ایسا سرد کر دیا تھا کہ بہادری و شجاعت کا خیال سردوں سے جاتا رہا۔ شعر غزل و قصائد سے دلوں کو خوش کرنے لگے۔ مردانہ خیالات اس وقت سے جوشنے لگے تو آخر نیت ہو کر ہی ہے۔

پانچویں صدی کی شاعری | پانچویں صدی میں حسینیوں کی بزم ہر طرح کے سامان اسلحہ سے آراستہ پائی جاتی تھی۔ ابرو و کمان تھے جن سے تیر فرمگاں چل کر دلوں میں ترازو ہو جاتے تیوری بدل اور ابرو ذخیر ہو گئے فرمگاں نیزے بن گئے غرض معشوقوں کی بزم میں عشاق کے ٹھنچنے کی دیر تھی۔ یہ ٹھنچے اور رستم اور اسفندیار کے میدان جنگ گرد برد۔ لیکن چھٹی صدی میں رنگینی و نزاکت بڑھی، مزاجوں میں تغیر پیدا ہوا طبیعت میں حسنی و شجاعت نہ رہی راحت پسندی غالب آئی۔ آخر اس کا اثر کلام پر بھی پڑا رفتہ رفتہ ایک وہ وقت ٹھنچا کہ رزمیہ کلام میں بھی ساغر و مینا کے دور چلنے لگے تبسمیں بدل گئیں۔ اب سپاہی میدان کارزار میں بھی جو ٹھنچتا ہے تو عشق کے نشہ میں چور جاتا ہے۔ قدسی بہکم، حکیم، علی قلی



ہوا برگشت از بنجر عبیر      بخندید ہم و بنالید زیر  
 الفاظ فارسیہ میں تشدید زبان پر کس طرح اجنبی معلوم ہوتی ہے۔ اسدی بطوسی سبب تالیف  
 کتاب میں کہتا ہے۔  
 بسازم یکے بوستاں چوں بہشت      کہ خندد ز خوشی بر اوے بہشت

یہاں بھی وہی تشدید کی ثقالت فصاحت کو دبائے دیتی ہے۔

پہلا دور ختم ہوا۔ رَوَدکی۔ اَسَدی طوسی۔ غَصَری۔ فَرخَی۔ فَرْدوسی اس دور کے بالکل  
 شعرائے جن میں رَوَدکی کو اولیت کی فضیلت حاصل ہے اور فَرْدوسی کو خاتمیت کا فخر ہے۔  
 دوسرا دور | اب شاعری کا دوسرا دور شروع ہوتا ہے۔ اس طبقے میں خاقانی، انوری، نظامی  
 حکیم سنائی۔ مولانا روم و عمر خیام وغیرہ گزرے۔ دونوں دور کے شعرا میں یہ فرق ہے  
 کہ پہلے طبقے کے شعرا قدرتی طبیعت سے شعر کہتے تھے پاس کی چیزوں سے تشبیہ لاتے  
 اور پیش نظر اشیاء سے استعارہ لیتے لیکن دوسرے دور کے شعرا میں جگہ جگہوں نے زیادہ غور پیدا  
 کیا۔ عرب کے علوم ملک میں عام ہو گئے تھے۔ بلاغت کی کتابیں فارسی میں لکھی جا چکی  
 تھیں اس لئے عربی الفاظ کا قبضہ زیادہ ہوا پھر الفاظ و معانی کو صنائع و بدائع نے علمی  
 رنگ دیا۔ دراول میں سادگی سنگینی و استواری تھی اب رنگینی لطافت اور ملائمت پیدا ہو گئی۔  
 خاقانی۔ خاقانی ابتدائی کیفیت اور خاتمہ مطالب کے نہایت خوبی کے ساتھ نظم کرتا ہے

قصائد اس کے لاجواب ہیں حسان العجم کا اس کو لقب حاصل تھا۔





نے کیا ہے۔ یہ ظاہر ہے کہ جب اشعار کی تعداد اس قدر ہو تو پھر اس میں سب طرح کے مضامین ہونگے۔ تذکروں میں جو رودکی کا کلام منقول ہے اس میں ہر جنس موجود ہے۔ جا بجا مضمون آفرینی بھی ہے۔ کہیں کہیں تشبیہ و استعارے کا بھی لطف ہے۔ اخلاق و معظمت کے پاک و شیریں مضامین بھی موجود ہیں۔ کہنہ مشق دیرینہ سال شاعر کا جب جی چاہتا ہے تو عشق و حسن کے ناز و نیاز بھی کرتا ہے۔ قصیدے کی تشبیہ میں غزل کا لطف آجاتا ہے۔ اور گریز میں بھی اس کی قوت و قابلیت نمایاں ہے۔ لیکن بایں ہمہ شاعری کو ابھی بہت کچھ ہونا ہے اس لئے وہ اپنا قدم نہایت سرعت و تیزی سے آگے بڑھائے جاتی ہے۔

فردوسی اور اسدی طوسی | اس دور کا آخر شاعر فردوسی ہے۔ اس نے شاہنامہ کیا لکھا اپنی اس قوتِ دماغی اور جودِ ذہن کا جو بشر میں ایک عطیہ آئی ہے کامل ثبوت دیا ہے۔ اس نے یہ یہ ثنوی لکھ کر ثابت کر دیا کہ انسان کی دماغی قوت اعلیٰ نمونہ صانعِ بیچوں کے صنعت کا ہے۔ میدانِ جنگ کی تصویر تو ایسی کھینچتا ہے کہ ہو ہو فوٹو ہوتا ہے۔ اس کا کلام و کمال کسی کی تحسین اور روشناسی کا محتاج نہیں۔ ع

### حاجتِ مشاطہ فیت رے دل آرام را

یہ کہنا ایک امر واقعی کا بیان کرنا ہو گا کہ فردوسی ہی کی بدولت معانی کی کمی انتہائے کمال پر پھینک کر اپنی شان کا جلوہ دکھانے لگی۔ لیکن الفاظ اپنے بناؤ سنوار کے لئے ہنوز مضطر ہیں۔ گو بہت سے الفاظ متروک ہو چکے محاورات بھی بدل گئے لیکن پھر بھی شعر کی نزاکت و لطافت ان ثقیل الفاظ کے بوجھ سے دبی جاتی ہے۔ مثلاً فردوسی کہتا ہے

[illegible]

بوے جوے مولیاں آید ہی      یاد یار مہرباں آید ہے  
 رگیں آموں باد رشتی ہاے او      زیر پایم پر نیاں آید ہے  
 آج بیچوں باہمہ پسندوری      خنک راتا میاں آید ہے  
 اے بخارا شاد بکس شادوزی      شاہ سویت میہماں آید ہے  
 شاہ سروست و بخارا بوتاس      سرو سئے بوتاس آید ہے  
 شاہ ماہ ہست و بخارا آسماں      ماہ سئے آسماں آید ہے

یہ دلکش قصیدہ ایک مدت تک قضاطیس کی طرح لوگوں کے قلوب کچے اپنی جانب کھینچتا رہا۔ بعض شعرا نے اس پر طبع آزمائی بھی کرنی چاہی لیکن اس کے مقابل میں نہ آ سکے۔ وجہ اس کی صاف ہی شاعر خود چار برس تک وطن سے دور رہا، یاد وطن جس جس طرح دل میں ٹپکیاں لیتی ہوگی اس درد کی لذت کسی غریب الوطن سے پوچھنی چاہئے۔ اُس پر پانچزار اشرفیوں کا عدد طبع زر کا اثر جذبات پر حلیہ جو عجب مشہور شاعر ہی اُس سے کسی نے سوال کیا کہ سب بڑا شاعر کون ہوتا ہے، تو اُس نے اپنی زبان باریک مثل سانپ کے بھال کر کہا کہ یہ جس وقت طبع سے لذت آشنا ہو جائے۔ اسی طرح احمد بن یوسف نے ابو یعقوب شاعر سے کہا کہ کتاب ہر کہ محمد بن منصور بن زیاد کی شان میں تیرے مدح بھی ہیں اور مراثی بھی۔ لیکن جو جودت اور شاعرانہ تخیل کہ مدح میں ہی مراثی اُس سے بالکل خالی ہیں۔ ابو یعقوب نے کہا کنا یومئذ فعل علی الرجاء ونحن الیوم فعل علی الوفاء وینھما یون بعید۔ [یعنی اُس وقت جو ہم مدح کہتے تھے تو امیدیں وابستہ تھیں اور اب مرجھ رہی ہیں یہ تو محض وفاداری ہی اور ان دونوں میں بہت بڑا فرق ہے]



ذہن سے پرورش کر کے عالمِ تمیز تک پہنچایا۔ لیکن ابھی اس کو جوان اور جوانی کے ساتھ  
سجیدہ و متین ہونا باقی ہے۔

سادگی کی تاثیر | طبقہ اول کے وہ شعرا جو در اول میں گزرے ان سب کا کلام ایک ہی انداز  
رکھتا ہے۔ بندش کی جتنی نہیں مضمون کی بلند پروازی نہیں۔ ان کی نظم میں صرف محسوسات  
اور ان کے اصلی حالات ہیں۔ سادہ الفاظ میں سیدھی باتیں جو آپس میں بولتے ہیں اکثر وہ  
بیشتر اُسی کو نظم کر دیتے ہیں۔ استعارہ و تخیلات سے بہت کم کلام کو آراستہ کرتے ہیں۔  
مثلاً رو کی جب کہ بڑھا ہوا جاتا ہے اور اُس کے دانت ٹوٹ جاتے ہیں، ضعیفی اعضا پر  
چھا جاتی ہے، اُس وقت جوانی کی یاد میں ایک قصیدہ کہتا ہے۔ عمر کے آخر حصے میں جو کچھ کہتا  
ہے وہ دیکھنے کے قابل ہے سیدھی سادی باتیں ہیں جو نہایت سادگی سے وزن و قافیہ  
کے محاصرہ میں لے آئی گئی ہیں۔ مثال کے لئے تین پہلے شعر اس قصیدے سے حاضر ہیں

|                                   |                                  |
|-----------------------------------|----------------------------------|
| مرا بسود فرد درخت ہر چہ دندان بود | بنو دندان با بل چراغ تابان بود   |
| یکے نماز کنوں زان ہم بسود و بخت   | چہ نخس بود ہمانا کہ نخس کیوں بود |
| نہ نخس کیوں بود و نہ روزگار در    | چہ بود منت بگویم قضاے یزدان بود  |

وزن و قافیہ کے ساتھ عمدتاً شباب کا مرثیہ ہے اس لئے اسے شعر کہنے۔ مگر جو شعر کی حقیقت ہے  
اُس کا نام و نشان تک نہیں۔ اگر کج کوئی اس طرح کا شعر کہے تو ہمارے شعرا اُس کی طرف  
بھول کر بھی ایک نگاہ غلط انداز نہ ڈالیں۔ مگر چونکہ یہ رودکی کا کلام ہے جس نے شاعری کو  
بزمِ شعر ہمارے لئے کے قابل بنایا ہے، اس لئے یہ اشعار کتابوں میں اربابِ فہم کی زبانوں



خدمت کے لئے زبانِ حال سے لبیک کی صدا بلند کر رہی ہیں جیسے غار و خندق سکونت کے لئے  
 جنگلی برگ بار غذا کے لئے، درختوں کے لمبے چوڑے پتے ستر پوشی کے لئے، پتھر کے  
 ٹکڑے اور درختوں کی خشک تر شاخیں ایلچہ بننے کے لئے ہر وقت طیار ہیں اور یہ وہ ادنیٰ  
 مرتبہ انسان کے زندگی بسر کرنے کا ہے جسے خالق نے خود اس کے لئے مہیا کر دیا ہے۔ دوسری  
 قسم یہ ہے کہ ان کی خلقی حالت پر اکتفا نہ کی جائے بلکہ ان چیزوں سے بہرہ مند ہونے کے لئے  
 اس میں تغیر و تبدل، ترکیب و تحلیل کو عمل میں لائیں اور اس طرح مایحتاج فی الحیات میں ایک  
 نئی شان پیدا کریں جس قدر ناز پروردگی بڑھتی جائیگی اور عیش و تنعم کا سامان بہم پہنچتا  
 جائیگا اور محفوظ رہنے کے وسائل قوی ہوتے جائیں گے اسی قدر تمدن کا پلہ گراں ہوتا جائیگا  
 وہی قوم جو اشیاء کا استعمال ابتدا میں اس طرح کرتی تھی کہ صنعتِ عبد کا اس میں کوئی حصہ  
 نہ ہوتا تھا انتہا میں اگر ان کے طریقِ استعمال کو دیکھا جائے تو صنعتِ عبد نے اس کی حقیقت  
 بالکل کم کر دی ہوگی۔ اگر تمدن وغیرہ تمدن قوم کے ماکل و مشارب، لباس و مسکن کو  
 دیکھا جائے تو بہت اچھی طرح حقیقت منکشف ہو سکتی ہے۔ بعینہ یہی حال ایران کی شاعری کا  
 سمجھنا چاہئے۔

حقیقت یوں ہے کہ پہلے پہل جس زبان میں شاعری کا آغاز ہوتا ہے اس میں ابتدائی  
 رفتار ہی آہستگی و سادگی سے ہوتی ہے۔ ورنہ نظم کمالِ سخن کی جگہ اہمال و لغویت کا دفتر  
 بے معنی ہو جائے۔ ابتداً شعر اکلام کو موزوں کرنے کی مشق کرتے ہیں پھر بہ تدریج ترقی  
 کرتے جاتے ہیں ورنہ اگر آغاز ہی میں بلند پروازی کی جائے تو یہ بجائے ملاء اعلیٰ پر پہنچانے





وہ اشعار جن میں بابر شہنشاہ بابران ابرو و سحاب کی تشبیہ اُوتنی اور اُس کے شیر و حمل وغیرہ سے دی گئی ہو، اُن کو پیش کرنا فضول سمجھا۔ ہند کی سرزمین میں اُس کا بیان کیا لطف پیدا کر سکتا ہے۔ یہاں مقصود صرف اسی قدر ہے کہ شاعر جن چیزوں کو دیکھتا ہے اور جو اس جس طرح کے جذبات پیدا کرتے ہیں شاعر انھیں کوالفاظ کے قالب میں ڈھال دیتا ہے عربوں کے کلام میں قصائد ہیں اور مراثی ہیں اور یہ دونوں صنفیں نظم کی بدرجہ کمال پائی جاتی ہیں۔ اور ان دونوں مقصود اپنے خصائص فضائل کو زندہ رکھنا اور آئندہ نسلوں کو رغبت دلانا تھا۔ غزل اُن کے کلام میں اپنی مستقل حیثیت نہیں رکھتی ہے۔ چاہے تو تشبیب کو غزل کہہ لیجئے۔ اسی طرح تنوی کے صنف سے بھی اُن کا کلام خالی ہے۔ حالانکہ اس کا مواد جس اکتار و فراوانی کے ساتھ عربوں کے پاس تھا اُس کا اقتضایہ تھا کہ ایک عظیم شان کتب خانہ آج ایام جاہلیت کی شنوہوں فرین آراستہ ہوتا بہت سی باتیں عربی شاعری میں اسی وجہ سے نہ آسکیں کہ اُن کا بیان صنفِ تنوی کا خواہاں تھا۔

لذیذ بود حکایت راز گزشتہ چنان کہ حرف عصا گفت موسیٰ اندر طوطا

فارسی شاعری کی تاریخ اور تدریجی ترقی | اب فارسی شاعری کی تاریخ اور اُس کی تدریجی ترقی اور اُن خصوصیات پر نظر ڈالنے کی حاجت ہے جو اس میں باعتبار مضمون اور انداز بیان کے پائی جاتی ہیں۔ تاکہ استاد اور شاگرد کی خصوصیتِ خاصہ اچھی طرح واضح ہو جائے۔ محققین اُسے مشرقیہ کا اس پر اتفاق ہے کہ فارسی زبان اپنے حسن و دل آیزی یعنی مرتبہ شاعری تک پہنچنے کے لئے عربوں کی سرپا نظر ترقی عرب استاد نے شعر کی حقیقت اور اس کی

(پیشہ بندی)

تو نے اپنی اپنی جگہ پر بیٹھ کر اپنے اپنے کام سے لگ جانا ہے

اور میں نے اپنے اپنے کام سے لگ جانا ہے

(پیشہ بندی)

تو نے اپنی اپنی جگہ پر بیٹھ کر اپنے اپنے کام سے لگ جانا ہے

اور میں نے اپنے اپنے کام سے لگ جانا ہے

(پیشہ بندی)

اور میں نے اپنے اپنے کام سے لگ جانا ہے

(پیشہ بندی)

تو نے اپنی اپنی جگہ پر بیٹھ کر اپنے اپنے کام سے لگ جانا ہے

اور میں نے اپنے اپنے کام سے لگ جانا ہے

(پیشہ بندی)

تو نے اپنی اپنی جگہ پر بیٹھ کر اپنے اپنے کام سے لگ جانا ہے

اور میں نے اپنے اپنے کام سے لگ جانا ہے

اپنے شعر میں سفر کرتا ہے۔ راتوں کی بیداری، تمازت آفتاب کی گرمی، لوکی لپٹ تند تیز  
 ہواؤں کے ہوش بُبا جھونکے، راستے کی ناہمواری، اونٹ کی مضبوطی، تیز روی اُس کی  
 بعد مسافت شدائد سفر سے اُس کی لاغری، غرض ایسی ایسی باتیں کہتا ہے جن سے اُس کی  
 جھاکشی استقلال بہت مدہنگی ظاہر ہوتی ہے۔ اب وہ اپنے قصیدے میں گریز کرتا ہے اور  
 کہتا ہے جو کچھ کہنا چاہتا ہے۔ چاہے میدان جنگ کے اپنے شجاعانہ حملوں کا بیان کرے یا  
 اپنی شرافت نسب و حریت کا خطبہ، بلیغ پڑھے یا اپنے مدوح کو اپنے کلام سے غرت بخشنے  
 عربی قصائد کے چند اور لازم | عربی قصائد میں علاوہ ان باتوں اور اپنے ذاتی فخر و مباہات کے  
 جس کے وہ ہر طرح مستحق ہیں، چند اور چیزیں ہیں ایک تو اُن کا وہی محبوب خانہ اور اونٹ جس کا  
 بیان ہزاروں طرح سے عرب کرتا ہے اور پھر بھی اُس کی طبیعت سیر نہیں ہوتی دوسرے پہا  
 اور ریگستان اور ان مقامات کے لازم یہ وہ چیزیں ہیں جن کو وہ خوب کہتے ہیں۔ چوں کہ  
 یہ سب چیزیں عرب کے پیش نظر ہیں اور ان کا ملک ان چیزوں کے سوا اور کچھ اُن کے سامنے  
 پیش نہیں کرتا اس لئے کلام بھی اور چیزوں کے ذکر سے مستغنی ہے۔

منظر قدرت | ہاں کبھی کبھی بابرش اور موسلا دھار پانی کی روانی بھی اُن کے کلام  
 میں پائی جاتی ہے۔ اگرچہ وہاں بھی اونٹ اپنی ہیولانی صورت کے ساتھ پانی کا بندنا ہوا  
 معلوم ہوتا ہے۔ چنانچہ عرب کا مشہور شاعر ابن میطر جب کہ والی مدینہ کے پاس پھینچا تو اُس روز  
 وہاں پانی خوب برساتا تھا۔ والی نے فرمائش کی کہ آج کی بابرش کے متعلق کچھ کہو۔  
 ابن میطر نے کہا کہ پہلے منظر اور سماں دیکھ لوں پھر کچھ کہہ سکتا ہوں۔ چنانچہ ایک بلند مقام



[اونٹوں کو فوج کر کے اغڑہ و قارب فقر و مساکین کو کھلاتے ہیں اور ان کی قیمتوں سے ہم شراب پیتے ہیں جو اکیلے ہیں]

ایک دوسرا شاعر اپنے اور اپنے قبیلہ کی نفرت و بریت بخل سے یوں بیان کرتا ہو

وَاللَّوْمُ دَاءٌ لِّوَبْرٍ لِّقَتْلُونٍ بِهِ وَلَا يَقْتُلُونَ بِدَاءٍ غَيْرِهِ أَبَدًا

[یعنی بنی دبر کے لئے بخل ہی ایک قاتل مرض ہو۔ اور بجز اس درد کے کسی اور مرض سے کبھی نہیں مرتے]

ایک تیسرا شاعر اپنے غم بالجزم کا اظہار کرتے ہوئے اس طرح قسم کھاتا ہو

بَقِيَّتُ وَفِرْيُ وَالْحَرْجُ مَعَيْنِ الْعُلَى وَلَقِيَّتُ أَصْبَاكِي فِي وَجْهِ عَبُوسٍ

[میں بہت مال چھوڑ کر مروں اور بلندی مراتب کی طلب سے انحراف کروں اور اپنے ممانوں کا استقبال ناگوار ترش دہی سے کروں]

اسی طرح وہ شرافت نسب کے اپنے اخلاق و شرفیاء نہ جذبات سخاوت و شجاعت کا محافظ جانتے تھے نسب کی بربادی کو اپنے لئے اپنے قبیلہ و خاندان کے لئے ایک مصیبتِ عظمیٰ جانتے اگر کہیں سلسلہ نسب میں کچھ بھی نقص نکل آتا تو ساری عزت کا خاتمہ ہو جاتا۔ اخلاق و سیرت میں نسب کا دخل اثر وہ یہاں نہایت تسلیم کرتے تھے کہ گھوڑے اور اونٹ کا نسب نامہ بھی ان کے پاس ہوتا۔ اور حیوانوں میں بھی شریف و اعلیٰ نسب کے خراب و تباہ ہونے دیتے۔ عرب کہتا ہو

لَعَمْرُكَ مَا آخَرَتِي إِذَا مَا لَسْتَنِي إِذَا لَمْ تَقُلْ بَطْلًا عَلَيَّ وَمَنْنَا

[تیری جان کی قسم میں رسولؐ نہ ہو جگا جب کہ تو میرا نسب صحیح صحیح ٹھیک بلا دروغ و افرا بیان کرے گا]

وَلَا تَقْرَأُ الْكِتَابَ طَرَفًا

وَلَا تَقْرَأُ الْكِتَابَ طَرَفًا

وَلَا تَقْرَأُ الْكِتَابَ طَرَفًا

وَلَا تَقْرَأُ الْكِتَابَ طَرَفًا

وَلَا تَقْرَأُ الْكِتَابَ طَرَفًا

وَلَا تَقْرَأُ الْكِتَابَ طَرَفًا

وَلَا تَقْرَأُ الْكِتَابَ طَرَفًا

وَلَا تَقْرَأُ الْكِتَابَ طَرَفًا

وَلَا تَقْرَأُ الْكِتَابَ طَرَفًا

وَلَا تَقْرَأُ الْكِتَابَ طَرَفًا

وَلَا تَقْرَأُ الْكِتَابَ طَرَفًا

وَلَا تَقْرَأُ الْكِتَابَ طَرَفًا

وَلَا تَقْرَأُ الْكِتَابَ طَرَفًا

وَلَا تَقْرَأُ الْكِتَابَ طَرَفًا

وَلَا تَقْرَأُ الْكِتَابَ طَرَفًا

وَلَا تَقْرَأُ الْكِتَابَ طَرَفًا

وَلَا تَقْرَأُ الْكِتَابَ طَرَفًا







تنبیہ و توصیف میں بھونرے اڑاتا ہی، برسات کی رات اور کالی گھٹا کو اُس کا عکس بتاتا  
ہی۔ عربِ نغال یعنی کوئلہ کو شرمندہ کرتا ہی۔ جی چاہتا ہی تو عنبر و مشک سے بھی دماغ معطر کرتا  
ہی۔ ایرانی سبیل سُنگھاتا ہی۔ اہل یورپ سونے کو مقابل میں لاتے ہیں۔ یہ اپنے اپنے ملک  
کی خصوصیتیں ہیں۔ قاعدہ ہی کہ جس چیز سے انسان کو راحت ملتی یا فرحت و انبساط حاصل  
ہوتا ہی تو اُس چیز کے ساتھ ایک گے نہ دل کا لگاؤ ہو جاتا ہی۔ پھر جب کہ وہ چیزیں اپنے ہی  
ملک کی ہوں تو پھر دلی میلان کا کیا پوچھنا۔ دیکھتے عرب کا ملک، گیتان اور کوہستان ہی۔  
پتھر ملی خاکی، ہموار ناہموار شیبے فراز متعدد اقسام کی زمین اُس میں تھی۔ پھول اور  
پھل کے درخت کا وہاں نام تک نہ تھا۔ جو درخت پائے جاتے تھے وہ روکھے سوکھے  
اور اکثر خاردار تھے۔ زراعت کے لئے نہ زمین قابل تھی، نہ پانی میسر تھا۔ عربوں کا اسی ملک  
میں اُت دن رہنا سہنا اور خانہ بدوش پھرنا کام تھا۔ قدرت نے ان کے زندہ رہنے  
کے لئے دو چیزیں دے دی تھیں حیوانوں میں اونٹ اور نباتات میں کھجور۔ انھیں دو  
چیزوں سے عربوں نے ہر طرح کے سامان عیش و حیات اپنے لئے پیدا کر لئے تھے۔  
دشوار گزار کوہستانی و رگستانی منازل کو اس عجیب الخلق جانور کی مدد سے طے  
کرتے تھے اس کی اُون سے کپڑے بناتے اس کی کھالوں کا خیمہ بنتا اس کے دوڑ  
سے پورا کنبہ پرورش پاتا۔ ذبح کر کے اس کے گوشت سے پورے قبیلہ کی دعوت کرتے  
اور دادِ سخاوت لیتے۔ یہی حال کھجور کا تھا۔ اُس کو کھاتے اُس کے شیرے سے ہر طرح  
کی شیرینی بناتے اُس کی شاخوں سے مکان چھاتے اُس کو کاٹ کر ستون بناتے



خدا کی بے شمار رحمت اُن نفوسِ قدسیہ پر جنہوں نے براہِ رہست بارگاہِ نبوت سے تزکیہ و تصفیہ حاصل کیا تھا جس کی بدولت ان میں اس قدر بے تعصبی و شفقت علی الخلق پیدا ہو گئی تھی۔ اُن کے حوصلے کی بلندی و دماغ کے وسعت نے کبھی اس طرح کی تنگ خیالی کا وہم بھی ہونے نہ دیا۔ یہ تو صرف عربی زبان کے ذاتی محاسنِ کمال کا نتیجہ تھا جو فارسی زبان نے غریبِ باریسی عربی مہمان کو اس فراخ دلی سے اپنے ہم وطن جیسا بنالیا۔ حکومت عربوں کی تھی اعمالِ گورنر عرب ہی ہوتے تھے۔ رعایا کو آئے دن جو ضرورتیں پیش آتی تھیں اُن کے انصرام کے لئے نیز حکام کے ساتھ تعلقات و روابط کو صحیح طور پر مستحکم بنانے کے لئے عربی سیکھنے کی اُنھیں ضرورت پیش آئی۔ جب عربی کی تعلیم شروع ہوئی اور اس زبان سے اہل ایران مانوس ہوئے تو اُس کے ہر لفظ میں جو فلسفہ تھا اُس کی خوبی نے اُنھیں اپنا دالہ شیدا بنالیا۔ اب جو دیکھا تو عربوں کے پاس اظہارِ جذبات کا فوٹو بھی تھا جسے وہ شاعری کہتے تھے۔ فارسیوں نے زبانِ عربی کے ساتھ اس نقاشی اور فوٹو گرافی کو بھی سیکھنا شروع کر دیا۔ اہل ایران کے لئے شاعری ایک عجیب و غریب شے تھی جس کی لذت سے قبل میں وہ قطعاً آشنائے تھے۔ پس ملک کے ہر فرد کو اس کی حقیقت سمجھانے کے لئے تعلیم یافتہ شخص اُسی وقت فارسی زبان میں ہر صنفِ سخن کے لئے ایک علیحدہ اسم قرار دیا اور اس طرح اصطلاحاتِ شعریہ کا وجود عالمِ لغت میں آگیا۔ نظم کا نام ”چامہ“ نثر کا ”چکامہ“ غزل کا ”پیومنتہ“ قصیدہ کا ”پرگندہ“ وزن شعر کا ”پساؤنڈ“ ہم وزن قرار پایا۔ لیکن عربی زبان کا ایک ایک لفظ جو فلسفہ و حکمت سے لبریز تھا اور جس میں اپنی وسعت و جلالت کے سبب یہ کمال تھا

- اشیاء کے ہر ذرہ میں جو کچھ ہے وہی کچھ ہے جو کچھ ہے وہی کچھ ہے  
 ہر ذرہ میں جو کچھ ہے وہی کچھ ہے جو کچھ ہے وہی کچھ ہے  
 ہر ذرہ میں جو کچھ ہے وہی کچھ ہے جو کچھ ہے وہی کچھ ہے  
 ہر ذرہ میں جو کچھ ہے وہی کچھ ہے جو کچھ ہے وہی کچھ ہے

- کچھ ہے وہی کچھ ہے

ہر ذرہ میں جو کچھ ہے وہی کچھ ہے جو کچھ ہے وہی کچھ ہے  
 ہر ذرہ میں جو کچھ ہے وہی کچھ ہے جو کچھ ہے وہی کچھ ہے  
 ہر ذرہ میں جو کچھ ہے وہی کچھ ہے جو کچھ ہے وہی کچھ ہے  
 ہر ذرہ میں جو کچھ ہے وہی کچھ ہے جو کچھ ہے وہی کچھ ہے  
 ہر ذرہ میں جو کچھ ہے وہی کچھ ہے جو کچھ ہے وہی کچھ ہے

- کچھ ہے وہی کچھ ہے

ہر ذرہ میں جو کچھ ہے وہی کچھ ہے جو کچھ ہے وہی کچھ ہے  
 ہر ذرہ میں جو کچھ ہے وہی کچھ ہے جو کچھ ہے وہی کچھ ہے  
 ہر ذرہ میں جو کچھ ہے وہی کچھ ہے جو کچھ ہے وہی کچھ ہے  
 ہر ذرہ میں جو کچھ ہے وہی کچھ ہے جو کچھ ہے وہی کچھ ہے  
 ہر ذرہ میں جو کچھ ہے وہی کچھ ہے جو کچھ ہے وہی کچھ ہے

یعنی ملامت کرنا چھوڑ اس لئے کہ ملامت شراب نوشی پر تو ادبھی برا لکھتے کرتی ہیں۔ ہاں جو مرض ہے اسی سے دوا کر (یعنی شراب لا) اسی ابو نواس کا دوسرا شعر وہ ہے جو اُس نے فضل بن ربیع کی شان میں کہا تھا جس میں بلا کا اچھوتا تحلیل ہوئے

لَيْسَ عَلَى اللَّهِ مَسْئَلَةٌ أَنْ يَجْمَعَ الْعَالَمُ فِي وَاحِدٍ

یعنی قدرت خداوندی کے نزدیک یہ کیا محال ہے کہ وہ ایک شخص واحد میں ایک عالم کو جمع کرے۔ بغداد کی گلی گلی میں اس شعر کا چرچا پھیل گیا۔ لوگوں نے ابو نواس سے پوچھا کہ یہ نادریاں تمہاری قوتِ تخیل نے کیوں کر پیدا کیا۔ اُس نے کہا کہ جبریر کے ایک شعر سے یہ مضمون ماخوذ ہے اُس نے قبیلہ بنو تمیم کے مح میں جو قصیدہ کہا ہے اُس کا ایک شعر یہ ہے

إِذَا غَضِبْتَ عَلَيْكَ بَنُو تَمِيمٍ حَسِبْتُ النَّاسَ كُلَّهُمُ غَضَابًا

یعنی جب تم سے بنو تمیم غصہ ہو جائیں تو سمجھ لو کہ تمام بنی آدم تم سے غصہ ہو گئے۔ اب اسی مضمون کو مختصری کہتا ہوں

کس از خدایے ندارد عجب اگر دارد همه جهان را اندر یکے تن تنها

کیا یہ ابو نواس کے شعر کا ترجمہ نہیں کیا اس کی بندش ڈھیلی نہیں۔ پورے شعر میں ابو نواس کے جس قدر الفاظ ہیں اُس قدر یہاں ایک مصرع میں موجود ہیں پس اگر ایران میں شاعری پہلے سے ہوتی تو جس طرح ابو نواس نے جبریر یا عشتی کے شعر سے ایک مطلب لیکر اپنی چست بندش سے شعر کو کہاں سے کہاں بچھا دیا اُسی طرح اہل ایران بھی اپنے اسلاف کے کلام کو بلند کر دکھاتے۔ لیکن جب کہ اسلاف کا خزانہ اس گنج سے خالی ہو تو یقیناً دوسروں

၁။ နတ်၊ သူတို့၏ အကျိုးကို ပြုစုပေးသော  
 ၂။ နတ်၊ သူတို့၏ အကျိုးကို ပြုစုပေးသော

१५५५

[illegible][illegible]

ۛ کچھ تر اور بھیجئے کہ میں اپنے رشتہ کیلئے تیار ہوں، شکر ہے

سکر ایترایہ شہر کی ایک تجارتی کمپنی سے ملوایا ہے جس کے لئے

၅။ ပြုစုပေးသောအခါ၊

۱۔ حق تعالیٰ کی تعریف

تر، کذا و مستقیم و در آخر است، مستقیم است که میسر نیست

اگر کسی شخص کو غریب پر جاننا ہو تو یہ شخص بہت کم جاننا ہو، غریب کو جاننا ہو

کتابخانه ملی افغانستان، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، کابل

لہذا انہی کے ساتھ ایک چکر لگاتے ہیں۔ اس کے بعد ایک کھڑکی پر بیٹھ جاتے ہیں۔

ہم نے کئی کئی بار اس پر غور کیا ہے کہ اس کے لئے کیا کرنا چاہیے۔

پہلے اس کے لئے ایک نیا قیام بنایا گیا ہے۔

کسریٰ بیست و دو، یا چهل و پنج، یا شصت و یک، یا هشتاد و سه

کے لئے اور خیر و نیکوئی کے لئے نہ کہ اپنے لئے۔ اس کی تائید یہ ہے کہ

دوسری بدیہی دلیل یہ ہے کہ شاعری زبان کو بہت جلد تراش خراش کر گھٹا بڑھا کر  
 مہذب نازک بنا دیتی ہے ایران پر چار خاندانوں نے مسلسل صدیوں تک حکومت کی میدانِ کاز  
 کی جو گراگرمی رہی وہ شاہنامہ سے ظاہر ہے۔ شاہنامہ جہاں اُن کے طرزِ جنگ و فنِ سپاہگرمی  
 کو بتاتا ہے وہاں ایران کا دائرۃ المعارف یعنی انسائیکلو پیڈیا کہے جانے کا بھی مستحق ہے۔  
 اہل ایران کی معاشرت باہمی تعلقات ماکمل و مشارب لباس پوشاک ان سب کا جال  
 اُس سے سراغ ملتا ہے وہاں شاعری کا نام و نشان بھی پایا نہیں جاتا جس عہد کی داستانیں  
 ہیں اُس وقت کسی شاعر کا ذکر بلکہ اسم تک نہیں پایا جاتا۔ پھر خود شاہنامہ کی زبان ایسی  
 ہے جس میں بہت کچھ سختی و سنگینی ہے جس کو فردوسی سے بعد آنے والوں نے بنا سنوار کر اُس  
 درجہ تک بھنچا یا جہاں بھنچ کر وہ منہ بکال پرستقر ہو گئی اور یہ ساری ترقی چوتھی صدی  
 سے شروع ہو کر پانچویں صدی ختم ہو جاتی ہے۔

دو ریاضۃ الاول کے شعرا کے کلام کو پڑھئے بندش ڈھیلی الفاظ پھس پھسے۔ بے ضرورت  
 حروف کا بڑھنا گھٹنا بے قاعدہ متحرک کو ساکن ساکن کو متحرک بنا دینا نہایت بے موقع  
 لفظ فارسی کو مشدّد کر دینا آپ جا بجا پائیں گے۔ اُس پر لفظ کا قتل اور بھی غضب ڈھاتا  
 ہے۔ اضافتِ تشبیہی کا نام نہیں استعارہ خال خال جس میں کوئی ندرت نہیں اگر وزن کو توڑ دے  
 تو ڈھیلی عبارت نثر کی ہو جائے۔ شعر میں وہ جتنی نہیں کہ الفاظ تھوڑے اور معنی وسیع کو  
 محیط۔ یعنی ایک شعر کا مضمون اگر نثر میں لایا جائے تو دو سطریں ہوں یہ سب اس امر کے  
 بین ثبوت ہیں کہ ابھی شاعری کی مشقِ اول ہے زبان ترقی پا کر شاعری تک آگئی لیکن شاعری





اس کے متعلق بہرہ دران ایران یہ روایت کرتے ہیں کہ عضدالدولہ دہلی کے عہد میں جو بعض عمارتیں قصر شیریں کی قائم تھیں ان کے کسی دروازہ پر یہ شعر کندہ تھا۔ لیکن اس شعر کا انداز خود اپنی قدامت سے انکار کرتا ہے۔ یہ دعائیہ شعر اور عمارت کے در پر کندہ۔ یہ تو موزوں فقرات ہیں جو شعر کے قالب میں لائے گئے ہیں۔ اہل ایران حضور شاہ میں انہیں فقرات سلام و تحیہ پیش کرتے تھے۔

اسی طرح خان آرزو کا یہ کہنا کہ ”سلاطین قدیمہ میں سے فرہوش نام ایک عالی شان بادشاہ تھا اس کے دربار میں گرد و کثیر اہل سخن کا حاضر رہتا تھا۔ ان میں سے شیدوش شاعر ایک معق پر بادشاہ بیگم کے حق میں کہا۔

زہن شاہ بہت درد اور گردا گرد گرد و دندار دیم از کس  
 (زبان قدیم میں درد اور بمعنی شجاعت۔ گرد بمعنی سمندر۔ گوز بمعنی ہرن) یعنی بادشاہ بیگم شجاعت میں سمندر ہی ہرن کی طرح پھرتی ہی اور کسی سے نہیں ڈرتی۔ فارس جیسا ملک جس میں چار سلاطین بائیں کے گزر گئے اور ایسے شان و شکوہ کے ساتھ سلطنت کر گئے جس کی باتیں آج افسانے ہیں علوم و فنون اس کے یونان و روم کا پہلو مارتے ہیں۔ گلزار زمین، خداداد حسن تیغ کے سامان اور عیش و طرب میں پرستان طبعیت زندہ اور شعر کی قوت یہ شاہی دربار کا شاعر بادشاہ بیگم کی مدح سرائی کرے اور وہ مدح ایسی ہو اگر ایران جیسے ملک کے لئے ایسی شاعری مایہ ناز و فخر ہو اور ملک کی سرسبزی و شادابی آج ہو اکی تازگی و ولولہ انگیزی نے اسلام سے قبل ایسے ہی شاعر دربار شاہی کے لئے

سندھ پر رات نہ آئے  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ

کے لئے یہ ہے کہ اس کے لئے  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ

نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ

نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ  
نہ سہ ماہ استراحت نہ

متغیر و تبدیل ہو گئے مثلاً گلاس، لالٹین، فلائین، کوچان وغیرہ سب رپے آئے ہوئے  
ہیں جنہوں نے ہندی لباس پہن لیا ہے۔

تغیر معنی کی مثال کوٹھی پہلے مہاجنوں اور تاجروں کی کاروبار کی جگہ کو کہتے تھے  
اب اس کے زیادہ استعمال معنی ایسے مکان کے ہیں جس میں یورپ کی شان باعتبار ساخت  
آرٹش ہو صاحب ایک تعظی لفظ تھا معزز القاب کے ساتھ بولا جاتا مولوی صاحب نصاب اس کے  
معنی یورپین یا ہندی یورپین وضع و معاشرت کئے والا۔ اسی طرح تعلیم یافتہ کے اصلی معنی ظاہر ہیں  
لیکن اب اس کا اطلاق انگریزی داس پر ہوتا ہے بشرطیکہ کچھ مغربیت کی آڈوں پر فرشتگی رکھتا ہو۔  
غرض جس طرح اردو زبان امتداد زمانہ و انقلاب حالات سے متغیر ہوتی رہی اسی طرح ایران  
کی زبان بھی موقع بہ موقع تبدیل ہوتی گئی۔ اگر تحقیق کی نظر سے اُن اوراق کا مطالعہ کیا جائے  
جو جاچا بکھرے ہوئے اب بھی پائے جاتے ہیں تو صاف طور پر یہ واضح ہو سکتا ہے کہ ایرانی  
زبان بھی ٹھیک اُسی طرح جیسا کہ ایک طفل شیرخوار ہوں ہاں غوں غاں سے دیا بچہ اپنی  
گویائی کا شروع کرتا ہے فارسی زبان بھی اپنے عہد طفلی کی منازل کو طے کرتی ہوئی آگے بڑھتی  
جاتی ہے لیکن مرتبہ کمال تک پہنچنے کے لئے شاعری کی محتاج ہے۔ یہ واقعہ ہے کہ زبان میں  
اصل حسن و خوبی اور نزاکت شاعری سے پیدا ہوتی ہے اور کلام شعر کے ہی سانچے میں ڈھل کر سچا  
اور صحیح نوٹ جذبات کا ہوتا ہے پس اس کے لئے زبان فارسی ہمہ تن عربوں کے مبارک قدم  
کی منتظر معلوم ہوتی ہے۔

فارسی شاعری پر عربی شاعری کا اثر | اس میں شک نہیں کہ بعض مہاجن ایران کو یہ بات تلخ



زاولی قندھار و غزنی و زابلستان کی گفتگو کا نام ہے۔

سکزی۔ یہ وہ زبان ہے جو سیستان میں بولی جاتی تھی۔ عہدِ قدیم میں سیستان کا نام سکزی تھا۔

سغدی۔ سمرقند کے قریب جو اریں سرسبز و شاداب قطعہ پر ایک نامور اور آباد شہر تھا یہ زبان اُس شہر کی طرف منسوب ہے۔

ہروی ہرات، ماثرذران کی زبان ہے۔

قدیم و جدید زبان | جسے عہدِ قدیم کی فارسی زبان دیکھنے کا شوق ہو وہ ژند و پارژند و تہیہ کو دیکھے۔ ان کتابوں کے جو فقرات یا کچھ حصے ملتے ہیں اُن کو جب عہدِ جدید کی فارسی سے مقابلہ کیا جاتا ہے تو صاف طور پر دکھائی دے جاتا ہے کہ یہ لفظ کیوں کر کیا سے کیا ہوئے گئے محض تفتیشِ طبع کے طور پر ہم پانچ چار لفظ لکھے دیتے ہیں تفصیل کے لئے ملاحظہ ہو مخدّنِ فار

|         |       |         |        |
|---------|-------|---------|--------|
| فارسی   | پھلوی | ژند     | پارژند |
| ہبار    | ہبار  | ہاں بار | ہبار   |
| شرم     | شرم   | نشارما  | شرم    |
| ہمِ پاس | اسفاس | .       | ان پاس |
| اکنون   | اکنی  | .       | اکنین  |
| خان     | خوانو | .       | اخان   |

انہیں چند لفظوں کو دیکھئے تو معلوم ہو جائے گا کہ تعلیم تہذیب تمدن و سولیزیشن اس طرح



اصلیت | اصلیت کے یہی معنی ہیں کہ جس چیز کا بیان ہو وہ باعتبار واقعہ یا شاعر کے  
عند یہ میں یا مخاطب کے عقیدے میں دیا ہی ہو جیسا کہ اُس کے الفاظ اُس کو کہہ رہے ہیں اور  
اگر ایسا نہیں ہو تو کلام کا اس قدر نقص اُسے بے اثر بنا دے گا۔

جوش | جوش کے یہی معنی ہیں کہ شعر کو سنکر یہ اثر پیدا ہو کہ مضمون نے شاعر کو مضطر کر دیا ہو  
شاعر مضمون نہیں لایا ہو۔ یہ وہ امور جزئیہ ہیں جن سے شعر کا آب رنگ کھلتا ہو۔ اور زبانوں  
سے نکل کر دلوں کو تڑپا دیتے ہیں

## فارسی شاعری

اقسام شاعری | اب آئیے فارسی زبان کے نشوونما اور فارسی شاعری کے اوج کمال پر اپنی  
نظر ڈالیں کتابوں میں زبان فارسی کی سات قسمیں پائی جاتی ہیں۔ فارسی، درمی، پھلومی، ہروی  
سکزی، زاولی، سغدی۔ ہمارے مصنفین جہاں زبانوں کی حقیقت بیان کرتے ہیں تو ان کا  
اضطراب عجیب عجیب پہلو سے کروٹیں لیتا ہو۔ حالانکہ بات صرف اس قدر ہو کہ تقسیم کچھ تو عہدِ  
اُن ملکی خصوصیات کے ہو جو بعض بعض حصص ملک میں پائے جاتے ہیں اور بعض وہ ہیں جو شہر  
اور دیہات کی وجہ سے ہوئیں مثلاً ملک ہندوستان کو لو۔ یہاں ایک زبان تو وہ ہے جو  
تقریباً تمام ہندوستان میں سمجھی جاتی ہو اور جس سے کاروبار میں، لین دین میں، تبادلہ خیالات  
میں کام لیا جاتا ہو۔ اُسے تھوڑی دیر کے لئے اُردو کہہ لیجئے لیکن جب اس کو باعتبار حصص  
ملکات شہر اور گاؤں کے آپ تقسیم کیا چاہیں گے تو بے شمار اُس کی قسمیں پیدا ہو جائیں گی  
کلکتہ کی اُردو کو دہلی کی اُردو سے کیا مناسبت اور بمبئی کی زبان کا لکھنؤ کی اُردو سے علاقہ۔





یہ امور منبر لہ شدہ ضروریہ ہیں جن کے بغیر شعر کامل نہیں ہو سکتا۔ لیکن کلام ایسا ہو جس میں جابجا بجلیاں کو مدتی نظرائیں اور اس کی تہرہ سلی دلوں کو تڑپا دینے والی ہو اس کے لہر صرف شعر کا مجسمہ ہیولانی ہی کافی نہیں ہے۔ ان کے علاوہ چند اور خبریات ہیں جن کی رشتہ شعر کے حسن کو نکھار کر دل آویز و دل پذیر بناتی ہے۔ اور یہی ایک باکمال شاعر کی آخری منزل ہے اور بڑی کڑی منزل ہے۔ وہ چاچیزیں ہیں بلاغت، سلاست، جہلیت اور جوش۔ بلاغت | بلاغت تو یہ ہے کہ کلام وقت اور حال کے مطابق ہو۔ انسان میں گونا گوں خیالات جذبات پائے جاتے ہیں کبھی غم و غصہ ہے اور کبھی مسرت و مہربانی ایک وقت بیتابی و ہتیرائی ہے تو دوسرے وقت راحت و سکون کبھی مستی و بیوشی ہے اور کبھی باخودی و ہوشیاری پس جس حالت کیفیت کا بیان ہو کلام اگر اس میں اس طرح ڈوبا ہوا ہے کہ کہنے والا کہہ رہا ہے اور سننے والے کی آنکھوں کے سامنے اس کا نقشہ کھینچا جاتا ہے تفصیل کی جگہ وضاحت ہے اور اجمال کی جگہ اختصار تو وہ کلام بلیغ کہا جائے گا۔ اور اسی کو بلاغت کہتے ہیں۔

سلاست | سلاست کے یہ معنی ہیں کہ الفاظ وہ ہوں جو روزمرہ کے استعمال میں ہوں۔ محاورہ وہ ہو جو عام طور پر زبانوں پر جاری ہو۔ استعارہ و تشبیہ ایسے ہوں کہ سامع کا ذہن فوراً اس طرف منتقل ہو جائے۔ اضافات کی کثرت و پیچیدگی نہ ہو۔ ادنیٰ، اوسط، اعلیٰ ہر شخص اپنے فہم و مرتبہ کے مطابق برابر کا لطف اٹھائے۔ اسی مضمون کو خاتم شعر غالب دہلوی نے کہا ہے

دیکھنا تقریر کی لذت کہ جو اس نے کہا  
میں نے یہ جانا کہ گویا یہی میرے دل میں ہے

[illegible]

۱۔ تہ پیر، جمعہ، کتبہ، امروہو

[illegible][illegible]

مصدق نہو مثلاً خسرو اس حالت کو بیان کرتے ہیں جبکہ برسات میں پانی بہتا ہے اور  
 درختوں کی لچک دار شاخیں پیہم پانی اور ہوا کے جھونکوں سے جھک جھک جاتی ہیں زمین پر  
 پانی بہتا ہوتا ہے اور ان شاخوں کا چکنا ایک خاص لطف پیدا کرتا ہے۔ اس منظر کو امیر خسرو عرا  
 تخیل کے ساتھیوں دکھاتے ہیں ۵

نگوں سر شاخاے سبز کوئی در سبھی چنید ز بس کا برد رافشاں لولوے غلطاں بھیڑ

یعنی سبز شاخیں جو زمین پر جھکی پڑتی ہیں تو ایسا معلوم ہوتا ہے کہ ابر نے جو بے انتہا موتی  
 برسائے ہیں ان کے رونے کو بھکی جاتی ہیں۔ یا مثلاً ایک عاشق جو اپنے محبوب کی ایک ایک ادا  
 پر مٹا ہوا ہے اور اس کی نزاکت و لطافت پر والہانہ فریفتہ و شیدا ہے وہ کاغذ کے ان چاک  
 ٹکروں میں بھی ایک لطافت محسوس کرتا ہے جسے اس کے معشوق نے ریزہ ریزہ کر دیا  
 ہو۔ اب بھ اپنے اس لطیف کیف کی حکایت کرتا ہے ۵

ہر کجا برگ گلے افتادہ بینم در رمت از تو پارہ کردن مکتوب یا و آید مرا

یعنی اگر گلاب کی پتیاں کہیں بکھری ہوئی ہیں دیکھ لیتا ہوں تو مجھے مکتوب کے وہ ٹکڑے  
 یاد آ جاتے ہیں جو تیرے ہاتھوں سے چاک ہو کر برگ گل جیسے نازک و خوشبو ہو جاتے ہیں  
 ۳۰۔ اکثر الفاظ و مطالعہ صحیحہ فطرت | لیکن تخیل و محاکات اس وقت تک اپنا فرض پورا نہیں ادا

کر سکتے جب تک ان کے پاس الفاظ کا کافی ذخیرہ نہ ہو تاکہ نازک سے نازک پہلو بھی دیکھ  
 کاقت الفاظ کے سبب چھوٹ نہ جائے یا لطیف سے لطیف جذبہ صرف الفاظ کی  
 کم یابی کے نذر ہو کر ظاہر ہونے سے نہ رہ جائے۔ جیسے کہ بہار کا موسم جس نے دیکھا ہو



تاثیر و تاثر کا مجسمہ بنایا گیا ہے۔ گرد و پیش کی چیزیں اُس کی حاجت روائی کے لئے پیدا کی گئی ہیں۔ پس وہ ابتدا میں خیالات کی مصوری اپنے حرکات اور غیر موضوع الفاظ سے شروع کرتا ہے۔ پھر جیسے جیسے تعلیم و تمدن اُس میں آتا جاتا ہے وہ الفاظ وضع کرتا ہے اور ہر مفہوم و ہر شے کے لئے ایک اسم قرار دیتا ہے۔ جب الفاظ کا ذخیرہ کافی ہو جاتا ہے اور ناز پروردگی بڑھ جاتی ہے تو اُس وقت الفاظ کے قالب نظر کی جاتی ہے۔ فاسطیح الفاظ کی درستگی کی طرف متوجہ ہوتی ہے۔ اب اُن کی ثقالت و سخت دیکھی جاتی ہے، اختصار مطبوع خاطر ہوتا ہے، غرض اسی طرح بہت سی زبان میں لطافت و روانی پیدا ہو جاتی ہے اور خیالات کی دھندلی تصویر الفاظ کے آئینہ میں اپنا جلوہ دکھانے لگتی ہے۔

اس میں کوئی شک نہیں کہ زبان خیال کا آئینہ ہے، مگر کچھ رنگ آلود انسان چاہتا ہے کہ خیالات و جذبات کی کامل ترجمانی الفاظ سے ہو جائے، مگر نہیں ہوتی۔ اس میں شک نہیں کہ تعلیم و تہذیب لائق تمدن و سیاست اگر سب ل کر اُس کی مدد کریں تو بہت کچھ اس آئینہ کا رنگ و بو ہو جاتا ہے، لیکن حرکات و عضاؤ و جوارح کے بغیر اس تصویر کے خط و خال واضح طور پر نمایاں نہیں ہوتے۔ الغرض انسان کی یہ کوشش کہ خیالات یا جذبات کی بعینہ و بجنہ تصویر الفاظ کے قالب میں منعکس ہو جائے ایوان شاعری کے در کی کنجی ہے۔

شعور و شاعر | موزوں مناسب الفاظ میں جو حقائق کی تصویر کشی کی جاتی ہے وہی شاعری کی سنگ بنیاد ہے۔ شاعر خیالات، جذبات، کیفیات، محسوسات و معقولات کو چوں کہ اپنے بیان سے اس طرح ظاہر کرتا ہے کہ سننے والوں کے سامنے اُس کا نقشہ کھینچ جاتا ہے دلوں کے

[illegible][illegible][illegible][illegible]

پاس انظار مدعا کے وسائل محض برائے نام ہوتے ہیں، صرف چند حروف پر اکتفا کرتی ہیں۔ مثلاً اگر بھوک نے انھیں قیاب کر دیا ہو اور دودھ پینے کی طرف طبیعت مضطر ہو تو صرف لفظ ”دودھ“ کا شور مچاتے ہیں اور روتے جاتے ہیں۔ اگر پیاس نے تڑپا دیا ہو تو ”مم مم“ کہتے جلتے ہیں بلبلاتے جاتے ہیں۔ اسی طرح اگر اس کی آغوش شفقت نے یاد آکر بیکل کر دیا ہو یا باپ کے کنارِ عاطفت میں اسے اپنے کو جی چاہا ہو تو ”مم ب ب“ لکھ کر اپنی دلی تمنا کا اظہار کرتے ہیں۔ اس سے دو باتوں کا پتہ چلتا ہے ایک یہ کہ جو چیزیں قریب تر ہوتی ہیں درجن کی طرف حاجت مضطر کرتی ہے سب سے پہلے وہی چیزیں خیال میں آکر الفاظ سے ظاہر ہوتی ہیں۔ دوسرے یہ کہ ابتدائے امر میں جب کہ انظار خیال پر اس قدر قدرت بھی نہیں ہوتی کہ اپنے مطلوب مرغوب کا کم از کم نام ہی بتا دیں تو اس وقت اس کمی کو اپنے حرکات و افعال سے پورا کرتے ہیں۔

اب ہی لڑکا ذرا بڑھتا ہے زبان میں اس کے طاقت کچھ زیادہ ہوتی ہے والدین دیگر اہل خاندان کے گفتگو میں سیم اس کے کانوں میں ٹھنپتی رہتی ہیں۔ اس وقت اس کی قوتِ آخذہ ہشیاء کے اسماء کی لیتی ہے اور اب وہ بچہ حروف کے بجائے اظہارِ مطلب میں اسماء استعمال کرتا ہے۔ لیکن اس کے ساتھ نہ فعل ہوتے ہیں اور نہ حروف کا انضمام ہوتا ہے۔ اگر اسے یا باپ کے متعلق اسے کچھ کہنا ہو یا خود انھیں متوجہ کرنا ہو تو صرف ”اماں“ اور ”ابا“ کا پیارا لفظ اس کی زبان سے نکلتا ہے۔ پھر کچھ اور بڑھتا ہے اور اب اسماء کے ساتھ افعال بھی ملتا ہے ”اماں آؤ“ ”ابا جاؤ“۔ اس کے بعد سنِ تمیز کو ٹھنچکر اسماء و افعال و حروف

११७५-

[illegible]

۱۵

၁၂၁

استمر في يوم الجمعة



زمانے کا دستور ہر باغ عالم میں دورِ خزاں کے بعد فصلِ بہار ضرور آتی ہے خواہ غفلت میں تنگ لباسوں کے مسکنے اور آنکھ کے کاہل پھیل جانے اور زلفتِ تا کر رسیدہ کے اُلجھنے سے جو بے ترتیبی پیدا ہو جاتی ہے نیند کھلنے کے بعد دوسری کپڑوں کا بدلنا کاہل کا پوچھنا بالو کا سلجھانا کچھ اور نگار پیدا کر دیا کرتا ہے جس پر حسنِ خداداد کے سوا مشاطہ کی سحر آفرینیاں اور بھی ستم دھاتی ہیں۔ حضرت خسرو کے کلام پر جسے تمہی کی گردنے غارۂ جمال بنکر اور میں چمکاؤں تہا زمانہ کی غفلتوں اور اہل کمال کی انقلابی مصوبتوں نے انہیں بہت کچھ قابلِ آراستگی بنا رکھا تھا جس کا مخصوص شرفِ خدائے نواب حاجی محمد اسحاق صاحب کے لیے ازل میں دیوتا رکھا تھا۔ طباع کا حسنِ صورت اور قلعہ کا حسنِ سیرت، تنقید کا ہر نہت کرنا یہ وہ چیزیں ہیں کہ لطائفِ معنوی اگر اہل مذاق کے دل موہ لینگے تو صفائیِ طبع و عمدگیِ خط و کاغذ اربابِ بصر کو بھی متحیر کرنے میں کمی نہ کریں گے۔ اب اس ارحم الراحمین سے یہ دعا ہے کہ خدائے اپنے اُن بندوں کی اس علمی خدمات کو شرفِ قبول عطا فرمائے جنہوں نے اس میں کسی نہ کسی طرح کی معاونت کی ہے۔

ربنا تقبل منا انک انت السمیع العلیم

یارِ با از جنسِ ما چہ خیر آید  
تو کر م کن کہ رب اربابے

حشر کا بقلم  
فقیر محمد سلیمان اشرف عنی عنہ

بہار شریف

محلہ میرداد  
ضلع پٹنہ

۱۲ ذوالقعدہ ۱۳۳۶ھ

[illegible]

اوصاف ظاہری میں بھی بے نظیر لیکن ایسی فاش غلطیاں اُس میں قدم قدم پر ملتی تھیں کہ حسن ظاہر بھی اُس کا بڑا معلوم ہونے لگتا تھا۔ غرض کتاب کی تصحیح کیا تھی چونیٹیوں بھرا کباب تھا۔ اگرچہ دس نسخے موجود تھے لیکن اُن کانٹوں میں سے پھول پتیا میرے لیے نہایت ہی شوار آخر اپنے اُسی کرم فرامیڈانی علم و فن کی طرف دستِ استمداد پھیلا نا پڑا اور اُس علم و فن نے بھی اپنے کرم کریمانہ سے اس سائل کے دامن کو اُمید سے کہیں زیادہ بھر دیا۔ تصحیح و مقابلہ نسخ کا نہ صرف طریقہ بتایا بلکہ پانچ ماہ کامل تک اپنے مشاغل علمیہ کا ایک کثیر حصہ برا بھلا و مقابلہ میں صرف کرتا رہا۔ میں حیران ہوں کہ اپنے مکرم کا کیونکر شکریہ ادا کروں جزا ہم اللہ خیر الجزاء۔

کسی کتاب کی تصحیح واقعی طور پر جس نے کی ہوگی وہی سمجھ سکتا ہے کہ تصحیح کا کام کتنا اہم ہے۔ کامل پرس دز کی محنت کا نتیجہ ہے جو آج ہشت بہشت کا صحیح نسخہ ناظرین کے ہاتھوں میں ہے۔ کاپی و پروف تین تین اور چار چار بار دیکھے گئے ہیں جس میں کاپی و پروف کا بہت بڑا حصہ ہے۔ خاص کر سید منظور حسین سید وصی احمد رضوی معلم بی لے کلاس حافظ غلام غوث کا میں تہ دل سے دعا گو ہوں کہ ان عزیزوں نے بہت گراں بہا امداد کی ہے۔

منیجر مطبع مولانا محمد مقتدی خاں صاحب شردانی کا بھی دل سے شکر گزار ہوں جنہوں نے کاپی و پروف کی تصحیح میں بہت مبالغہ سے محنت کی ہے۔ جو دیدہ سوزی و عرق ریزی کہ مولانا محمد مقتدی خاں صاحب شردانی نے فرمائی ہے کوئی منیجر مطبع تو کیا کر سکتا ہے بعض مالک مطابع و مصنفین و مولفین بھی اس دماغ کا دی کے متحمل نہیں ہو سکتے۔

اب باوجود اس سعی و کوشش کے اگر نقاط و حروف یا مرکز کی کوئی غلطی رہ گئی ہو تو وہ بہت کم کا اقتضا ہے۔ حتی الامکان یہ کوشش کی گئی ہے کہ یقینی طور پر وہی الفاظ مل جائیں جو خسر علیہ الرحمہ کے قلم سے نکلے ہیں۔ اصح و انسب الفاظ متن میں رکھے گئے ہیں اختلاف نسخ علامت و دیگر غلطیاں لکھ دیئے گئے ہیں یہ نشان حل کا ہے اور متن نسخہ کی علامت ہے۔



حافظ بخود نپوشید اس خرقہ می آلود اے شیخ پاکدامن معذور دارا  
اب میں مخدوم قوم عالی جناب نواب حاجی محمد اسحاق خاں صاحب کاشکریہ ادا کرتا  
ہوں جن کے اسفاق و الطاف گوناگوں نے مجھ جیسے ناکارہ و سپیح کارہ کو اس سعادت کا  
موقع دیا۔

اپنی حالت تو اس شعر کی مصداق ہے  
نہ شکوہ ام نہ برگم نہ درخت سایہ دام ہمہ حیرتم کہ دہقاں بچہ کار کشت مارا  
ایک جو مغل ہو جو کام کرنے سے ہمیشہ گریزان ترساں ہا۔ جیلو کاہل و دست طبیعت  
میں کبھی کسی کام کی ہمت ہی پیدا نہ ہوئی۔ پیرایا مہتمم بالشان کام جس کی نہ اپنے میں قابلیت نہ ملے  
اس کے انجام کا کیا سامان تھا لیکن مدوح موصوف اصف در نے اپنے عنایات بزرگانہ کے  
مینہ برساے کہ کاہلی کے خواب گراں سے نفس کو مجبور آئیدار ہی ہونا پڑا اور اپنی عادت کے  
خلاف کام کرنے پر یہ کہتا ہوا آمادہ ہوا۔

بے چوں ہاہ زانوز دمی چوں لعل پیش آورد تو کوئی تائیم حافظ ز ساقی شرم دار آخر  
خسر و علیہ الرحمۃ کا کلام اور اس کے ایجا پر نواب صاحب جیسا علم پرور آمادہ و کمر بستہ  
پہرستی اور کاہلی! توبہ!! توبہ!!!

آخر کتاب کی تصحیح لغات کا حل مشکلات اشعار کی تشریح سب سے مقدم کی گئی اس کے بعد  
کتاب کی تنقید تمام کی۔ پھر مقابلہ کی سخت کشاکش سے فرصت ملی۔ اب ایک تبصرہ اجمالی  
خسر و کی عام شاعری کے متعلق لکھا گیا۔ آخر میں مقدمہ شعر و شاعری لکھ کر اپنے کار مفوضہ  
سے سبکدوشی پائی۔

لیکن تصحیح کا کام ہرگز انجام نہ پاتا اور اپنے دیگر خیالات خانہ تخیل سے ہرگز آگے نہ بڑھتے  
اگر ایک پیکر علم کی مدد فرمائی نہ ہوتی۔ یعنی مولانا محمد اقصیٰ الدین صاحب ایم اے سلا  
خانہ ان حضرت شیخ عبدالحق محدث دہلوی رحمۃ اللہ علیہ۔



| صفحہ | مضمون   |
|------|---|
| ۱۱۲  | افسانہ عاشقانہ سرخ رو سے ایس بیج - - - - -        |
| ۱۳۷  | آرام گیری بہرام در گنبد بنفشہ قام - - - - -       |
| ۱۳۸  | افسانہ سرائی سرد و آزاد ایس قصر آباد - - - - -    |
| ۱۶۸  | صندلی نہادن بہرام در گنبد صندلی - - - - -         |
| ۱۶۹  | افسانہ گفتن شجرہ معطرہ آں گنبد - - - - -          |
| ۱۹۱  | معطر کردن بہرام گنبد کا فوری را - - - - -         |
| ۱۹۳  | افسانہ گفتن لعبت کا فوری - - - - -                |
| ۲۱۲  | آہنگ بہرام سو سے گور - - - - -                    |
| ۲۱۹  | باتمام رسیدن عمارت آرائی و افسانہ سرائی - - - - - |
| ۲۲۴  | در شکر گزاری جناب باری - - - - -                  |







| صفحہ | مضمون                     | صفحہ                       | مضمون            |
|------|---------------------------|----------------------------|------------------|
| ۲۶۲  | مقام وصل وصال وکیل و کمال | ۲۳۸                        | تشبیہ اسفارے     |
| ۲۶۵  | رجوع بعالم صورت           | ۲۳۹                        | ہشت سوم          |
| ۲۶۶  | روح سلطان                 | ۲۳۹                        | چارم             |
| ۲۸۲  | سبب نظم کتاب              | ۲۴۰                        | پنجم             |
| ۲۸۸  | آغاز قصہ بزرگ ہرام        | ۲۴۱                        | ششم              |
| ۲۸۹  | تیر اندازی ہرام           | ۲۴۲                        | ہفتم             |
| ۲۹۰  | صفت اسب                   | مقابلہ ہفت پیکر و ہشت بہشت |                  |
| ۲۹۱  | زندہ گرفتاری گور          |                            |                  |
| ۲۹۳  | واقعہ نگاری               | ۲۴۶                        | حمد              |
| ۲۹۶  | ایک اور موقع              | ۲۴۶                        | حمد کے ارکان     |
|      | موضوع کتاب اور اس کے      | ۲۴۸                        | مسئلہ وجوب و قدم |
| ۲۹۹  | احسن اویہ                 | ۲۵۱                        | وحدت الوجود      |
| ۳۱۳  | ہفت منظر نامی             | ۲۵۲                        | ربوبیت           |
| ۳۱۵  | خواجہ کرمانی              | ۲۵۵                        | معاظریزی         |
|      | تائید تنقید از بہارستان   | ۲۵۸                        | نعت شریف         |
| ۳۱۹  | جامی                      | ۲۶۶                        | منبت             |
| ۳۲۲  | اعجاز سخن اور فین شیخ     | ۲۶۶                        | معراج            |
|      | پیر                       | ۲۶۰                        | سیر غریش         |
|      |                           | ۲۶۱                        | مقام قباب توہین  |



| صفحہ | مضمون                           | صفحہ | مضمون                          |
|------|---------------------------------|------|--------------------------------|
| ۱۶۵  | نظامی خسرو کا مقابلہ            | ۱۴۵  | (۱) امیر حسن علاء سجری         |
| ۱۶۶  | نظامی کی فارغ البالی            | ۱۴۶  | (۲) کاتبی نیشاپوری             |
|      | مثنوی ہشت بہشت                  | ۱۴۶  | (۳) امیر شاہی سبزواری          |
| ۱۶۹  | مثنوی کی بنا اور اس کے اددار    | ۱۴۶  | (۴) مرزا محمد طاہر آشتنا       |
| ۱۶۹  | مثنوی ہشت بہشت                  | ۱۴۷  | (۵) ظہوری                      |
| ۱۷۰  | مثنوی بمقابلہ دیگر اصناف نظم کے | ۱۴۷  | (۶) خواجہ کرمانی               |
| ۱۷۲  | مثنوی ہشت بہشت کا درجہ          | ۱۴۸  | (۷) مولانا جامی کی تین شہادیں  |
| ۱۷۳  | مثنوی ہشت بہشت کے قصے           | ۱۴۹  | (۸) امیر دانشی کرمانی          |
| ۱۷۸  | محمد                            | ۱۵۰  | (۹) ضیاء برنی                  |
| ۱۷۸  | قدرت کا بیان                    | ۱۵۱  | (۱۰) داراشکوہ                  |
| ۱۸۰  | کمال صنعت                       | ۱۵۱  | (۱۱) شیخ عبدالحق محدث دہلوی    |
| ۱۸۰  | ایجاد و اندام                   | ۱۵۲  | (۱۲) دولت شاہ سمرقندی          |
| ۱۸۱  | ترغیب طاعت اور انعام الہی       | ۱۵۳  | (۱۳) آزاد بلگرامی              |
| ۱۸۲  | نعت                             | ۱۵۳  | (۱۴) شعرالبحم                  |
| ۱۸۲  | میم کا حکمت                     | ۱۵۵  | خسرو کا حاسد عبید شاعر         |
| ۱۸۵  | بقائے الفا                      | ۱۵۸  | عبید کا افساد اور اس کا انجام  |
|      | منقبت اصحاب رضوان اللہ علیہم    | ۱۵۹  | خسرو کا اتباع اور اہل زبان     |
| ۱۸۶  | اجمعین                          | ۱۵۹  | ایک سطحی اعتراض اور اس کا جواب |
| ۱۸۶  | شرح شیخ طریقت                   | ۱۶۲  | جواب کا دوسرا حصہ              |
| ۱۸۸  | رہنما کی تعریف اور ولی کی شناخت | ۱۶۳  | خسرو اور مجتہدانہ طبیعت        |



| صفحہ | مضمون                          | صفحہ | مضمون                         |
|------|--------------------------------|------|-------------------------------|
| ۶۳   | خسر و شاعر گر تھے              | ۳۸   | طبع زر کا اثر جذبات پر        |
| ۶۴   | کلام خسرو کا ناصحانہ پہلو      | ۴۰   | فردوسی اور اسدی طلوسی         |
| ۶۵   | تواضع و خاکساری                | ۴۲   | دوسرا دور                     |
| ۶۵   | ہنر کی رغبت اور کاہلی کی برائی | ۴۴   | تیسرا دور                     |
| ۶۶   | بلندی ہمت و پستی حرص           | ۴۴   | پانچویں صدی کی شاعری          |
|      | شرافت انسانی اور ایک جاں نواز  | ۴۶   | چوتھا دور                     |
| ۶۶   | نصیحت                          |      | فارسی شاعری کی لفظی و معنوی   |
| ۷۰   | جوہر ذاتی چاہت نہ آباؤی        | ۴۸   | خصوصیات                       |
| ۷۰   | خسر و کا تصوف                  | ۴۹   | جوہر ذاتی کا فقدان            |
| ۷۱   | تصوف کا پہلا شعبہ یعنی البیات  |      | ایرانی شاعری کی خصوصیات       |
| ۷۳   | تصوف کا دوسرا شعبہ             | ۵۱   | ایجابی                        |
| ۷۵   | تصوف کا تیسرا شعبہ             | ۵۲   | مذہب محل محبت مختلف ممالک میں |
| ۷۶   | تخیل کا کمال اور کلام میں درد  | ۵۴   | خط و سبزہ کے مضامین           |
| ۷۷   | کلام میں درد آگیزی کی وجہ      | ۵۴   | اثما اکبر من نفعھا            |
| ۸۰   | تأثیر کلام                     | ۵۵   | رقیب و رقابت کے مضامین        |
| ۸۱   | خسر و کی غزل سرائی             | ۵۸   | بہار کا نمونہ حسنراں میں      |
| ۸۳   | صفت غزل میں خسر و کے اضافے     | ۵۹   | فارسی الفاظ                   |
| ۹۲   | غزل کا دوسرا دور               |      | حضرت امیر خسرو کی شاعری       |
| ۱۰۶  | مثنوی                          | ۶۱   | خسر و اور انواع کمال          |
| ۱۰۶  | اصناف نظم میں مثنوی کی قدامت   | ۶۲   | کلام خسرو اور ہر دور کے محاسن |





این ترنم بهر دست میسوزد  
در دل و جان و کسب و کسب و کسب  
در دل و جان و کسب و کسب و کسب  
در دل و جان و کسب و کسب و کسب  
در دل و جان و کسب و کسب و کسب  
در دل و جان و کسب و کسب و کسب  
در دل و جان و کسب و کسب و کسب  
در دل و جان و کسب و کسب و کسب

اما





۱۰۰  
 ۱۰۱  
 ۱۰۲  
 ۱۰۳  
 ۱۰۴  
 ۱۰۵  
 ۱۰۶  
 ۱۰۷  
 ۱۰۸  
 ۱۰۹  
 ۱۱۰  
 ۱۱۱  
 ۱۱۲  
 ۱۱۳  
 ۱۱۴  
 ۱۱۵  
 ۱۱۶  
 ۱۱۷  
 ۱۱۸  
 ۱۱۹  
 ۱۲۰  
 ۱۲۱  
 ۱۲۲  
 ۱۲۳  
 ۱۲۴  
 ۱۲۵  
 ۱۲۶  
 ۱۲۷  
 ۱۲۸  
 ۱۲۹  
 ۱۳۰  
 ۱۳۱  
 ۱۳۲  
 ۱۳۳  
 ۱۳۴  
 ۱۳۵  
 ۱۳۶  
 ۱۳۷  
 ۱۳۸  
 ۱۳۹  
 ۱۴۰  
 ۱۴۱  
 ۱۴۲  
 ۱۴۳  
 ۱۴۴  
 ۱۴۵  
 ۱۴۶  
 ۱۴۷  
 ۱۴۸  
 ۱۴۹  
 ۱۵۰  
 ۱۵۱  
 ۱۵۲  
 ۱۵۳  
 ۱۵۴  
 ۱۵۵  
 ۱۵۶  
 ۱۵۷  
 ۱۵۸  
 ۱۵۹  
 ۱۶۰  
 ۱۶۱  
 ۱۶۲  
 ۱۶۳  
 ۱۶۴  
 ۱۶۵  
 ۱۶۶  
 ۱۶۷  
 ۱۶۸  
 ۱۶۹  
 ۱۷۰  
 ۱۷۱  
 ۱۷۲  
 ۱۷۳  
 ۱۷۴  
 ۱۷۵  
 ۱۷۶  
 ۱۷۷  
 ۱۷۸  
 ۱۷۹  
 ۱۸۰  
 ۱۸۱  
 ۱۸۲  
 ۱۸۳  
 ۱۸۴  
 ۱۸۵  
 ۱۸۶  
 ۱۸۷  
 ۱۸۸  
 ۱۸۹  
 ۱۹۰  
 ۱۹۱  
 ۱۹۲  
 ۱۹۳  
 ۱۹۴  
 ۱۹۵  
 ۱۹۶  
 ۱۹۷  
 ۱۹۸  
 ۱۹۹  
 ۲۰۰  
 ۲۰۱  
 ۲۰۲  
 ۲۰۳  
 ۲۰۴  
 ۲۰۵  
 ۲۰۶  
 ۲۰۷  
 ۲۰۸  
 ۲۰۹  
 ۲۱۰  
 ۲۱۱  
 ۲۱۲  
 ۲۱۳  
 ۲۱۴  
 ۲۱۵  
 ۲۱۶  
 ۲۱۷  
 ۲۱۸  
 ۲۱۹  
 ۲۲۰  
 ۲۲۱  
 ۲۲۲  
 ۲۲۳  
 ۲۲۴  
 ۲۲۵  
 ۲۲۶  
 ۲۲۷  
 ۲۲۸  
 ۲۲۹  
 ۲۳۰  
 ۲۳۱  
 ۲۳۲  
 ۲۳۳  
 ۲۳۴  
 ۲۳۵  
 ۲۳۶  
 ۲۳۷  
 ۲۳۸  
 ۲۳۹  
 ۲۴۰  
 ۲۴۱  
 ۲۴۲  
 ۲۴۳  
 ۲۴۴  
 ۲۴۵  
 ۲۴۶  
 ۲۴۷  
 ۲۴۸  
 ۲۴۹  
 ۲۵۰  
 ۲۵۱  
 ۲۵۲  
 ۲۵۳  
 ۲۵۴  
 ۲۵۵  
 ۲۵۶  
 ۲۵۷  
 ۲۵۸  
 ۲۵۹  
 ۲۶۰  
 ۲۶۱  
 ۲۶۲  
 ۲۶۳  
 ۲۶۴  
 ۲۶۵  
 ۲۶۶  
 ۲۶۷  
 ۲۶۸  
 ۲۶۹  
 ۲۷۰  
 ۲۷۱  
 ۲۷۲  
 ۲۷۳  
 ۲۷۴  
 ۲۷۵  
 ۲۷۶  
 ۲۷۷  
 ۲۷۸  
 ۲۷۹  
 ۲۸۰  
 ۲۸۱  
 ۲۸۲  
 ۲۸۳  
 ۲۸۴  
 ۲۸۵  
 ۲۸۶  
 ۲۸۷  
 ۲۸۸  
 ۲۸۹  
 ۲۹۰  
 ۲۹۱  
 ۲۹۲  
 ۲۹۳  
 ۲۹۴  
 ۲۹۵  
 ۲۹۶  
 ۲۹۷  
 ۲۹۸  
 ۲۹۹  
 ۳۰۰  
 ۳۰۱  
 ۳۰۲  
 ۳۰۳  
 ۳۰۴  
 ۳۰۵  
 ۳۰۶  
 ۳۰۷  
 ۳۰۸  
 ۳۰۹  
 ۳۱۰  
 ۳۱۱  
 ۳۱۲  
 ۳۱۳  
 ۳۱۴  
 ۳۱۵  
 ۳۱۶  
 ۳۱۷  
 ۳۱۸  
 ۳۱۹  
 ۳۲۰  
 ۳۲۱  
 ۳۲۲  
 ۳۲۳  
 ۳۲۴  
 ۳۲۵  
 ۳۲۶  
 ۳۲۷  
 ۳۲۸  
 ۳۲۹  
 ۳۳۰  
 ۳۳۱  
 ۳۳۲  
 ۳۳۳  
 ۳۳۴  
 ۳۳۵  
 ۳۳۶  
 ۳۳۷  
 ۳۳۸  
 ۳۳۹  
 ۳۴۰  
 ۳۴۱  
 ۳۴۲  
 ۳۴۳  
 ۳۴۴  
 ۳۴۵  
 ۳۴۶  
 ۳۴۷  
 ۳۴۸  
 ۳۴۹  
 ۳۵۰  
 ۳۵۱  
 ۳۵۲  
 ۳۵۳  
 ۳۵۴  
 ۳۵۵  
 ۳۵۶  
 ۳۵۷  
 ۳۵۸  
 ۳۵۹  
 ۳۶۰  
 ۳۶۱  
 ۳۶۲  
 ۳۶۳  
 ۳۶۴  
 ۳۶۵  
 ۳۶۶  
 ۳۶۷  
 ۳۶۸  
 ۳۶۹  
 ۳۷۰  
 ۳۷۱  
 ۳۷۲  
 ۳۷۳  
 ۳۷۴  
 ۳۷۵  
 ۳۷۶  
 ۳۷۷  
 ۳۷۸  
 ۳۷۹  
 ۳۸۰  
 ۳۸۱  
 ۳۸۲  
 ۳۸۳  
 ۳۸۴  
 ۳۸۵  
 ۳۸۶  
 ۳۸۷  
 ۳۸۸  
 ۳۸۹  
 ۳۹۰  
 ۳۹۱  
 ۳۹۲  
 ۳۹۳  
 ۳۹۴  
 ۳۹۵  
 ۳۹۶  
 ۳۹۷  
 ۳۹۸  
 ۳۹۹  
 ۴۰۰  
 ۴۰۱  
 ۴۰۲  
 ۴۰۳  
 ۴۰۴  
 ۴۰۵  
 ۴۰۶  
 ۴۰۷  
 ۴۰۸  
 ۴۰۹  
 ۴۱۰  
 ۴۱۱  
 ۴۱۲  
 ۴۱۳  
 ۴۱۴  
 ۴۱۵  
 ۴۱۶  
 ۴۱۷  
 ۴۱۸  
 ۴۱۹  
 ۴۲۰  
 ۴۲۱  
 ۴۲۲  
 ۴۲۳  
 ۴۲۴  
 ۴۲۵  
 ۴۲۶  
 ۴۲۷  
 ۴۲۸  
 ۴۲۹  
 ۴۳۰  
 ۴۳۱  
 ۴۳۲  
 ۴۳۳  
 ۴۳۴  
 ۴۳۵  
 ۴۳۶  
 ۴۳۷  
 ۴۳۸  
 ۴۳۹  
 ۴۴۰  
 ۴۴۱  
 ۴۴۲  
 ۴۴۳  
 ۴۴۴  
 ۴۴۵  
 ۴۴۶  
 ۴۴۷  
 ۴۴۸  
 ۴۴۹  
 ۴۵۰  
 ۴۵۱  
 ۴۵۲  
 ۴۵۳  
 ۴۵۴  
 ۴۵۵  
 ۴۵۶  
 ۴۵۷  
 ۴۵۸  
 ۴۵۹  
 ۴۶۰  
 ۴۶۱  
 ۴۶۲  
 ۴۶۳  
 ۴۶۴  
 ۴۶۵  
 ۴۶۶  
 ۴۶۷  
 ۴۶۸  
 ۴۶۹  
 ۴۷۰  
 ۴۷۱

۴۹

کتابخانه کهنه کپڑا و کتابخانه کهنه کپڑا و کتابخانه کهنه کپڑا

حضرت مولانا محمد رفیع

۱۰۰

سینہ سپید و چہرہ سرخ  
سپید و سرخ و سرخ و سرخ

ما شاء الله لا قوة الا بالله



بھلا معلوم ہوتا ہے معنی اس کے اطاعت کرنے کے ہیں۔ پری و سلیمان کا تقابل  
و تناسب بھی اک خاص لطف پیدا کرتا ہے باقی مضمون دسا معمولی ہے کوئی خاص  
بات قابل ذکر نہیں۔

اشعار خسروی کی بندش صاف اور پست ہے مگر دغا کا مضمون یہاں بھی معمولی  
و سادہ ہے لیکن دوسرے مصرعہ میں جو محاورہ آداب بجا لانے کے معنی میں ذکر کیا ہے  
وہ مولانا نظامی کے پہلے شعر کے اُس محاورہ کا جواب ہے جو اہل زبان کے ساتھ  
خاص ہے۔

### ایک اور مثال

| خسرو                       | نظامی                     |
|----------------------------|---------------------------|
| ناز نہیں برز میں ہنا جہیں  | چوں زفر ماں شہ گزیر نبود  |
| گفت کائے شہر یاروئے زمیں   | عذر بانار دلپذیر نبود     |
| بخت ہموارہ ہم عثمان تو باد | گفت رومی عروس چینی راز    |
| سیر بدخواہ بر سنان تو باد  | کائے خا و تدروم چین طراز  |
| ہر مرادی کہ بشمیری زانگشت  | تماشای زندہ دار جان ملوک  |
| یک بیک جملہ بادت اندرشت    | عز نصرت خدا لنگان ملوک    |
| شرم دارم کہ پیش در دُوری   | بر کہ جز بند گیت رائے کند |
| کہ باراکشم مجب لوہ گری     | سہر خود را تثار پائے کند  |

خم کر دیا ورنہ اہل زبان کب کسی زبان داں کو خاطر میں لاتے ہیں۔

اشعار و حائے

ہر شاہزادی نے جو آغاز داستان سے پہلے بہرام کو دعائیں دی ہیں ایک دو ٹونے  
اُس کے بھی ہر یہ ناظرین ہیں۔

ملکہ گنبد ریحانی

خسرو

نظامی

|                               |                               |
|-------------------------------|-------------------------------|
| لُبّتِ سیم با ہزار نشاط       | پری آنکہ کہ بردہ بود نماز     |
| سود رخ را بہ پاینگاہِ بَط     | بر سیلماں کشادہ پردہ راز      |
| گفت شاہ جہاں بکام تو باد      | گفت کائے جانِ من بجانِ تو شاہ |
| در جہاں ہر چہ بہتِ رام تو باد | ہمہ جا نہاں فداے جان تو باد   |
| ہر کہ بد بیندت چو بد بیناں    | خانہ دولت مست خرگاہت          |
| دوزخی باد ہچو بے دیناں        | تاج و تخت آسمان در گاہت       |
|                               | تاج را سر بلندی از سر ترست    |
|                               | تخت را باد شاہی از درت        |
|                               | گوہرت عقد ملکات را تاج        |
|                               | ہمہ عالم بدر گشت محتاج        |

مولانا کے اشعار میں نماز بردن خاص اہل زبان کا محاورہ ہے جو ان کی ہی زبان سے